ДАР
2287

«Істину встановлює суд історії»

Збірник на пошану
Федора Павловича
Шевченка

Том 2
Джерела

На пошану Федора Павловича Шевченка

Том 2

Наукові студії

поле Каменецкого уезда Подольской губернии, в семье сельского сапожн
лет отец ходил на заработки и сапожничал вместе со своим от
женился в селе Дунаевцах на Евгении Герасимовне Довженко тоже
жника. До революции мой отец был сельским сапожником, земли
го имущества вовсе не имел. После революции наша семья состоя
нех душ (отца, матери, меня и сестры), получила 1 1/2 га земли, хозяйс
цким. В 1930 году вся семья поступает в колхоз в с. Дунаевцах, в котор
ь работали до последнего времени. Отец умер в 1939 году, мать до вой
ь на моем иждивении, в данный момент о ее местопребывании мне ни
ленов семьи никто ни в каких белых армиях и бандах не был, и под судом
стояли. Нет никого заграницей и изолированных органами НКВД.
ветство свое я провел в селе Дунаевцах, там же в 1923 году поступил
которую окончил в 1930 году.
1930 года веду самостоятельный образ жизни, в этом году поступил с
тором работал до 1932 года. Осенью 1932 года я поступил на четверты
шего рабфака при Киевском институте кожевенной промышлен
временно с учебой в рабфаке мне приходилось зарабатывать на пропитан
ской специальности на 8-й обувной фабрике гор. Киева. Весной 1933 г
а тяжелое материальное положение заставило меня покинуть учеб
ть на родину в с. Дунаевцы.
В августе 1933 года я выдержал испытания в Московский Историко
Институт, который окончил в 1937 году с дипломом первой степени
я работал на многих выборных работах, а за отличную учебу был
рован.
В 1937 году после окончания института, по решению дирекции и
итута, меня оставили в аспирантуре при институте. Наряду с уче
туре я вел преподавательскую работу в институте, участвовал в

советы депутатов трудящихся. За отличную учебу в аспирантуре, з
кую и общественную работу я ~~в аспирантуре~~ не однократно был пре
тационной темой я избрал вопрос: „Взаимоотношения Украины и Ма
государства во второй половине XVII ст." Диссертация написана, осталось з
окончания аспирантуры в сентябре 1940 года по приказу Народно
Внутренних Дел СССР я был направлен на работу в гор. Черновицы в кач
а Областного Государственного Архива УНКВД, на указанной роб
октября 1940 года по 1 июля 1941 года, т. е. до момента эвакуаци
Черновиц.

сле эвакуации из Черновиц я работал начальником Краснодарс
Государственного Архива УНКВД, но в сентябре вместе с архив
модара выехал в гор. Челкар Актюбинской области Каз. ССР. В
был с 10 октября по 1 декабря 1941 года, после чего с разрешения орг
выехал в гор. Ташкент (прибыл 5 декабря).

25 декабря 1941 года по 23 марта 1942 года я работал заведующим
Совнаркома Уз ССР.

В партии не состою и не состоял.

Под судом и следствием не был.

1 году я женился на Малахуд Розе Калмановне рожд. 1923 года, рабоч
хождению, жена за последнее время находится на моем иждивении. Есть
2 года.

а Шевченко Надежда Павловна, рожд. 1916 года, окончила Киевский ин
промышленности и до войны с мужем Коньякиным Владимиром
работали в гор. Смеле Киевской области, инженерами на сахар
Теперь сестра эвакуирована вместе с заводом в гор. Молотов.

Ф. Шевченко

12 года

Дар
2288

Національна академія наук України
Інститут історії України

«Істину встановлює суд історії»

Збірник на пошану

Федора Павловича Шевченка

Том 2

Наукові студії

Київ – 2004

ББК 63.3 (4УКР) я 4
Ш 37

У другому томі наукового видання, присвяченого 90-річчю від дня народження видатного українського вченого, члена-кореспондента НАН України Ф.П. Шевченка, вміщено наукові студії переважно з проблематики української історії за доби середньовіччя і нового часу, в яких відображено сучасну точку зору на ряд важливих подій минулого, порушено окремі проблеми методологічного, джерелознавчого та історіографічного характеру.

Спеціальний розділ присвячено історіографічним оцінкам науково-організаційної діяльності Ф.П. Шевченка.

Розраховано на фахівців-гуманітаріїв, викладачів та студентів вузів, широкий читацький загал.

Відповідальний редактор
Валерій Смолій,
доктор історичних наук, академік НАНУ

Відповідальний секретар
Валентина Матях
кандидат історичних наук

Члени редакційної колегії
Геннадій Боряк, д.і.н., *Іван Бутич*, к.і.н.,
Віктор Даниленко, д.і.н., член-кор. НАНУ,
Марія Дмитрієнко, д.і.н., *Станіслав Кульчицький*, д.і.н.,
Юрій Пінчук, д.і.н., *Олександр Реєнт*, д.і.н., член-кор. НАНУ,
Валерій Степанков, д.і.н., *Петро Толочко*, д.і.н., академік НАНУ

Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України

Видання побачило світ завдяки фінансовій підтримці науково-виробничого підприємства «ВАБОС» – вітчизняного виробника сурдотехніки та слухових апаратів

ISBN 966-8225-09-0
ISBN 966-8225-10-4

© Інститут історії України, 2004
© Автори статей, 2004

90-літтю від дня народження
Федора Павловича **ШЕВЧЕНКА**
присвячується

ЗМІСТ

Переднє слово *(Смолій В.)* 7

Частина перша

Науково-організаційна діяльність Ф.П. Шевченка: історіографічні етюди

Ясь О. Ф.П. Шевченко та його науковий доробок: погляд з того боку «залізної завіси» 15

Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії «Українського історичного журналу» 28

Іщенко Я. Проблеми геральдики та комплексу спеціальних історичних дисциплін в науковій спадщині Ф.П. Шевченка 48

Батуріна С. Бібліотека Ф.П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого 55

Частина друга

Проблеми історії Київської Русі

Сегеда С. Етногенетичні процеси на території Русі-України (за даними антропології) 67

Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі 82

Котляр М. «Розвідка» та «розвідники» давньоруської доби 102

Вилкул Т. О смысле статей Любечского съезда (к истолкованию ошибки Повести временных лет) 123

Майоров О. Оборона Чернігова від монголо-татар у 1239 р. 128

Частина третя

Козацька доба української історії

Моця О. Українські козаки і західноєвропейські лицарі (порівняльна характеристика) 147

Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.) 158

Русина О. Київ як sancta civitas у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст. 165

Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. 183

Білоус Н. Особливості самоврядування Києва на магдебурзькому праві XVI – першої половини XVII ст. 194
Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) 205
Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.) 233
Чухліб Т. Самійло Іванович (Самусь) – полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату 276
Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині 291
Струкевич О. «Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) 348
Дзюба О. Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії українсько-польських культурних взаємин) 364

Частина четверта

Методологія та історіографія

Головко О. Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності 375
Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації 385
Матях В. Україна в XVII–XVIII ст.: вузлові проблеми та пріоритети наукового студіювання 396
Степанков В. Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків 418
Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.) 449

Частина п'ята

Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Романова Е. Титул жреца-херихеба в текстах Древнего Царства: возможные интерпретации 471
Путро О. Український державний архів другої половини XVII–XVIII ст. 482
Верменич Я. Історична географія й регіонознавство: наступність і взаємодія 488
Герасименко Н. Проблеми спеціальних історичних дисциплін у науковій спадщині О. Лазаревського 518
Бовгиря А. Рукописний збірник Максима Плиски 1763 року 538

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Федір Павлович Шевченко... При згадці цього імені в пам'яті не одного покоління вчених-гуманітаріїв (насамперед істориків) постає світлий образ людини надзвичайної обдарованості, енциклопедичних знань, безмежної доброти і душевної щедрості.

Дійсно, сьогодні в Україні навряд чи знайдеться хоч один дослідник-медієвіст, архівіст, археограф, фахівець в галузі спеціальних історичних дисциплін, становлення якого як вченого відбувалося до середини 90-х років XX століття, хто б більшою чи меншою мірою не відчув на собі турботливу увагу цієї непересічної людини. Це ж стосується й більшості тих науковців, які сферою своєї діяльності обрали інші хронологічні періоди історії, інші галузі знань – археологію, етнографію, історичну лінгвістику тощо. Для одних він був науковим керівником чи офіційним опонентом при захисті кандидатських або докторських дисертацій, для других – відповідальним редактором наукових монографій, для декого – викладачем та головою вищих атестаційних комісій, для інших – директором чи завідувачем академічного наукового підрозділу. Для всіх же без винятку – добрим дорадником, відкритим для спілкування співбесідником, який щедро обдаровував співрозмовників знаннями й ідеями, нарешті – колегою, працювати поряд з яким вважали за щастя як люди, близькі йому за віком, так і молодь, що тільки входила в науку.

Творча і життєва доля Федора Павловича складалися в цілому так, як і у більшості його співгромадян-сучасників. Обдарований юнак з далекого подільського села (народився Ф.П. Шевченко 24 серпня 1914 р. у с. Дунаївці на Хмельниччині), він пройшов шлях від колгоспника, згодом – робітника на київській взуттєвій фабриці через вечірній рабфак до студента Московського історико-архівного інституту. Здобутий у 1937 р. диплом фахівця-історика та аспірантура, яку закінчив перед Великою Вітчизняною війною, стали для нього перепусткою у велику науку. Впевнено і рішуче вступив молодий дослідник на широку магістраль наукової творчості. Більше ніж за піввіку тут були незначні і великі успіхи, злети і падіння. Однак жодного разу за всі ці роки вчений не схибив з обраного шляху, ніколи і ні в чому, незважаючи на реалії життя і тиск обставин, не погрішив у своїх працях проти історичної істини.

Де б не довелося йому працювати – будь-то архівні установи України, Росії, Узбекистану, науково-видавничий відділ Архівного управління УРСР, кафедра архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, академічні інститути (з 1949 р. Ф.П. Шевченко пов'язав своє життя з Інститутом історії України, працюючи тут на посадах завідувача відділами та сектором, заступника директора, старшого наукового та головного наукового співробітника, а у 1968–1972 рр. очолював Інститут археології) чи апарат Президії НАН України, він виявляв себе висококваліфікованим фахівцем, сумлінним і вимогливим у виконанні своїх посадових обов'язків.

Як вчений Федір Павлович Шевченко працював у надзвичайно широкому хронологічному і тематичному діапазонах історичної проблематики. У його науковому доробку (в цілому з-під пера історика вийшло друком майже 700 публікацій) знаходимо розвідки з історії Скіфії, археологічні нотатки, студії з історико-географічного становища українських земель за доби середньовіччя, соціально-економічної, політичної та духовної історії, історичних зв'язків українського народу із слов'янським світом на зламі середньовіччя та нового часу, ролі народних мас в історії, становища українських земель у складі Австро-Угорщини, участі населення Буковини у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст., історії першої світової війни, участі українців та представників інших слов'янських народів в національно-визвольній війні іспанського народу 1936–1939 рр., партизанському русі в Україні у роки Великої Вітчизняної війни, політики німецької окупаційної влади на українсько-білоруських територіях; низку портретів історичних постатей, видатних діячів культури та науки сучасності; праці з краєзнавства, джерелознавства; археографічні та історіографічні дослідження; історико-географічні студії тощо.

Однак головною, найбільш близькою для нього на всіх етапах наукової діяльності залишалася проблематика, пов'язана з добою Гетьманщини та Національно-визвольною війною українського народу XVII ст. Героїчні епізоди з далекого минулого були тією зброєю, яку використовував Ф.П. Шевченко фактично на початку своєї наукової діяльності у циклі радіопередач для населення окупованої України у роки Великої Вітчизняної війни, тим самим підтримуючи його віру у неминучість перемоги над ворогом. Цій проблематиці була присвячена його кандидатська дисертація, успішно захищена 1939 р. У різний час науковцем піднімалися і розроблялися питання дипломатичних відносин володаря Української козацької держави з урядами європейських країн, участі різних національних етносів в українському козацькому війську, їхнього посередництва у розвитку політичних, економічних та культурних зв'язків Запорожжя й Лівобережної України з оточуючими державами у другій половині XVII–XVIII ст., гайдамацького руху та міжнародного резонансу, викликаного великим повстанням 1768–1769 рр. в Правобережній Україні,

формування історичних поглядів Богдана Хмельницького, еволюції соціальної ієрархії українського суспільства в роки Національно-визвольної війни та багатьох інших. Прикметно, що останньою працею, яка вийшла друком за життя Федора Павловича, стала його стаття «Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького» у науковому збірнику, присвяченому 400-літтю від дня народження Великого гетьмана.

Добі Національної української революції присвячена й фундаментальна монографія Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959). Ґрунтована на значній джерельній базі, ця праця і понині може слугувати зразком комплексного підходу до розв'язання проблеми, ретельності у доборі фактів, глибини теоретичних узагальнень. Широкий загальноісторичний контекст, присутній в монографії, дозволив автору прослідкувати всю сукупність українсько-російських взаємин на тлі політичних та соціально-економічних зрушень, що відбувалися в Україні у ході Національно-визвольної війни.

Загалом високим теоретичним рівнем позначена переважна більшість наукової спадщини Ф.П. Шевченка. Згадаємо хоча б такі його статті на сторінках «Українського історичного журналу» та інших видань, як «Про створення "Вступу до історичної науки"», «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки», «Про суд історії», «Обшир наукового орієнтиру» тощо, в яких порушувався цілий ряд проблем методичного та методологічного характеру, наголошувалося на необхідності позбутися у науковій праці таких негативів, як суб'єктивізм, прожектерство, скороспілість висновків, натомість поставити в епіцентр наукової творчості такі критерії, як виваженість, повага до джерела, розгляд тих чи інших явищ у всій їх складності та багатоаспектності. Важливим, на думку вченого, було також відродити діяльність різних історіографічних шкіл, оскільки лише таким чином історичну науку можна було спрямувати у русло справжнього пізнання історичної істини.

Як акт не лише наукової, а й до певної міри громадянської мужності можна розцінити звернення Ф.П. Шевченка 1966 р. до наукової спадщини та політичної діяльності академіка М.С. Грушевського, на згадку самого імені якого протягом досить тривалого часу пануючою ідеологією було накладене своєрідне табу. Ґрунтуючись переважно на документах, які не мали поширення в науковому обігу, український вчений виступив проти однобічного, упередженого підходу до праць видатного попередника, спробував аргументовано розглянути мотиви його еміграції у 1919 р. та повернення на батьківщину 1924 р.

Іншою важливою стороною творчості Ф.П. Шевченка став широкий загальноцивілізаційний контекст, крізь призму якого сприймалися й трактувалися перипетії національної історії. Україна в Європі, Україна

в континентальній системі політичних, економічних, культурних взаємовпливів – таким є лейтмотив більшості його історичних студій.

Блискучий дослідник, Ф.П. Шевченко не менш талановито виявив себе в іпостасях археографа, якому належать не лише упорядкування та наукове редагування таких ґрунтовних збірників документів, як «Листи з фашистської каторги» (К., 1947); «Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.» (К., 1949); «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1949)» (К., 1949); «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах» (М., 1953); «Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)» (К., 1961); «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (К., 1963); «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр.» (К., 1963); «Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст.» (К., 1982); «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.» (К., 1995), а й тексти передмов до них; теоретика-історіографа; фахівця в галузі джерелознавства, архівознавства, картографії, історичної географії тощо, з-під пера якого вийшли статті «Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін», «Про структуру та список карт історичного атласу України», «О составлении III тома Национального атласа УССР "История украинского народа и Украинской ССР"», «До питання про роль інформації в розвитку історичної науки», «Місце історичного краєзнавства в історіографії України» та ін.; головного редактора та члена редколегії «Українського історичного журналу», члена редколегій «Вісника Академії наук Української РСР», часопису «Пам'ятники України», міжвідомчого тематичного збірника «Питання історії народів СРСР»; наукового редактора колективних та індивідуальних монографій; фундатора і відповідального редактора щорічників «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Середні віки на Україні», «Українського історико-географічного збірника», серійного видання «Історичні дослідження», традицію випуску яких сьогодні продовжують його учні і послідовники.

Як організатор науки доктор історичних наук, а з 1969 р. член-кореспондент НАН України Ф.П. Шевченко входив до складу вченої та спеціалізованої вченої рад Інституту історії України НАН України, республіканської наукової ради з історії, Наукової ради з історіографії та джерелознавства при Відділенні історії АН СРСР, наукової ради Головархіву УРСР тощо. Школу вченого пройшли близько 60 кандидатів та 7 докторів історичних наук. Ф.П. Шевченко виступив ініціатором пожвавлення в Україні цілої наукової галузі – спеціальних історичних дисциплін, очоливши створені в структурі Інституту історії України відповідні наукові підрозділи та виховавши цілу плеяду спеціалістів.

Не має жодного сумніву щодо того, що творчий доробок та життєвий шлях такої неординарної особистості й науковця від Бога, яким був Шевченко, потребують свого неупередженого, ретельного

вивчення. Сподіваємося, що такий життєпис, науково виважений, незабаром буде створено. Федір Павлович прожив нелегке життя, в якому було все – прості людські радості й незгоди, перемоги й поразки, закоханість у справу і відчай від неможливості повною мірою втілити вимріяне.

На жаль, історія не має зворотного ходу, тому навряд чи доцільно дискутувати навколо того, як би склалася життєва та творча доля Ф.П. Шевченка, май він можливість пройти свій земний шлях в іншому хронологічному вимірі чи інших суспільно-політичних реаліях. Він був людиною свого часу, своєї епохи, в чомусь ідучи у її руслі, в чомусь відстаючи, а в чомусь піднявшись над нею. Як і в кожної людини, закладені в ньому потенційні можливості, очевидно, не в усьому були реалізовані повноцінно, не завжди адекватно були оцінені і його творчі здобутки. Проте людина розумна, спокійна, зважена, Федір Павлович вмів реально сприймати дійсність, піднімаючись над буденними проблемами і образами. Своїми людськими якостями, своєю фаховістю він здобув щире визнання та добру пам'ять.

В серпні цього року Федору Павловичу Шевченку виповнилося б 90 років. На жаль, в ці ювілейні дні його не буде поряд з нами. Не буде фізично. Виплекані ж ним творчі проекти та ідеї сьогодні, в нових історичних реаліях, продовжують своє віртуальне буття. Вони мають здатність матеріалізуватися у нових наукових розробках, створених його колегами і учнями, представниками новітньої генерації українських істориків, вихованих на творчій спадщині Вчителя.

Академік НАН України
Валерій Смолій

Частина перша

Науково-організаційна діяльність Ф.П. Шевченка: історіографічні етюди

Олексій Ясь

Ф.П. Шевченко та його науковий доробок: погляд з того боку «залізної завіси»

Взаємини між ученими складають цікавий та самобутній зріз інтелектуальної історії науки. Вони включають найрізноманітніші форми обміну думок: дослідницькі праці, особисті контакти, дискусії на наукових форумах, епістолярний зв'язок тощо. З досягненнями та здобутками світової цивілізації кардинально змінилися стандарти й вимоги до продукування наукових знань, а відтак і *способи* та *форми* інтелектуальної взаємодії між науковцями. Крім традиційної полеміки засобами друкованого слова та обміну ідеями під час академічних диспутів чи форумів до науково-дослідної практики ввійшли новітні, віртуальні способи передачі інформації. Взагалі діалог між ученими у всі часи відігравав роль творчого чинника, який будив дослідницьку уяву та фантазію, фіксував наукові здобутки і пріоритети, сприяв поширенню інтелектуальних новацій, методологічного інструментарію та концептуальних підходів.

Утім, в історії української науки був період, коли діалог між науковцями майже звели нанівець ідеологічними догматами та політичними заборонами, які побутували в країнах, що опинилися за «залізною завісою». Однак, навіть в умовах тотальної заборони тривав обмін думками між ученими, що опинилися по різні боки біполярного світу. Він набував викривлених, часто штучних форм у вигляді «критики буржуазних фальсифікацій» радянських істориків чи гнівних філіппіків у працях учених-емігрантів, котрі часто-густо не усвідомлювали обставин й умов, в яких працювали їхні колеги-опоненти на Батьківщині. Останні не тільки були позбавлені можливості вільно висловлювати свої думки та погляди, а здебільшого навіть не мали елементарного доступу до публікацій своїх колег з діаспори та західного світу. Тож діалог сторін інколи виглядав майже як одностороння рецепція вченими на еміграції і з діаспори наукових студій та діяльності істориків, що працювали на теренах української радянської історіографії.

Зауважимо, що на еміграції і в діаспорі побутували різні думки щодо оцінки праць радянських учених: від апріорного, категоричного заперечення до поміркованої, розважливої критики з констатацією та визнанням певних досягнень. Одну із сторінок такого «діалогу»

становить висвітлення та оцінка наукового доробку визначного українського історика Федора Павловича Шевченка (1914–1995) з того боку «залізної завіси».

Хронологічно перші публікації вченого були помічені на еміграції наприкінці 40-х років XX ст. На той час дослідник опрацьовував проблематику, пов'язану з регіональною історією Буковини XIX – початку XX ст. Зацікавлення означеним колом проблем у Федора Павловича виявилися ще до радянсько-німецької війни, коли молодий історик в 1940–1941 рр. працював директором Чернівецького обласного державного архіву. Наразі слід підкреслити, що буковинська проблематика XIX – початку XX ст. привертала увагу ряду українських учених-емігрантів, яких цікавили міжнародні аспекти з історії вказаного регіону та заходи сталінського керівництва щодо його примусової совєтизації. Тому публікації з історії Буковини та інших західноукраїнських земель, що входили до складу СРСР, досить часто рецензувалися та реферувалися в еміграційних наукових виданнях.

Первісно в поле зору потрапила стаття Шевченка 1947 р., яку автор опублікував у московському журналі «Вопросы истории»[1]. Інформацію про цю розвідку знаходимо в бібліографічних нотатках паризького часопису «Україна», який виходив за редакцією Ілька Борщака. Цей журнал з-поміж інших еміграційних періодичних видань вирізнявся добре організованими рубриками критики та бібліографії[2]. Крім бібліографічної інформації про статтю українського науковця паризький часопис повідомляв: «Ф.Шевченко за численними документами, друкованими й невиданими малює становище Буковини в 1917–1918 рр.»[3].

Значно більше уваги паризька «Україна» приділила збірці документів про селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст., що упорядкував та видав Ф.П. Шевченко в 1949 р.[4] У бібліографічній нотатці про зазначене видання не тільки відзначалося, що це «цікава збірка», а й було висловлено думки щодо рівня її археографічного опрацювання. «З суто археографічного погляду, – відзначав невідомий автор вказаної інформації, – збірці можна закинути, що архіви де зберігаються документи, не завжди уточнені, що ті документи не подаються в цілості, й що їх не подано мовою оригіналу (німецькою чи польською), а в українському перекладі. Бракує також покажчика, конче необхідного в такій праці»[5].

Вищеназвані публікації Ф.П. Шевченка згадує у своїй монографії про радянську історіографію й Борис Крупницький, який розглядав останні в контексті поширення радянських підходів на «новонабуті землі»[6]. «На цьому полі зробив собі Ф. Шевченко ім'я, – відзначає Крупницький. За дорученням дирекції совєтсько-українських архівів він дав дуже корисну (хоч і не завжди з відповідними вказівками джерел і літератури в примітках й не в українській мові) збірку документів до селянських заворушень на Буковині 1843–1853 (К., 1949. – 219 с.).

Йому ж належить стаття про жовтневу революцію в Росії і Буковину (Вопросы истории, 1947, ч. 10, с. 81–105), яка характеристична для його ставлення до Буковини, що, як відомо в революційні часи була зв'язана з Україною, а зовсім не з Росією»[7]. Автор монографії також подає інформацію про учать українського вченого в роботі науково-археографічних інституцій АН СРСР[8].

Про студії Ф.П. Шевченка з історії Буковини згадує й інший історик-емігрант Василь Дубровський в своєму огляді української радянської історіографії, вміщеному в «Українському збірнику», який видавав Інститут для вивчення СРСР у Мюнхені[9]. У цій розвідці Дубровський негативно оцінює тезу науковця про розбійницьку сутність австрійського та німецького імперіалізму на початку XX ст.[10].

Варто наголосити, що в 50-х – на початку 60-х років XX ст. на еміграції циркулювали різні думки стосовно процесів десталінізації, які розпочалися в СРСР після смерті Й.Сталіна. Представники старшого покоління та більшість емігрантів з Радянської України, до яких належав і В. Дубровський, здебільшого скептично-негативно оцінювали будь-які зміни радянської дійсності, зокрема, хрущовську відлигу[11]. Натомість деякі представники міжвоєнної еміграції та частина науковців-емігрантів з СРСР вважали, що боротьба з радянською історіографією посідає в еміграційній науці непомірно велике місце.

Зокрема, О. Оглоблин досить толерантно і виважено ставився до праць своїх колег по той бік радянського кордону. Він обстоював думку, що «українська еміграційна історіографія – це лише галузь єдиної великої української історіографії, законний спадкоємець її кращих традицій і співтворець її дальшого розвитку. Її, цю галузку, можна відламати чи відрубати від рідного дерева, але ні сама вона, ні її дерево цього зробити не може. Звідси ясно, що обов'язком і завданням української вільної історіографії не є змагання з совєтською українською історіографією, ні поборювання її, чи полемізування з нею, тим паче не заміна її»[12]. З огляду на ситуацію в радянській історичній науці за часів «хрущовської відлиги» вчений вважав, що еміграційна історіографія має специфікувати свої цілі та завдання, оскільки вона «передусім мусить бути доповненням і продовженням, а подекуди й поширенням і виправленням наукової діяльності в Україні»[13]. Очевидно, що вказані підходи щодо тлумачення тодішніх суспільно-політичних процесів у СРСР суттєво позначилися й на оцінках наукових праць з обсягу української радянської історіографії.

50-ті роки – це дуже важливий період у творчій біографії Ф.П. Шевченка, який позначений як численними працями, так і активною співпрацею історика з академіком Іваном Крип'якевичем. Про складні обставини, в яких тривала ця співпраця довідуємося з листування обох учених, котре нещодавно опублікував Юрій Сливка[14]. Федір Павлович був редактором монографії І.П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (К., 1954). Пізніше Крип'якевич став редактором монографічної праці

Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», яка склала основу його докторської дисертації[15].

Зазначену студію Ф.П. Шевченко опублікував у 1959 р. Її відзначили в кількох історіографічних оглядах, авторами яких були вчені з діаспори. Зокрема, Степан Горак називає її серед радянських праць, присвячених вивченню проблем українсько-російських взаємин. Водночас він досить тенденційно відносить цю студію до досліджень, які підпорядковані «російським національним інтересам»[16].

Значно більшу увагу вищеназваній монографії Шевченка приділив Олександр Оглоблин у своїй праці 1963 р. Він порівняв її концептуальні засади з засадними підвалинами роботи І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (К., 1954) і фактично відзначив вплив останніх на Федора Павловича. «Концепція Крип'якевича (з невеличкими змінами й "роз'ясненнями") й надалі залишилася в українській совєтській історіографії. Її повторює (в основному) Ф.П. Шевченко, автор монографії "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст."», – підкреслює вчений[17]. В цілому Оглоблин визнає, що студії І. Крипякевича та Ф. Шевченка фактично вийшли за межі офіційної «совєтської схеми»[18]. Він також наводить стислу бібліографічну інформацію про праці Ф.П. Шевченка[19].

Не обминув увагою зазначену працю Шевченка і Ярослав Пеленський у своєму англомовному огляді української радянської історіографії 1964 р. Він не тільки зарахував її до найважливіших праць з української історії доби Хмельниччини, що з'явилися на Батьківщині, а й відзначив негативні закиди щодо цієї роботи. Зокрема, вказав на рецензію, надруковану в журналі «Комуніст України» (1961. – № 1), та на ідеологічні інвективи, що в ній містилися щодо автора монографії[20].

Доцільно відзначити, що працю Ф.П. Шевченка про українсько-російські взаємини часів Хмельниччини досить широко використовували вчені з діаспори в своїх наукових студіях, зокрема, у двотомному курсі з історії України Наталя Полонська-Василенко[21], у докторській дисертації Степан Величенко та інших дослідженнях[22].

Вочевидь, в умовах тоталітарного контролю дослідницькі підходи, представлені в працях І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, І. Бойка та деяких інших науковців, подавали максимум можливого, що можна було зробити українським вченим. Матеріали приватного листування 50-х – 60-х років між І. Крип'якевичем і Ф. Шевченком висвітлюють атмосферу потужного психологічного тиску та всеохоплюючого примітивного критицизму, в якій працювали тогочасні дослідники. Про його рівень довідуємося з листа Ф. Шевченка до І. Крип'якевича від 7 травня 1960 р., в якому він повідомляє про результати обговорення докторської дисертації, підготовленої на основі вищеназваної монографії 1959 р. «І чого тільки вони не наговорили, в чому тільки не обвинувачували мене – аж до методологічних і політичних помилок. Не обмежували

вони себе в засобах, щоб доказати мою наукову неспроможність, а то й глупість. Мені аж страшно, як згадаю. Та це, може, на другий день так здається, а згодом пройде... Не обов'язково я повинен померти доктором, коли життя таке прекрасне і для кандидатів наук і для мільйонів трударів без особливих наукових ступенів», – пише Федір Павлович[23]. Такими були неформальні обставини науково-дослідної праці в тогочасній Радянській Україні. Та, незважаючи на досить складні умови та ідеологічні лещата, Ф.П. Шевченко продовжував й далі інтенсивно працювати і не цурався небезпечних тем.

Іншою студією, яка привернула увагу науковців з діаспори та викликала помітний резонанс, була розвідка Ф.П. Шевченка до 100-річчя від дня народження Михайла Грушевського[24]. Крім статті Івана Бойка та Євгена Кирилюка, опублікованої в «Літературній Україні»[25], це була єдина наукова публікація в Радянській Україні до 100-літнього ювілею визначного історика.

У рецензійному відгуку Любомира Винара про цю розвідку Шевченка відзначалося, що в «100-ліття народження М. Грушевського в УІЖ появилася обширна стаття Ф. Шевченка, в якій автор намагається з'ясувати причини повернення Грушевського в Україну. Праця спирається – на архівних матеріалах (автор використовує листування Грушевського) і на літературі»[26]. Втім, автор рецензії вельми критично оцінив статтю, зокрема вказав на урізане цитування праць Грушевського, в т.ч. його відомої роботи «Початки громадянства (генетична соціологія)» (Відень, 1921)[27]. Однак вже сама поява цієї статті з використанням ряду праць Грушевського періоду еміграції та неопублікованих архівних матеріалів за радянських часів була вкрай небезпечною для Ф.П. Шевченка. Сучасний дослідник життєвого шляху та творчого спадку М. Грушевського Руслан Пиріг слушно зауважив, що розвідка Шевченка на ті часи «досить повно і неупереджено» висвітлювала причини повернення видатного вченого до Радянської України, але «зарубіжні українознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації»[28].

Забігаючи наперед, зазначимо, що усвідомлення умов і обставин, в яких працювали історики в Радянській Україні, навіть у добу хрущовської лібералізації, сталося на еміграції та в діаспорі значно пізніше. Зокрема, в розвідці 1982 р. Л. Винар визнав, що Федір Павлович у 1966 р. першим серед дослідників послався на матеріали М. Грушевського, що зберігалися в радянських архівах у Києві[29].

У 1984 р. редактор «Українського історика» вже кваліфікував статтю Ф.П. Шевченка як невдалу спробу реабілітації М. Грушевського. «Під час періоду десталінізації в українській совєтській історіографії була спроба Ф.П. Шевченка, тодішнього головного редактора "Українського Історичного журналу", реабілітувати Мих. Грушевського, – зазначає Л. Винар. – У 1966 році він помістив в УІЖ статтю "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну", в якій твердив, що

творчу спадщину М. Грушевського "не можна обійти або ігнорувати". Проте ця спроба закінчилася повною невдачею, а через цю статтю Ф.П. Шевченка звільнили зі становища головного редактора УІЖ. Історична спадщина Михайла Сергійовича є така небезпечна для совєтських істориків і совєтсько-російської влади, що всяке питання хоч би про частинну реабілітацію найвидатнішого історика України в Совєтській Україні уважається кари гідним вчинком і злочином»[30]. На початку 90-х років про спробу реабілітації Грушевського в 1966 р. згадує й інший історик з діаспори Богдан Клід[31].

Відзначимо, що і в науковому середовищі української еміграції побутували різні, інколи діаметрально протилежні підходи щодо оцінки ролі та спадщини М. Грушевського. Ставлення до його постаті було доволі суперечливим. Вченого вважали відповідальним за розвал Української Народної Республіки в 1918 р. та засуджували його повернення до Радянської України в 1924 р.[32], хоча й визнавали науковий доробок Грушевського, зокрема щодо висунення та обґрунтування схеми українського історичного процесу. «Можливо, що тут позначився вплив доволі сильної "державницької течії" в українській історіографії, що віддзеркалювала наставлення до Грушевського "державницької школи" (гетьманської) з 1920-х і 1930-х років», – пише Л. Винар[33].

Поєднання в одній особі політичного діяча, який перебував певний час на чолі держави, та видатного науковця, що справив визначний вплив на цілу епоху української науки, накладалося на специфічні чинники наукового розвитку на еміграції, зокрема на надмірно політизовані обставини і середовище емігрантського життя, історіографічні, історіософські та ідеологічні стереотипи. Сукупність цих факторів витворювала доволі складне та суперечливе підґрунтя, яке спричинилося до побутування розмаїтих оцінок творчої спадщини Михайла Грушевського[34].

Друга половина 60-х рр. XX ст. для істориків на теренах Радянської України видавалася обнадійливим часом. Тоді українські вчені видали ряд монографій та збірок джерел і матеріалів. Водночас розпочалося видання низки збірок праць з певним фахово-дисциплінарним профілем: «Історичні джерела та їх використання» (К., 1964–1972. – Вип. 1–7)[35], «Середні віки на Україні» (К., 1971–1973. – Вип. 1–2), «Український історико-географічний збірник» (К., 1971–1972. – Вип. 1–2), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (К., 1968–1973. – Вип. 1–6)[36], «Київська старовина» (К., 1972. – Вип. 1). Більшість з указаних збірок вирізнялася солідним фаховим рівнем.

Одним із засновників вищеназваних видань був Федір Павлович Шевченко. Випускник Московського державного історико-архівного інституту, учень відомого російського вченого та джерелознавця, академіка Михайла Тихомирова[37], він чудово усвідомлював значення та роль історіографії, джерелознавства і спеціальних історичних дис-

циплін для розвитку української історичної науки[38]. У 1964–1967 рр. він працював заступником директора Інституту історії АН УРСР, а у 1968–1972 рр. – директором Інституту археології АН УРСР. У своїй діяльності вчений приділяв велику увагу підготовці кваліфікованих кадрів істориків, що потребувало спеціальних, фахових видань.

Високий, як на ті часи, рівень вищеназваних фахово-дисциплінарних збірників відзначали й рецензенти з діаспори, які регулярно подавали огляди публікацій ряду випусків[39]. Зокрема, Михайло Ждан, який рецензував перший випуск «Історичних джерел...», підкреслював, що «усі праці видержані на відповідному науковому поземлі», хоча й вказував на обов'язкову ідеологічну данину в деяких статтях «комуністичному режиму»[40].

Значну цікавість викликала й поява збірника праць «Середні віки на Україні» (К., 1971). Зауважимо, що «Український історик» не тільки вмістив докладний огляд усього збірника, а й спеціально зупинився на передмові Ф.П. Шевченка[41]. Рецензент цієї праці, вже названий вище М. Ждан, прокоментував застосування дефініції «середні віки», яку оцінив як термінологічну новацію на теренах української радянської історіографії[42].

Взагалі ім'я Федора Павловича Шевченка в 60–70-х рр. було вже досить добре відоме вченим з діаспори, які уважно слідкували за публікаціями «Українського історичного журналу» та появою нових праць у Радянській Україні. Зокрема, в 1967 р. у науковій хроніці була вміщена інформація про усунення Ф.П. Шевченка з посади головного редактора «Українського історичного журналу»[43]. Висувалися певні версії, які б пояснювали імовірні причини таких заходів радянського керівництва. Висловлювалася думка, що це сталося в результаті публікації в журналі статті О.І. Лугової, в якій була висунута теза про майже колоніальне становище України в добу капіталізму[44].

У науковій хроніці «Українського історика» згадувалися й інші події, пов'язані з Ф.П. Шевченком. У 1970 р. у хронікальній замітці наводилася стисла інформація про його участь у роботі XIII Міжнародного конгресу істориків у Москві. Зокрема, відзначалося, що він обговорював проблеми історії українського міста, «звертаючи увагу на факт поділу України між Росією й Австро-Угорщиною»[45].

Згортання «хрущовської відлиги» та проведення кампаній з виявлення «буржуазних націоналістів» серед української інтелігенції в другій половині 60-х – на початку 70-х рр. XX ст., зокрема, в системі АН УРСР, обірвало позитивні тенденції в розвитку історичної науки, які намітилися на той час. Під молох тодішніх ідеологічних кампаній потрапив і Ф.П.Шевченко.

5 вересня 1972 р. секретаріат ЦК Компартії України оголосив йому догану з занесенням до облікової картки «за ідейно-теоретичні помилки в наукових працях» під час перебування на посаді директора Інституту археології АН УРСР, зокрема за «неправильне ставлення

до парторганізації»[46]. Згодом його звільнили з посади директора Інституту. З того часу Ф.П. Шевченко був позбавлений навіть вельми відносної, ілюзорної за умов радянського тоталітарного режиму, свободи творчості, оскільки подальша розробка гострих або непевних з ідеологічного погляду тем у перспективі могла вже розглядатися як антирадянська діяльність з відповідними наслідками[47].

На початку 70-х рр. припинилося й видання ряду фахових збірників наукових праць, які заснували протягом 60-х років. У 1972–1973 рр. були знищені надруковані наклади кількох видань: «Середні віки на Україні» (вип. 2) та «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (вип. 6). Обірвалося також видання серії «Джерела з історії України», з обсягу якої був випущений тільки «Літопис Самовидця» (К., 1971). Переслідувань та адміністративного цькування зазнали й чимало інших учених-істориків, які працювали в системі АН УРСР.

Надії українських учених-емігрантів на більш сприятливі умови розвитку історичної науки в Радянській Україні, які плекалися у постсталінський період, протягом 70-х років були поховані остаточно. Відтепер навіть найбільші оптимісти оцінювали перспективи розвитку історичної науки в УРСР украй песимістично. Наразі виникла потреба в переоцінці призначення та завдань української зарубіжної історіографії відповідно до новітніх тенденцій, які побутували в світі та на Батьківщині. Оцінюючи ситуацію, що склалася в українській радянській історичній науці 70-х рр., О. Оглоблин відзначав: «Ми не передбачали, що історична наука на Україні протягом цих 15 літ піде не шляхом нормальної праці й розвитку, а, навпаки, буде чимраз більше обмежувана й стиснювана, вихолощувана й фальшована, й нарешті заборонена... Та 15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання»[48].

Одночасно відбувалася й певна переоцінка діяльності українських істориків у Радянській Україні протягом 60-х – на початку 70-х рр. Зокрема, в історіографічному огляді 1980 р. Л. Винар відзначав «...треба ствердити, що в 1960-х роках українські совєтські історики, незважаючи на марксистсько-ленінську методологію, видали чимало вартісних монографій і колекцій історичних джерел. Також головно завдяки Іванові Крип'якевичу і Ф.П. Шевченкові – цих двох визначних організаторів наукової історичної праці – в Україні зачали появлятися вартісні історичні періодики, а також підховалося нове покоління істориків. В українській совєтській історіографії появилася нова течія істориків-ревізіоністів, які намагались не лише частинно реабілітувати деяких заслужених українських дореволюційних істориків (напр., М.І. Костомарова, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Яворницького, Д. Багалія і других), але також старалися підважити офіційну схему української совєтської історії»[49]. Водночас у зазначеній праці констатувалися негативні зміни, які сталися на початку 70-х рр., зокрема в організації наукової праці. «...УІЖ, після звільнення з посту його гол.

редактора Ф. Шевченка в 1972 р., – пише Л. Винар, – став партійно-пропагандним журналом, який має мало спільного із розробленням історичної української тематики. Отже, як бачимо, комуністична партія спрямувала свій перший удар в основу творчого верстату праці істориків і зліквідувала головні історичні серійні видання»[50]. Подібні оцінки побутували і в інших працях Л.Винара, зокрема, в статті 1979 р., видрукуваній на сторінках «Nationalities Papers»[51]. Покликання на праці Ф.П. Шевченка зустрічаємо і в інших історіографічних оглядах 1980-х рр., зокрема, в розвідці Теодора Мацьківа[52]. Але в них здебільшого відсутні персональні оцінки внеску тих чи інших істориків з Радянської України. Натомість подаються узагальненні тлумачення та оцінки стану тогочасної історичної науки в УРСР.

Схожу оцінку діяльності українських істориків на теренах Радянської України, порівняно з інтерпретаціями професора Л. Винара, в т.ч. стосовно науково-дослідної праці Ф.П. Шевченка, подав із сучасної перспективи й Степан Величенко. «У менш суворому політичному кліматі після 1956 р. "реформістські" історики, серед яких найвизначнішим був Федір Шевченко, не могли піти так далеко, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР. Проте вони мали можливість інтерпретувати "Тези" (Тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією. – *Авт.*) скоріше в широкому, ніж у вузькому сенсі. Як наслідок, до 1972 р. публікації, які обговорювали замовчувані раніше проблеми та не наголошували на темах "возз'єднання" та російської зверхності, допомагали читачам відчути зміну акцентів, з якими висвітлювалися українські національні особливості в рамках офіційного радянського наративу», – відзначає історик[53].

Протягом 80-х – на початку 90-х рр. з'явилося й кілька енциклопедичних гасел про Ф.П. Шевченка в наукових виданнях української діаспори. У них відзначалася його роль в організації наукової роботи в Радянській Україні, але не містилися певні оцінки його праць[54].

Таким чином, українська зарубіжна історіографія пройшла досить довгий та тернистий шлях в еволюції оцінок і тлумачень наукового доробку Ф.П. Шевченка та інших провідних істориків, що працювали в Радянській Україні. Ідеологічна конфронтація західного світу з країнами Варшавського пакту, надмірна політизація емігрантського життя, брак достовірної інформації про умови й обставини наукової діяльності на Батьківщині, вплив північноамериканського і західноєвропейського соціокультурного середовища на побутування вченого та чимало інших чинників тривалий час перешкоджали повноцінній та адекватній оцінці ситуації в Радянській Україні, в т.ч. стосовно розвитку тогочасних наукових досліджень. Щодо українських учених по радянський бік «залізної завіси», то їхні можливості наукової діяльності були обмежені прокрустовим ложем панівних партійних ідеологічних догматів. Адже від тотального диктату партійних органів

залежало не тільки професійне чи суспільне становище певного вченого, а за великим рахунком власне його життя.

Очевидно, що такий викривлений анормальними умовами наукового та суспільно-політичного розвитку «діалог» часто-густо призводив до елементарних непорозумінь, тенденційних закидів і т. п. Втім, попри означені труднощі, помітна істотна еволюція оцінок та інтерпретацій наукової діяльності й творчості Федора Павловича Шевченка та інших істориків – від констатації певних позитивних сторін тих чи інших робіт до висунення тези про наявність «реставраційної» («реформаторської») течії в українській радянській історіографії 60-х – початку 70-х рр. XX ст., засновниками якої вважали І.П. Крип'якевича та Ф.П. Шевченка. Зазначена оцінка українських колег-дослідників з того боку «залізної завіси» є своєрідним і красномовним визнанням високої значущості науково-дослідної та науково-організаторської праці Федора Павловича на теренах національної історичної науки. Вона є оригінальним свідченням того, якою болісною та важкою була справжня наукова творчість у тоталітарну добу нашої минувшини.

[1] *Шевченко Ф.П.* Революция в России и Буковина в 1917–1918 годах // Вопросы истории. – 1947. – № 10. – С.65–80.

[2] «Україна» (Париж, 1949–1953). Часопис українознавства та французького культурного життя. Виходив у Парижі за редакцією І. Борщака. Вийшло 10 номерів. Див. докладніше: *Кришталович У.* Часопис «Україна»: (Українознавство і французьке культурне життя. Париж, 1949–1953) // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1994. – Вип. 7. – С. 200–208. Див. огляд змісту часопису: *Кресін О.* «Україна»: українознавство і французьке культурне життя // Молода нація: Альманах. – 1997. – № 6. – С. 209–243; «Україна»: Українознавство і французьке культурне життя. 1949–1953. – Ч. 1–10: Покажчик / Уклад. І.М. Забіяка. – К., 2000. – 93 с.

[3] Україна (Париж). – 1949. – № 1. – [С. 64*].

[4] Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: Зб. документів / Упоряд., передм. та ком. Ф.Шевченка. – К., 1949. – 229 с.

[5] Рец. на вид.: Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: Зб. документів / Упоряд., передм. та ком. Ф. Шевченка. – К., 1949. – 229 с. // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 592.

[6] *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ.слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 88.

[7] Там само. – С. 113 (прим.208).

[8] Там само. – С. 74.

[9] Науково-дослідна інституція, заснована на фінансовій базі уряду США, *яка проводила дослідження з обсягу радянології* (совєтології), історії СРСР, у т.ч. з історії України та інших соціогуманітарних дисциплін. Інститут випускав кількома мовами періодичні та неперіодичні видання, зокрема, «Український збірник» (1954–1960, 17 випусків) і «Ukrainian review»(1955–1960, 9 випусків), а також монографічні студії окремих авторів.

[10] *Дубровський В.* Найновіша совєтська концепція історії України // Укр. збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 6. – С. 96.

[11] VIII конференция Института по изучению СССР (Мюнхен, 23–24 июля 1956 г.): XX съезд КПСС и советская действительность: Доклады и дискуссии. – Мюнхен, 1956. – С. 5–6, 52–55, 193–194.

[12] *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С. 287–288.

[13] Там само. – С. 288.

[14] *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – [Вип. 8]: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500–547.

[15] *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П. Крип'якевич. – К., 1959. – 499 с.

[16] *Horak S.* Ukrainian Historiography 1953-1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol. 24, No. 2. – P. 270.

[17] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 54.

[18] Там само. – С. 53–54.

[19] Там само. – С. 43 (прим. 20).

[20] *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12, H.3. – P. 398–399.

[21] *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Вступн. ст. В.Ульяновського. – К., 1992. – Т.1. – С. 435; Т. 2. – С. 256.

[22] *Velychenko S.* The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers Between 1648 and 1657: A Dissertation ... Ph. D / University of London. London School of Economics. – London, 1980. – P. 38, 143, 269.

[23] *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком... – С. 531.

[24] *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 13–31.

[25] *Бойко І., Кирилюк Є.* Михайло Грушевський (З нагоди 100-річчя від дня народження) // Літературна Україна. – 1966, 30 вересня. – №. 77 (2361). – С. 3–4.

[26] *Л.В. [Винар Л.]* Рец. на ст.: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 13–31) // Укр. історик. – 1967. – № 1/2. – С. 124.

[27] Там само. – С. 124.

[28] *Пиріг Р.Я.* Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 72; Див. також. – С. 81 (прим. 5).

[29] *Винар Л.* Матеріяли до біографії Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1982. – № 1/2. – С. 65 (прим. 2).

[30] Його ж. Думки з приводу п'ятидесятих роковин смерті Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1984. – № 1/4. – С. 10.

[31] *Клід Б.* Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1991/1992. – Т. 28/29, № 110/115. – С. 192 (прим. 33).

[32] *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали / Вступ. ст. І. Гирича. – К., 1995. – С. 11–12.

[33] Його ж. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ – Львів – Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1998. – С. 22.

[34] *Білас Л.* Історія України-Руси М.Грушевського // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1958, 16, 19–21 серп. – № 157. – С. 2; № 158. – С. 2; № 159. – С. 2; № 160. – С. 2; *Пріцак О.* У століття народин М. Грушевського // Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 / Упоряд. Б. Коваль. – Нью-Йорк, 1968. – С.197–237; Оцінка Грушевського-історика по цей і по той бік // Укр. слово (Париж). – 1966, жовт. – № 1303. – С. 3; *Чапленко В.* Політичне крикливство або антиювілейне мимрення // Нові дні (Торонто). – 1967, трав. – № 208. – С. 7–12; Лист О.П. Оглоблина – Б.Ф. Корчмарику (28.I.1975, Лудлов, Массачусетс) // *Корчмарик Б.Ф.* Концепція М. Грушевського і наші сучасні підручники історії України. – Вінніпег, 1994. – С. 30; *Домбровський О.* До питання англійського перекладу «Історії України-Руси» М. Грушевського // *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України: Зб. праць. – Львів–Нью-Йорк, 1998. – С. 489–492 та ін.

[35] Див. огляд змісту: *Майборода Р.В., Шандра В.С.* Покажчики змісту архівознавчих та археографічних видань [«Український археографічний збірник», «Збірник праць Жидівської історично-археографічної комісії», «Історичні джерела та їх використання», «Архівна справа»] // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Т. 4. – Вип. 1. – С. 418–436.

[36] Див. докладніше: *Комаренко Н.В.* О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968–1973) // История и историки. Историографический ежегодник. – 1980. – М., 1984. – С. 16–32; Попередні випуски «Історіографічних досліджень» (Бібліографічна довідка) // Історіографічні дослідження в Україні (Пам'яті чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченка). – К.,1999. – Вип. 7. – С. 313–316.

[37] *Чистякова Е.В.* Михаил Николаевич Тихомиров. – М., 1987. – С. 28.

[38] *Санцевич А.В.* Життєвий і творчий шлях Ф.П. Шевченка // Федір Павлович Шевченко: Біобібліографія / Упоряд. Г.В. Боряк, Н.О. Герасименко, О.В. Тодійчук; відп. ред П.С. Сохань; вступн. ст. А.В. Санцевича. – К., 1989. – С. 17.

[39] *Ждан М.* Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. // Укр. історик. – 1966. – № 3/4. – С. 100–101; *Ж-н М. [Ждан М.]* Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип.2. // Укр. історик. – 1967. – № 1/2. – С. 122–123; *Ждан М.* Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. // Укр. історик. – 1969. – № 1/3. – С. 159–160; *Р.Д.* Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип.4. // Укр. історик. – 1969. – № 4. – С. 130; *Ждан М.* Рец. на вид.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1. // Укр. історик. – 1969. – № 4. – С. 111–113; *М.Б.Ж. [Ждан М.]* Рец. на вид.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1970. – Вип. 3. // Укр. історик. – 1971. – № 3/4. – С. 138; *Ждан М.Б.* Рец. на вид.: Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. // Укр. історик. – 1972. – № 3/4. – С. 138–142.

[40] *Ждан М.* Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. // Укр. історик. – 1966. – № 3/4. – С. 101.

[41] *Шевченко Ф.П.* Передмова // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 5-8.

[42] *Ждан М.Б.* Рец. на вид.: Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. // Укр. історик. – 1972. – № 3/4. – С. 138-139.

[43] Вістки з України // Укр. історик. – 1967. – № 3/4. – С. 154.

[44] *Л.В. [Винар Л.]* Рец. на ст.: *Лугова О.І.* Про становище України в період капіталізму (Укр. іст. журн. – 1967. – № 3. – С. 15-25) // Укр.історик. – 1967. – № 3/4. – С. 139.

[45] *П.Т.* Українська участь у XIII Міжнародному Конгресі Істориків // Укр. історик. – 1970. – № 4. – С. 135.

[46] Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3, особова справа Ф.П. Шевченка, арк. 115 зв., 126.

[47] Див. докладніше: *Бажан О., Данилюк Ю.* Кінець 60-х – початок 70-х рр. в житті та діяльності Ф.П. Шевченка // Історіографічні дослідження в Україні (Пам'яті чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченка). – К., 1999. – Вип. 7. – С. 67–74.

[48] *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С. 290–291. Див. про еволюцію оцінки становища української радянської історіографії на еміграції та в діаспорі: *Головко В.* Історична наука УРСР в оцінках діаспорної історіографії (кінець 1920-х – перша половина 1980-х рр.) // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1/2. – С. 43–52.

[49] *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1980. – С. 6.

[50] Там само. – С. 7.

[51] *Wynar L.* The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview // Nationalities Papers (Charleston). – 1979. – Vol. 7. – No. 1. – P. 8–9, 16–17.

[52] *Mackiw T.* The Development of Ukrainian Historiography: (Conclusion) // Ukrainian review (London). – 1986. – Vol. 34. – No. 4. – P. 57.

[53] *Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід–Захід: Історико-культурологічний зб. – Харків, 2002. – Вип. 5. – С. 34; Див. також: *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – 266 p.

[54] Шевченко Федір // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: У 10 т. / Гол. ред. проф. В. Кубійович. – Париж–Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3822–3823; *Zhukovsky A.* Shevchenko Fedir // Encyclopedia of Ukraine 5 vols. / Ed. V. Kubijovyc (vols. 1–2), D. Struk (vols. 3–5). – Toronto–Buffalo–London, 1993. – Vol. 4. – P. 645.

Олександр Гуржій, Лариса Капітан

На чолі редколегії «Українського історичного журналу»

У період «хрущовської відлиги» історики республіки спробували відновити свої клопотання перед вищими державними і партійними органами про створення свого профільного національного періодичного видання. Всі попередні заходи, як відомо, завершувалися невдачею. Отже, за активного ініціювання «знизу» керівництво Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР в липні 1956 р. звернулося до секретаря ЦК КПУ С. Червоненка з листом, де йшлося про необхідність створення українського історичного журналу, який би став осередком формування наукової думки, координував би дослідницьку діяльність українських радянських істориків, надавав їм дійову допомогу[1]. У відповідь на такі заходи 1 лютого 1957 р. Секретаріат ЦК КПУ прийняв рішення про видання «Українського історичного журналу» періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друк. арк., тиражем 10 тис. примірників, штатом у 4 особи[2]. Перед часописом ставилися завдання висвітлювати історію українського народу, його героїчну боротьбу за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму і комунізму; вирішальну роль народних мас; боротьбу робітничого класу, Комуністичної партії; показати видатну роль В.І. Леніна; всебічну діяльність Комуністичної партії. Особливу увагу передбачалося приділяти висвітленню боротьби партії за єдність рядів; питанням союзу робітничого класу і селянства, дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу; узагальненню досвіду викладання історичних дисциплін; інформувати про роботу наукових установ, з войовничою партійністю і непримиренністю боротись за чистоту принципів, проти проявів буржуазної ідеології, українського буржуазного націоналізму[3].

1957 р. розгорнулася велика, кропітка, часом невдячна робота з організації й підготовки до друку перших номерів журналу. Особливою енергією вирізнявся відомий дослідник, кандидат історичних наук, перший відповідальний редактор часопису Ф. Шевченко. Його в зв'язку з цим хвилювало все і, не в останню чергу, зрозуміло, популярність і тираж випуску. Він особисто підготував лист від імені редколегії до завідуючого відділом агітації та пропаганди ЦК КП України М. Хворостяного, де пояснював, що було б дуже корисним ознайомити з

матеріалами, які будуть публікуватися, партійний актив, агітаторів, пропагандистів, лекторів – усіх працівників мережі комуністичної освіти. При цьому бажаним було, щоб «партійні бібліотеки» (так у документі. – *Авт.*) провели підписку на «УІЖ». Тоді передплатна ціна на півроку становила 18 крб., а одного номера – 6 крб.[4]. Виходячи з першочергових завдань, які постали перед редколегією, вчений вважав за необхідне встановити зв'язок з середніми школами, педагогічними училищами та інститутами, для чого звернувся за підтримкою до тодішнього міністра освіти республіки І. Білодіда і попросив офіційної допомоги в справі проведення підписки на часопис учбовими закладами, підпорядкованими міністерству освіти УРСР[5].

Не просто вирішувалося питання й про поліграфічну базу. Створивши «Український історичний журнал»* як орган Інституту історії Академії Наук та Інституту історії партії ЦК КП України, своїм рішенням від 12 липня 1957 р. Центральний комітет компартії республіки видрук часопису поклав на «Видавництво АН УРСР». Проте директор Інституту історії партії І. Назаренко, директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко, відповідальний редактор часопису Ф. Шевченко звернулися безпосередньо до секретаря ЦК КПУ С. Червоненка з роз'ясненням, що затверджене видавництво має слабу і застарілу базу, а тому не зможе забезпечити регулярний і своєчасний випуск журналу. І, враховуючи той факт, що в Москві «Вопросы истории КПСС» и «Вопросы истории», які є ніби відповідниками «УІЖу», друкувалися не у «Видавництві АН СРСР», а у видавництві «Правда», вони запропонували схоже зробити і в Києві – друкувати часопис у видавництві ЦК КПУ «Радянська Україна»[6].

16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії вже офіційно затвердженого журналу. В протоколі № 1 стояли два питання: 1) організаційне та 2) обговорення проекту першого номера. З інформацією про постанову ЦК КПУ від 12 липня та завдання, які виникли в зв'язку з цим, виступив Ф. Шевченко. На засіданні постанову взяли до «неухильного виконання», встановили структуру часопису з 7 рубрик і вирішили для статей відводити 7,5 друк. арк. і на всі інші матеріали – 7,5[7].

Важливі аспекти діяльності часопису обговорювалися на засіданні 27 липня того ж року. Кілька членів редколегії (В. Самофалов, П. Лавров, Г. Мултих) у черговий раз наголосили на необхідності встановлення тісних зв'язків з вузами. Ф. Шевченко попередив присутніх, що труднощі будуть значні, але треба шукати вихід. Він запропонував, враховуючи надзвичайну ситуацію, що склалася з добором матеріалів, організувати виїзд редколегії «на місця» – в обласні центри для «пошуків» авторів на статті, які необхідні для перших номерів. Також

---

* Майже відразу в наукових колах часопис почали між собою називати «УІЖ». Така абревіатура вживається і сьогодні.

вчений вніс пропозицію у № 1 часопису вмістити анкету і запропонувати читачам, згідно неї, оцінити зміст, висловлювати побажання, а на початку 1958 р. скликати читацьку конференцію. Було звернуто увагу на необхідність розробки допоміжних історичних дисциплін[8].

Проте не матеріальні, а технічні труднощі затримували вихід у світ першого номеру. Чому він не виходить і з яких конкретних причин? Як дирекція відповідних інститутів допомогла редакції? Такі гострі запитання поставив 11 грудня В. Жебокрицький перед відповідальним редактором. Ф. Шевченко пояснив: «Робили спробу друкувати журнал в типографії "Радянська Україна", місяць друкували матеріал, дали гранки, які були набрані дуже погано, без покликів, без іноземних назв. Верстку ж № 1 видавництво пообіцяло дати 14 грудня»[9].

Діяльність редакційної колегії також не була до кінця ефективною через нестачу кваліфікованих кадрів. Їх пошуки тривали. О. Касименко і Ф. Шевченко звернулися безпосередньо до ЦК КПУ з проханням врахувати потреби часопису і при розподілі призначень для випускників Академії суспільних наук направити І. Хміля – колишнього працівника редакції газети «Радянська Україна» – в Інститут історії для роботи на посаді заступника відповідального редактора «УІЖу»[10]. Проте це побажання на той час не було враховано.

Незважаючи на невпорядкованість належними штатами, редколегія, відразу приступивши до роботи, доклала всіх зусиль, щоб вже з другого півріччя журнал почав виходити. Її склад був таким: Ф. Шевченко (відповідальний редактор), І. Бутич, І. Гуржій, М. Доній, В. Жебокрицький, П. Калениченко (заст. відп. редактора), С. Королівський, І. Крип'якевич, П. Лавров, Г. Мултих (заст. відп. редактора), В. Самофалов, Г. Шевчук (відп. секретар). Редакція розмістилася у Києві на Бульварі Шевченка, 14.

У передовій статті «Від редакційної колегії» зазначалося, що поява «УІЖу» є знаменною подією в науковому житті республіки, «ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні»[11]. Орієнтувався часопис головним чином на професійних суспільствознавців, викладачів історії вищих та середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та студентів історичних факультетів. Його найважливішою метою повинно було стати об'єднання творчих зусиль українських істориків, «войовнича, партійна і непримиренна боротьба за чистоту марксизму-ленінізму, проти будь-яких спроб ревізувати це велике вчення, проти всіляких проявів ворожої ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму, проти реакційної буржуазної історіографії»[12]. Такі принципи протримались фактично до середини 80-х рр. XX ст.

Перший номер (липень–серпень) було підписано до друку 20 грудня 1957 р., а вийшов він тиражем у 5 тис. примірників. «Зміст» поділявся на рубрики: статті, повідомлення, документи, спогади, огляд джерел

та літератури, рецензії, хроніка[13]. Дещо умовним, на наш погляд, виглядало структурне виділення тематично схожих підрозділів: «огляд джерел та літератури» і «рецензії». Однак без перебільшення можна сказати про те, що номер викликав неабиякий інтерес і жваве обговорення. Серед інших, особливу увагу медієвістів привернула студія І. Крип'якевича про соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького[14]. Спочатку її запланували до рубрики «статті». Однак «після обміну думками» між колегами прийняли рішення вмістити 4 статті на історико-партійну тематику, а рукопис І. Крип'якевича «перенесли» до «повідомлень»[15]. Публікація являла собою лише незначну частину капітальної монографії вченого про засновника Української козацької держави, яка після довгих митарств, урізань цензури побачила світ 1954 р.[16].

Слід зазначити й про публікацію в цьому номері рецензії Ф. Шевченка на колективну працю співробітників Інституту філософії АН СРСР «Роль народных масс и личности в истории» (М., 1957)[17]. Правда, рецензент поставив питання дещо ширше: роль народних мас, класів, партій і особи в історії. Можливо це збіг обставин, але думається, що тут немає випадковості. В «Наукових записках» Інституту історії № 9 за той самий рік вийшла програмна стаття вченого «Про роль народних мас в історії»[18]. Хоча вона була написана з широким використанням праць класиків марксизму-ленінізму, їх методології, однак її гостро критикували у вищих партійних органах, а автор тривалий час зазнавав переслідувань за нібито невірне тлумачення предмету дослідження.

1-й і 2-й номери «УІЖу», як доповідали у відділ науки і культури ЦК КПУ, вийшли з великими труднощами і напруженням[19]. Успіху було досягнуто тільки завдяки ентузіазмові членів редакційної колегії і зокрема Ф. Шевченка. Тому ними ставилося питання хоча б про елементарні умови для праці. Офіційно в штаті значилися один літредактор і «редактор-організатор», на яких покладалася вся технічна частина.

Разом з тим, за перші два місяці функціонування часопису до його «портфелю» надійшло понад 250 статей, повідомлень, рецензій, оглядів тощо. Всі матеріали вимагали кваліфікованої редакційної доробки. Через це стала очевидною потреба у залученні до співпраці із редколегією журналу завідувачів відділами історії партії та радянського суспільства, капіталізму, феодалізму та загальної історії, а також у досвідченій друкарці й кур'єрові. Для порівняння зазначимо: московські двомісячні журнали у штаті нараховували: – 24 чол., «Вопросы истории КПСС», а «История СССР» та «Новая и новейшая история» – по 19 чол. Причому останні не мали такого широкого профілю і призначення, як український часопис. У зв'язку з цим ставилося питання, щоб членам його редколегії, які за свою роботу не одержують ніякої винагороди, зменшити наукове навантаження на основних

місцях, а саме: відповідальному редакторові Ф. Шевченку, заступникам відповідального редактора П. Калениченку (Інститут історії АН УРСР) і Г. Мултиху (Інститут історії партії), відповідальному секретареві Г. Шевчуку (Інститут сторії АН УРСР) – на 2/3 навантаження по основній роботі. Членам редколегії В. Жебокрицькому і П. Лаврову (Київський держуніверситет), С. Королівському (Харківський держуніверситет), М. Донію (Інститут історії партії), В. Самофалову (Вища партійна школа), І. Бутичу (Архівне управління УРСР) – на 1/3 навантаження[20].

Московські історичні журнали за опубліковану в них продукцію авторам виплачували гонорари від 3 до 5 тис. крб. за 1 друк. арк., а видавництво АН УРСР збиралося розраховуватися відповідно лише 1,2–1,5 тис. крб., що нерідко не зацікавлювало провідних істориків країни. Планувалося гонорари «УІЖу» підняти до 1,5–3 тис. крб.[21]

Майже відразу стало очевидним те, що, хоча часопис офіційно вважався друкованим органом двох установ, від Інституту історії більше працівників брало участь в роботі «УІЖу» й виконували вони значніший обсяг редагування. Так, стосовно двох своїх заступників Ф. Шевченко повідомляв директора Інституту історії партії І. Назаренка: активну участь у роботі журналу фактично бере один з них – П. Калениченко, в той час як роль другого – Г. Мултиха протягом майже двох років зводилася лише до присутності на засіданні редколегій та візуванні час від часу окремих статей. Відповідальний редактор вважав таке становище «неправильним» і запропонував , щоб заступники по черзі «вели» номери часопису. Це, на його думку, «ліквідує штурмовщину в редакції», дасть змогу відповідальному редакторові «більше займатися організацією та підготовкою теоретичних і проблемних статей», в яких відчувалася гостра потреба, а також сприятиме «розчищенню редакційного портфеля», де знаходиться близько 500 матеріалів[22].

У той час вихід у світ після чвертьстолітньої перерви журналу історичного профілю був зустрінутий суспільствознавцями республіки із задоволенням і схваленням. З'явилися позитивні оцінки на сторінках преси[23]. Однак коли стало відомо широкому колу дописувачів, що один авторський аркуш в «УІЖі» оплачується в середньому 660 крб., та й то не всім*, то незабаром «наплив» матеріалів скоротився в кілька разів. Практично редакція не могла залучити за такий гонорар відомих істориків союзного рівня. Навіть стали траплятися випадки, коли автори забирали з редакції свої статті й відправляли до Москви. Негативно впливав на репутацію часопису і його несвоєчасний вихід у світ. Так, 1-й номер лише у виробництві перебував 101 день, а 2-й – 75 днів. Через це деякі статті «встигали застаріти» (особливо це стосувалося матеріалів «хроніки»)[24].

---

* Видавництво АН УРСР довільно встановило оплату тільки третини статей у кожному номері, тобто, десь 5 друкарських аркушів.

Посилаючись на тяжкі умови праці, І. Назаренко, О. Касименко та Ф. Шевченко звернулися до ЦК КПУ з проханням: відповідального редактора, його двох заступників і відповідального секретаря разом з їх сім'ями «прикріпити» до лікарні ЛСУ[25].

У 1958 р. вирішувалося також багато інших питань, як технічно-організаційних, так і суто наукових. Зокрема, через необхідність більше приділяти уваги методиці викладання історії в школі висловлювалося побажання редколегії залучити до співпраці співробітника Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР А. Санцевича[26]. В № 3 з'явився новий розділ – «історіографія»[27]. І. Гуржій наполягав на збільшенні публікацій з історії України доби феодалізму*. Його повністю підтримав Ф. Шевченко, який також зауважив стосовно рецензій, вміщених у часописі й майбутніх: їх цінність має полягати не в анотованому переказі рецензованих праць, а в критичній оцінці. В черговий раз обговорювалася можливість збільшення обсягу «УІЖу», зокрема, видруку його з 1960 р. кожні два місяці по номеру[28].

Проте, звичайно, найбільш гостро вирішувалися проблеми впорядкування редколегії належними штатами, їхньої оплати та авторських гонорарів. Нерідко обговорення переносилося в стіни ЦК КПУ, кабінети С. Червоненка та М. Підгірного. Однак допомагало це не дуже. З 630 матеріалів, які малися в «портфелі» редакції на момент виходу № 8, лише 258 було опубліковано. Понад 370 статей продовжували «лежати»... і втрачати «свою наукову цінність та політичну актуальність»[29].

Слабо поліпшували розпочату справу консультації, спільні засідання редколегії з представниками інших журналів, наприклад, «Истории СССР»[30]. Роботу «УІЖу» обговорювали також на Вчених радах Інституту історії з огляду «Перспективи радянської історичної науки на Україні на 10–15 років»[31]. Проте такого роду діяльність, безперечно, підвищувала вимоги до часопису, його автури, сприяла формуванню кращої творчої атмосфери навколо нього.

Протягом 1958 р. вийшло 6 номерів з 142 матеріалами. Серед них 21 стаття, 9 оглядів, 35 рецензій і нотаток про книги, 6 листів до редакції, 2 публікації про обмін досвідом, 41 хроніка. Надійшло ж близько 350 матеріалів різних авторів[32].

Наступного року робота в «УІЖі» помітно нормалізувалася, стала більш ритмічною. В січні, за планом, рекомендовано до друку № 1 за 1959 р., а план № 2 затверджено. Підвищувались вимоги до «критики та бібліографії». В зв'язку з цим відповідальний редактор зауважив на те, що «рецензії пишуть або "друзі", або ж "вороги", а в бібліографії

---

* До речі, того року І. Гуржію присвоїли звання члена-кореспондента АН УРСР з спеціальності «Історія України періоду феодалізму», а І. Крип'якевичу – академіка, що певною мірою свідчило про зростання фахового рівня членів редколегії в галузі медієвістики.

відсутня система. Критика часто носить поверховий і суб'єктивний характер, лише 20% рецензій є більш-менш аргументованими». М. Доній запропонував взагалі замовляти рецензії відповідним фахівцям, бо вони становлять окремий напрям журналу[33].

Разом з тим, різко впала передплата: з 4 тис. у першій половині 1958 р. до 2 тис. на початок наступного. Очевидно, це можна певною мірою пояснити тим, що на журнал майже не підписалися вчителі шкіл, через відсутність на його сторінках матеріалу про викладання історії в середніх навчальних закладах[34].

За вказівкою з «гори», огульної критики зазнали давні праці І. Крип'якевича, що також не пройшло безслідно для редколегії. Безпосередньою причиною тому стала їх «популяризація» (насправді, тільки згадка) на сторінках часопису у зв'язку із висуненням вченого в академіки. Про те, що так не слід було робити, зауважив П. Лавров. М. Доній наголосив: при їх оцінці не використано «офіційної» характеристики комісії Відділу суспільних наук. Г. Мултих запропонував: «Треба якось реагувати на цю помилку. Краще всього було б, коли б Іван Петрович Крип'якевич звернувся з листом до редакції, в якому б вказав на негативний характер видання, в якому була надрукована одна з його робіт, перелічених у "хроніці" в № 6 за 1958 р.»[35].

Одразу пригадали вченому, що він був одним з послідовних учнів «буржуазно-націоналістичної школи» М. Грушевського і в багатьох працях, які в свій час вийшли під його редакцією, виступав противником марксистської історичної науки. Зокрема, критичного переосмислення, на думку деяких, вимагали такі праці науковця: «Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.» (ЗНТШ, т. 117/118; 1914), «Студії над державою Богдана Хмельницького. Вип. I–IX» (ЗНТШ, т. 138/140, 144/145, 147,151; 1925–1931), «Матеріали до історії української козаччини, т. 1.» (1908) та інші, які «чомусь» в «УІЖі» назвали «широко відомими та такими, що мають велике пізнавальне значення»[36]. «Кожному радянському історикові відомо, – наголошувалося на розширеному засіданні редколегії 2 лютого, – що перелічені праці Крип'якевича написані в звичайному дусі буржуазно-націоналістичної школи Грушевського. "Історія української культури", у якій Крип'якевич виступає, як співавтор і редактор, є твором цілком ворожим марксистській науці, у якому паплюжиться весь культурно-історичний процес, що відбувався на Радянській Україні до 1939 року»[37]. «УІЖу» закидалося, ніби-то він зробив переоцінку цінностей і перелічені вище роботи необгрунтовано визнав «доброякісними» та рекомендував увазі широкого кола читачів.

Наскільки вищі партійні органи «втручалися» в діяльність редколегії, свідчать такі факти. № 4 «УІЖу» 1959 р. редколегія вирішила присвятити 20-річчю возз'єднання українських земель у складі республіки. Проте, як повідомили з ЦК КПУ, ця дата не відзначатиметься. Звідти ж безпосередньо «порекомендували», які

матеріали зняти і замінити. Причому наказали: «...Брати рішучий курс на історію радянського періоду»[38]. Нерідко доходило до «автоматизму», коли кожна компартійна постанова обов'язково бралася на «озброєння», навіть незважаючи на те, чи стосувалася вона прямо діяльності часопису. Логіка при цьому, як це видно з виступу П. Калениченка на засіданні редколегії 17 вересня, була така: «ЦК вказує більше друкувати статей радянського періоду. Постанова* стосується нашого журналу і ми повинні керуватися нею, хоча в ній і не згадується конкретно про наш журнал». Далі думку продовжив Г. Мултих: «У подальшому треба звернути увагу не лише на радянський період і сучасність (так у документі. – *Авт.*), і не обмежувати дослідницькі статті тільки рамками історії України. Бажано частіше виступати з статтями загальноросійськими. Орієнтувати дослідників і читачів на загальноросійську тематику»[39].

Діяльність редколегії в 1960 р. спрямовувалась Постановою ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», і саме їй було присвячено кілька засідань, а вже в січні спеціально вирішувалося питання про необхідність публікації «передової» чи статті «пропагандистського характеру». На що Г. Шевчук чи то приречено, чи то філософські зазначив: «Треба дати про цю постанову в № 1, бо будуть знову нас ругати», а Г. Мултих наголосив: «Це розгорнута програма ідеологічної роботи на цілий період»[40].

На початку року були підведені підсумки попередньої діяльності «УІЖу». Зокрема, в 15-ти номерах опубліковано 405 матеріалів 409 авторів (58 статей, 28 оглядів, 105 рецензій,10 листів до редакції і т. д.); основна увага приділялась висвітленню історії радянського періоду: 38 матеріалів про громадянську війну, 10 – відбудовний період, 19 – Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. З історії партії вийшло 34 студії, або 20% від загальної кількості. Серед авторів публікацій кияни становили близько 67%[41].

Про результати і проблеми, які загострились на 1960 р., висловлювалися самі члени редколегії приблизно так: Ф. Шевченко: «Передплата на журнал дуже погана – всього 2800 підписчиків. Широке залучення вчителів на неї не вдалося. Часопис дорогий, нецікавий. Однак, коли з ціною нічого не поробиш, то за те, щоб викликати більший інтерес у читача будемо боротися»; В. Жебокрицький: «"УІЖ" повинен сам за себе агітувати».

Однак у кінці того ж року відповідальному редакторові довелося вирішувати не лише наболілі питання «УІЖу», а й «власні» проблеми. Справа в тім, що в Президії ЦК КПУ була прийнята спеціальна постанова стосовно книги Ф. Шевченка «Політичні та економічні

---

* Мова, очевидно, йде про постанову ЦК КПРС, прийняту внаслідок рішень позачергового XXI з'їзду КПРС.

зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К.,1959), відповідальним редактором якої був І. Крип'якевич[42]. Центральний комітет зобов'язав обговорити працю, «вскрити» в ній методологічні помилки і «належним чином оцінити її на сторінках журналу «Комуніст України». Постанову обговорили на парткомі, а потім партійних зборах Інституту історії. Зобов'язали розглянути книгу і на редколегії. Правда, ведучи засідання 12 листопада, І. Гуржій звернув увагу на те, що її «широко розглянули на інститутських зборах, недоліки роботи стали ясні», а тому звів критику головним чином до «недостатньої оцінки (аналізу)» окремих аспектів у книзі. Потім швидко перейшли до обговорення видання книг в АН УРСР, апробації статей, які надходять у «портфель» часопису. М. Доній згодом повернувся до постанови Президії ЦК і дещо з сумнівом зазначив, що в ній говориться, ніби з рецензією повинен виступити «Комуніст України», але, можливо, це варто зробити і «УІЖу», а коли так, то треба обов'язково підготувати рецензію об'єктивну, «а мовчати нам не можна»[43]. На той час вже з'явилася критична рецензія К. Гуслистого, але Ф. Шевченко з нею категорично не погодився.

Наступний 1961 р. у цілому пройшов під гаслом «Гідну зустріч, проведення та обговорення матеріалів XXII з'їзду КПРС і КПУ». В зв'язку з цим відповідальний редактор запропонував навіть дещо змінити структуру самого журналу, зокрема, видавати додаток – «вкладиш». Планувалося розробити програму, щоб можна було давати відповіді на ті питання, які ставилися на з'їздах. Виникла пропозиція ввести «Календар», де б дуже стисло висвітлювалися видатні історичні події й біографії відомих діячів (з № 3). Пропонувалося виробити окремий науковий напрямок на подолання культу особи.

Цікаво, що коли прийшов лист з Нью-Йорка з проханням надіслати певні дані про журнал, то в редколегії, не маючи досвіду прямого спілкування з західними діячами, вирішили порадитися з цього приводу в ЦК КПУ. А те, що на запит слід відповісти, не викликало сумніву, бо, мовляв, «вони все одно дадуть про журнал і можуть дати невірні дані»[44].

В 1962 р. у черговий раз гостро постало питання про викриття наслідків культу особи, а в редакції не було на цю тему жодної статті. Наближалось відзначення дати з дня народження партійного та державного діяча, академіка АН УРСР М. Скрипника (1872–1933), але наявну студію з цього приводу не наважувалися друкувати без рішення з «гори». Дописи Ф. Шевченка продовжували обговорювати з усіх «боків», контролювати, і навіть його принципова позиція: «Стаття не передова, а авторська і кожен автор має право висловлювати свою думку», – нічого не змінювала на краще. Лише коли вчений «показував» свою наукову продукцію в ЦК і отримував «добро», знімалися всі проблеми. «Раз в ЦК не заперечують, то навіщо тоді обговорювати її на редколегії», – дивувався М. Доній[45].

Члени редколегії обговорювали багато рецензій на книги, що тоді виходили, або готувалися до друку у «Видавництві АН УРСР». Ця робота безпосередньо впливала на розвиток історичної науки в республіці і, конкретно, на оцінки подій, явищ, осіб.

Слід зазначити, що деякі негаразди організаційно-структурного характеру того часу обговорювалися на засіданнях редколегії, висвітлювалися на сторінках «УІЖу». Скажімо, питання становища вітчизняної історіографії чи національного краєзнавства, які виникали в кінці 50-х – на початку 60-х рр. і могли певною мірою сприяти оформленню думки про необхідність виділення таких окремих підрозділів у Секції суспільних наук. Адже рубрика «питання краєзнавства», як про це йшлося вище, в часописі з'явилася ще в 1960 р.

Поступово минав період так званої «відлиги». По всьому відчувалося наближення зміни політичного курсу в країні. 14 жовтня 1964 р. Пленум ЦК увільнив М. Хрущова від обов'язків Першого секретаря КПРС, члена Президії ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР.

Події, які мали місце в країні в кінці 1964 р., прямо позначилися і на діяльності «УІЖу». Тоді фактично вперше спеціальною постановою ЦК КПУ було звернено увагу на його роботу. В зв'язку з цим 2 листопада відбулося засідання дирекцій Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії ЦК КПУ. Порядок денний передбачав практично одне питання: про заходи виконання постанови ЦК КПУ 1964 р. стосовно часопису. Присутніми були новопризначений директор Інституту історії К. Дубина – «дослідник актуальних проблем ленінської теорії соціалістичної революції»[46], згадувані вище І. Назаренко, Ф. Шевченко, І. Гуржій, Г. Мултих, А. Санцевич, а також П. Маркіанов, І. Коломійченко, О. Юрченко, Л. Мрищук, І. Лупандін. Перше, про що оголосив К. Дубина, це те, що часопис з нового року стане щомісячником (згідно рішення Президії ЦК КПУ). Відповідно до критики, мало більше друкуватись проблемних статей, але з такими ніхто з докторів наук Інституту історії не виступив протягом цілого року. Передбачалося «повнокровне» висвітлення всіх періодів історії України, адже, за твердженням Ф. Шевченка, «журнал не читають». 70–80% становили матеріали новітнього періоду, які більшість читачів взагалі не вважали за «історію», бо ці публікації не розкривали її «хід». А в окремих номерах зовсім були відсутні студії з середньовічної доби і нового часу, які б давали перспективи для майбутніх творчих пошуків[47].

Також зазначалося про слабке висвітлення аспектів всесвітньої історії, недостатню критику буржуазної ідеології в історіографії. Причому останнє пояснювалося тим, що «не дають належної літератури». А стосовно рівня рецензій записали до протоколу так: «Ніхто не дає своїх думок, більше переказ книг». Знову піднімалось питання матеріальних видатків, вкотре наголошувалося, що журнал з початку існування видається фактично на громадських засадах, в редакції є потреба

додатково ще в 6 особах (літредактор, друкарка та ін.), але зарплата редактора (98 крб.) «не входить ні в які рамки, бо то є люди освічені й багато працюють». Тираж тоді становив близько 5 тис., коли журнал «Радянське право» мав 9 тис.[48].

Ці ж проблеми залишалися невирішеними і в наступні кілька років, незважаючи на те, що «УІЖ» продовжував бути чи не основною творчою трибуною істориків республіки[49]. Проте це не завадило К. Дубині при неофіційному спілкуванні з вченими діаспори на XII Міжнародному історичному конгресі у Відні 1965 р. порівняти вітчизняний часопис з американським «Українським істориком» і заявити, що перший не гірше[50]. Критичніше висловився відповідальний редактор, коли на початку 1966 р. серед членів колегії зазначив: «Наш журнал не читають, бо в статтях сучасного періоду не пишемо правду. Цим ми компроментуємо себе»[51].

На наш погляд, Ф. Шевченко мав на це і моральне право. Висловимо свою особисту думку, можливо, й дещо суб'єктивну: його статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» в № 11 «УІЖу» за 1966 р.[52] слід вважати дуже сміливою на той час і найкращою серед інших студій часопису за весь рік. Як би там не було, саме про неї нерідко згадували молоді історики кінця 60-х – середини 80-х років через певну недоступність інформації про біографію М. Грушевського.

1965 р. багато провідних вчених республіки виступили на сторінках журналу з кількома важливими ініціативами. Зокрема, І. Крип'якевич, М. Марченко, А. Введенський, Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, Ф. Максименко (заст. директора наукової бібліотеки Львівського університету ім. І. Франка) та бібліограф Н. Шеліхова наполягали на необхідності видання бібліографії з історії УРСР. На їх думку, «успішне наукове опрацювання історії України вимагає, з одного боку, створення наукової фундаментальної ретроспективної бібліографії з історії УРСР і одночасно – обліку численних досліджень, статей та інших публікацій, вміщуваних у періодичних виданнях Радянського Союзу та за кордоном»[53]. Такий заклик дав помітний поштовх для активізації роботи в цьому напрямі. Незабаром було підготовлено кілька бібліографічних покажчиків, де історичні публікації Видавництва АН УРСР посіли відповідне місце[54]. Проте випередив усіх «Систематичний покажчик (1957–1966)» по «УІЖу»[55].

Уважним до порушеної радянськими істориками важливої проблеми був «Український історик». Він не раз критикував партійно-ідеологічні нашарування в бібліографії з історії УРСР (1960–1965), що тоді друкував «УІЖ»[56]. Разом з тим, видавці американського часопису розуміли, за яких складних суспільно-політичних обставин доводиться працювати їх колегам в Україні[57].

З другою цікавою ініціативою 1965 р. виступив М. Брайчевський, підтримавши ідею Г. Логвіна в статті «Перегук віків» («Літературна

Україна», 1965 р., 9 лютого) щодо організації в нашій республіці Добровільного товариства сприяння охороні пам'яток культури[58]. 21 грудня наступного року було створене «Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури», до республіканського правління якого відразу ввійшли і деякі члени редколегії «УІЖу», наприклад, К. Дубина (голова), І. Гуржій (член президії) та ін.[59].

У 1965 р. до віце-президента АН УРСР І. Білодіда надійшла доповідна записка, підписана групою українських істориків на чолі з І. Крип'якевичем. У ній йшлося про задум створити «Історичний атлас України». Ідею якимось чином «перехопили» в Москві. Бо того ж року в № 7 часопису було опубліковано не текст записки, а матеріал московського спеціаліста в галузі історичної географії В. Яцунського «Про створення історичного атласу»*. До обговорення проблеми підготовки атласу підключилося багато дослідників різного рівня. Хід дискусії, структура майбутнього атласу і тематика карт протягом тривалого періоду висвітлювалась «УІЖом». Однак реально втілити задумане в життя не судилося через радянську ідейно-методологічну основу. До вирішення цього питання вітчизняні науковці повернулися в кінці XX ст.

24 квітня 1967 р. помер Іван Петрович Крип'якевич. Для редколегії, її іміджу це була величезна втрата – і як людини, і як вченого з світовим ім'ям[60]. Його знали і цінували на Заході, а праці широко використовували.

В липні «УІЖу» виповнилося 10 років. Для істориків це стало помітною подією. Часопис продовжував лишатися єдиним у республіці періодичним виданням, що публікував наукові студії з історії України від найдавніших часів до новітніх подій. Він був своєрідним барометром стану науки загалом по СРСР і, зокрема, в Україні, тих успіхів і негараздів, які в ній відбувалися. За цей період у 75 номерах опубліковано 2684 матеріали 3094 авторів, що говорить саме за себе. Своєрідно складалися взаємовідносини редколегії з дописувачами, які яскраво охарактеризував Ф. Шевченко у своїй статті з приводу ювілею: «Взаємини між авторами й журналом не зводились лише до принципу – автор бажає надрукуватися, а журнал має можливість опублікувати. Вони набагато складніші. Почати хоча б з того, що авторські пропозиції й можливості журналу не завжди перебувають у гармонійній єдності. Пропозицій багато, редакційний портфель з року в рік збільшується, але обсяг журналу залишається без змін. Прийняті до друку матеріали довго чекають своєї черги (іноді рік-два). І є небезпека, що ці терміни зростатимуть. Таке залежування матеріалів

---

* Можна припустити, що ця публікація вийшла за попередньою домовленістю російського вченого з українськими і, зокрема, членами редколегії. Бо, наскільки нам відомо, зв'язок між ними існував постійно. Наприклад, В. Яцунський опублікував кілька рецензій на історичні праці, видані в АН УРСР.

зовсім нестерпне, бо стримує розвиток науки»[61]. До цього важко щось додати. І дуже показовим є те, що головний редактор добре розумів: не існує читачів з однаковими вимогами, знаннями та інтересом до історії – на це обов'язково слід зважати.

За 10 років авторами часопису стали представники 102 місцевостей України – столиці, обласних центрів, невеликих міст і сіл. Правда, кияни становили майже половину з них. За кількістю надходжень матеріалів до редакції після Києва йшли Харків, Львів, Одеса, Ужгород, Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Чернівці і т. д. Присилали свої статті історики з інших республік СРСР. Іноземні дописувачі були представлені Польщею (Варшава, Краків, Вроцлав, Ополья, Катовіц), Чехословаччиною (Прага і Братіслава), Румунією (Бухарест і Сігет), Угорщиною (Будапешт і Дебрецен), Німецькою Демократичною Республікою (Берлін, Йєна, Лейпціг), Болгарією (Софія), а також Канадою[62]. Отже, можна казати не лише про всесоюзне, а й до певної міри міжнародне визнання.

У зв'язку з ювілеєм «Українського історичного журналу» було висловлено щиру подяку за плідну роботу членам редколегії, які перебували в її складі з часу заснування й стали своєрідними «ровесниками» часопису, – І. Бутичу, І. Гуржію, М. Донію, В. Жебокрицькому, П.М. Калениченку, С. Королівському, П. Лаврову та деяким іншим.

В другій половині року «бунтівного» і щирого Ф. Шевченка усунули з посади відповідального редактора, зробили рядовим членом колегії. Замість нього було призначено К. Дубину, під керівництвом якого встигли затвердити всього кілька планів журналу (22 вересня він раптово помер). 20 вересня проходило обговорення на розширеному засіданні редколегії (з участю 12 співробітників Інституту історії) двох останніх підготовлених до друку номерів «УІЖу» (1967). Головним чином йшлося про необхідність підняти тираж часопису, теоретичний рівень статей. На думку нового головного редактора, «журнал хороший, але інколи трапляються речі, які приводять до того, що треба рвати сторінки...»[63]. Планувалося дещо реорганізувати підрозділи часопису і встановити відповідальність кожного члена редколегії за свою окрему ділянку. Підготували список «заввідділів». До роботи залучили на громадських засадах «групу активу з інституту».

Ціле півріччя 1968 р. журнал залишався без головного редактора. Його функції виконували заступники А. Гаєцький, А. Санцевич, П. Шморгун. І, як це не парадоксально виглядало, але назад «повернули» Ф. Шевченка, і він восени знову очолив редакційний колектив. У вересні до складу редколегії ввели А. Шлепакова, А. Ярошенко, вивели І. Назаренка, П. Шморгуна, зрозуміло, К. Дубину[64]. І. Кожукало зайняв посаду заступника головного редактора.

У радянській історіографії було прийнято вважати, що в кінці 60-х – на початку 70-х рр. відбувався «процес бурхливого розвитку науки», в тому числі її гуманітарної галузі[65]. Дійсно, якщо говорити

про кількість спеціальних монографічних досліджень чи великих синтетичних праць, було досягнуто значних успіхів. Наприклад, окремо слід назвати такі: «Історія Української РСР: Науково-популярний нарис» (К., 1967), «Історія робітничого класу Української РСР» у 2-х томах (К., 1967. – Т. 1. – Відп. ред Ф.Є. Лось; Т. 2. – Відп. ред. І.О. Гуржій), «Історія селянства Української РСР» у 2-х томах (К., 1967. – Т. 1. – Відп. ред. В.А. Дядиченко; Т. 2. – Відп. ред. І.І. Компанієць), «Історія Української РСР» у 2-х томах (К., 1967. – Т. 1, 2. – Відп. ред. К. Дубина)*, «Історія Академії наук Української РСР» у 2-х книгах та інші. Їх характеристика і оцінка не є предметом нашого дослідження, тому лише зауважимо: члени редколегії доклали великих зусиль, щоб вони побачили світ, процес їх підготовки висвітлювався на сторінках часопису. Безперечним позитивним здобутком останнього в 1965–1970 рр. слід вважати публікацію статей з історії козацтва[66], розробку проблем виникнення та еволюції української державності, формування самосвідомості українців доби феодалізму[67].

Однак, хотілося б наголосити на іншому – на протиріччях суспільно-політичної ситуації, що стосувалися безпосередньо й істориків. 1965 р. у кадрах ідеологічних структур КПУ розгорнулася підготовка ідеологічного погрому так званих «шестидесятників». Восени поповзли чутки (поширювали їх офіційні особи), ніби розкрито антирадянський «бандерівський» підпільний центр, знайдено нелегальну друкарню, вилучено зброю, іноземну валюту тощо. Незабаром почалися арешти. Поступово боротьба з «дисиденством» набула ще більш грубіших форм, фальсифікацій. За будь-яку незгоду з офіційною лінією партії її членів позбавляли партійних квитків, наукових працівників виганяли з роботи, студентів виключали з вузів і т. д.

Лише один конкретний приклад, який безпосередньо має відношення до «УІЖу». З ініціативи І. Гуржія, П. Калениченка, Ф. Лося, А. Санцевича відомому на той час археологу М. Брайчевському замовили статтю стосовно термінів «приєднання» і «возз'єднання» України з Росією в 1654 р. Передбачалося, що виникне чисто академічна дискусія. Вона була необхідна через підготовку в Інституті історії АН УРСР «Історії Української РСР» (в 2-х томах), де це питання стояло досить принципово. Проте випуск студії на тривалий час затримався, а влітку 1966 р. вона почала поширюватися у самвидаві. Це, а також те, що в ній дано переконливу критику концепції «возз'єднання двох братніх народів», причому, із широким залученням положень класиків марксизму-ленінізму, призвело до заборони друкувати статтю. Новий директор інституту А. Скаба (з березня 1968 р.) – «фахівець з історії радянського суспільства та КПРС», який «за плечима» мав лише одну невелику монографію, звільнив М. Брайчевського з роботи. З 1970 р.

---

* В 1969 р. видання вийшло російською мовою.

той почав працювати вже в Інституті археології АН УРСР. У 1972 р. його стаття «Приєднання чи возз'єднання» потрапила за кордон, у Торонто, де й була опублікована без згоди автора видавництвом «Нові дні». Тоді ж вченого звільнили з роботи без права протягом багатьох років працювати за фахом[68].

На початку 70-х рр. тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної думки неабияк зріс, набув нових вульгарних форм і проявів.

Конкретно «УІЖ» критикували за недостатнє висвітлення ленінської тематики[69]. О. Бородін, М. Буцько, Г. Нікольнікова, В. Павленко в «Комуністі України» (№6 за 1970 р.) опублікували статтю «Більше уваги питанням історії КП України», де, окрім іншого, було зроблено огляд матеріалів з цієї тематики, надрукованих на сторінках «УІЖу» протягом 1967–1970 рр. Основний закид такий: ряд питань ленінської теоретичної спадщини, історії Комуністичної партії України дожовтневого періоду залишилися поза увагою, а аспекти ролі партії в соціалістичному будівництві, Великій Вітчизняній війні і післявоєнній відбудові народного господарства висвітлюються слабо (зауваження, на наш погляд, не зовсім були об'єктивні). Тому редколегія змушена була, враховуючи критику, визначити одним із своїх головних завдань прагнути і надалі підносити теоретичний та ідейно-політичний рівень журналу, посилювати увагу як до загальних питань історії КПРС, КПУ, так і розробки історії місцевих партійних організацій[70].

В 1971 р. на чолі з І. Гуржієм почав виходити «Український історико-географічний збірник» (К. – Вип. 1). Однак, наступного року, опублікувавши випуск 2, видання прикрили. «Відновили» часопис «Киевская Старина», але відразу інкримінували йому навмисне виділення в назві «буржуазно-ліберального спрямування»[71]. Журнал припинив існування (1972). Виникли непереборні труднощі з видруком «Історіографічних досліджень в Українській РСР» (К., 1968–1972. – Вип. 1–5). Створена редколегія для публікацій джерел з історії України, щось на зразок Археографічної комісії АН УРСР 1919–1936 рр., спромоглася (хоч задуми в неї були досить великі) випустити в світ лише «Літопис Самовидця», підготовлений Я. Дзирою (К., 1971).

Різко на гірше змінювалася ситуація у «верхах». 1972 р. було усунуто з посади першого секретаря ЦК Компартії України, члена політбюро ЦК КПРС П. Шелеста. Його замінив ортодоксально налаштований В.Щербицький. Секретарем ЦК КПУ з ідеології став «відвертий антиукраїнець» В.Маланчук. Вони «повели» республіканське партійне керівництво у фарватері політики, ініційованої Москвою, – «викриття національного чванства, ідейно порочних позицій самобутності, відрубності історичного минулого України»[72].

У проекті доповіді «головного ідеолога» В. Маланчука на республіканському активі ідеологічних працівників колективів знаходимо звинувачення окремих істориків (конкретно це стосувалося Ф. Шев-

ченка як тодішнього директора Інституту археології) в «безпринципності, прояві аполітичності, потуранні сіоністським настроям, політичній короткозорості», а також у «націоналістичних викривленнях»[73]. Тоді ж було виключено з партії й звинувачено в націоналізмі відомого скульптора І. Гончара, який наважувався «проповідувати» любов до рідної мови, батьківщини, козацької минувшини.

Добір статей в часописі проходив через редакторське «сито» по кілька разів. Навіть ті з них, які писались у «відповідному дусі», лише через згадки «небажаних» осіб викликали у чиновників від науки категоричні заперечення. Так, 1972 р. поставили під сумнів доцільність публікацій матеріалів про кардинала Й. Сліпого та митрополита А. Шептицького, бо навколо лунали рішучі заклики про посилення боротьби з буржуазною ідеологією та її найбільш «підступним і отруйним різновидом – українським буржуазним націоналізмом»[74].

Незважаючи ні на які звинувачення, Ф. Шевченко продовжував наполягати на тому, щоб більше друкувати студій з історії України доби феодалізму та капіталізму[75]. Проте його вже мало хто підтримував. 31 жовтня 1971 р. помер друг і колега вченого І. Гуржій. Деякі члени редколегії пропонували прямо поставити питання перед ЦК партії про усунення відповідального редактора з посади[76], що і було здійснено в 1972 році. На зміну медієвісту, фахівцю головним чином з нової історії, прийшов працьовитий і наполегливий дослідник проблем новітньої історії Польщі П. Калениченко. Зрозуміло, за тих обставин ще більший «ухил» часопису в бік сучасної тематики став неминучим.

ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, а її члени постійно мали звітувати перед вищим партійним органом республіки. Про це, зокрема, свідчать великі томи своєрідних доповідних записок «Про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень...». Конкретно, в 1972 р. Секретаріат ЦК КПУ виявив цілий ряд хиб і помилок в науковій діяльності інститутів археології, філософії та історії. Наприклад, робився закид, що в названих установах «розмах і якість теоретичних досліджень деяких науковців, практичні висновки і рекомендації, що містяться в опублікованих ними працях, ще не повністю відповідають тим вимогам, які поставлені перед істориками Комуністичною партією... Деякі співробітники... допускають порушення принципу партійності в оцінці суспільних подій і явищ». А найстрашнішим виходило те, що вони прагнули підняти на щит, обілити і прикрасити ідеологів буржуазного націоналізму, ідеалізувати патріархальщину[77]. Останнє стосувалося безпосередньо періоду середньовіччя.

Центральним Комітетом КПУ критикувалися і конкретні автори «УІЖу» та їх студії. Зокрема, стосовно статті С. Злупка «До 90-річчя від дня народження В.П. Левинського» зазначалося, що в ній подано антинаукове висвітлення життя, діяльності та поглядів цієї особи, зроблена спроба переконати читача в тому, що діяч і теоретик

буржуазно-націоналістичної партії Галичини «усе життя пропагував ідеї соціалізму»[78].

Відповідні наслідки не забарилися. У відповідності з настановами партійного керівництва республіки в Інституті історії вжили заходи «по ідейному оздоровленню колективу»: з його штату «скоротили» д. і. н. О. Компан, к. і. н. О. Апанович, к. філол. н. Я. Дзиру, «не обрано за конкурсом» В. Кука[79]. Тоді ж було прийнято і проголошено цілий напрям роботи Інституту історії та «УІЖу», який повністю «відповідав» історичним накресленням XXIV з'їзду КПРС, настановам ЦК КПРС і КПУ:

– «актуалізувати» тематики наукових досліджень, надавати перевагу розробці проблем сучасної історії: соціалістичного та комуністичного будівництва в нашій країні; критиці буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності тощо;

– ширше розгортати роботи на допомогу Комуністичній партії у справі виховання трудящих;

– ідейно-політично загартовувати кадри і т. д.[80].

Отже, особливості функціонування «УІЖу» в 60-х – на початку 70-х рр. полягали в тому, що змінився сам історичний період у країні: суспільно-політична «відлига» перейшла в стійкий «застій», «брежнєвську добу». Пішли у минуле масові репресії й фізичні знищення людей, але диктат компартійних чиновників поступово і всебічно опанував історичну галузь науки. Була розгромлена опозиційна течія шестидесятників, представники якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису (О. Компан, М. Брайчевський, О. Апанович, Я. Дзира та ін.). Смерть І. Крип'якевича, І. Гуржія, усунення Ф. Шевченка з посади відповідального редактора, вихід з редколегії одного з провідних українських археографів, фахівця з історії середньовіччя І. Бутича, спрямованість дирекції Інституту на сучасну тематику обумовили швидкий відхід від раніше завойованих позицій – проголошувалася «прерогатива» багато в чому сфальсифікованих студій з історії соціалістичного та комуністичного будівництва.

[1] У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956). Зб. док. і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 216–218.

[2] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 8, спр. 2440. – Арк. 9–10.

[3] Там само. – Арк. 18–19.

[4] НА ІІУ НАН України – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в). – Арк. 3–4.

[5] Там само. – Арк. 5–6.

[6] Там само. – Арк. 14–15.

[7] Протокол № 1 засідання редколегії «УІЖу» від 16 липня 1957 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (д). – Арк. 1–3.

[8] Протокол № 3 засідання редколегії «УІЖу» від 27 липня 1957 р.// НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (д). – Арк. 8–10.

[9] Протокол № 7 засідання редколегії «УІЖу» від 11 грудня 1957 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (д). – Арк. 23–25.

[10] До Центрального Комітету КП України // НА ІІУ АН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в). – Арк. 13.

[11] Від редакційної колегії // Укр. іст. журн. – 1957. – № 1. – С. 5.

[12] Від редакційної колегії // Там само. – С. 9.

[13] Протокол № 1 засідання редколегії «УІЖу» від 16 липня 1957 р.// НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (д). – Арк. 1.

[14] *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн. – 1957. – № 1. – С. 94–104.

[15] Протокол № 3 засідання редколегії «УІЖу» від 27 липня 1957 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (д). – Арк. 11.

[16] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954.

[17] Роль народных масс и личности в истории. – М., 1957. – 376 с.

[18] *Шевченко Ф.* Про роль народних мас в історії // Наукові записки Інституту історії. – К.,1957. – С. 3–26.

[19] Відділу науки і культури ЦК КП України // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721(в). – Арк. 18.

[20] Там само. – Арк. 19.

[21] Там само. – Арк. 20.

[22] Директору інституту історії партії ЦК КП України тов. Назаренку І.Д. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721(в). – Арк. 16–17.

[23] Новый исторический журнал// Новая и новейшая история. – 1957. – № 5. – С.156–157; Львівська правда. – 1958, 28 січня.

[24] ЦК КПУ від 11 лютого 1958 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в). – Арк. 41–43.

[25] Там само. – Арк. 45.

[26] Там само. – Арк. 24, 25.

[27] Протокол № 2 засідання редколегії «УІЖу» від 2 квітня 1958 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 823 (б). – Арк. 5.

[28] Протокол № 2 засідання редколегії «УІЖу» від 2 квітня 1958 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 823 (б). – Арк. 5–9, 18, 20.

[29] Секретарю ЦК КПУ тов. С.В. Червоненьку // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в). – Арк. 57, 58.

[30] Протокол №5 засідання редколегії «УІЖу» від 2 червня 1958 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 823 (б). – Арк. 15.

[31] НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 769, 773, 788.

[32] Протокол № 3 засідання редколегії «УІЖу» від 3 квітня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 902. – Арк. 18.

[33] Протокол № 1 засідання редколегії «УІЖу» від 5 січня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 902. – Арк. 1–2.

[34] Там само. – Арк. 3.

[35] Протокол № 2 засідання редколегії «УІЖу» від 2 лютого 1959 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 902. – Арк. 7, 8.

[36] Вибори нових академіків і член-кореспондентів АН УРСР. І.П.Крип'якевич // Укр. іст. журн. – 1958. – № 6. – С. 143.

[37] Протокол № 2 засідання редколегії «УІЖу» від 2 лютого 1959 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 902. – Арк. 12, 13.

[38] Протокол № 5 засідання редколегії «УІЖу» від 3 липня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 902. – Арк. 28.

[39] Протокол № 7 засідання редколегії «УІЖу» від 17 вересня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 902. – Арк. 33, 35.

[40] Протокол № 1 засідання редколегії «УІЖу» від 11 січня 1960 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 987. – Арк. 1, 3; Протокол № 3 засідання редколегії «УІЖ«у від 14 березня 1960 р. // Там само. – Арк. 11.

[41] Протокол № 3 засідання редколегії «УІЖу» від 14 березня 1960 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 987. – Арк. 9–10.

[42] *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – 500 с.

[43] Протокол № 7 засідання редколегії «УІЖу» від 12 листопада 1960 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 987. – Арк. 26–32.

[44] Протокол № 1 засідання редколегії «УІЖу» від 1 січня 1961 р. // Там само. – Спр. 1056. – Арк. 1–8; Протокол № 7 засідання редколегії «УІЖу» від 10 листопада 1961 р.// Там само. – Арк. 28.

[45] Протокол № 1 засідання редколегії «УІЖу» від 12 січня 1962 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1122. – Арк. 1–4; Протокол № 2 засідання редколегії «УІЖу» від 19 січня 1962 р. // Там само. – Арк. 8.

[46] *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К., 1986. – С. 110.

[47] Протокол № 7 засідання дирекції Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії при ЦК КПУ від 2 листопада 1964 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 12 (в). – Арк. 21, 22.

[48] Там само. – Арк. 22–24.

[49] *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – С. 95.

[50] Хроніка // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 144.

[51] Протокол № 3 засідання редколегії «УІЖу» від 21 березня 1966 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 139 (б). – Арк. 12.

[52] *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? //Укр. іст. журн. – 1966. – № 11.

[53] *Крип'якевич І.П., Марченко М.І., Введенський А.О.* та ін. Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до редакції //Укр. іст. журн. – 1965. – № 1. – С. 158–159.

[54] Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. – К., 1969. – 650 с.; *Рудь М.П.* Українська Радянська соціалістична республіка 1917–1967. Бібліографічний покажчик літератури. – К., 1969. – 481 с.

[55] Український історичний журнал (1957–1966). Систематичний покажчик. – К., 1968. – 233 с.

[56] Хроніка // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 130; № 3–4. – С. 121.

[57] *Сакада Л.Д.* Два журнали українських істориків: «Український історичний журнал» та «Український історик». – Укр. іст. журн. – 1997. – С. 64.

[58] *Брайчевський М.Ю.* Важлива ініціатива. Лист до редакції // Укр. іст. журн. – 1965. – № 4. – С. 152–153.

[59] *Даниленко В.* Дубина Кузьма Кіндратович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – К., 1998. – Вип. 1. – С. 92; *Іван Олександрович Гуржій.* Бібліографія вчених Української РСР. – К., 1974. – С. 15.

[60] Іван Петрович Крип'якевич // Укр. іст. журн. – 1967. – № 6. – С. 159–160.

[61] *Шевченко Ф.П.* «Українському історичному журналу» 10 років // Укр. іст. журн. – 1967. – № 6. – С. 7–8.

[62] Там само. – С. 8.

[63] Протокол № 6 засідання редколегії «УІЖу» від 20 вересня 1967 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 204 (б). – Арк. 19.

[64] Протокол № 6 засідання редколегії «УІЖу» від 13 вересня 1968 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 256 (в). – Арк. 13.

[65] *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – С. 109.

[66] *Киценко М.П.* Про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва //Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 93–99; *Котляр М.Ф.* Хто такі бродники (до проблеми виникнення українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5. – С. 95–101. *Апанович О.М.* Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // Укр. іст. журн. – 1970. – № 9. – С. 23–35 та ін.

[67] *Апанович О.М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12. – С. 29–38; *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 82–84; *Бойко І.Д.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. – 1966. –№ 2. – С. 84-87; Його ж. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. – 1968. – № 6. – С. 27–38.

[68] *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995. – С. 116.

[69] Протокол № 8 засідання редколегії «УІЖу» від 11 вересня 1970 р.// НА ІІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 405 (б). – Арк. 15, 16.

[70] Там само. – Арк. 17–21.

[71] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 630. – Арк. 18.

[72] Постанова квітневого (1972) Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. – 1972. – № 8. – С. 4–8; *Щербицький В.В.* Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС // Комуніст України. – 1973. – № 5. – С. 21–41.

[73] ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 630. – Арк. 18.

[74] *Лисенко А.О., Солдатов В.І., Уйомов А.І.* Підвищувати рівень філософських досліджень// Комуніст України. – 1972. – № 6. – С. 86–94; *Овчаренко Ф.Д.* Сучасна ідеологічна боротьба і виховання нової людини // Там само. – С. 21–34; *Римаренко Ю.І., Чередниченко В.П.* Український буржуазний націоналізм – знаряддя антикомунізму // Там само. – № 10. – С. 12–19, та ін.

[75] Протокол № 6 засідання редколегії «УІЖу» від 21 червня 1972 р. // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 598 (б). – Арк. 19.

[76] Протокол № 7 засідання редколегії «УІЖу» від 27 вересня 1972 р. // Там само. – Арк. 27.

[77] Доповідна записка про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КП України з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві // НА ІІУ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 584. – Арк. 11.

[78] Там само. – Арк. 11,12.

[79] Там само. – Арк. 13.

[80] Там само. – Арк. 14.

Ярослава Іщенко

Проблеми геральдики та комплексу спеціальних історичних дисциплін в науковій спадщині Ф.П. Шевченка

Дослідження спеціальних історичних дисциплін — один із численних напрямів багатопланової та різнобічної наукової діяльності видатного нашого сучасника, непересічної людини і вченого Федора Павловича Шевченка. Власне, вже з перших кроків його входження в науку саме комплекс СІД став визначальною сферою інтересів майбутнього історика, який в 1933 р. вступив до Московського державного історико-архівного інституту, що був тоді провідним вузом в країні саме з підготовки фахівців в галузі спеціальних дисциплін. Відтоді Ф.П. Шевченко, що слухав лекції видатних вчених – М. Сперанського. М. Тихомирова, В. Пічети, здобувши фах архівіста, завжди і у всьому на перше місце ставив достовірність різнопланових джерел, що лежали в архівосховищах, чекаючи слушного часу і допитливих дослідників, які б за допомогою вилученої з них інформації розповіли світу про достовірні події та факти нашої історії.

Вступивши до аспірантури своєї alma mater, Ф.П. Шевченко одночасно розпочинає читати спецкурс з комплексу СІД, які тоді ще іменували «допоміжними».

Заглиблений в науку, він вже майже закінчував свою роботу над кандидатською дисертацією, коли його направили, як досвідченого фахівця, налагоджувати архівну справу в щойно возз'єднаній з іншими українськими землями Чернівецькій області, де він очолив обласний державний архів. Немає потреби роз'яснювати фахівцям, що означає робота з архівними комплексами, які зосередили «під своїм дахом» силу силену різних за походженням, часом та місцем створення документів, які до того ж були писані різними мовами. Жорстока радянсько-німецька війна 1941–1945 рр. внесла свої корективи в його долю. Вже у середині 1941 р. Федора Павловича призначили директором Краснодарського Крайового державного архіву, де він, з притаманною йому енергією, взявся за справу. Наступного року Ф.П. Шевченко очолював архів Ради Народних Комісарів Узбецької РСР, успішно захистив кандидатську дисертацію, що стало визнанням його високого фахового рівня.

Переїхавши в Україну відразу після її звільнення від фашистів, Ф.П. Шевченко і далі залишається на високих посадах в архівних

установах – стає начальником науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР (1943–1945 рр.), а відтак постійно має справу із виданням документів, тобто працює як джерелознавець, архівіст. У 1944–1950 рр. він завідує кафедрою архівознавства, викладає студентам нормативні курси з спецдисциплін, виступає як вихователь добре підготовленої зміни. Саме його учні, дякуючи високій професійній майстерності доцента Шевченка, невдовзі поповнюють кадри архівних, музейних, бібліотечних працівників, яким постійно доводиться мати справу з усім обсягом СІД, робота з джерелами яких була основою їх діяльності.

Зовсім не випадково Ф.П. Шевченко у 1950–1951 рр. стає членом редакційної колегії журналу «Вісник Академії наук Української РСР», а впродовж 1957–1972 рр. очолює перший фаховий часопис істориків, започаткований у повоєнні роки, – «Український історичний журнал».

Посада головного редактора такого престижного видання вимагала від того, хто її обіймав, енциклопедичних знань. А Федір Павлович, як ніхто інший, був знаний серед наукової громадськості республіки як людина, що їх має. Крім того, саме за його редакторства, «УІЖ» розпочинає періодично друкувати статті з обсягу СІД, які животіли на задвірках науки, бо частина з них, зокрема, вітчизняні геральдика, вексилологія, боністика, емблематика, символіка та багато інших, в ті жорстокі часи визнавались за віджитий непотріб, носили штампи «буржуазних» відгалужень історичних знань.

Як в журналі, так і будучи членом Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії» (1959–1965 рр.), Ф.П. Шевченко намагався, попри все, всіма силами сприяти відродженню започаткованих у 20-х роках традицій дослідження окремих комплексів джерел з обсягу СІД, з бережливою увагою ставлячись до появи перших ластівок у цій галузі знань.

Коли в Інституті історії АН УРСР в роки хрущовської «відлиги» на основі розформованого відділу археографії було створено відділ допоміжних історичних дисциплін (1959 р.), в. о. завідувача цього відділу спершу було призначено кандидата історичних наук Пантелеймона Петровича Гудзенка. В 1960 р. відділ очолив Ф.П. Шевченко, який від самих початків існування підрозділу був його неформальним керівником.

За штатним розкладом 1959–1960 рр. відділ складався з 9-ти співробітників та 2-х лаборантів. У ньому розроблялося декілька планових тем, які були пов'язані з джерелознавчими проблемами та з різноманітними комплексами джерел з історії України: «Джерелознавство Української РСР», «Хронологія Української РСР», «Історична географія Української РСР», «Історичний атлас Української РСР». Зокрема, протягом 1959 р. співробітники відділу підготували збірник документів «Рабочий класс Украины в восстановительный период

1921–1925 гг.» (упоряд. В.П. Сидоренко), додатковий четвертий том до збірника документів «Воссоединение Украины с Россией» (упоряд. А.З. Барабой). О.А. Бевзо підготував методичну розробку «Основные положения о публикации документов XVI–XVII ст., писанных на украинском языке».

14–15 травня 1959 р. за ініціативою відділу була проведена Республіканська наукова конференція «Про стан і завдання допоміжних історичних дисциплін», в якій взяло участь понад 100 науковців. Протягом 1960 р. відділ допоміжних історичних дисциплін опрацьовував документальні матеріали для збірок, присвячених 50-річчю першої російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. та 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. У тому ж році у відділі підготовлено до друку працю П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар» (упоряд. О.А. Бевзо, А.З. Барабой). Співробітники відділу працювали над підготовкою «Матеріалів до Історичного атласу УРСР», «Хроніки подій на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)», збіркою «Підготовка і проведення Великої Жовтневої революції на Україні: Хроніка подій (лютий 1917 – лютий 1918 рр.)». Ініціатором та безпосереднім натхненником усіх цих науково-дослідних проектів, в яких чільне місце займала проблематика джерелознавства та комплексу СІД, був Ф.П. Шевченко.

В 1961 р. співробітниками відділу підготовлено до друку кілька збірок документів і матеріалів: «Радянське будівництво на Україні в період громадянської війни», «Скасування кріпосного права на Україні», «Громадсько-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр.». В 1962 р. опубліковано збірник «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)» (К., 1962). В тому ж році два співробітники відділу (О.А. Бевзо, О.Й. Щусь) захистили кандидатські дисертації.

У березні–квітні 1963 р. у межах реструктуризації Інституту відділ допоміжних історичних дисциплін був перетворений на відділ історіографії та джерелознавства. Очолив його Федір Павлович Шевченко. У 1963 р. відділ працював над науково-дослідними темами: «Закономірності історичного розвитку суспільства і переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої» та «Історія історичної науки на Україні». У 1964 р. співробітниками відділу за участю інших фахівців видано збірник праць «Історичні погляди Т.Шевченка» (К., 1964). Одночасно науковці відділу взяли активну участь у підготовці колективної праці «Пятьдесят лет советской исторической науки на Украине», в 1967 р. побачила світ монографія А.В. Санцевича «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії» (К., 1967).

У 1968 р. співробітники відділу працювали над завершенням колективної праці «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української історіографії». У той же час готувалися до видання перший том творів Д.І. Яворницького (упоряд. І.М. Гапусенко), «Літопис Самовидця» (упоряд. Я.І. Дзира), джерелознавчі матеріали з історії народонаселення до «Українського історичного атласу» (упоряд. А.Л. Перковський) та ін.

Протягом 1963–1968 рр. співробітники відділу захистили три докторські (Ф.П. Шевченко, Р.Г. Симоненко, А.В. Санцевич) та шість кандидатських дисертацій (Є.Ф. Бєлінський, М.Ф. Котляр, М.Ф. Дмитрієнко, А.Л. Перковський, Н.В. Комаренко, Я.І. Дзира).

Саме дякуючи прагненню Ф.П. Шевченка відкрити шлях до різнопланових та багатоаспектних досліджень комплексу СІД, в Україні почав виходити міжвідомчий збірник наукових статей «Історичні джерела та їх використання» (1964–1972 рр.). Поява цього періодичного видання відкривала можливості у перспективі об'єднати навколо нього всіх тих вчених, наукові інтереси яких були зосереджені саме на створенні джерелознавчої бази СІД.

Достатньо переглянути комплект цього видання, щоб переконатися: збірник заслуговує на найвищу оцінку. В ньому вміщено низку статей та розвідок, що започаткували цілі напрями вивчення спеціальних історичних дисциплін. Як член редколегії цього видання, Ф.П. Шевченко намагався залучити до участі в ньому науковців з різних регіонів України, що збирали унікальні джерела, опрацьовували їх, прагнучи зробити свій внесок в благородну справу розвитку всіх СІД.

До трьох випусків збірника «Історичні джерела та їх використання» Ф.П. Шевченко особисто написав передмови, в яких акцентував увагу дослідників на важливості порушених у цих виданнях питань, наголошував на необхідності надалі продовжувати вивчати історичні джерела, які після їх опрацювання фахівцями стають справжньою скарбницею, звідки допитливі вчені отримують необхідну для них інформацію про події та факти вітчизняної історії, про особливості нашого минулого, прихованого від сучасників за товщею століть[1].

Тож саме в комплексі джерел спеціальних історичних дисциплін бачив вчений ту невичерпну скарбницю знань для тих, кому не байдужою була наша минувшина з її самобутністю, неповторністю, з її культурою, плеканою народом впродовж століть. Вчений неодноразово підкреслював, що джерела наші – то невичерпні скарби, де занотовано словами потаємне, що відкривається тільки для тих, хто прагне їх віднайти, вміє шукати і знаходити важливе і неповторне, виявляти загальне і особливе в їх інформації.

На всіх високих наукових посадах впродовж наступних років – заступника директора Інституту історії АН УРСР (1964–1967), голови Наукової ради з проблеми Історії історичної науки при секції суспільних наук АН УРСР (1964–1969), директора Інституту археології

АН УРСР (1968–1972); відповідального редактора, редактора-засновника щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР»; члена редколегії журналу «Пам'ятки України» (1969–1972, 1982–1996), члена редколегії «Українського історичного журналу» (1972–1988)[2] Ф.П. Шевченко всіляко сприяв всім тим, хто переймався вивченням спеціальних історичних дисциплін. Він не тільки уважно перечитував всі статті, що надходили до редагованих ним видань, а й зустрічався з авторами, яким радив, давав настанови, пояснював значення вивчення тих джерел, що тривалі роки, через недбайливе ставлення до української історії та культури, здобутків народу на шляху прогресу, було відсунуто на задній план.

Навіщо досліджувати українське кіно, як джерело неповторне, коли воно – тільки частина радянського? Навіщо вивчати одностроїкозацьких військ, прапорництво, боністичне надбання часу революційних змагань – національної революції, або ж ті ж старовинні герби наших самоврядних міст? На всі ці запитання опонентів Ф.П. Шевченко дав відповідь своєю працею, пропонуючи своїм аспірантам «недесертабельні», як тоді вважалось, теми.

Час підтвердив правоту вченого, який бачив далі за інших, бо знав із власного досвіду та досвіду історії: все з минулого — то наше надбання, а залишене предками — неоціненний скарб. І треба знати, відшукати чарівне слово, щоб діамантами засяяли припалі пилом століть коштовності, заповідані нащадкам. Виявилось на перевірку, що саме тоді настав час вголос заговорити про дивосвіт геральдичної спадщини українців.

Автор цієї статті ще у студентські роки познайомилась з Ф.П. Шевченком, який значною мірою сприяв тому, що я обрала темою своєї кандидатської дисертації саме невирішені проблеми української геральдики.

Важливе місце в науково-організаційній діяльності Ф.П. Шевченка посідала археологія. Обіймаючи посаду директора Інституту археології АН УРСР, він чимало зробив для розвитку цієї галузі історичних знань, зокрема, сприяв виділенню додаткових коштів на польові дослідження та видання наукових праць.

Окремо слід відзначити працю вченого в галузі таких спеціальних історичних дисциплін, як історична географія та історична картографія. 1971 р. з ініціативи Ф.П. Шевченка було засновано «Український історико-географічний збірник» з метою розпочати широкомасштабні дослідження з проблем історичної географії та картографії. Для цього потрібно було з'ясувати, хто з вчених в Україні веде розробки в цих галузях. Тож під безпосереднім керівництвом Федора Павловича і була розпочата кропітка робота, спрямована на згуртування навколо цього видання авторського колективу однодумців, які заявили про себе як професіонали.

Ф.П. Шевченко стояв біля витоків ідеї створення у майбутньому Атласу історії України. Вже 1970 р. на III-й науковій конференції з комплексного картографування УРСР він виступив із доповіддю «Про структуру, зміст і принципи створення III тому Національного атласу УРСР "Історія українського народу і Української РСР"»[3]. Саме тоді Федір Павлович очолив ініціативну групу, завданням якої стала організація робіт по підготовці такої праці.

Згодом, впродовж 1978–1982 рр., Ф.П. Шевченко був керівником неструктурного підрозділу Інституту історії – групи з історичної географії та картографії, що функціонувала при відділі джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін.

Пізніше, коли робота по створенню Атласу історії України вступила в стадію безпосередньої реалізації проекту, схваленого керівництвом Інституту та Президією АН УРСР й вищими інстанціями, Ф.П. Шевченко став завідуючим сектором історичної географії та картографії, створеним з метою зосередження навколо групи спеціально підібраних фахівців для всієї роботи над Атласом, яка активно розгорнулася. Вчений насамперед націлив науковців на впорядкування картографічного матеріалу з історії України. Мова йшла про унікальні джерела картографії, що не були введені до наукового обігу.

Паралельно з цим Федір Павлович не полишає інтересу до інших спеціальних історичних дисциплін. У наукових виданнях постійно з'являються його статті[4], рецензії на джерелознавчі праці[5], створюються окремі розділи в монографічних дослідженнях[6].

Він постійно виступає відповідальним редактором численних монографічних видань з проблем джерелознавства[7], керує аспірантами, які темами своїх кандидатських дисертацій обрали різні галузі СІД[8].

Звичайно, що дана стаття може тільки претендувати на побіжний огляд тої величезної, надзвичайно напруженої науково-організаційної роботи, яку доводилося вести Ф.П. Шевченку впродовж всього життя на ниві розвою спеціальних історичних дисциплін. Ми повністю свідомі того, що в майбутньому дослідники наукової творчості Ф.П. Шевченка в галузі СІД детально розглянуть все, зроблене вченим у цьому напрямі історичних знань, оскільки вони є складовою розвитку історичної науки в Україні, якій присвятив своє життя видатний вчений.

[1] *Шевченко Ф.П.* Передмова // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 38; Вип. 2. – 1966. – С. 3-4; Вип. 3. – 1968. – С. 3–4 (у співавт. з І.Я. Бутичем); Його ж. Археографія // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1977.– С. 261.

[2] Федір Павлович Шевченко: Біобібліографія. – К., 1989. – С. 3; *Дмитрієнко М.* Пам'яті видатного вченого //Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць на пошану видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. Ф.П. Шевченка. – К., 1998. – С. 5.; УРЕ. – К., 1968. – С. 3, 789; Историки-слависты: Библиографический словарь / Сост. С.И. Сидельников,

Г.И. Чернявский. – Харьков, 1969. – С 99; Укр. іст. журн. – 1970. – № 3. – С. 146–147; РЕІУ. – К, 1972. – Т. 4. – С. 516.

[3] *Шевченко Ф.П.* О структуре, содержании и принципах создания III тома Национального атласа УССР «История украинского народа и Украинской ССР» //Комплексное картографирование Украинской ССР: Материалы III науч. конф. по комплексному картографированию УССР: В 2 вып. – Вып. 1. – К., 1970. – С. 21–25.

[4] *Шевченко Ф.П.* Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі Ленінського вчення // Укр. іст. журн. – 1970. – № 4. – С. 31–40; Його ж. До питання про використання кінодокументів в історичній науці // Укр. іст. журн. – 1976. – № 6. – С. 64–72; Його ж. До питання про роль інформації в розвитку історичної науки // Матеріали Республ. наук.-практич. конф., присвяченої завданням архівних установ щодо поліпшення наук.-довідков. апарату до архівних фондів. – К., 1978. – С. 84–89; Його ж. Про роль архівів у розвитку радянської історичної науки // Архіви України. – 1978. – № 5. – С. 28–31; Його ж. Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами // II Республ. наук. конф. з іст. краєзнавства. 19–21 жовт. 1982 р., м.Вінниця. – Тези доповідей. – К., 1982. – С. 3–5; Його ж. Зв'язок історичної географії з спеціальними історичними дисциплінами / Тези доп. обл. наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 121–122; Його ж. Археографія // Укр. літ. енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 90; та ін.

[5] Див.: Укр. іст. журн. – 1982. – № 1. – С. 142–143; 1989. – № 1. – С 151–152; Прапор комунізму. – 1980. 6 серп.; та ін.

[6] *Шевченко Ф.П.* Гл. III. Историческая география (Л.В. Молодчиков, Ф.П. Шевченко // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988. – С. 53–62.

[7] Див., наприклад: *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавчі дослідження. – К., 1970. – 199 с.

[8] Див. кандидатську дисертацію, що зберігається в науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України під № 447: *Румянцева В.В.* Территориальные эмблемы и гербы городов Левобережной Украины. – К., 1982.

Світлана Батуріна

Бібліотека Ф.П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого

В наш час все більшу увагу дослідників привертають книжкові колекційні бібліотеки видатних історичних особистостей. Історія створення, походження та долі особистих книжкових зібрань, по-перше, характеризує її власника, розкриває його життєвий та творчий шлях, особистісні риси, уподобання, набуті за життя; по-друге, є новим джерелом пізнання епохи або певного проміжку часу.

Одним з таких книжкових зібрань є бібліотека Федора Павловича Шевченка, що створювалась впродовж всього життя вченого. Ця бібліотека, за виключенням короткого опису в статті В.С. Прокопчука[1], вперше стає предметом наукового аналізу, метою якого є дослідження історії її створення, репертуарного складу, особливостей окремих видань, в контексті життєвого шляху вченого, його професійних інтересів. Це сприятиме складанню цілісного портрету Ф.П. Шевченка як вченого, керівника і просто людини своєї епохи.

Інтерес до історії проявився у Федора Павловича з самого дитинства. Коли в його рідному селі закрили церкву, 16-річний підліток переніс додому документи. Літературу почав збирати з студентських років. За спогадами його дружини, Розалії Калманівни Шевченко, при будь-якій нагоді Федір Павлович купував книжки, і навіть коли вони жили в однокімнатній квартирі, всі шафи, полиці і підвіконня були заповнені книжками.

Після смерті вченого бібліотека не збереглась в повному обсязі, а була розділена на декілька частин, одна з яких була продана родиною. Іншу – саме книги історико-наукового змісту, в 1997 році Розалія Калманівна передала Інституту історії України НАН України. А в 1999 році на батьківщині Федора Павловича була перерізана стрічка до кімнати Дунаєвецької центральної районної бібліотеки, укомплектованої книгами з його зібрання. В кімнаті-бібліотеці також знаходяться шафи, стіл та особисті речі вченого.

Бібліотека складається з понад двох тисяч томів: в м. Дунаєвцях знаходиться близько півтори тисячі книг, в Інституті історії України НАН України нараховується більше 700. Репертуарний склад зібрання дуже різноманітний і включає в себе праці з історії України, загальної історії, археології, архівознавства, спеціальних історичних

дисциплін, твори класиків української та зарубіжної літератури, праці з мовознавства, раритетні видання XIX – початку XX століття.

Кожна книжка безпосередньо пов'язана з певним періодом життя вченого, з колом його знайомств, уподобань і наукових інтересів. Варто відмітити, що книги на історичну тематику та інша література в процентному відношенні складають відповідно 49 та 51 відсотки. Очевидно, в первинному складі, який, на жаль, неможливо реконструювати, книг з історії було більше, оскільки упорядник і власник книгозбірні був професійним істориком.

Принагідно зауважимо, що кожна книга бібліотеки відмічена особливим власницьким знаком – екслібрисом. Екслібрис бібліотеки Ф.П. Шевченка має вигляд контурної карти України, оточеної орнаментом та написом: *«Федір Павлович Шевченко»*.

Репертуарний склад бібліотеки вченого можна аналізувати у двох площинах, що нерозривно пов'язані між собою, – науково світоглядних інтересів вченого та його професійної діяльності. Адже бібліотека формувалась за рахунок придбання книг з тематики, що цікавила її власника, необхідних для повсякденної дослідницької роботи. Книжковий фонд також поповнювався виданнями, зміст та хронологія яких відповідали етапам професійної кар'єри вченого.

Тематичний, кількісний та хронологічний склад бібліотеки відображено в таблиці. В ній у горизонтальних рядках відмічається тематика книг, у вертикальних стовпчиках – роки їх видання. Останні розбито на сім періодів, що характеризують певні етапи біографії історика, за виключенням першого і частково другого хронологічного періодів, до яких відносяться видання XIX – початку XX ст., а також книги 20–30-х рр. цього ж століття.

Тематика, періодизація	Роки видання						
	XIX ст. – 1917р.	1918–1940	1941–1943	1944–1967	1968–1972	1972–1991	1991–1995
Історія України (синтетичні праці)	**3**	3, **6***	3, **1**	20, **11**	3	12, **2**	2, **2**
Найдавніший період (в т.ч. археологія)			**1**	**14, 6**	**11, 7**	**10, 6**	2, **1**

* Півжирним шрифтом виділено число книг, що зберігаються у бібліотеці Інституту історії України НАН України, де вони складають окрему колекцію, звичайним шрифтом позначені книги із Дунаєвецької районної бібліотеки (м. Дунаївці, Хмельницької обл.).

Продовження таблиці

Тематика, періодизація	Роки видання						
	XIX ст. - 1917р.	1918-1940	1941-1943	1944-1967	1968-1972	1972-1991	1991-1995
Київська Русь (в т.ч. археологія)	4	7	2	18, 12	15, 9	11, 10	1, 2
Польсько-Литовська доба (XIV-XVII ст.)	2	1, 4		6, 7	5	4, 2	1
Козацька доба (XVII-XVIII ст.)	8	1, 3	1, 1	16, 20	1	10, 5	5, 4
XIX ст. - 1917 р.	4	1, 16	1, 1	6, 13	2	5, 8	1
1917-1941 рр.		2	1	3, 3		2	2
1941-1945 рр.			2, 2	2, 5			1
1945-1995 рр.				5		2	1
Регіональна історія	3	1, 8	1, 5	24, 15	10, 3	17, 11	1
Історіографія вітчизняна	1	1, 9	1, 4	12, 26	3, 4	15, 22	6, 7
Історіографія зарубіжна	2	5	1, 2	15	1	6	
Джерела	9	5	2, 3	6, 8	3	1, 4	1, 2
Спеціальні іст. дисципліни	1, 6	3, 10		15, 36	12, 11	32, 15	2, 3
Загальна історія	3, 32	4, 23	2, 6	15, 57	4, 6	10, 24	3
Вітчизняна л-ра та літ. знавство	11, 4	38, 6	25, 5	5 4 1 , 12	46, 1	97, 5	
Зарубіжна л-ра та літ. знавство	5, 2	14, 3	1	7, 1	2	4	
Мовознавство	1	2, 1	3, 1	15, 2		2, 3	1
Мистецтво-знавство	2, 11	6, 5	1	94, 10	5, 2	18, 8	3, 1
Різне (економіка, право, філософія, психологія)	1, 1	5, 3		42, 7	3, 2	9, 2	2

На більшості книгах цих років збереглись нотатки самого Федора Павловича про місце і рік купівлі певної книги. В майже всіх випадках такі записи фіксують Москву 30-х рр. як місце і час придбання окремих примірників. На цей час припадає навчання Ф.П.Шевченка в Московському історико-архівному інституті. Саме в столичних букіністичних крамницях молодий історик міг придбати ці рідкісні видання, що нині є окрасою його бібліотечної колекції. Серед них варто відмітити найранішу із збережених книгу бібліотеки. Це «Ироническая песнь о походе на половцев», що була видана в Санкт-Петербурзі в 1800 році. Безперечно, цінним є перше видання «Історії русів» 1846 р. Такими є також праці українських істориків XIX ст.: «История воссоединения Руси» П. Куліша (1874), монографія М. Іванишева «О древних сельских общинах» (1863), «Начерк Коліївщини» Я. Шульгіна (1898), «Образки з громадського побуту Малоросії XVIII ст.» О. Барвінського, твори О. Єфименко, М. Василенка по історії України. Також варто відмітити роботи Г. Карпова з історіографії, видання монографій по історії світових релігій, реформаційних течій в Європі XVI ст., узагальнюючі праці В. Ключевського, Г. Данилевського по російській історії. До складу аналізованої бібліотеки входять збірники документів, публікація яких здійснювалася впродовж XIX - початку XX ст. Зокрема, три томи «Архіву Юго-Западной Руси», видання 1907-1908 рр. «Українсько-руського архіву» (3, 4, 15 томи).

Видання 20-30-х рр. представлені у бібліотеці працями українських та російських істориків, публікаціями джерел, а також художніми творами українських письменників, зокрема, відомим твором В. Винниченка «Сонячна машина» (1930). Серед вчених-істориків, твори яких стали складовими бібліотеки, варто відзначити С. Наріжного, М. Василенка, М. Петровського, М. Яворського, М. Кордуби. Тематика їх праць переважно торкається проблем української історії XVII ст., тобто періоду, що був предметом наукових інтересів власника книгозбірні. Цілком ймовірно, що Ф.П. Шевченко використовував їх при підготовці кандидатської дисертації «Російські воєводи в Україні в XVII ст.», яка була успішно захищена в 1943 році.

Незважаючи на труднощі, пов'язані з війною, Федір Павлович продовжував поповнювати свою бібліотеку новими виданнями. Частина їх була придбана під час перебування вченого в евакуації в Узбекистані (окремі книги містять нотатки про придбання їх саме там).

Після повернення в Україну з евакуації в 1943 р. вчений придбав ряд видань з історії, опублікованих під час війни - в 1942-1943 рр. Особливою їх рисою є виокремлення героїчних сторінок з різних періодів вітчизняної історії, змалювання героїчної боротьби із зовнішнім ворогом. Ці праці, попри наукове наповнення, мали й ідеологічне спрямування і були покликані піднести патріотизм для опору окупантам.

Найбільш численну групу книг бібліотеки Ф.П. Шевченка становлять видання 50-60-х рр. В цей час історик працював в Інституті історії АН УРСР. Окреслений період, означений істориками «хрущовською відлигою», був найбільш сприятливим для історичних студій, а особливо для розвитку вітчизняної літератури, мистецтвознавства. Це позначилось і на репертуарі книгозбірні Ф.П. Шевченка, яка рельєфно відображає основні тенденції розвитку історичних наук, літератури, мистецтвознавства. Як наочно видно з поданої вище таблиці, збільшується кількість видань по усіх темах і періодах української історії, зокрема, епохи Київської Русі, козацької доби, із спеціальних історичних дисциплін. Сплеск кількості праць з козацької проблематики в значній мірі був пов'язаний з 300-річчям Переяславської ради. Бібліотека включає численні дослідження з цієї тематики, збірники документальних матеріалів. Значна кількість праць цього періоду торкалась спеціальних історичних дисциплін: метрології, історичної географії, філігранології, нумізматики та ін.

Регіональна історія знайшла своє відображення в фундаментальних монографічних виданнях по історії українських міст - Чернігова, Львова, Кам'янця-Подільського, а також історичного розвитку окремих регіонів - Поділля, Галичини, Закарпаття, Півдня України.

Після значного періоду піднесення для суспільних наук невдовзі настав час стагнації, що було пов'язано з настанням так званої епохи «застою». Це певною мірою знайшло відображення у складі бібліотеки - в репертуарному та кількісному.

За період 1968-1972 рр., коли Федір Павлович перебував на посаді директора Інституту археології АН УРСР, його бібліотека поповнилась роботами колег-співробітників, де висвітлювалось широке коло питань, пов'язаних з археологічними дослідженнями античних, ранньослов'янських старожитностей. Власне, в період «застою» археологія залишалась чи не єдиною галуззю історичної науки, якої офіційна цензура торкалась незначною мірою. А тому ця наука переживала своєрідний ренесанс.

В останні роки життя вченого, що припали на початки української незалежності (1991-1995 рр.), бібліотека поповнювалась за рахунок видань, які раніше перебували під забороною і почали виходити друком саме в цей період. Йдеться про перевидання творів М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Єфименко та ін. Значну кількість книг цього періоду становлять твори сучасників, предметом дослідження яких виступали українське козацтво та ранньомодерна історія України - тобто проблеми, які охоплювали сферу наукових інтересів Ф.П. Шевченка.

При аналізі бібліотеки вченого слід звернути увагу на цікавий вид історичних джерел, дослідження якого допоможе більш чітко виокреслити етапи життєвого шляху Ф.П.Шевченка, коло його професійних, дружніх взаємин, певні особисті риси характеру. Йдеться

про записи, що містяться на окремих книгах. Їх можна означити як маргінальні і розглядати в контексті маргіналістики (від лат. marginis, margo – край, межа) – спеціальної історичної дисципліни, що вивчає примітки та написи на сторінках рукописних і друкованих книг. Предметом дослідження цієї дисципліни є записи: авторські, вкладні, читацькі, дарчі, незалежно від їх змісту, власницької чи хронологічної належності[2]. Бібліотека Ф.П. Шевченка нараховує близько двохсот книг, що містять записи-маргіналії. Переважна більшість з них належить до одного типу – дарчих написів. Також можна виділити окремо книги XIX–XX ст., 30-х рр. XX ст., про які йшла мова вище. Записи на них містять інформацію про місце і час придбання книги. Крім того, на сторінках багатьох книг бібліотеки фіксуються записи й самого власника цієї книгозбірні, який робив численні помітки, нотатки в тексті книг, в яких висловлював своє відношення до змісту написаного, уточнення окремих фактів, дат. Подібні нотатки дають матеріал до реконструкції творчої лабораторії науковця, його суб'єктивного ставлення до історіографічного процесу.

Найбільш численні записи, які відносяться до категорії дарчих, залишені авторами книг, що їх дарували Ф.П. Шевченкові сучасники вченого – історики, письменники, літературознавці.

Серед дарчих записів найбільша кількість належить, звичайно, колегам-історикам. Перші такі записи датуються 1940–1941 рр. Це – записи на працях істориків Чернівців, присвячених питанням регіональної історії. Вони відносяться до періоду, коли Ф.П. Шевченко працював директором Чернівецького державного архіву. Після повернення в Україну з Узбекистану після евакуації Ф.П. Шевченкові подарували декілька праць, присвячених російській історії XIX ст., про що свідчать дарчі записи на них, датовані 1943 р.

Чітко можна виділити книги, які дарувалися вченому від колег – співробітників Інституту археології, директором якого він був. На їх сторінках збереглися дарчі записи відомих археологів М. Брайчевського, І. Винокура, які займалися археологічним дослідженням лісостепової зони доісторичної доби, а також записи інших вчених-археологів, зокрема, спеціалістів по історії ранніх слов'ян – В. Барана, С. Березанської, археологів-античників – В. Ільїнської, О. Паніної, Є. Яковенка, також І. Шовкопляса, В. Драчука та ін. Всього близько 30 записів. Майже всі вони датовані періодом 1968–1972 рр., тобто часом перебування Ф.П. Шевченка на посаді директора Інституту. Зміст цих маргінальних записів свідчить про глибоку повагу і вдячність до нього колег, які вбачали в своєму керівникові людину професійну та високоморальну. Ставлення більшості колег, про що свідчать дарчі написи, не змінилося у тяжкі для Федора Павловича дні, коли в 1972 році розгорнулась політика дискредитації з боку партійних органів за націоналізм, неналежний рівень ідеологічної роботи в Інституті[3]. Ці звинувачення врешті-решт привели до звільнення Ф.П. Шевченка

з посади директора Інституту археології. Його місцем роботи знову став Інститут історії АН УРСР.

Варто відзначити, що ще перебуваючи на попередній посаді, Ф.П. Шевченко підтримував широкі наукові зв'язки з вченими Інституту історії та науковцями з інших регіонів України. Зокрема, з Дніпропетровська: Ю. Мициком, Г. Швидько; відомим джерелознавцем, а нині професором університету «Острозька академія» М. Ковальським – автором багатьох праць з історії українського джерелознавства та українського літописання XVII–XVIII ст. Вчений подарував Ф.П. Шевченку три свої праці з проблем джерелознавства[4]. Запис на першій книзі 1977 р. – витриманий в офіційних рамках, у другому (1979) Микола Павлович звертається до Ф. П. Шевченка як до *«найбільшого знавця епохи феодалізму в Україні»*. Запис 1985 року пройнятий дружніми почуттями і найліпшими побажаннями, що свідчить про теплі взаємовідносини між двома вченими: *«Вельмишановному Ф.П. Шевченку з дружніми і щирими побажаннями нових творчих успіхів, багатьох років творчої плідної праці і запорізького здоров'я»*. Дарчі записи свідчать також про наукові зв'язки з львівськими істориками. Ф.П. Шевченку був подарований примірник «Нарисів з історії Львова» (Львів, 1956) від упорядника І. Крип'якевича, з яким Федір Павлович підтримував тривалий час наукові і дружні контакти, про що свідчить їх листування[5]. Варто також назвати львівських істориків Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, В. Зварича, О. Мацюка, дарчі записи яких збереглись у бібліотеці Ф.П. Шевченка на подарованих йому книжках з історії української культури, нумізматики, проблем філігранології тощо.

Перебуваючи в Інституті історії, Федір Павлович співпрацював і підтримував тісні зв'язки із його співробітниками. Він був ініціатором, ідейним натхненником багатьох видань Інституту, а тому отримував від їх авторів численні подяки, що зафіксовані у вигляді дарчих записів. Серед них слід відзначити працю А. Санцевича, В. Сарбея, В. Стрельського, автори якої висловлюють свою подяку *«Дорогому Ф.П. Шевченку – ініціатору цього видання з щирою подякою за плідну участь у підготовці»*. Важливе місце в колі наукових інтересів Ф.П. Шевченка посідають проблеми середньовічної та ранньомодерної історії України, спеціальні історичні дисципліни, а тому природно, що йому дарували багато видань саме з цієї тематики. Саме у цих книгах найбільше фіксується дарчих записів. Варто відмітити, що в рамках офіційної радянської історіографії розробка цієї тематики не завжди знаходила належне визнання, а науковці, що нею займалися, нерідко піддавалися необгрунтованим звинуваченням в націоналізмі. В 70-ті роки, в часи так званої «маланчуківщини», за свої наукові переконання постраждало немало вчених, серед них і науковці Інституту історії – О. Апанович[6], Я. Дзира[7] та ін. Втім, вони завжди знаходили щиру підтримку і розуміння у Федора Павловича, який сам пережив опалу. Збереглись книги, на яких автори залишали слова вдячності вченому за отриману

від нього допомогу. Це відображено майже в кожному дарчому записі, в яких вченого названо «дорогим вчителем», «прекрасною людиною», «талановитим науковцем». Серед них автографи вчених-істориків, які нині є провідними науковцями, спеціалістами в різних галузях і періодах української історії: В. Смолія, М. Дмитрієнко, Г. Боряка, Н. Яковенко, В. Степанкова, П. Толочка, С. Потульницького та багатьох інших. Варто процитувати один із записів, який залишила на подарованій книзі О. Апанович, котрий ілюструє зв'язок між вченим і молодим поколінням українських істориків: *«Дорогому Ф.П. Шевченко, який півстоліття тому прищепив авторові цієї книги археографічні знання та пієтет до архівних джерел».*

В колі наукових знайомств і контактів Ф.П. Шевченка окреслено і зв'язки з науковцями тодішнього СРСР, а також зарубіжних країн. Збереглося 15 книг з автографами російських вчених, зокрема, І. Міллера (на книзі «Герои 1863 года», М., 1963), упорядників «Антології педагогической мысли Древней Руси», В.Устюгова на монографії «Города феодальной России». Дарчі записи також лишили упорядники збірника наукових праць »Тихомировские чтения». Це не випадково, оскільки М. Тихомиров був одним з вчителів Ф.П. Шевченка під час його навчання в Московському історико-архівному інституті.

В книгозбірні вченого зберігаються книги з дарчими написами від вчених Вірменії. Це, зокрема, книги, подаровані директором Інституту історії Вірменії: «Геноцид армян в Османской империи», «История Армении».

Про широкі наукові зв'язки Ф.П. Шевченка з вченими з країн Європи свідчать книги з присвятами від польських, сербських, болгарських, румунських, німецьких, словацьких, чеських дослідників. В записах європейських істориків, котрі в більшості датовані 50-60-ми роками, звучать слова пошани і підтримки, сподівання на співпрацю.

Окрему групу книг становлять твори українських поетів і письменників з присвятами Ф.П.Шевченку. Процитуємо деякі з них, що якнайповніше відображають професійні і людські риси вченого: *«За щедрість душі і мудрість. Із схиляннням за громадянську мужність і незрадливість справжній історії»* (Р. Іванченко, Київ, 1988); *«Федору Павловичу Шевченку з давньою і щирою пошаною»* (О. Гончар, 1971) *«Великому вченому і людині»* (І. Білик, Київ, 1987); *«Прийміть цю книгу як знак великої поваги до Вас. З побажанням Вам не меніш плідної наукової праці»* (І. Дзюба, Київ, 1981); *«Нехай нашим ворогам не спиться!»* (Р. Іванченко, Київ, 1971). Символічно, що цей запис адресовано Ф. П . Шевченку на підтримку в один із драматичних періодів його життя.

І, нарешті, до останньої групи книг із дарчими записами належать неавторські видання – твори українських класиків: Л.Українки, І. Франка, Т. Шевченка, а також раритетні видання XIX ст., які дарувалися вченому на його ювілеї. Відмітимо лише одну із таких книг, подаровану Ф.П. Шевченку з нагоди дня народження. Це

подарункове видання «Кобзаря» Т. Шевченка з автографами від колег: М. Дмитрієнко, М. Котляра, Я. Дзири, А. Санцевича та написом *«Шевченкові – шевченкове. 24 серпня 1967, м. Київ»*.

Бібліотеки видатних особистостей, зокрема, вчених-істориків, літературознавців, письменників, є важливим джерелом для реконструкції ціннісних, інтелектуальних орієнтирів суспільства в певний відтин часу, коли проводилась комплектація бібліотечного зібрання, а також особистісних, наукових інтересів фондоутворювача. Склад бібліотеки Ф.П.Шевченка, що формувалась впродовж 30–90-х рр. XX ст., в значній мірі відображає суспільно-політичні, культурні етапи розвитку цього, без перебільшення, драматичного періоду. Крім того, вона репрезентує певний зріз світоглядних, наукових пріоритетів вченого, які, незважаючи на ознаки часу, ґрунтувались на високому професіоналізмі, об'єктивності, добропорядності.

[1] *Прокопчук В.* Вшанування пам'яті Ф.П. Шевченка на його батьківщині в м. Дунаївцях // Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник пам'яті історика України чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченка. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 211.

[2] Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – С. 231–232.

[3] [Доповідна записка голові парткому ЦК КПУ Грушецькому І.С. про незадовільну діяльність парторганізації Інституту археології АН УРСР та поведінку його директора Шевченка Ф.П.] // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 10, спр. 1314. – Арк. 43–53.

[4] *Ковальский Н.* Источниковедение истории Украины XVI – начала XVII века. – Ч. 1. – Днепропетровск, 1977; Его же. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979; Его же Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первой половины XVII в.). – Днепропетровск, 1985.

[5] Листування Івана Крип'якевича с Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – Львів, 2001. – С. 500–547.

[6] *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки. Людина. – К., 2000. – С. 176.

[7] *Дзира Я.* Десятиріччя творчого спілкування // Історіографічні дослідження в Україні: Науковий збірник пам'яті історика України чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченка. – С. 7–17.

Частина друга

Проблеми історії Київської Русі

Сергій Сегеда

Етногенетичні процеси на території Русі-України

(за даними антропології)

Важливим джерелом історичної інформації є дані антропології – науки про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі. Передаючись від покоління до покоління, антропологічні ознаки відіграють роль своєрідних «міток», які дозволяють висвітлити важливі аспекти етногенетичної проблематики, а саме: відтворити основні потоки міграційних процесів, що мали місце в минулому; з'ясувати роль окремих компонентів у формуванні давніх та сучасних народів; намітити напрямки їхніх генетичних зв'язків тощо. В деяких випадках антропологічні дані мають певні переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел: археологічними, етнологічними, лінгвістичними тощо[1]. Це пояснюється тим, що мова і культура можуть поширюватись шляхом запозичення, в той час як зміни в антропологічному складі етнічних груп є прямим доказом контактів з іншими спільнотами. «Мова і культура можуть розповсюджуватись і без переміщення антропологічних типів, – влучно зауважив свого часу із цього приводу відомий російський вчений Я.Я. Рогінський, – але антропологічні типи ніколи не розповсюджуються, не несучи з собою певної культури й мови»[2].

Питання антропологічного складу та генетичних витоків населення Київської Русі порушувались в працях В.В. Бунака, Г.Ф. Дебеца, Т.І. Алексєєвої, Г.П. Зіневич, М.С. Веліканової та ін.[3]. Усі дослідники сходились на тому, що за деякими провідними краніологічними ознаками, надто черепним показником, шириною вилиць і ступенем випинання носа із площини обличчя, нащадки східнослов'янських літописних племен мали доволі істотні відмінності, спричинені особливостями їхньої етнічної історії. За слушними висновками академіка РАН Т.І. Алексєєвої, що узагальнила величезний масив даних з антропології східних слов'ян, серед давньоруської людності Східної Європи виокремлюється принаймні 7 краніологічних типів[4], 4 з яких були поширені на сучасних українських землях. Два з них представлені в західних, ще два – в центральних та східних регіонах України (табл. 1).

Таблиця 1

Краніологічні типи давньоруського населення України
(за Т.І. Алексєєвою)

Ознаки	Доліхокранний		Мезодоліхокранний	
	відносно широколиций	середньолиций	відносно широколиций	середньолиций
Черепний покажчик	73–74	71–73	75	74–76
Ширина вилиць	134–136 мм	130–133 мм	135 мм	130–132 мм
Кут випинання носа	31–32 гр.	27–30 гр.	30 гр.	27–29 гр.
Носовий покажчик	49–51	50–51	50	50–52
Племінні території	волиняни, полоцькі кривичі	сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські кривичі, тверські кривичі	тиверці, уличі, древляни	поляни чернігівські, переяслав-ські, київські

В Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина), де літописні джерела здебільшого розміщали нащадків полян, переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялись від київської трохи нижчим головним покажчиком, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі краніологічні серії з некрополів Правобережжя (Княжа гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян. З наведеного можна зробити висновок про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини. На користь цієї тези свідчить також: а) підвищена варіабельність багатьох важливих ознак (поздовжній і виличний діаметри, черепний і верхньолицевий покажчики, назомалярний кут), виявлена в краніологічній серії з некрополів Поросся[5]; б) приналежність окремих груп населення даного регіону до різних антрополого-одонтологічних типів, а саме т. зв. «середньоєвропейського», широко представленого серед давньої та сучасної людності Східної Європи та Південної Балтії; південного грацильного,

здавна розповсюдженого на Півдні європейського континенту, на Кавказі, в Передній та Середній Азії тощо, та своєрідного «степового», носіями якого в добу середньовіччя були тюркомовні кочівники степової зони Євразії[6].

В середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де колись мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналогії серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак він схожий з попереднім, відрізняючись від нього трохи довшою формою черепної кришки та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувались древляни, Г.Ф. Дебец, Т.О. Трофімова та Т.І. Алексєєва виділяли мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені і на захід від окресленої території – у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з курганними похованнями на горизонті. Що ж стосується поховань в ямах під курганними насипами, які частіше зустрічаються в межиріччі Стиру та Горині – ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, однак відрізняється від нього більш видовженою і трохи нижчою формою черепної кришки, а також дещо вужчим обличчям.

Давньоруське населення Середнього Подністров'я – території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами, характеризувалось мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Чим же зумовлені регіональні відмінності фізичного типу людності Русі-України?

Перше. Ще на початку минулого століття визначний чеський вчений-славіст Любор Нідерле дійшов висновку про те, що «праслов'яни» – далекі предки сучасних слов'янських народів – були неоднорідними в антропологічному відношенні. «Безсумнівно, – писав він з цього приводу, – що вони не відзначались ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...»[7]. Це пояснюється тим, що їхні антропологічні риси формувались в тих регіонах Центрально-Східної Європи, де впродовж доби неоліту-бронзи переважали широколиці європеоїдні варіанти[8]. На півночі зона відносної широколицьості обмежувалась верхньою та середньою течією Західної Двіни, на півдні – лівими притоками середної течії Дунаю, на заході – верхньою та середньою течією Вісли, на сході – середньою та нижньою течією Дніпра, знаходячись на стику ареалів північноєвропеоїдної доліхокефальної світлопігментованої та південноєвропеоїдної брахікефальної темнопігментованої рас. Тут здавна були розповсюджені носії різних антропологічних типів, представники яких інтенсивно змішувались між собою. «В Східну

Європу, – писала із цього приводу Т.І. Алєксєєва, – переселялись із заходу не північні і не південні європеоїди, а... їхній конгломерат»[9]. Все ж довготривалі контакти праслов'янської людності сприяли формуванню деяких спільних рис фізичної подоби, завдяки яким середньовічні слов'янські племена відрізнялись від германців, фінів, фракійців чи ілірійців.

Друге. Розселяючись на території Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що спричинилось до певних змін їхніх фізичних рис. Сказане можна проілюструвати таким прикладом. Аналізуючи внутрішньогрупові кореляції краніологічних ознак в окремих вибірках східнослов'янського масиву, Т.І. Алексєєва дійшла висновку про те, що антропологічні особливості давньоруської людності Східної Європи сформувались у результаті взаємодії кількох морфологічних компонентів. Одним з них був мезокранний, що відзначався відносно невеликими розмірами черепної кришки та лицевого відділу, помірним виступанням носа і деяким сплощенням обличчя, тобто наявністю певної, хоча й загалом незначної монголоїдної домішки. «Питома вага» компоненту з ослабленим виступанням носа збільшується в напрямку на північ, схід та північний схід Східної Європи – ареалу фіномовних племен (літописних мері, муроми, мещери, чуді, весі тощо), що став об'єктом слов'янської колонізації. Контактучи з ними, в'ятичі, новгородські словени та східні (ярославські, вологодські, суздальсько-рязанські) кривичі значною мірою перебрали їхні риси[10]. Вплив дослов'янського субстрату відчутний і в інших регіонах слов'янського ареалу: балтського – на теренах Білорусі[11], фракійського – в східній частині Балкан[12] тощо.

Аналіз наявних на сьогодні краніологічних даних свідчить про те, що відносна широколицість, як одна з визначальних рис слов'ян, в найбільш виразній формі простежується серед північно-західних груп давньоруської людності України – нащадків літописних древлян і волинян. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи відносяться до кола масивних північних європеоїдів. Висловлювалась думка, що відносна широлоколицість західної групи східнослов'янських племен і балтів є проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні витоки якого пов'язані з носіями неолітичних й енеолітичних культур Центральної та Північно-Східної Європи[13]. Своєрідним «антропологічним еквівалентом» балто-слов'янської спільності, що мала місце в минулому, є один із одонтологічних типів, поширений серед сучасних летто-литовських та східнослов'янських народів, – середньоєвропейський[14]. Починаючи з неолітичної доби, був властивий і їхнім попередникам на території Південної Балтії й Східної Європи[15].

Приналежність північно-західної групи літописних племен сучасної території України до кола північних європеоїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною цього могли бути їхні безпосередні контакти. На думку російського археолога В.В. Сєдова, частина поховальних комплексів давньоруського часу на Волині, де при зведенні насипів використовувалось каміння, була залишена дреговицько-ятвязьким населенням[16]. Подібних висновків дійшов і О.П. Моця, відзначивши в деяких могильниках цього регіону східну орієнтацію померлих, характерну для балтських поховань чоловіків[17]. Присутність ятвягів на території Правобережного Полісся в давньоруський час зафіксував також Б.А. Звіздецький[18]. Аналізуючи морфологічні особливості черепів з Возвягеля, київський антрополог Т.О. Рудич вказала на властиву їм мезокранію, широколиціcть, тенденцію до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірне виступання носа[19]. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак знаходить чіткі аналогії зі збірною серією черепів ятвягів II–V ст.

Широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен – тиверців і уличів, та Північної Буковини – ареалу білих хорватів. Аналізуючи морфологічні витоки східних слов'ян у цих регіонах, М.С. Веліканова вказала на різкі відмінності між ними й іхніми безпосередніми попередниками – носіями черняхівської культури, які характеризувались рисами грацильного мезодоліхокранного типу з невеликими розмірами черепної кришки і вузьким обличчям, знаходячи аналогії в збірній краніологічній серії VII–V ст. з території Румунії та Угорщини. Ці відмінності носять настільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю виключають ймовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я прийшлим»[20]. Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М.С. Веліканова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялась вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

Що ж до краніологічної серії з Північної Буковини (василівської), то в ній простежується певна тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьконосості – ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового покажчиків у цій групі, М.С. Веліканова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать по суті поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак»[21]. Це дійсно так, хоча причини цих відхилень можуть мати різне пояснення: а) василівська серія походить з кам'яних саркофагів біля давньоруського храму, що належали знаті, родинні зв'язки якої простирались далеко за межі Північної

Таблиця 2

Порівняльна характеристика слов'янських краніологічних серій із василівського могильника і некрополів карпатського регіону
(за М.С. Великановою)

Регіон	Молдова				Олтенія		Мунтенія	
Серія Ознака	Василів XII ст.		Дойна,Траян XIII–XVI ст.		Вербичиора Турну-Северин XII–XVI ст.		Страулешти I и II, Брагадиру-Зимнича, Кокони XIV–XVI ст.	
8:1 Черепний покажчик	1	75,7	6	83,4	57	78,6	3	78,4
45. Вилицевий діаметр	8	132,2	12	132,3	38	130,8	37	132,2
54:55 Носовий покажчик	7	48,8	13	47,7	40	47,1	39	49,1
52:51a Орбітний покажчик (від d.)	7	82,4	14	82,6	44	80,0	36	82,2

Буковини; б) морфологічні особливості василівської серії вказують на певну антропологічну спорідненість східних і західних слов'ян карпатського регіону (табл. 2). Останнє здається більш переконливим, оскільки і за носовим, і за орбітним показниками василівська вибірка дуже схожа з слов'янськими серіями карпатського регіону, які походять з території сучасної Румунії. Прикметно, що й сучасні українці Карпат за своїми фізичними рисами (включаючи й відносно вузький ніс та вищі орбіти) досі знаходять широкі аналогії серед своїх західних сусідів: словаків, південно-західних поляків, окремих груп чехів та ін.[22].

На іншій основі склався антропологічний тип давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини, де напередодні утворення Київської Русі існував могутній полянський племінний союз. Як і всім іншим східнослов'янським групам, йому були властиві специфічні пропорції лицевого скелету (відносно низьке лице з низькими орбітами і досить широким носом), за якими воно відрізнялось від більш високолицих, високорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури першої половини I тис. н. е. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабкіше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, ці групи доволі схожі. Останнє, на думку М.С. Веліканової, «дозволяє припустити певну роль черняхівського елементу у формуванні антропологічного типу полян»[23]. Ще категоричніше з цього

приводу висловилась Т.І. Алексєєва: «...поляни по суті є безпосередніми нащадками черняхівців»[24], однак це, безумовно, перебільшення: весь комплекс наявних на сьогодні даних свідчить про те, що фізичні риси давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини склались в процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів – грацильного черняхівського та відносно масивного, носієм котрого, очевидно, були племена празько-корчакської культури, фізичний тип яких залишається невідомим внаслідок обряду кремації, поширеного серед слов'янських племен до запровадження християнства. За даними краніології, саме в цьому регіоні, що став центром формування Київської Русі, простежується дуже глибока лінія антропологічної спадковості, а саме: племена лісостепової зони доби бронзи – скіфи лісостепової смуги – населення черняхівської культури – полянський племінний союз. Тут же, принаймні, з доби бронзи, кілька тисячоліть поспіль був поширений один і той же одонтологічний тип – середньоєвропейський, що й нині переважає на етнічній території українського народу[25].

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Дніпровського Лівобережжя – нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліплявська та інші групи). Показовою в цьому відношенні є краніологічна серія з некрополя XI–XII ст. поблизу с. Камінного на правому березі середньої течії ріки Псел: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини[26]. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам масивного компоненту. Що ж стосується назомалярного та зигомаксилярного кутів, які є мірилом ступеню сплощення обличчя, то за цими ознаками черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до краніологічної серії поблизу с. Верхній Салтів, обстеженої В.П. Алексєєвим[27]. В сучасній науці міцно утвердилась думка про те, що ця пам'ятка була залишена іраномовними аланськими племенами VIII–IX ст. верхів'ів Дону та Сіверського Дінця – носіями т. зв. «салтівського» антропологічного варіанта салтівської, або салтівсько-маяцької культури, який характеризується доліхомезокранією, середнім за шириною, різко профільованим обличчям, різким випинанням носових кісток, тяжіючи за цими ознаками до аланів Північного Кавказу (могильники «Мощова балка» на Кубані, Херх в Осетії, Дубаюрт в Чечні, Дегва в Дагестані та ін.)[28]. Отже, морфологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участі, принаймні, трьох компонентів: «власне слов'янського» і черняхівського та салтівського (аланського).

Порівняння черняхівських та аланських серій виявляє певні відмінності між ними: алани були більш високолицими, мали більшу довжину носових кісток, ширші орбіти, сильніше розвинений над-

брівний рельєф. Однак у них є й деякі спільні риси, котрі стосуються основних розмірів черепної кришки, кутів виступання обличчя й носа[29]. Наявність спільних рис фізичної будови, властива цим групам, пояснюється тим, що їхній антропологічний тип склався на основі т. зв. «неопонтійського» субстрату, який включав істотний давньосередземноморський, тобто південноєвропеоїдний компонент. Починаючи, принаймні, з енеолітичної доби, давньосередземноморські, а згодом – «неопонтійські» антропологічні варіанти були широко розповсюджені у степовій і частково лісостеповій зонах Східної Європи. В I тис. до н. е. – I тис. н. е. вони були тісно пов'язані із скіфсько-сарматським світом[30].

З наведеного випливає, що слов'янські племена Дніпровського Лівобережжя асимілювали іраномовну людність, набувши домішки властивого їй «неопонтійського» антропологічного типу. То ж не дивно, що південноєвропеоїдні риси (відносно темна барва волосся та очей, інтенсивніший розвиток третинного волосяного покриву, тобто росту волосся на грудях і розвитку бороди у чоловіків і т. ін.) й досі виразно простежуються в багатьох регіонах Лівобережної України[31].

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилось також питання про роль кочівницького (східного) компоненту у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини в добу Київської Русі і знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях. Ще в кінці минулого століття Д.Я. Самоквасов отримав на території колишнього Канівського повіту невелику краніологічну серію, яка характеризувалась рисами, невластивими давньоруській людності цього регіону, а саме: брахікранією, низькою висотою склепіння, великими розмірами обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом виступання носа і т. п. За цими ознаками, що вказують на наявність певної монголоїдної домішки, вона близька до черепів з могильника VIII–IX ст. поблизу хутора Зливки в середній течії Сіверського Дінця, обстежених К.Н. Наджимовим[32]. Згадана пам'ятка була залишена тюркомовними протоболгарами. Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі. Так, певна монголоїдна домішка (сплощеність обличчя в горизонтальній площині, слабке виступання носових кісток із площини обличчя тощо) властива трьом із восьми жіночих черепів із Миколаївського грунтового могильника[33]. Ще в більш виразній формі вона фіксується на чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепах із могильника поблизу с. Хутір Половецький, звідки походить усього 26 черепів. Так, чоловічим черепам з поховань № 9 (22), 3 (12), 9 (8), 9 (15) властиве нешироке, низьке, дещо сплощене обличчя, слабке виступання носа, невисоке перенісся тощо, що й вплинуло на

загальну характеристику серії[34]. Три із вісімнадцяти чоловічих черепів, отриманих під час розкопок могильника біля с.Яблунівка (поховання № 11, 28, 31), відзначались сплощеністю обличчя[35]. Зазначимо, що й серед сучасного населення Поросся зберігається тенденція до деякого ослаблення європеоїдного комплексу ознак, а саме: збільшення діаметру вилиць, сплощення поперечної спинки носа тощо[36].

Слід мати на увазі, що домішка кочівницького компоненту серед давньоруської людності фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні риси. Якщо ж вони відсутні, то «вловити» її дуже тяжко, а то й неможливо взагалі. Так, печеніги XI ст. причорноморських степів характеризувались майже європеоїдним комплексом ознак[37], і, природно, оцінка їхнього внеску в генофонд давньоруської людності пов'язана з неабиякими труднощами. Що ж до половців, то, за даними А.В. Шевченка, вони відзначались своєрідним поєднанням расових прикмет, а саме: широкого, високого, сплощеного обличчя, властивого носіям монголоїдних типів, та виразного випинання носа, притаманного південним європеоїдам[38]. Останнє вказує на те, що поява черепів з монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини, скоріше за все, пов'язана саме з цією групою кочових тюркомовних племен. Ще однією причиною наявності «східної» домішки в середньовічної людності Поросся може бути присутність тут ясів (аланів), полонених в 1029 р. синами київського князя Володимира Святославовича. Деякі деталі поховального обряду (встромлені в землю наконечники стріл і списів) і похоронний інвентар (дзеркальця, шаблі, деталі кінської збруї), виявлений під час розкопок могильника XI–XII ст. поблизу с.Яблунівка, були поширені в середньовічних аланських похованнях[39], що підтверджує цю версію. Очевидно, в результаті взаємодії з нащадками протоболгар – носіїв «зливкінського» компонента – людність алано-яських угруповань, що входили до складу кочівників Північного Причорномор'я, набула деяких монголоїдних рис.

Оцінюючи ступінь «східних» (монголоїдних) впливів на антропологічний склад давньоруської людності Поросся, звернімось до підсумків порівняльного аналізу, проведеного П.М. Покасом (табл. 3). Він залучив до нього дві збірні краніологічні серії: пороську, куди включив черепи з могильників біля сс. Миколаївка, Хутір-Половецький, Яблунівка та на Замковій Горі літописного Юр'їва, й кочівницьку, яка походить з курганів Харківської та Дніпропетровської обл.[40]. Попри певну неоднорідність населення Поросся, середні значення більшості провідних ознак (черепний показник, вилицевий діаметр, горизонтальне профілювання обличчя тощо) вказують на його схожість з іншими синхронними давньоруськими групами Середньої Наддніпрянщини. Що ж до антропологічних рис кочовиків – носіів т. зв. туранського типу, то він, характеризуючись брахікранією, високим, широким обличчям, склався на зовсім іншій

основі[41]. Наведене застерігає від перебільшення ролі кочівницького компоненту в генофонді давньоруської людності Поросся. Це ж стосується й українців даного регіону: за слушним зауваженням В.Д. Дяченка, тенденцію до появи у них деяких «східних» рис фізичної подоби можна «вловити» лише шляхом зіставлення з тими групами, котрі за будовою обличчя вважаються «еталоном» європеїдної раси, наприклад, сучасними народами кавказького регіону[42].

Таблиця 3

Середні значення провідних краніологічних ознак давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини та кочовиків південноруських степів

Групи	Населення Поросся		Населення Переяславщини		Населення Чернігівщини		Кочовики X–XII ст.	
	Зіневич,1967 Покас, 1985		Алексєєва, 1973				Дебец, 1948	
Ознаки	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	64	183,4	85	186,6	32	183,3	35	181,3
8. Поперечний діаметр	60	141,5	84	138,3	29	137,3	35	150,5
8 : 1 Черепний покажчик	58	76,4	82	74,7	28	74,7	35	83,2
17. Висотний діаметр від ba	48	134,4	80	134,9	31	135,9	20	134,2
45. Діаметр вилиць	38	130,5	69	132,5	22	130,9	29	141,1
48. Верхня висота обличчя	49	68,7	79	69,8	28	68,5	32	73,8
48: 45 Верхньолицьовий покажчик	37	52,7	68	52,9	20	52,3	25	53,1
54 : 45 Носовий покажчик	–	–	82	50,0	28	51,1	13	46,2
77 Назомалярний кут	40	138,5	42	137,5	23	138,2	–	–
Zm Зигомаксилярний кут	41	126,2	33	128,1	17	125,3	–	–
78 Загальний кут обличчя	40	84,0	63	84,3	23	83,0	25	86,3
75 (1) Кут випинання носа	30	29,4	53	28,7	12	28,2	24	31,9

Специфічними рисами фізичної подоби характеризувалось осіле середньовічне населення Нижнього Подніпров'я, яке залишило грунтові могильники біля сс. Каїри, Кам'янка, Велика Знам'янка (могильник Мамай-Сурка), Благовіщенка. Стверджувалось, що згадані пам'ятки були залишені змішаними бродницько-половецькими групами, до складу яких входили також печеніги, торки, слов'яни, алани, сармати, протоболгари[43]. Йшлося й про те, що у XII – першій половині XIII ст. тут переважали слов'яни – вихідці із Середньої Наддніпрянщини, які змішались із нащадками уличів, аланів й болгар, і, можливо, половці[44]. Висловлювалось припущення, що Кам'янський некрополь був залишений ясами чи бродниками[45].

Аналіз морфологічних особливостей черепів із могильників Каїри та Мамай-Сурка показав, що їх загалом можна віднести до мезо- чи суббрахікранних варіантів, які характеризуються середніми та малими розмірами обличчя, гарно чи помірно профільованого у горизонтальній площині, чітко окресленим носом, що досить виразно виступає з площини лиця. Це поєднання ознак загалом властиве південним варіатам європеоїдної раси[46].

Що ж до краніологічної серії із Кам'янського могильника, то вона відзначається брахікранією, середнім за шириною обличчям, виразною тенденцією до сплощення обличчя в горизонтальній площині, помірним виступанням носа – комплексом ознак, що вказує на наявність певної монголоїдної домішки[47]. За більшістю провідних краніологічних характеристик ця група осілої середньовічної людності Нижнього Подніпров'я тяжіє до протоболгар – носіїв «зливкинського» антропологічного варіанту. Це ж засвідчують і одонтологічні дані[48].

Отже, антропологічний склад середньовічної осілої людності Нижнього Подніпров'я був неоднорідним. Він сформувався за участі носіїв «салтівського», тобто аланського та «зливського», або протоболгарського антропологічних типів. Крім того, у цьому процесі могли брати участь й південні групи давньоруської людності[49].

Відомо, що в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компоненту у формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Запорукою його вирішення є антропологічні відмінності між середньовічними германцями та східними слов'янами: пересічний германець характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям і вищими орбітами, а також вужчим носом, ніж східний слов'янин[50].

Особливої уваги стосовно порушеної проблематики заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідкіля походить багато варязьких речей. Шестовицькі черепи характеризуються мезодоліхокранією, дуже вузьким, середньої висоти обличчям, помірним виступанням носа. На думку дослідниці шестовицьких

черепів Г.П. Зіневич, вони репрезентують слов'янську, найімовірніше, локальну групу сіверян[51]. З цим можна було б погодитись, якщо не брати до уваги відносну низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії – ознак, що вказують на наявність германського морфологічного компоненту. Торкаючись цього питання, Т.І. Алексєєва зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис»[52], хоча і не висловлює міркувань з приводу їхньої «питомої ваги».

Аналізуючи морфологічні особливості краніологічної серії зі Старої Ладоги, норманське походження якої не викликає сумнівів, С.Л. Санкіна та О.Г. Козінцев залучили для порівняння з нею 38 вибірок зі Східної, Західної та Північної Європи, включаючи й шестовицьку. За підсумками проведеного дослідження вони дійшли добре аргументованих висновків про близькість морфологічних комплексів середньовічних германців, населення Старої Ладоги та Шестовиці, основу яких складає поєднання низького видовженого черепа з високими орбітами[53]. Отже, норманський (германський) компонент все ж відіграв істотну роль у формуванні шестовицької групи.

Т.І. Алексєєва зробила спробу визначити його наявність ще в двох серіях давньоруського часу – з чернігівських та київських некрополів, і в обох випадках отримала негативні результати. Дещо несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії, яка більше, ніж інші давньоруські групи Східної Європи, відрізняється від середньовічних германців. За словами дослідниці, «... жодних слідів (варягів. – *Авт.*) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено»[54].

Присутність варягів в князівських дружинах безперечна – вона засвідчена численними писемними джерелами. Та й в зовнішності деяких київських князів (наприклад, Ярослава Мудрого) відзначені деякі риси їхніх скандинавських пращурів[55]. Однак, за підрахунками академіка НАНУ П.П. Толочка, поховання варягів та їхніх родичів на київському некрополі складали лише 3–3,5 % від їхньої загальної кількості[56]. Природно, що за таких умов виявити скандинавську (північноєвропеоїдну) домішку в сумарній краніологічній серії (а саме її аналізувала Т.І. Алексєєва) практично неможливо.

Підведемо підсумки. Загалом, антропологічний склад населення Русі-України сформувався на місцевій основі в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів, витоки яких в деяких випадках можна знайти далеко за межами історичних українських земель, а саме: в Центральній Європі, в Південній Балтії, на Північному Кавказі, в Поволжі, Приуралліі, Середній Азії тощо. В ньому знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України впродовж тисячоліть.

[1] *Дебец Г.Ф., Левин М.Г., Трофимова Т.А.* Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Советская этнография. – 1952. – № 1. –

С. 22-35; *Алексеева Т.И.* Антропология и вопросы этнической истории // Вопросы антропологии. - 1973. - Вып. 43. - С. 8-24.

[2] *Рогинский Я.Я., Левин М.Г.* Основы антропологии. - М., 1955. - С. 331.

[3] Див.: *Vinak V.* Neues Material sur Ausanderung anthropologischer Typen unter der Bevolkerung Österuropas // Zeitschr. für Morpol. and Anthropol. - 1932. - Bd. XXX. - H. 3. - P. 441-541; *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия. - Т. IV. - М. - Л., 1948. - 390 с.; *Трофимова Т.А.* Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // Советская этнография. - 1946. - № 1. - С. 91-136; *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. - М., 1973. - 273 с.; *Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. - К., 1967. - 223 с.; *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. - М., 1973. - 382 с.

[4] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... - С. 67.

[5] *Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследования летописного Юрьева на Роси и его окресностей // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. - К., 1985. - С. 60.

[6] *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. - К., 2001. - С. 144-195.

[7] *Нидерле Л.* Славянские древности. - М., 1956. - С. 26.

[8] *Segeda S.* Najstarsze slowianskie materialy antropologichne. Wstep do problematyki // Prez pradzieje i wczesne sredniowiecze. - Lublin, 2004. - S. 279-288.

[9] *Алексеева Т.И.* Указ. соч. - С. 253.

[10] *Алексеева Т.И., Алексеев В.П.* Антропология о происхождении славян // Природа. - 1989. - №1. - С. 66.

[11] *Седов В.В.* Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья // Советская этнография. - 1954. - № 3. - С. 12-18.

[12] *Boev P.* Die Rassentypen der Balkanhanhalbinsel und Ostagaischen Inselwelt und deren bedeutung fur die Herkunft ihrer Bevolkerung. - Sofia, 1972. - 269 p.

[13] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... - С. 244-251.

[14] *Зубов А.А.* Предисловие // Гравере Р.У. Этническая одонтология латышей. - Рига, 1987. - С. 4.

[15] *Гравере Р.У.* Общее и различное в этнической одонтологии славян и балтов // 1-я Международная конференция «Раса: Миф или реальность». Москва, 7-9 октября 1998 г. Программа. Тезисы. - М., 1998. - С. 42-43.

[16] *Седов В.В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР. - М., 1982. - С. 105.

[17] *Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель XI-XIII ст. (За матеріалами некрополів). - К., 1993. - С. 136.

[18] *Звіздецький Б.А.* Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. - Київ-Львів, 1997. - С. 229-235.

[19] *Рудич Т.* До питання про антропологічний склад населення України X-XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. - 1999. - № 6. - С. 794-803.

[20] *Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С.* Бранештский могильник X-XI вв. - Кишинев, 1984. - С. 95.

[21] *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. - М., 1973. - С. 110.

[22] *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. - К., 1965. - С. 126.

[23] *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья... – С. 107.

[24] *Алексеева Т.И.* Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. – М., 1974. – С. 75.

[25] *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001. – С. 200.

[26] *Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В.* Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – С. 4–26.

[27] *Алексєєв В.П.* Антропологія Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 48–67.

[28] Див.: *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР...; Алексєєв В.П. Антропологія Салтівського могильника...

[29] *Кондукторова Т.С.* Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. – середина I тыс. н. э.). – М., 1972. – 154 с. – С. 118.

[30] Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Новая серия. – Т. 88. – М., 1965. – С. 184–190.

[31] *Дяченко В.Д.* Назв. праця. – С. 127.

[32] *Наджимов К.Н.* О черепах Зливкинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – 1955. – Вып. 24. – С. 66–74.

[33] *Зинєвич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967. – С. 141.

[34] Там же. – С. 142.

[35] *Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Назв. праця. – С. 59.

[36] *Дяченко В.Д.* Назв. праця. – С. 72.

[37] Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М., 1999. – С. 191.

[38] *Шевченко А.В.* Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. – Т. XXXVI. – Л., 1980. – С. 161.

[39] *Моця О.П.* Населення Південно-Руських земель... – С. 126.

[40] *Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Назв. Праця. – С. 59–60.

[41] *Дебец Г.Ф.* Палеоантропология СССР... – С. 263.

[42] *Дяченко В.Д.* Назв. праця. – С. 127.

[43] *Плетнева С.А.* Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 221.

[44] *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в XIX–XIV ст. – К., 1992. – С. 174–175.

[45] *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (6 – начало 13 вв.). – К., 1997. – С. 171–172.

[46] *Литвинова Л.В.* Население Нижнего Поднепровья XIII–XIV вв. (по материалам могильника Мамай Сурка) // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Т. 1. – Донецк, 2000. – С. 369–381.

[47] *Кондукторова Т.С.* Антропологические материалы из средневекового Каменского могильника // Советская антропология. – 1957. – Т. 1. – С. 55–59.

[48] *Segeda S.* Odontologiczna charakterystyka ludnostci kultury saltowskiej (VII–IX w. n.e.) z tery torium Wschoniej Europy // Ogolnopolska konferencja Naukowa PTA «Czlowiek – miedzy biologia a kultura». – Torun, 2001. – Streszenia wystaien. – S. 36.

[49] *Кондукторова Т.С.* Антропологические материалы из средневекового Каменского могильника... – С. 59.

[50] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 257.

[51] *Зіневич Г.П.* До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. – К., 1961. – Вип. 2. – С. 47.

[52] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 267.

[53] *Санкина С.Л., Козинцев А.Г.* Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги // Антропология сегодня. – СПб., 1995. – Вып. 1. – С. 103.

[54] *Алексеева Т.И.* Этногенез восточных славян... – С. 267.

[55] *Герасимов М.М.* Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Труды института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Новая серия. – Т. XXVIII. – М., 1955. – С. 283.

[56] *Толочко П.П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 99–121.

Володимир Баран

Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі

В історичній, лінгвістичній та археологічній літературі понад два століття дискутується питання, в яких умовах і ким була створена східнослов'янська держава – Київська Русь, як її утворення впливало на етнічний розвиток східнослов'янських та неслов'янських племінних груп, що ввійшли до неї.

Ці питання, на жаль, нерідко із сфери науки переходять у сферу політики з усіма негативними наслідками, що з цього випливають.

Першим питання про походження східнослов'янської держави – Київської Русі поставив літописець Нестор: «...Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля (держава) постала?»[1].

Київський літописець впевнено і однозначно висловлює свою позицію з цього питання. Він знає варягів-русів, до яких належить і династія київських князів Рюриковичів, називає племена, які посилали до них посольства з запрошенням на княжіння. Оскільки в часи літописця князі вже ослов'янилися, а очолена ними держава, отримавши від них назву Русь поступово поширювала її на усі племінні об'єднання, що входили до неї («поляне иже ныне зовомая Русь...»), то він вважав за необхідне не тільки довести, що в державотворчих процесах на східнослов'янських землях брали участь варяги-руси, але і пояснити походження князів і цієї назви. Називаючи всі чотири північно-східні племена (чудь, словени, кривичі і весь), які посилали посольства «... за море, до варягів, до русі...», літописець пише: «Бо так звали тих варягів-русів, як ото одні звуться свеями, інші урмани, англяни, інші готами, отак і ті...»[2]. Ще одним, на думку багатьох дослідників, заслуговуючим на увагу джерелом з цього питання є «Бертинські анали». У них йдеться під 839 р. про прихід в Інгельгайм до франкського короля Людовика Благочестивого візантійських послів. З ними в Інгельгайм прийшли люди, яких направив візантійський імператор Феофіл. При візантійському дворі вони називали себе русами і повідомили імператора, що послав їх в Константинополь каган ради дружби. Людовику Благочестивому в Інгельгаймі зізналися, що вони – нормани, шведи[3]. Дві згадки про норманів-русів залишив кремонський єпископ Ліутпранд, що у X ст. двічі побував послом в Константинополі. В його

записках читаємо: «...на північ від Константинополя живуть: угри, печеніги, хозари, руси, котрих ми інакше називаємо норманами... це народ, що живе на півночі, греки називають їх русиос (rusios) тобто світлими(русявими) за особливостями їх тіла, а ми називаємо їх норманами за їх місцезнаходженням...»[4]. Отже етнонім нормани-руси, чи, за Літописом, варяги-руси, тоді означав одну й ту ж етнічну групу: «А слов'янський народ і руський один; од варягів, бо прозивалися вони руссю, а спершу були слов'янами...»[5].*

Літопис, Бертинські анали і перші договори київських князів з Візантією, у тексті яких переважають норманські імена, на наш погляд, дають найбільш виразний джерельний матеріал для розуміння складних процесів міжетнічних відносин напередодні і в процесі творення східнослов'янської державності.

За Літописом, слов'янські племена, в тому числі і східнослов'янські, у VIII–IX ст. являли собою мозаїку численних етнокультурних груп і союзів. Усі вони «мали свої обичаї і закони предків своїх і заповіти кожне свій норов»[6]. За археологічними матеріалами, у VIII–IX ст. південна група правобережних племен, до якої входили волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, хорвати, що на якийсь час знаходились в дулібо-волинському племінному союзі, представлені однією Райковецькою культурою. Сіверяни, які на Дніпровському Лівобережжі представлені Волинцівсько-Роменською культурою, зв'язують з Правобережжям їх спільні етнокультурні витоки, що сягають празько-корчацьких та інтегрованих з ними пеньківських старожитностей. Маючи у значній мірі спільні корені, ці культури дуже близькі за характером поселень, жител, похоронного обряду і, зокрема, ліпного посуду[7]. Вони засвідчують існування на обох берегах Дніпра єдиного етноплемінного простору. Були зроблені навіть спроби (І. Ляпушкін) розглядати старожитності VIII–X ст. Лівобережжя і Правобережжя Дніпра як одну культуру. Етнокультурна єдність сіверян і правобережних племен та спільність їхніх витоків документуються все новими матеріалами.

Окрему етнокультурну групу становлять північно-східні племена Поволжя, представлені своїми культурами (довгі кургани, сопки і т.п.). Ні Літопис, ні будь-які інші писемні джерела не знають на теренах східнослов'янського етнічного простору до приходу варягів слов'янського племені русів. Тим більше, його неможливо створити за допомогою археологічних джерел, як це спробував зробити останнім часом В. Сєдов, який перетворив плем'я сіверян у Руський каганат[8].

В історичній реконструкції В. Сєдова це виглядає так: частина черняхівського слов'янського населення в симбіозі з сарматами під тиском гунів наприкінці IV–V ст. н.е. переселилася з Північного

---

*Деякі історики, в тому числі й українські, яким, всупереч історичним реаліям, хочеться довести існування слов'янської Русі та єдиної народності, слова Літописця «...отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а сперва были словянами» пропускають.

Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя. Тут вона створює Іменьківську культуру. У кінці VII – на початку VIII ст. носії Іменьківської культури вже в зовсім іншій іпостасі переселяються у Середньодніпровське Лівобережжя і створюють тут Каганат русів, представлений археологічно Волинцівською культурою. Типологічний зв'язок між Іменьківською та Волинцівською культурами пояснюється наявністю в їхніх керамічних комплексах високоякісних гончарних посудин та виготовлених за їх зразком пролощених ліпних горщиків. У керамічних комплексах на волинцівських пам'ятках справді наявні високоякісні гончарні посудини салтово-маяцьких зразків. Але вони складають тут невелику частину посуду. На іменьківських пам'ятках (і то не всіх) – це лише окремі поодинокі знахідки. Усе це, на нашу думку, – свідчення хозаро-болгарських культурних впливів на обидві культури. За виразом дослідниці Волинцівської культури С. Юренко, гончарна високоякісна кераміка, що присутня у її комплексах, є «іншокультурними впливами», що засвідчують етнічну неоднорідність населення Дніпровського Лівобережжя[9]. В усіх культурах, що перебували під впливом Хозарського каганату, такий посуд, характерний для салтово-маяцьких старожитностей, – наявний. В. Сєдов не наводить жодних доказів, які свідчили б про відхід якоїсь групи черняхівського населення з Нижнього Дніпра на Волгу. Писемні джерела (зокрема, Йордан та Прокопій Кесарійський) подають відомості про відхід черняхівських готів та сарматів-аланів на Дунай і не знають готських відселень у Поволжя. Одним невиразним наземним житлом, відкритим на Старо-Майнському городищі в Ульяновській області, яке нібито може мати аналогії на вельбарських і тих черняхівських поселеннях, де жили готи, пояснити переселення не готів-германців, а слов'янських великих груп із черняхівського ареалу на Волгу нелогічно і неможливо. На цьому городищі і на інших поселеннях Іменьківської культури відкрито численні квадратні житла-напівземлянки з центральним стовпом, близькі до жител Київської культури. Вони й належали слов'янським переселенцям у Поволжі.

Слід вважати надуманим і слов'яно-іранський симбіоз у Черняхівський культурі Північного Причорномор'я, де сарматські матеріали відомі, але немає слов'янських. Немає ніяких даних, що саме цей симбіоз і є руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти вже у вигляді Іменьківської культури повернулись на Дніпро і створили тут «Руський каганат». Стосовно слов'яно-іранського симбіозу висловився недвозначно О. Трубачов. Він вважає, що іранське походження слова «Русь» позбавлене лінгвістичної опори.

Кам'яні фортеці на західних кордонах Хозарії, які були форпостами тиску на слов'ян, В. Сєдов трактує виключно як заходи її оборони проти могутнього Руського каганату, якого, як це випливає з писемних та археологічних джерел, тут в цей час просто не було. Один із дослід-

ників Іменьківської культури П. Старостін справедливо вважає, що населення останньої в VII ст. в основній своїй масі було поглинуте Волзькою Болгарією[10]. Не випадково ареал Іменьківської культури вкладається в її межі.

Як відомо, етнічна належність Іменьківської культури ще не визначена однозначно. Різні дослідники вважають її приналежною місцевому балтському, угро-фінському або болгаро-аланському населенню[11].

Тепер розглянемо інше – писемне джерело – яке, на думку В. Седова, дозволяє посадити «Руський каганат» в ареалі Волинцівської культури на землі сіверян поруч з Хозарією. Це журнал спостережень франкського уряду за подіями в північному Подунав'ї, відомий у літературі як «Опис міст та областей північного Дунаю», іменований «Баварським географом». Його дослідники, зокрема, О. Назаренко, О. Пріцак, О. Трубачов, Й. Геррманн, Г. Ловм'янський та інші, вважають першою згадкою про русів (Ruzzi) у латино-германському варіанті[12]. Та на цьому виразність джерела кінчається. О.В. Назаренко, який найбільш детально опрацював це джерело, датує його другою половиною IX ст.[13], а це – фінал Волинцівської культури і початок Роменської. Отже, ці дані синхронні не Волинцівській культурі, що датується кінцем VII–VIII ст., а Роменській культурі. З іншого боку, VIII–IX ст. – це період активності вікінгів у Європі. У цей час на території угро-фіннів та північно-східних слов'янських племінних союзів закріплюються нормани (варяги) і збирають з них данину: «В лето 6367 (859 р.) имяхо дань варязи из за моря на чуди й на словенех, на мери й на всехь кривичех»[14]. Та ці інші історичні реалії В. Сєдов опускає, хоч археологія засвідчує, що в Ладозі у IX ст. ще до покликання князів жили як слов'яни, так і нормани-варяги. Це стосується й інших городищ північно-східної частини слов'ян.

Із списку етнообластей (civitates) обираються ті, які відносяться до східноєвропейського ареалу. Серед них Cazirі (хозари), після яких вписані Ruzzi (руси), після них Forsederen, Liudi, Fresiti. За послідовністю назв у списку В. Сєдов поселяє русів в ареалі Волинцівської культури на північний захід від Хозарського каганату. Forsedreni Liudi читаються як одне складне слово з давньоверхньонімецької – Foristariliudi і вважаються деревлянами (лісними людьми); Fresiti (за Й. Геррманном – з давньоверхньонімецької мови Freisassen – («вільні люди»), тобто, на думку В. Сєдова, мешканці поля – поляни. Щоправда, тут є одне неузгодження. Як відомо, літописні поляни займали регіон, що лежить між деревлянами і сіверянами, представленими Волинцівською культурою, а це не відповідає послідовності списку. Крім того, і Forsderen, і Liudi, і Fresiti – це, за списком «Баварського географа», окремі назви етнообластей. Робити з них довільні словосполучення в серйозній науковій праці не дозволено. Тому їх інтерпретація, а тим

більше місце на карті східної Європи не ясні, їх можна і навіть слід вважати невизначальними.

Й. Геррманн вважає, що етнообласті зафіксовані відповідно до напрямів торгових шляхів[15]. Отже, у нього етнообласті: Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti знаходяться між хозарами (Cazirі) та уграми (Ungare) у Причорномор'ї, тобто значно південніше від регіону Волинцівської культури.

Ще по-іншому уявляє собі список civitates «Баварського Географа» О. Назаренко, і вже зовсім інакше читає його О. Пріцак.

О. Назаренко, як і Г. Ловм'янський, Й. Геррманн та ін., розділяє етноназви на групи за торговими магістралями[16]. Він зводить їх до чотирьох груп, позначаючи цифровою нумерацією. Перша група з першої частини списку (№№ 3–17) веде свій перелік з півночі на південь вздовж кордону Франкської держави; друга – Сілезько-лужицька група (№№ 54–64); третя – група, що відповідає балтійсько-волзькому торговому шляху (№№ 42–48) з можливим північно-причорноморським продовженням (№№ 49–53). Із-за великої кількості неідентифікованих назв велика центральна група civitates (№№ 18–40) не може бути підведена під будь-яку закономірність. Для нашої теми найважливішою є третя група етнообластей (civitates), прив'язана до балтійсько-волзького торгового шляху. За О. Назаренком, сюди входять етнообласті від назви Прішани (Prissani) до назви Угри (Ungare). Ідентифікація двох перших (Prissani, Velunzani) не зовсім ясна, але після них вписана назва Brusi (Пруси), тому їх локалізація на північному торговому шляху припустима. Четвертий за порядком списку етнікон Вісунбейри (Vuisinbeire). Він приблизно визначається О. Назаренком як весь. Отже, його відношення до балтійсько-волзького шляху також зрозуміле (В. Сєдов цей етнікон визначає як волиняни?).

Безсумнівно, з волзьким шляхом зв'язані Cazirі (хозари), а між ними та уграми (Ungare), що у IX ст. кочували в Причорномор'ї, стоять у списку Ruzzi (руси), Forsderen, Luidi, Fresiti, Seravici, Lukolane. Усі спроби ідентифікації останніх п'яти етніконів, на нашу думку, безуспішні. Навіть Lukolane, якщо їх співвідносити з лучанами, випадають із групи, поєднаної назвами хозар та угрів. Тому визначати за ними локалізацію русів на Лівому березі Середнього Дніпра, перетворивши останніх на «Руський каганат», як це робить В. Сєдов, неприпустимо. До їх однозначної ідентифікації вони ніяк не можуть служити історико-географічними реперами.

О. Пріцак, який присвятив лінгвістичному та історичному аналізу «Баварського Географа» як джерела багато сторінок праці «Походження Русі», повністю заперечує, що тут йдеться про слов'янських русів із Середнього Подніпров'я. На його думку, в останній чверті VIII ст. цю назву перенесла до Північно-Східної Європи Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, що сформувалася в Галії під назвою

«Русь». Саме цих русів фіксує «Географ Баварський», що складений в імперії Каролінгів[17].

Отже, етнікони із етнообластей, де велика кількість їх не піддається перевірці і не може бути визначена, дуже ризиковано, а то й просто недопустимо ставити в основу відповідальних історико-археологічних реконструкцій.

Уже сам факт того, що В. Сєдов поселяє русів IX ст. у лівобережному Середньому Подніпров'ї, Й. Геррманн та О. Трубачов – в Азовсько-причорноморському регіоні, а О. Пріцак у регіонах, де діяла Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, свідчить про рівень невизначеності багатьох етнообластей «Баварського Географа» як історичного джерела. Якщо вважати ймовірною спробу О. Назаренка пов'язати ідентифіковані етнікони пруси, хозари, руш, угри з балтійсько-волзьким торговим шляхом (навіть при тому, що він повертає вбік Причорномор'я), то це не означає, що руси середини IX ст. – це слов'яни, і що жили вони в цей час, до приходу норманських князів Рюриковичів, у Середньому Подніпров'ї. Це настільки ж очевидно, як і те, що виникнення Волинцівсько-Роменської культури жодною мірою не зв'язане з приходом у регіон Дніпровського Лівобережжя населення з Поволжя, і що саме воно тут стало русами.

Відсутність будь-якого спадкоємного зв'язку між Іменьківською культурою на Волзі і Волинцівсько-Роменською на Дніпрі одночасно спростовує спроби поєднати неіснуючих в той час слов'янських русів з пізнішою літописною «Руською землею» на Дніпрі. Назва «Русь», «Руська земля» з'являється лише в кінці IX ст. з приходом до Києва князів Рюриковичів. На думку більшості лінгвістів, вона скандинавського походження[18].

Топонім «Руська земля» покриває передусім Київську, Чернігівську та Переяславську області, де осідали варяги, які були опорою княжої влади. Згодом «Русь» стає офіційною назвою держави Рюриковичів і вже як політонім поступово сприймається її оточенням. Це знаходить своє відображення в документах і писемних джерелах. До 60-х рр. IX ст. загальновживаними були назви «слов'яни» і племінні назви («поляни», «сіверяни», «деревляни» та ін.), які в додержавний період слід розглядати як окремі етно-культурні одиниці. При цьому загальна назва «слов'яни» визначала усіх слов'ян, всю загальнослов'янську різноплемінну сім'ю, що у VIII–IX ст. зайняла ряд суцільних регіонів між Ельбою та Волгою, Прибалтикою, Подунав'ям та Балканським півостровом. Лише у X–XI ст. «Русь» як назва державного утворення східних слов'ян поступово починає закріплюватись на землях тих племен, яких підкорили і обкладали даниною київські князі. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого вона як політонім поширюється на весь етнічний простір східної частини слов'янства. Тепер назви «Руська земля», «руські люди» визначають їх належність до Києво-Руської держави Рюриковичів ким би вони самі себе не усвідомлювали – чи

деревлянами, чи словенами, чи іншими. Питома вага племінних назв в документах XI–XII ст. зменшується, хоч повністю не зникає. У ряді випадків давні племінні назви переходять у назви земель («Древлянська земля», «Волинська земля»). В період роздрібненості після смерті Ярослава Мудрого кількість князівств-земель значно збільшується. Тепер їх територіальні назви «Київська земля», «Галицька земля», «Ростово-суздальська земля» і т. п. засвідчують корінні зміни в політичному та етнокультурному розвитку того населення, яке входило ще недавно в могутню державу Рюриковичів. Вони поступово формуються в ще ширші етнотериторіальні об'єднання як на півдні, так і на півночі Русі і фактично визначають етнічний розвиток тих східнослов'янських народів, ембріони яких як на півночі, так і на півдні з'явилися ще в VI–VIII ст. в часи великої міграції слов'ян. З цього випливає, що центральна великокняжа київська влада, для якої назва «Русь» була етнонімом, успішно забезпечила його поширення як політоніма на всю державу, але перетворення його в етнонім, який би об'єднав у єдиний етнос все її населення не відбулося. На думку Б. Грекова, «время уделов нельзя называть киевским, хотя бы по той причине, что Киева как политического центра уже тогда не было, он стушевался и решительно затерялся среди других местных центров... Политического единства, хотя бы в относительной форме Древнерусского государства в это время уже не было»[19].

Безмежні простори, природні перешкоди (величезні ліси, болота), слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, а також різні торгово-економічні, політичні, навіть етнічні та зовнішні чинники, були непереборною перешкодою на шляху перетворення політичної консолідації в етнічну. Найбільшим досягненням на цьому шляху було прийняття єдиної православної віри. Однак єдність культу ні в якій мірі не означає створення єдиного етносу.

Натомість сама княжа династія слов'янізується порівняно досить швидко. Вже у третьому поколінні князі починають прибирати слов'янські імена (Святослав). При збереженні свого етноніма вони втрачають свою норманську самосвідомість і, навпаки, в різних кінцях Києво-Руської держави населення приймає привнесений етнонім «Русь» в якості політоніма, але зберігає свою самосвідомість, почуваючи себе мешканцем своїх князівств-земель. Це й стало вирішальним чинником етнокультурного розвитку Київської Русі і визначило його остаточний результат – утворення трьох східнослов'янських народів. Це відображено і в писемних джерелах. «Русь», «Руська земля» подавались літописом у двох значеннях: вузькому і широкому. У вузькому значенні ця назва покривала лише Київщину і Чернігівщину разом з Переяславом Руським, що, за Константином Багрянородним, ще носила назву «Внутрішня Русь». У широкому значенні це була офіційна загальнодержавна назва, яка, однак, не усвідомлювалась в усіх кінцях імперії Рюриковичів як етнонім, а означала поняття підданства,

приналежності до держави русів. В літописних текстах знаходимо приклади, коли князі з периферійних земель добивалися частки для себе або своїх дітей у «Руській землі». Відомий вислів Володимиро-Суздальського князя Юрія Долгорукого: «Тако ли мне части нету в Руской земли й моим детемь?». У Київ або Переяслав, тобто у «Русь» з різних кінців Київської держави ходили духовні чи державні чини, посольства, дружини. Наприклад, із Новгорода «йде в Русь (Київ. – *Авт.*) архиєпископ Нифонть»[20]. Отже, «Русь», «Руська земля» виділяється літописом як основна, центральна, столична частина Київської держави, де поселилися перші князі-руси із варязькими дружинами. Слов'ян і Русів на початку створення Київської Русі слід розглядати як дві різні соціальні та етнічні групи.

Це, зокрема, характеризує розповідь Літопису про взаємовідносини племені деревлян «Деревской земли» і київських князів – Рюриковичів. Ще в часи княжіння Ігоря деревляни, які мали свого князя Мала і свои... «лучшие мужи нарочиты, иже держа Деревску землю», протиставляють себе «Руси». Вони, як і інші східнослов'янські племінні об'єднання, за свідченням автора X ст. Константина Багрянородного, щороку платять їй данину, являються «пактіотами» (данниками) «Русі». За словами Літописця, вкладеними в уста деревлян, князь Ігор з дружиною «...аки волк, восхищая и грабя..., рискає по землі древлянській». Її мешканці, що усвідомлюють себе деревлянами – слов'янським плем'ям, не причисляють себе до русів. Убивши Ігоря, вони кажуть: «...се князя убихом руского». Можна не сумніватися, що так сприймали князів-русів й багато інших племінних груп.

Ліквідація племінних союзів-княжінь у другій половині X ст. проходила насильно і болісно. Давалося взнаки норманське походження князів. Потрібен був час і мудрість поколінь правлячої княжої династії, щоб адаптуватись до умов місцевого східнослов'янського середовища і продовжити державотворчі процеси.

Візантійські джерела також чітко виділяють норманів-русів із навколишніх славіній. Описуючи полюддя, Константин Багрянородний (X ст.) розглядає його як наїзди «русів» на залежні від них землі східнослов'янських племен, що знаходились за межами «Руської землі»: «...Коли наступить місяць листопад, тоді їх архонти виходять з усіма русами із Києва і відправляються за полюддям, що іменується "Крутінням", а іменно – в славінії вервіанів (волинян), драгувітів (дреговичів), кривичів, сіверян та інших слов'ян, які є пактіотами (донниками) русів. Збираючи данину, княжа дружина, ядром якої у X ст. ще були варяги-руси "насиляше" слов'янське населення»[21].

В науці навіть прийнято ділити дослідників східних слов'ян на норманістів – тих, хто вважає, що Києво-Руську державу створили нормани-руси, та антинорманістів – тих, хто це заперечує і надає перевагу місцевим факторам.

На цю тему є величезна література. Всебічно розглянув позиції засновників норманської теорії та їх противників М. Грушевський у спеціальній роботі, вміщеній в примітках до першого тому «Історії України-Руси»[22]. Він починає з Повісті временних літ, «...бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що русь – то один з варязьких народів, а варяги – се північно-германські народи на Балтійському побережжі». М. Грушевський вважає, що «варягами на Русі в X–XI ст. звалися дружини, зложені переважно чи виключно із скандинавів», яких автор Літопису чітко відрізняє від слов'ян. Недивлячись на критичну оцінку тексту Літопису щодо процесів слов'янського державотворення, М. Грушевський деякі докази Шлецера, і, зокрема, Байєра на користь літописної версії про норманів-русів називає важливими. Серед них він виділяє звістку «Бертинських аналів» про зв'язок варягів із скандинавськими «Veringamy», дані про переважаючу кількість норманських імен у договорі Олега з Візантією у 911 р.; про назви дніпровських порогів у Константина Багрянородного, які звучать і по-слов'янськи, і по-германськи. «Норманство, будь-що-будь, оперте на деяких фактах», – робить висновок автор «Історії України-Руси». Критично аналізуючи аргументацію норманістів (А. Куника, М. Погодіна), М. Грушевський не менш сувору оцінку дав багатьом представникам антинорманізму: Г. Еверсу за хозарське походження київських князів і «притягнення до Русі біблійного Роша* та сарматів-Роксоланів», С. Гедеонову за те, що бачив у варягах «балтійських слов'ян», а теорію Д. Іловайського про те, що «роксолани – це Русь, а гуни і болгари – слов'яни», вважав «безвихідною». Зрозуміло, М. Грушевський не приймав і готської теорії походження русів А. Куника.

Основною засадою, з якої виходив М. Грушевський у критиці Літопису і прихильників привнесення східним слов'янам державності ззовні, було в принципі правильне розуміння ним процесів історичного розвитку, які у своїй модифікації переживали й слов'яни. Він пише: «Може тепер кожний приймати на віру чи не приймати літописну легенду (про походження Русі. – *Авт.*), але не може будувати свою концепцію виключно на її основі, мусить шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. ін.»[23].

Не менш дискусійним залишається питання про спадкоємність Києво-Руської держави. М. Грушевський не визнає східнослов'янської єдності і єдиної східнослов'янської мови, якої «ніколи не існувало»[24]. Основними творцями Києво-Руської держави він вважав південну групу східних слов'ян – предків українського народу, на землях яких вона була створена. Північно-східні землі Київської Русі, де жили предки росіян, М. Грушевський розглядав як провінції, подібні до Дакії або Галії, що були у складі Римської імперії. «Від часів слов'янського

---

* «Народ Рош» – народ-чудовисько в Книзі пророка Єзекіїля.

розселення історія українсько-руської території стає історією українсько-руського народу.»[25]

Близькі концепції, хоч і не так вичерпно висловлені, існували й до М. Грушевського. Ще на початку XIX ст. Д. Бантиш-Каменський, що Київську Русь розглядав як «вітчизняну колиску», в політичному відношенні саме Малу Русь (Україну) вважав спадкоємицею основної частини руських князівств[26]. М. Маркевич, визнаючи великоросів молодшими братами, вважав, що вони походять від іншої основи і виникають з переселенців Південної Русі[27]. О. Шафонський вважав, що більшість слов'янських народів – це нащадки різних слов'янських племен, що вийшли з території України[28].*

Цікава позиція М. Костомарова. Він виділяв шість головних народностей у києво-руський період, зокрема, в часи існування удільних князівств: південноруську, сіверську, що була близькою до південної, великоруську, білоруську, псковську і новгородську[29]. Цей поділ близький до політичної структуризації тих східнослов'янських племінних союзів, які склалися напередодні виникнення Київської держави. Він не суперечить трьом основним напрямам розвитку східнослов'янських племен, що чітко вимальовуються у світлі археологічних джерел VI–X ст. Це південна, північно-західна і північно-східна групи. «Південноруську народність» М. Костомаров розумів у «тому вигляді, який був прообразом сучасного»[30], тобто як предків українського народу, котрі, розвиваючись, поступово набували тих етнографічних рис, які були властиві українцям XIX ст.

В російській історіографії проблему спадкоємності загострив М. Погодін. Він, з одного боку, рішуче підтримав прихильників норманської теорії, що створювало йому видимість об'єктивності навіть в очах представників європейської історичної науки. З другого боку, він, всупереч будь-яким історичним фактам, археологічним та лінгвістичним даним, оголосив Середнє Подніпров'я землею предків росіян. Останніх ніби-то прогнали звідти монголо-татари. І лише тоді їх місце у Подніпров'ї зайняли нові поселенці, що прийшли сюди з Волині та Галичини. Висновок напрошується сам собою: первісними мешканцями і творцями Київської Русі, за М. Погодіним, було придніпровське населення – предки росіян та нормани-руси. Звідси Російська імперія є прямою спадкоємицею Київської держави.

Аналогічну позицію щодо слов'ян і Русі підтримував С. Соловйов. Для нього історія східних слов'ян і Русі – це історія Росії, хоч він також не сумнівався в правдивості Літопису про покликання варягів-русів.

Отже, згадані автори єдність східних слов'ян і виключну спадкоємність від Русі до Росії декларували без слов'янських русів і Руського каганату на Дніпрі у VIII–IX ст.

---

* Розселення слов'ян з території України багатократно підтверджене нині археологічними матеріалами.

Цікавим у цьому аспекті є визнання В. Ключевським некоректності вживання стосовно східних слов'ян додержавного періоду, до IX ст., термінів «руси», «русь» і похідних від них. Не сумніваючись у тому, що русь – це нормани, він вслід за попередниками, зокрема, своїм учителем С. Соловйовим, вживав стосовно східних слов'ян перед утворенням Київської Русі терміни типу «русские славяне», «русские купцы», «Русь», «русская равнина», «Южная Розсип», «русская степь» і т. п., «пользуясь, – за його висловом, – привычным словоупотреблением». Разом з тим, В. Ключевський визнає, що «о Руси среди восточнних славян в VIII в. совсем не слышно, а в IX–X вв. Русь среди восточных славян – еще не славяне, отличаясь от них как пришлый й господствующий класс от туземного й подвластного населення»[31]. «Привычные словоупотребления» також не такі вже й безневинні. Ці терміни вживалися російськими, а пізніше нерідко і радянськими вченими цілком свідомо, з метою формувати загальну громадську думку про споконвічність неподільності східного слов'янства, а значить – неподільності імперії.

Спроби М. Погодіна підмінити давніх мешканців Подніпров'я – предків українців предками росіян розкритикував М. Максимович. Вважаючи південноруську і північноруську мови братніми, він не сумнівався, що вони вже були окремими в дотатарський період[32].

Його підтримав В.Антонович, який обстоював безперервність розвитку місцевого населення Середнього Придніпров'я, що зараз фундаментовано археологічними матеріалами, і різко виступив проти надуманих і нічим не обгрунтваних спроб М. Погодіна і О. Соболєвського та деяких інших істориків зв'язати історичний розвиток Подніпров'я з російським населенням. З іншого боку, В.Антонович повністю відхилив твердження деяких польських дослідників про колонізацію Середнього Подніпров'я поляками з Повіслення після татарської навали. Він зайняв цілком чітку позицію, згідно з якою носієм державотворчих звершень у Подніпров'ї було місцеве населення[33].

Історики радянського періоду в Україні, Росії та Білорусії Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаков, В. Довженок та інші дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави. Вони з офіційної подачі розглядали цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східного слов'янства.

Питання існування давньоруської народності не втрачає своєї актуальності і сьогодні. При цьому воно, як і раніше, несе певне політичне навантаження.

У нових роботах ми знаходимо і росомонів-русів Б. Рибакова, і спроби знайти слов'янських русів в інших джерелах, поминаючи сарматів-росомонів[34].

Такі настійливі пошуки етнотворчої сили, яку має становити феномен русів ще задовго до утворення Київської Русі, викликані тим,

що інакше неможливо довести «етнічну монолітність» східних слов'ян у період племінного устрою. Якщо такого слов'янського племені чи союзу племен, тим більше «Руського каганату», що поглинув усі інші східнослов'янські племена, не існувало, то всі доцентрові об'єднувальні сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності. Тому прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підміняють поняття державно-політичного утворення поняттям етнічної єдності, хоч ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси.

Окрему позицію щодо норманської теорії походження Русі та спадкоємності Київської держави зайняв відомий український і американський вчений О. Пріцак. У своїй фундаментальній праці «Походження Русі», виданій англійською мовою у 1981 р. і перевиданій у 1997 р. українською, він розглядає ці проблеми на широкому історичному тлі, в контексті загальноєвропейських та євразійських історичних процесів.

Викладаючи свої методологічні засади відносно державотворчих процесів, О. Пріцак у передмові пише, що держава виникає «не спонтанно, а запозичується у народів, в яких вже існує...Погано організованим, язичницьким, неписьменним селянським громадам Східної Європи у VII–X ст. було неможливо створити державу, яка є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації... Лише історично свідомий народ здатний принести історію на території, де такої свідомості не існує»[35].

Звідси робиться висновок про потребу звільнитися від емоційних доказів про «...спроможність слов'янських народів створити державу».

Викладені методологічні принципи при нігілістичному ставленні автора «Походження Русі» до археології та лінгвістики не позбавлені суперечностей. Не можна не прийняти справедливого постулату О. Пріцака, який перегукується з методологічними засадами М. Грушевського і багатьох інших дослідників, що «держава, зокрема Русь, не могла народитися зненацька і не може пояснюватись якимось одним чинником або явищем... не може зводитись до діяльності якоїсь жменьки героїв». Тому дивує і одночасне ігнорування внутрішнього фактору. Про наявність порівнюючи високої структурної організації слов'янських племен свідчать масштаби їх великого розселення. Без військових дружин і виділення керівної верхівки захоплення і освоєння таких значних просторів Подвіння, Подоння і Поволжя, суцільних регіонів у Подунав'ї і на Балканах, в межиріччі Одри та Ельби, які в багато разів перевищували їхні корінні землі, було нездійсниме. Саме археологія, яку О. Пріцак не хоче вважати праісторією, дає незаперечні факти порівняно високого економічного розвитку та соціальної організації східнослов'янських племінних груп, особливо у Подніпров'ї,

принаймні, за 600–700 рр. до виникнення Київської держави. Уже в часи Черняхівської культури (III–IV ст.) слов'яни-венеди, переможені і підкорені готським «рексом» Германаріхом, перебували у складі його держави, брали часть у Маркоманських війнах з Римською імперією. У кінці IV ст. Бож – князь слов'янських антів зробив спробу звільнитися від готів, ослаблених гуннами. Крім готської, південно-східні слов'яни пройшли гунську, аварську, хозарську «школи», доки досягли того соціально-економічного та культурного рівня, за якого можна було підійти до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів.

Порівняно досить швидка слов'янізація князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати і на державотворчі процеси. До цих процесів причетні і широкі верстви боярства та навіть міщан, про що свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення столичних центрів земель-князівств, зокрема, Києва, Галича та інших запрошували або проганяли своїх князів. Наведені приклади не дозволяють ігнорувати внутрішні фактори, що мають стосунок до утворення східнослов'янської державності.

Утворення держави здійсниме лише при умові, що саме суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального і культурного рівня і було готовим до цього. Як відомо за Літописом та іншими писемними джерелами, Рюрику у північно-східних регіонах на Волзі не вдалося створити справжніх державних структур, до яких це населення ще не було готовим. Опираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збором данини. Лише його сподвижники (Олег) та нащадки, що перебралися на Дніпро, до Києва, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму. За археологічними матеріалами, рівень соціально-економічного розвитку південно-східних племінних груп був вищий в порівнянні з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більш відсталим угро-фінським населенням.

Все це дозволяє вважати, що в утворенні держави східних слов'ян – Київської Русі брали участь два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які, поступово підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів.

Чи створення Києво-Руської держави привело до виникнення «давньоруської народності»? Це питання і сьогодні гостро стоїть як в лінгвістичній літературі, так і в історико-археологічній. Воно тісно зв'язане з процесами формування східнослов'янської держави,

зокрема, визнанням факту участі в державотворчих процесах поруч із внутрішніми і зовнішніми факторами. Поява варягів-русів на східнослов'янському етнічному просторі не тільки прискорила державотворчі процеси, але й принесла і поширила свою назву – «Русь», що стала офіційною назвою новоствореної держави.

Хід подій напередодні і в процесі східнослов'янського державотворення піддається історичній реконструкції.

Як відомо, північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення – весь, чудь, меря та інші – платили данину норманам до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їх центрами, як Ладога, Ізборськ, Новгород та інші, втягуючи їх дедалі більше в балтійську торгово-економічну зону. «В лето 6367(859) имяхо дань варязи изь за моря на чуди и на словенех, на мери и на всехъ кривичъх», – пише літописець. Нормани змагались за Волзький торговельний шлях у Каспійське море, де постійно мали сутички з хозарами.

У той же час із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також із східних вятичів збирали данину хозари: «А хозари имяху (дань) на полянъх, и на | северъх й на вятичъх». В політичій залежності від них знаходився ряд об'єднань Степу.

Отже, напередодні виникнення Київської Русі сфери впливу у Східній Європі були поділені на дві зони. Балтійську зону з її торговельними ринками і шляхами контролювали варяги – нормани, а південну – каспійсько-причорноморську – Хозарський каганат. Послаблення варязького впливу (коли варягів проганяли «за море») тут же викликало посилення тиску кочовиків. Цим, очевидно, і пояснюється факт покликання варязьких князів. Промовистий і склад посольства до варягів. Це чудь, словени, кривичі і весь[36]. Не згадується ні одне плем'я з південної групи слов'ян, що підтверджує різну політичну орієнтацію племінних груп – північно-східної і південної. Варто також звернути увагу, що із чотирьох племен, що посилали посольства до варягів, два угро-фінські, для яких норманські князі були не більш чужі, аніж слов'янські. Отже, Рюрик з братами, за Літописом, був покликаний змішаним слов'яно-угро-фінським населенням, для якого Балтійська зона була вже освоєним середовищем і який не відчував особливої відчуженості від заморських скандинавських сусідів. Коли варязькі дружини переборщували з даниною, то їх проганяли «за море», а потім перед загрозою степових тюрків запрошували знову. Очевидно, такі настрої у відносинах з варягами передавалися й населенню південнослов'янської дніпровської групи. Поляни, що займали тут елітне становище, варязьких князів у Київ не запрошували. Вони мали своїх князів. Один з них – Кий, який потрапив на сторінки недатованої частини Повісті минулих літ, навіть налагоджував відносини з Візантією. По смерті Кия, в умовах підпорядкування Хозарському каганату, поляни з легкістю впустили

в Київ варязькі дружини Аскольда і Дира, а коли ситуація змінилася, з такою ж легкістю відкрили міські ворота перед Олегом і малолітнім Ігорем.

Поява династії Рюриковичів на довгий час визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, спираючись на військові дружини, кістяком яких на перших порах були варяги, поступово, одне за одним, підпорядковують південно-східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або повністю розгромлюють (деревлян, вятичів і прикарпатських хорватів). У період стабільності (XI – 30-ті роки XII ст.) усі східнослов'янські племінні групи опинилися у складі держави-імперії Рюриковичів.

Вже син Ігоря Святослав розгромив Хозарію. Київська Русь стала основною політичною і воєнною силою у Східній Європі: здійснювала успішні походи на Візантію, укладала з її імператорами торговельні договори; київські князі встановлювали династичні зв'язки з багатьма наймогутнішими королівськими родинами Європи.

Літописець їх зв'язує з варягами-русами. Оскільки Літопис складався при живих князях – Рюриковичах, а його автор був істориком княжої правлячої династії, то важко уявити, що він міг неправильно подати їх етнічне походження, якщо б самі князі не підтверджували свого норманства. Візантійські джерела X ст. (наприклад, Констянтин Багрянородний) також чітко розрізняють слов'ян і русів і навіть протиставляють одних одним як два соціально та етнічно різні прошарки.

На кого ж спиралася київська княжа династія в XI та наступних століттях?

Виходячи з Літопису, вона поміняла свою політичну орієнтацію з варягів, що тепер виступають виключно як найманці, на слов'ян. Останні, своєю чергою, приймають привнесену у Київ назву Русь. Розповідаючи про прихід Олега до Києва, літописець пише: «беша у него [Олега] варязи й словени, й прочи, прозвашася Русью». Це – початок Київської Русі і «Землі Руської» як у вузькому, так і в широкому розумінні. Руська земля у вузькому розумінні – це Київське і найближче Чернігівське і Переяславське князівства, де жили варязькі дружинники – русичі.

Якщо місцевої «слов'янської Русі», а тим більше «Руського каганату» до приходу династії Рюриковичів не існувало, а це безперечний факт, то Русь прийшла ззовні і принесла свою назву, прийняту слов'янами. І вже не так важливо, чи праві ті наукові школи, що русів, зокрема, київських князів, вважають норманами, чи ті, що варягів вважали рутенськими воїнами-купцями із Галії; чи князі датського, чи шведського походження. Принципова важливість полягає в тому, що серед придніпровських племен, перерахованих Літописом, немає русів, і що вони ніколи не поглинали всі інші племінні союзи, що ніби-то привело до виникнення спочатку слов'янської етномовної спільності, а в умовах

державності – давньоруської народності. В умовах існування багатьох східнослов'янських племінних союзів-князівств і, принаймні, двох окремих торговельно-економічних зон – Балтійської та Південної – Дунайсько-причорноморської, до яких належали різні частини східного слов'янства, сформованих на етнічно різних субстратах політично-економічної їх залежності від двох різних сусідів – норманів і Хозарського каганату, існування виразних культурно-мовних відмінностей, корені яких сягають, принаймні, великого розселення слов'ян, такої єдності не було і бути не могло.

Безперечно, утворення імперії Рюриковичів під назвою Київська Русь, поки діяло всесильне центральне управління на чолі з сильним вольовим великим київським князем, сприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Цьому сприяли також створення державного економічного простору, єдиної православної церкви, вживання у писемних творах церковнослов'янської літературної мови, культурний вплив міських центрів та деякі інші фактори.

Маються на увазі державно-політична спільність і спільність економічних інтересів до періоду роздрібленості, що почався після смерті Ярослава Мудрого. Ці фактори не можна трактувати як доказ етнічної спільності, а тим більше утворення в межах величезної держави-імперії єдиної давньоруської народності. На думку бельгійського вченого Ж. Бланкофа, «концепція часом перебільшена та ідеалістична єдність Русі до процесів роздріблення другої половини XII–XIII ст. має бути уточнена: не заперечуючи відносної єдності Київської Русі з кінця X ст. до середини XII ст., зазначимо, що з часом дедалі більше даються взнаки щонайменше дві географічні та економічні, коли б не сказати етнічні та політичні, зони, що складали Київську Русь часів розквіту. Зона південна та північна, обернена більше до Балтики, до важливих центрів цього моря»[37]. При цьому не можна лишати поза увагою і різне субстратне середовище та етнічне оточення. Як напередодні, так і в час формування східнослов'янської державності етнічно диференційовані групи східнослов'янських племен поглинали етнічно різні групи «чужого» сусіднього населення. На півдні, де жили предки українців, це було тюркомовне населення (торки, печеніги, чорні клобуки, половці); на північному сході предки росіян поглинали угро-фінські племена – чудь, мерю, весь та багато інших; на північному заході предки білорусів змішувались з балтами. Фактор різного етнічного оточення східнослов'янського світу посилював вже існуючі, принаймні, з доби Великого переселення народів, етнічні відмінності в його різних регіонах. Тим паче, що південна група слов'ян була лише сусідом тюркських номадів, з якими мирні відносини чергувалися з воєнними. Переважно асимілювалися ті групи тюркського населення, які самі осідали на землю і ставали землеробами, вливаючись у слов'янські общини, або ті, яких землею наділяли київські князі у південних

порубіжних районах. На північному сході і північному заході з періоду великого слов'янського розселення відбувалося поступове освоєння раніше угро-фінських та балтських територій і поглинення великої маси різних груп місцевого населення. Тут справді у процесі змішування, при культурно-економічній та політичній перевазі слов'ян, виростав новий слов'янський етнос.

Не можна повністю прийняти концепції виняткової ролі давньоруських міст як центрів уніфікації виробництва, мовно-культурного розвитку на усій території Київської держави, а також єдиної дружинної культури. Із літопису відомо, що крім дружини великого київського князя існували племінні дружини. Археологія знає курганні дружинні поховання, відкриті в Гніздові, Шестовиці, Чернігові та інших місцях, де захоронені різні групи міського населення: слов'янські дружинники, скандинавські варяги, вихідці з угро-фінського середовища. Представники різних етносів дотримувалися власних похоронних звичаїв, власних народних традицій. І якщо в Старій Ладозі чи в Ізборську жили ільменські словени, кривичі, чудь, балти і варяги, то це аж ніяк не свідчить про їх одноетнічну руську громаду.

Погоджуючись з тим, що міські центри здійснювали певний нівелюючий вплив на міжплемінні союзи, хочемо звернути увагу на те, що у X–XI ст., коли вони позитивно впливали на обновлювальні процеси, їх було, за підрахунками вчених, лише 25 на тисячі поселень. Їх чисельність значно зростає за роздріблення: у XII ст. – 224, а в першій половині XIII ст., перед татарським розгромом, їх налічується уже близько 300[38]. Починаючи з XII ст., за умов міжусібних князівств, міські центри разом з удільними князями та боярством, також зосередженим у містах, вже діяли не як доцентрові, а як відцентрові сили. Саме у містах утворювалися центри удільних князівств, що проявляли тенденції сепаратизму. Можливо, таке швидке зростання кількості міст у XII–XIII ст. перед татарською навалою і пояснюється виникненням потреби зміцнювати в політичному, економічному та оборонному відношеннях нові державні утворення – князівства, які нерідко свої суперечності, зокрема, територіальні претензії, вирішували за допомогою зброї.

Безперечний позитивний вплив на об'єднавчі процеси мало прийняття християнства. Воно принесло з собою писемність, нові культурні цінності, сприяло освіті і створенню літературних творів. З'являються такі історико-літературні шедеври, як «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід» та інші. Церква сприяла зміцненню великокняжої влади. Разом з тим, спільна писемна церковнослов'янська мова, якою користувалося духовенство та представники елітної частини суспільства, що володіли грамотою, при наявності різних народних східнослов'янських мов та їхніх діалектів, як вказують лінгвісти, не вирішують питання про існування єдиної етномовної спільності та давньоруської народності. Як відомо, візантійське православ'я не

привело до злиття в один етнос усіх народів, що його сповідували, хоч єдина віра позитивно впливала на їхні взаємовідносини. Також і літературна латина, якою писала вся римо-католицька Європа, і католицька віра не привели до утворення єдиного європейського етносу. Ця загальна закономірність, властива для усієї середньовічної Європи, не має виключень і на Сході. Таким чином, уся сума незаперечних фактів спростовує усі спроби поставити під сумнів розробки та висновки лінгвістів (О. Шахматова, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, Ю.Тевельова, О.Стрижака, В.Німчука, Г.Півторака та ін.) про зародження трьох східнослов'янських мов задовго до утворення Київської держави. Вони з певними нюансами збереглися і в часи Київської Русі, навіть у період її розквіту, який тривав менше одного століття.

Лише Володимир Святославич закінчив процеси об'єднання племен, силою підкоривши останніх із них – хорватів і в'ятичів, і ввів на Русі єдину християнську віру. Його син Ярослав Мудрий визначив територіальні межі Київської Русі і заклав правові основи держави. А вже їхні діти та онуки почали міжудільні війни, які привели до роздрібленості Києво-Руської держави. Імперія Рюриковичів – Русь розпалася на 15 окремих самостійних князівств, що в ряді випадків збігалися з колишніми племінними об'єднаннями. Ті сили, зокрема, міські центри, що в X–XI ст. були консолідуючими факторами, у XII–XIII ст. діяли у зворотньому напрямку, про що йшлося вище. У період міжкняжої ворожнечі поступово втрачають свою об'єднавчу силу династичні зв'язки, починається процес переформування політичних, а за ним економічних та культурних полюсів.

Татаро-монгольські хани, зорієнтувавшись у політичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони розгромили та підкорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім – Південну Русь.

Остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західну, північно-східну і південно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибші корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян і племінного періоду.

Незворотність поділу визначилася, коли з-під влади київських князів виходять Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше – Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визріваня відповідно білоруської і російської народностей. Не татари, плюндруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності Київського центру становили політичну (не етнічну) спільність. Цей рубіж був встановлений у 1169 році, коли Київ зруйнував і не залишився в ньому суздальський князь Андрій Боголюбський, який почав будівництво на північному сході своєї окремої незалежної держави. Київ для нього втратив смисл як об'єднувальний центр і зосередження верховної влади.

У XII–XIII ст. ще одним таким віддаленим від Києва центром був Галич – столиця Галицько-Волинського князівства. Галицько-Волинське князівство перед монголо-татарською навалою досягло Києва. Але тут дії князів визначалися не тільки політичними та економічними зв'язками, як це було в попередніх випадках, а й етнічними. Тому галицько-волинські князі дотримувалися в цей тривожний для Русі час об'єднавчих тенденцій стосовно Києва і Київської землі. Воєвода Данила Галицького Дмитро не руйнував Києва, а знаходився в лавах його оборонців у фатальні дні грудня 1240 р.

Сам результат розпаду Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і привів до відокремлення білоруського, російського та українського народів, вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп навіть у період існування одної держави були міцнішими і діяли стабільніше, ніж загальніші політико-економічні. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані непрохідними природними бар'єрами, за відсутності сухопутних шляхів ніколи не почували себе одною етнічномовною спільністю і ніколи ії не відстоювали. Прикладом може служити пасивність Південної Русі в час монголо-татарських завоювань північно-східних земель і повна байдужість північно-східних князівств до факту включення північно-західних і південних земель колишньої Русі до Литовського князівства, а потім – Польсько-Литовського королівства.

Підсумовуючи, перефразуємо справедливий вислів М. Грушевського: «Не було общеруської народності – немає "общеруської" історії». Кожен із східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витоки і право лише на частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки. А жили вони в різних географічних межах, у різних економічно-політичних нішах, у різному етнографічному середовищі. Незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджалися київські князі чи московські царі, кожен з них творив свою історію.

Із викладеного вище також випливає, що ні в додержавний період, ні в часи державності не було якогось єдиного етнічного стовбура, від якого б відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації. Ця історична закономірність відноситься до усіх слов'янських народів, незважаючи на те, через які політичні форми вони проходили на шляху до своєї етнічної зрілості.

[1] Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновця. – К., 1989. – С. 1.

[2] Там само. – С. 12.

[3] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. І. – С. 591.

[4] *Кобычев И.* В поисках прародины славян. – М., 1973. – С. 104.

[5] Літопис Руський. – С. 16.

[6] Там само. – С. 8.

[7] *Петрашенко В.О.* Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. до н. е. – Київ–Львів, 1999. – С. 230–237.

[8] *Седов В.В.* Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 50–90.

[9] *Юренко С.П.* Днепровское лесостепное Левобережье в VII–VIII вв. – К., 1988. – С. 244–250.

[10] *Старостин П.Н.* Именьковский могильник // Культуры народов Европы в I тыс. н.э. – Куйбышев, 1986. – С. 31.

[11] *Халиков А.Х.* Вопросы об этносе именьковских племен // Памятник первой эпохи Волго-Камья. – Казань, 1988. – С. 119–126.

[12] *Назаренко А.В.* Немецкие латино-язычные источники IX-XI вв. Тексты. Переводы. Комментарии. – М., 1951; *Пріцак О.* Походження Русі. – К., 1997. – С. 15–42.

[13] Там же.

[14] Літопис Руський. – С. 12.

[15] *Геррманн Й.* Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского Географа» // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 163–168.

[16] *Назаренко А.В.* Указ. соч. – С. 13–15.

[17] *Пріцак О.* Назв. праця. – С. 53.

[18] Ономастика України. – К., 1992. – С. 37.

[19] *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1953. – С. 9.

[20] Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1962. – С. 308.

[21] Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 273.

[22] *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С. 578–602.

[23] Там само. – С. 590.

[24] Там само. – С. 4.

[25] Там само. – С. 6.

[26] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – М., 1822. – С. X.

[27] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – М., 1842. – С. 6.

[28] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 41.

[29] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – СПб., 1872. – С. 21.

[30] Там же. – С. 58.

[31] *Ключевский М.А.* Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1987. – С. 142.

[32] *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – Т. III. – К., 1880. – С. 189–190.

[33] *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – С. 225.

[34] *Седов В.В.* Древнерусская народность. – 1999.

[35] *Пріцак О.* Назв. праця. – С. 72.

[36] Літопис Руський. – С. 12.

[37] *Бланкоф З.* Чернігів – суперник Києва // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 7.

[38] *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – М., 1956. – С. 19–43.

Микола Котляр

«Розвідка» та «розвідники» давньоруської доби

Намагання знати якомога більше про своїх близьких і далеких сусідів одвічно властиве людям. Тому вже на зорі історії людства робились спроби пізнавати життя інших народів і країн, довідуватись про них якомога більше, звичайно, переслідуючи власні цілі. Своєрідна розвідувальна діяльність була притаманною людям, починаючи з кам'яного віку. Однак справжня професійна розвідка є надбанням людства нових часів. Одні історики вважають, що вона склалася у XVIII ст., інші – що в добу наполеонівських війн на початку XIX ст. Тому я взяв у лапки слова «розвідка» і «розвідники» у назві цієї статті.

Отож, для часів середньовіччя не можна говорити про справжню розвідку – організовану і цілеспрямовану структуру, що діяла постійно і систематично, як це сталося в нові часи. Самі терміни «розвідка», «розвідники» стосовно часів Київської Русі є вельми умовними. Тому користуватимусь іншими: «вивідування», «вивідувачі», в окремих випадках – «лазутчики» і «шпигуни», а також – «інформатори». Це ж саме стосується і кількох пізніших століть.

1. Додержавні часи

Отже, для часів середньовіччя можна говорити лише про **вивідувальну**, спорадичну, не систематичну **діяльність**[1], що проводилась зовсім не професіоналами цієї справи. Вже для історії східних слов'ян часів, що кількома століттями передували народженню Київської держави, існують свідчення такого роду.

В VI ст. нашої ери розпочинається масштабне переселення слов'ян до Середнього і Нижнього Подунав'я, що належало Візантійській імперії. Дунайський кордон Візантії у всі часи її історії завжди залишався особливо неспокійним і таким, що потребував дуже пильної уваги імперського уряду. Незліченні «варварські» племена, що жили північніше Дунаю, зокрема, в степах Причорномор'я, чи не з перших років її існування постійно несли зовнішню загрозу для Візантії. Проте нищівні урагани варварських вторгнень, що прокочувались землями імперії в IV–Vст., не змогли надовго затримуватись у її межах. Ні причорноморські готи, вихідці з Північної Європи і Прибалтики, ні кочовики азіатських степів гуни не зуміли втриматись на тривалий

час на території Візантії й справити хоч якийсь вплив на її внутрішнє становище і зовнішню політику.

Ситуація на Дунайському рубежі Візантії докорінним чином змінюється з появою і вкоріненням надзвичайно численних слов'янських племен у прилеглих до Дунаю імперських провінціях у VI ст. Масові вторгнення слов'ян на візантійські землі були логічним етапом тривалої історії слов'янського етносу. Саме на початок VI ст., унаслідок поступового і невпинного розселення з історичної прабатьківщини (між Віслою і Дніпром) слов'яни зробились безпосередніми сусідами Візантії, твердо осівши на лівобережжі Дунаю[2].

Імперському війську доводилось, часом з напруженням всіх сил, відбивати натиск мужніх і надзвичайно численних слов'ян, яких візантійські історики звичайно звуть антами (анти були предками східних і частини південних слов'ян пізніших часів). Прокопій з Кесарії, Менандр, Маврикій та ін. візантійські автори докладно, хай часом з відступом від історичної правди і без додержання об'єктивності, описують антів, їхній спосіб життя, манеру ведення війни.

Особливо важливим для теми нашої розповіді є «Стратегікон» візантійського полководця Маврикія, який в 582–502 рр. посідав імператорський престол. «Стратегікон» вважається видатною пам'яткою сучасної часу її створення бойової практики раннього середньовіччя. Маврикій приділив велику увагу антам: способам ведення військових дій, бойовому порядку у битвах, хитрощам, до яких вони вдавались, а також їхнім озброєнню, одягу, нарешті зовнішності цих войовничих сусідів імперії. Маврикій високо цінував своїх антських супротивників. Він писав, що коли кампанія проти антів ведеться поблизу Дунаю (північного рубежу Візантії), слід «стерегтися робити в літній час без розвідки[3] переходи через місця, що їх важко долати, тобто лісисті», бо там особливо можливий напад ворога. Маврикій радив одразу ж захопити «язика» і вивідати від нього відомості про неприятеля. Маврикій радив також стерегтися ворожих вивідувачів, віддавав належне можливостям антів вводити в оману візантійських воєначальників: «Так званих перекинчиків, котрі одержують накази показувати шляхи, належить надійно стерегти», тому що серед них є люди, що служать ворогові й повідомляють невірні відомості[4], тобто, лазутчики.

Як вважають історики проблеми, практика воєнної й політичної, у тому числі дипломатичної, «розвідки» була відома з давніх часів. Візантійський дипломат й історик Пріск Панійський (V ст. н. е.) у своїй праці «Візантійська історія й діяння Атілли» розповів про прийоми політичного шпигунства, дипломатичного зондажу, які з успіхом застосовували одна проти одної Візантійська імперія і гуннська держава Атілли. Атілла через своїх шпигунів при константинопольському дворі одержував інформацію про зміст секретних доручень візантійського імператора послам, яких посилали до гуннів... Історія взаємовідносин

антів з Візантійською імперією також дає підстави вважати, що їхні численні напади на столицю Візантії в VI ст. не проходили без участі одноплеменників, котрі служили у візантійській армії[5].

Утім, часом відносини між слов'янами і візантійцями бували мирними. Укладались угоди дружби, слов'янські вожді з шаною приймались у Константинополі, їм доручався захист рубежів імперії від «варварів». Саме в річищі подібних стосунків варто розглядати повідану нашим першим серед тих, що збереглися, літописом – «Повістю временних літ» історію про східнослов'янського «князя» (племінного вождя) Кия, котрий відвідав візантійського імператора («царя» у термінології літописця), де був приязно зустрінутий: «Се Кий княжаше в родѣ своемь, приходившю ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь приялъ от царя...»[6]. У наведеному тексті йдеться про засновника Києва. Імператора же, до якого він приходив, звали, швидше від усього, Юстиніаном[7]. Не зупиняючись на широко відомій біографії Кия, зауважу, що цій першій подорожі східнослов'янського племінного вождя повинне було передувати ретельне вивідування, збирання інформації у візантійській столиці. Адже кинутися на чолі війська і флоту в чужий і ворожий слов'янам світ без попереднього зондажу ситуації в Константинополі було б надто небезпечною справою.

2. Русь виходить на історичну сцену

На користь думки, що дії вивідувачів супроводжували історію й, зокрема, дипломатію східних слов'ян та їх перших державних утворень, які виникають з початком IX ст., свідчить розповідь так званих Бертинських анналів під 839 р., яку історики вважають першим точно датованим свідченням про таке утворення у Східній Європі. Назва джерела походить від місця знахідки його рукопису в абатстві св. Бертина на півдні Франції. Джерело розповідає, що 839 р. до імператора франків Людовіка Благочестивого (сина Карла Великого) прибуло посольство від візантійського імператора Феофіла (829–842 рр.), котрий разом із своїми послами «прислав також якихось людей, які твердили, що вони, тобто народ їх, називається «рос».

Ті люди назвали себе шведами і розповіли, що їхній государ, якого вони іменували хаканом, послав їх до Феофіла заради встановлення стосунків дружби. Вони запевнили Людовіка, ніби Феофіл просив його сприяти поверненню їх додому, тому що вони боялись повертатись землями варварських народів, через які перед тим дістались Константинополя. Імператор провів ретельне розслідування і, «вважаючи їх швидше розвідниками в тій країні [Візантії] і в нашій, ніж послами дружби, вирішив про себе затримати їх до тієї пори, поки не пощастить дійсно з'ясувати, чи з'явились вони з чесними намірами, чи ні»[8].

Людовік одразу повідомив Феофіла про це, а також написав йому, що з поваги до нього прийняв послів росів приязно і що коли вони

виявляться достойними довіри, він відпустить їх і надасть можливість безпечного повернення на батьківщину; якщо ж ні, то з своїми послами відішле шведів перед очі Феофіла, щоб той сам вирішив, як з ними варто вчинити[9]. На жаль, на цьому оповідь Бертинських анналів про послів від росів до Людовіка уривається, і вчені вже ніколи не дізнаються про їхню долю.

Дослідники цього свідчення франкського джерела вважають, що підозрілість імператора Людовіка щодо послів пояснюється саме тим, що вони назвали себе шведами. Тоді варяги (а шведи складали значну частину цих войовничих вихідців із Скандинавії) спустошливими набігами завдавали величезної шкоди північному узбережжю Франкської імперії, і це не могло не викликати настороженості її государя. Бертинські аннали залишають враження, що ті посли від невідомого науці «хакана», дійсно, могли бути лазутчиками, перед якими стояло завдання розвідати становище в тодішній столиці франків Ільдесхаймі.

Історики здавна сперечаються стосовно того, хто був хакан народу рос, хто були ті роси, і чому послами хакана стали шведи. В останній час більшість вчених сходиться на тому, що їх надіслало східнослов'янське державне утворення в Середньому Подніпров'ї. Адже з пізніших джерел, зокрема, із «Слова про закон і благодать» київського митрополита Іларіона, створеного в 30-х рр. XI ст., відомо, що київського князя називали в урочистих випадках каганом, титулом, запозиченим від хозар. Так звали Володимира Святого і його сина Ярослава Мудрого. Вибір руським хаканом послами шведів теж можна пояснити задовільно. Адже, починаючи з часів київського князя Аскольда (кінець 50-х – 70-і рр. IX ст.), варяги служили київським князям насамперед як воїни, а ті з них, що володіли іноземними мовами, бували послами. Так, в текстах угод Русі з Візантією 911 і 944 рр. названі скандинавські імена частини послів[10].

Історичні обставини появи послів руського хакана у Візантії, а далі у Франкському королівстві надають дослідникам можливість вважати, що їм дійсно були доручені вивідувальні завдання. Тоді візантійський імператор Феофіл вів важку боротьбу з Арабським халіфатом і був змушений звернутись за допомогою до країн Європи, в тому числі й до Франкського королівства. Руське ж посольство до Феофіла можна пояснити намаганням сторін об'єднати зусилля у протидії Хозарському каганату, що перешкоджав торгівлі східних слов'ян з країнами Сходу і Півдня й противився насадженню християнства в Криму і Північному Причорномор'ї, які належали тоді Візантії. А заразом, мабуть, – оцінити політичну ситуацію в регіоні.

Важче пояснити причини поїздки руських послів до франків. Швидше від усього, їм доручили познайомитись з далекою країною, про яку хакан русів не мав, мабуть, жодного уявлення. Візьмемо до уваги, що історія середньовіччя знає багато прикладів виконання посольськими

місіями шпигунських функцій. Разом з тим, перебування руського посольства в Ільдесхаймі могло, дійсно, проходити під знаком спроби встановлення відносин «дружби» з франкським двором. Інформація ж, яку мали збирати посли, повинна була служити визначенню політичної орієнтації Русі, що шукала зовнішньополітичних контактів з країнами Європи.

Все ж таки державне утворення на чолі з хаканом, що надсилало послів до Візантії, а далі до королівства франків, історики уявляють собі хіба що в найзагальніших рисах. Інша річ – повідомлення нашого найдавнішого (з числа збережених часом) літопису, «Повісті временних літ» про напад київського князя Аскольда 860 р. на візантійську столицю Константинополь (руські книжники звуть його Царгородом) і пов'язаний з ним епізод вивідувальної діяльності давніх русів.

3. Походи на Царгород

«Повість» розповідає: «Иде Асколдъ и Диръ* на греки, и прииде [на]... Михаила цесаря. Цесарю же отшедшю на огаряны**,...Си же [руси] внутрь Суду*** вшедше, много убийство крестьяномъ**** створиша, и въ двою сотъ корабль Царьградъ оступиша...»[11].

Історики в один голос відзначали, що напад русів на Константинополь прийшовся на час великих труднощів у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї і з Заходу і зі Сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо вглиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він послав майже увесь свій флот до острова Кріт для боротьби з піратами, що стали тоді господарями Середземного моря і грабували візантійські торговельні кораблі. Місто залишилось майже беззахисним, і в разі ворожого нападу городяни могли сподіватись не стільки на нечисленну залогу, скільки на могутність оборонних стін, яких до того не зміг здолати ніхто...

Вчені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавках (звичайно він перегороджував шлях до Золотого Рогу) того червневого ранку 860 р., коли руські ладді наближались до Константинополя, не був напнутий, і тому Аскольдові човни безборонно увійшли до бухти. Здається, це єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не був піднятий при наближенні ворожих суден. Навіть коли 1453 р. турецький султан

---

* Насправді Аскольд і Дір княжили у Києві не одночасно, а послідовно, один за одним: спершу Аскольд, а з кінця 70-х – початку 80-х рр. IX ст. – Дір. Тому на Царгород ходив, очевидно, один Аскольд.

** У даному разі – арабів.

*** Судом давньоруські книжники називали бухту Золотий Ріг, що омивала береги Константинополя.

**** Християнам.

Мухаммад оточив конаючий вже Константинополь, то й тоді греки встигли ланцюгом зачинити вхід до Золотого Рогу... Тому є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

Названа тільки-но обставина, а також вибір Аскольдом надзвичайно сприятливого моменту для атаки на Царгород дали привід ученим вважати, що київський князь перед походом зумів зібрати важливу політичну і воєнну інформацію. Никонівському літописові відомо, що Аскольд і Дір **знали** про відсутність імператора з військом у Царгороді. У тексті цього літопису, названому «О пришествии агарянъ* на Царьградъ», сказано про наступ арабів на візантійську столицю. Тоді «слышавше же киевстии князи Асколдъ и Диръ [про це], идоша на Царьградъ и много зла сътвориша»[12]. З цього можна зробити висновок, що Аскольдові було відомо й те, що в Золотому Розі не було візантійських кораблів, озброєних страшним «грецьким вогнем» – трубами, з яких під тиском викидали на 40–50 м підпалену суміш нафти, сірки і ще чогось. То була надзвичайно ефективна у морському бою зброя, від якої дуже потерпів флот наступника Олега на київському столі князя Ігоря у 941 р.

Д.І. Іловайський припускав, що руси знали про похід візантійського війська до Малої Азії. М.Д. Присьолков писав про можливість союзу між русами і арабами, А.А. Васильєв гадав, що вторгнення до меж імперії було заплановано руськими заздалегідь, що дозволяє думати про їхню обізнаність із становищем у місті. І.І. Свєнціцький вважав, що похід 860 р. був узгоджений Аскольдом з Болгарським царством. Д.Д. Оболенський дійшов висновку, що Аскольд був добре знайомий з усім, що коїлося в грецькій столиці[13]. Та нас цікавить інше: звідкіля київський князь довідався про вихід імператора з військом з столиці й відплиття грецького флоту до Середземного моря саме у червні 860 р.?!

Відомий візантиніст М.В.Левченко також писав про те, що в Києві чудово знали про всі найбільш важливі події, що відбувалися тоді в Константинополі й Візантії. Такі відомості могли надходити від русів, що служили в імператорській гвардії, а також від купців, котрі постійно їздили великим шляхом «из Варяг во Греки», який з'єднував візантійську і руську столиці[14]. Свідчення про службу русів у імператорській гвардії й війську з'являються в джерелах лише з часів княгині Ольги (правила в Києві в 944–964 рр.)[15], що, втім, не виключає такої можливості для більш ранніх часів. А от купці, дійсно, здавна бували частими гостями у Царгороді, про що злагоджено повідомляють і давньоруські, й візантійські джерела. У грецькій столиці існував спеціальний квартал святого Мами, де був заїжджий двір для руських купців[16].

---

* У даному контексті – арабів.

З усього мовленого дехто зробив висновок, що дипломатична практика східних слов'ян вже з перших її кроків «цілком певно вказує на традицію [у них] політичної розвідки»[17]. Вважаю ці слова перебільшенням. Разом із тим, несподіваність нападу Русі на Константинополь 860 р. доводить, що і в цьому випадку зіграли свою роль вивідувачі, бо похід Аскольда слід вважати ретельно продуманою і добре до часу прихованою справою. Вигідний для себе мир із сплатою греками контрибуції, якого, ймовірно, досяг унаслідок того походу руський князь, свідчить про вдалість усієї військової акції Аскольда.

Той Аскольд був государем невеликого Київського князівства, розташованого у Середній Наддніпрянщині. Його економічний і військовий потенціал не міг бути особливо значним. Тому успіх походу 860 р. зайвий раз свідчить про велику, а в даному випадку, мабуть, вирішальну роль руських лазутчиків у Константинополі й інших містах імперії.

Наступний похід на Візантію відбувся через півстоліття. У кінці IX ст. київський князь Олег, котрий близько 882 р. об'єднав руську Північ з руським же Півднем, зробивши перший і вирішальний крок на шляху створення загальноруської держави, у 907 р. вчинив грандіозний похід на Царгород, короткий опис якого зберігся у «Повісті временних літ»: « Иде Олегъ на Грекы, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци...И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000. И прииде къ Царюграду; и греци замкоша Суд, а град затвориша»[18].

Є підстави думати, що так само, як у 860 р., якісь руські вивідувачі чітко і реально оцінили ситуацію у Візантії 907 р. Князь Олег і його оточення взяли, мабуть, до уваги також і міжнародне становище імперії. Адже Візантія переживала тоді серйозні труднощі і у внутрішньому житті, і в зовнішній політиці. Посилилася боротьба могутніх земельних магнатів проти імператора, спалахнув заколот у війську. У 904 р. імперія зазнала поразки від Болгарії. Не вщухав натиск арабів на південно-східні кордони країни. Вони завдавали їй відчутних ударів і на морі. Арабський флот захопив багато островів у Середземному морі, на яких ще недавно панувала Візантія. У тому самому 904 р. полководець Лев Триполійський на чолі сильної арабської ескадри здобув багате грецьке місто Фессалоніку. Лише напруживши всі сили, імперія зуміла відвоювати місто і на якийсь час стримати натиск ворога[19]. Візантії доводилось постійно протиставляти арабам добірні легіони, послаблюючи натомість оборону на Дунаї.

Отже, князь Олег вдало обрав час для масштабного наступу на імперію. Його інформатори у Константинополі, слід гадати, обрали час для сумісного походу руського флоту і суходільного війська. Долаючи опір нечисленної прикордонної сторожі і малолюдних

залог грецьких фортець на Дунаї, велелюдне піше військо київського князя стрімко наблизилося до могутніх мурів Константинополя, а флот з'явився у видимості сторожових постів, розкиданих на берегах Золотого Рогу. Візантійці встигли підняти ланцюг і перепинити шлях руським ладдям до бухти. Тоді Олег наказав перетягнути на котках свої невеликі кораблі суходолом, після чого їх спустили на воду вже за ланцюгом, у бухті[20]. Це вразило візантійську верхівку і спонукало її до швидкого укладення миру, надзвичайно вигідного для руської сторони[21]. Відтоді руські дипломати і купці користувались у Візантії великими і виключними пільгами, яких не було у представників жодної іншої країни.

Минав час... П'ятьма роками пізніше після походу на Царгород князь Олег помер: чи то від укусу змії, як сповіщають давньоруські літописи[22], чи то загинув у поході до Закавказзя, на що натякають арабські історики і географи[23]. До влади у Києві прийшов Ігор. Він поступався Олегу як державний діяч і полководець, і це з перебігом часу зрозуміли в Константинополі. Тому поступово імперський уряд зменшував пільги руським купцям у Константинополі, їх все суворіше утримували на заїжджих дворах у грецькій столиці та інших великих містах. Підписана 907 і доповнена 911 р. русько-візантійська угода була, таким чином, порушена грецькою стороною[24]. Тому воєнна акція Ігоря проти Візантії у 941 р. аж ніяк не була викликана самим лише бажанням пограбувати багатого сусіда, як вважали деякі дореволюційні історики.

Русь виступила проти імперії у 941 р., спираючись на дружній нейтралітет з боку Хозарського каганату, маючи можливих союзників в особі ворогуючих з імперією угрів. До того ж Ігор уклав союз із степовиками-печенігами. Удар по Візантії було нанесено у час, коли імперія відчувала сильний тиск з боку арабів і угрів. Її флот змушений був постійно охороняти від арабів острови у Середземному морі. «Руси успішно оволодівали практикою політичної розвідки і загального врахування військово-політичної ситуації на кордонах імперії, практикою, що виявила себе вже в період посольства 838–839 рр., у подіях 860 р. і так певно заявила про себе у 941 р.»[25]. Слід гадати, автор цих рядків і в цьому випадку, і в інших, розглянутих у його праці, скористався терміном «розвідка» для зручності, суто умовно.

Однак похід Русі на греків 941 р., попри ретельну підготовку і велелюдне військо (гіперболізуючи чисельність флоту Ігоря, наші літописи і візантійські хроніки пишуть навіть про десять тисяч кораблів[26], та в дійсності їх мало бути в кілька разів менше), зазнав невдачі. Можливо, інформатори руського князя в Константинополі й інших великих грецьких містах невірно оцінили обстановку, применшили боєздатність візантійського міста, насамперед – подали невірні відомості про стан і розташування обладнаних «грецьким

вогнем» грізних імператорських кораблів. Через це багато руських ладей у морському бою було спалено «грецьким вогнем», сам Ігор з якимось десятком ладей зміг утекти до Керченської затоки, як повідомляє візантійський сучасник тієї війни[27]. Суходільне руське військо теж змушене було повернутись без перемоги.

Через три роки Ігор зібрав ще більше військо і флот і знову вирушив на Царгород. Та на Дунаї його зустріло посольство від імператора Романа і запропонувало укласти мир[28]. Після довгих перетрактацій його було підписано у Києві, куди прибуло імператорське посольство. Ця угода 944 р. виявилась менш вигідною для Русі, ніж договір Олега. Руські купці і дипломати були позбавлені більшої частини пільг.

У тексті договору 944 р. є положення, що свідчить про відвідини Константинополя руськими лазутчиками. Візантійський уряд вимагав від київського государя, щоб посли і купці з Русі обов'язково мали вірчі грамоти від нього, в яких би вказувалась мета їхнього приїзду: «Аще ли безъ грамоты придуть, и преданы будуть намъ, да держимъ и хранимъ, донде же възвѣстимъ князю вашему. Аще ли руку не дадять, и противятся, да убьени будуть, да не изищется смерть ихъ от князя вашего»[29]. З тексту випливає, що захоплені зненацька агенти київського князя часом не бажали віддаватися до рук візантійців і чинили збройний опір. Мабуть, практика засилання вивідувачів з Русі до Візантії (і навпаки) була поширеною, якщо вже про них згадувалось у великому міждержавному договорі 944 р.

Спробую відповісти на питання: хто виконував роль вивідувачів на Русі і взагалі в середньовічному світі. Історики здавна вважають, що найчастіше ними були купці, які їздили до іноземних країн і принагідно збирали інформацію. Або ж одержували спеціальні завдання. Показово, що 1043 р., коли починалася війна Ярослава Мудрого з Візантією, її влада наказала заарештувати всіх руських людей, насамперед купців, що перебували у Константинополі й в інших містах імперії[30]. Грецький уряд боявся відпустити додому людей, що володіли важливою інформацією.

Так само вели політичну і воєнну «розвідку» люди, котрим доручались посольські функції. Нарешті, у джерелах існує чимало свідоцтв про те, що свідчення про країни, які вони відвідували, збирали мандрівники й місіонери. З розповідей арабських, персидських і європейських мандрівників можна скласти певне уявлення про Русь IX–X ст. А руські паломники до святих місць на Близькому Сході також приносили важливу інформацію.

Незабаром по підписанні русько-візантійської угоди, восени 944 р. князь Ігор загинув, збираючи данину («полюддя») у Древлянській землі. На київському престолі його заступила дружина Ольга. Вона жорстоко придушила повстання древлян, а потім упорядкувала збирання данини, нормувавши його. Далі вона влаштувала опорні пункти своєї влади в різних землях Давньоруської держави, що в часи

її князювання зміцнилась, головним чином завдяки її діяльності[31]. По тому вона звернулась до вирішення завдань зовнішньої політики.

4. Епоха зміцнення Давньоруської держави

Під 955 р.[32] Літопис Нестора коротко сповіщає: «Иде Ольга въ Грекы, и приде Царюгороду. Бѣ бо тогда царь Костянтинъ, сынъ Леоновъ ...»[33]. Важливість цього лапідарного запису важко переоцінити.

Як відомо, візантійський напрям, починаючи з часів його засновника Олега, домінував у зовнішній політиці Київської Русі. Однак обидва попередники Ольги на київському княжінні проводили свою зовнішню політику найбільш зрозумілим їм і рішучим шляхом: спочатку йшли походом на Царгород, а вже потім, особливо у разі вдалого закінчення кампанії, укладали вигідний для себе мир. Невдача походу Ігоря 941 р., мабуть, довела Ользі обмеженість і сумнівну політичну доцільність подібних методів. Тому вона вирішує вдатися до мирних засобів дипломатії – уперше в історії східних слов'ян (згадаймо Аскольда) і Руської держави.

Історики вже давно звернули увагу на зовнішню простоту розповіді «Повісті» про візит княгині Ольги до Константинополя. Літописець залишив поза увагою (або не знав про це) всю тривалу і копітку працю, спрямовану на підготовку цієї поїздки. Отже, було проведено ретельне політичне вивідування, якому могли прислужитися насамперед руські купці у Візантії і, можливо, руські найманці в імператорській гвардії[34]. Крім того, княгиня просто не могла спорядити посольство до Візантії без виконання численних формальностей, на які був дуже багатий імператорський зовнішньополітичний церемоніал. Та й саме перебування Ольги із великим почетом у Константинополі, крім вирішення міждержавних справ, могло бути використане для збирання політичної інформації.

Унаслідок тривалих перетрактацій у Царгороді було підписано угоду, що не задовольнила обидві сторони. Щоправда, Ольга була урочисто охрещена грецьким патріархом. Сам імператор Константин Багрянородний став її хрещеним батьком. Це був великий політичний успіх. Мабуть, було поновлено руcько-візантійську угоду 944 р., укладену Ігорем. Та навряд чи були поліпшені умови перебування руських купців і дипломатів у Візантії. Крім того, не справдилися надії княгині породнитися з імператором, одруживши сина Святослава з однією з його доньок. Літопис не приховує незадоволення, висловленого Ольгою візантійським послам, що після її повернення прибули до Києва[35].

Не дивно тому, що 959 р. Ольга виявила нову зовнішньополітичну ініціативу, надіславши посольство до германського імператора Оттона I. Більшість вчених пояснює цей крок княгині відносною невдачею її константинопольського візиту. Дехто з церковних істориків вважає, що Ольга намагалась створити на Русі релігійну організацію,

а Візантія не погодилась на це. Тоді чому її урочисто охрестили в Константинополі? Крім того, поява на Русі германського місіонера Адальберта у 960 чи 961 р. була вороже зустрінута руською стороною, і невдачливому кандидату в руські єпископи довелось ні з чим повертатися додому[36].

В останній час історики здебільшого думають, що посольство Ольги мало на меті встановити відносини «миру і дружби» (як звичайно називають давньоруські джерела союзні чи просто дружні міждержавні угоди) з Германією. Та вірогідною також уявляється думка, що руському посольству 959 р. до Оттона I доручили ознайомитися з політичною ситуацією, оцінити можливості і вигоди укладення руськогерманського союзу. Наслідки такого ймовірного ознайомлення, мабуть, переконали княгиню в неперспективності налагодження систематичних міждержавних відносин з Германською імперією. Бо жодних дальших дипломатичних кроків у цьому напрямі ні Ольга, ні її син і наступник Святослав не робили.

Спливали роки, Ольга старіла, і 964 р. їй довелось передати владу своєму єдиному синові Святославу[37]. У нього були зовсім інші, ніж у матері, погляди на методи зовнішньої політики і на засоби воєнного та політичного вивідування. Святослав віддавав перевагу суто військовим засобам проведення міжнародної діяльності. Тому сприяли зовнішньополітичні обставини, з якими він зіткнувся на самому початку свого князювання.

5. Походи Святослава

Святослав одержав (або вирвав) владу з рук старіючої Ольги у важкий для Давньоруської держави час. Одвічна суперниця Русі Візантія прагнула підточити могутність північного сусіда. Уряд у Константинополі намагався відтіснити Київську Русь від Чорного моря, яке арабські географи тоді називали Руським. Візантійські політики силкувались перешкодити давньоруській торгівлі з Півднем і Близьким Сходом. Та торгівля була однією з підвалин економічної, а відтак – і військової потуги східнослов'янської держави. З цією метою греки нацьковували незліченні орди печенігів на південноруські землі. А підштовхуваний імперією проти Русі Хозарський каганат на кінець князювання Ольги наглухо зачинив гирла Волги і Дону для руських купців. Доклала рук до цього й держава волзьких булгар (тюрків), що не пропускала руських торгових людей через свої володіння до ринків Середньої Азії. Перед Святославом постало кілька першочергових завдань зовнішньої політики, які князь почав вирішувати дійовим способом – війною[38].

Перш, ніж розпочати суперництво з Візантією і Хозарським каганатом, Святослав вирішив провести розвідку боєм. Київський літописець під 964 р. у властивому йому лапідарному дусі описав цю подію: «Иде [Святослав] на Оку рѣку и на Волгу, и налѣзе вятичи, и рече

Вятичемъ: "Кому дань даете?"». Они же рѣша: «Козаромъ по щьлягу от рала даемъ»[39]. Як писав знавець проблеми, «похід 964 р., очевидно, був політичним зондажем у цій стороні»[40].

Дізнавшись про кордони Хозарського каганату, ознайомившись з ситуацією в Поволжі, Святослав стрімко рушив на ворога і переміг його. Через чотири роки військо київського князя остаточно ліквідувало Хозарську паразитичну державу[41]. Замки на гирлах Волги і Дону були збиті, розчищені суходільні гостинці для руських купців до країн Півдня і Сходу[42].

Однак все ж таки не Хозарія була головним ворогом Русі. Основним суперником Святослав слушно вважав Візантію. Життєві інтереси Давньоруської держави владно диктували руському володареві неминучість двобою з тодішнім «грецьким царем» Нікіфором Фокою. Думаю, що хороброму воїнові й вдачливому полководцю Святославу хотілося навіть помірятися силою з найкращим військом тогочасного світу – грецьким, що складалося з важкоозброєної піхоти і закутої в залізо кінноти.

І знову, як мені здається, Святослав використав підхожий привід для того, щоб з'ясувати політичну й стратегічну ситуацію у Подунав'ї, поблизу північного кордону Візантійської імперії. Він охоче відгукнувся на пропозицію Нікіфора Фоки допомогти Візантії у війні проти болгар, що вийшли з-під контролю імперії й прагнули позбавитись залежності від неї. При цьому Святослав виношував власні далекосяжні плани щодо Болгарії, як показали подальші дії князя.

Легко розбивши болгарське військо, Святослав 968 р. отаборився у Подунав'ї. Він добре бачив стратегічні вигоди свого утвердження поруч з північним рубежем Візантії. Якщо вірити літописцеві, князь запально мовив матері: «Не любо ми есть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моей»[43]. Не варто тлумачити його слова як намір перенести столицю своєї держави на Дунай (про що неодноразово писали історики в минулому). Швидше за все, ішлося про геополітичні плани руського князя. З натяків деяких візантійських джерел виходить, що Святослав вирішив поборотися з імперією за першість у тому регіоні й навіть спробувати посадити на болгарський престол свого ставленика.

Візантія менше всього бажала бачити сильного і незалежного Святослава поблизу своїх північних кордонів, звідкіля було не так вже й далеко до її столиці Константинополя. Грецький уряд нацькував хижих кочовиків причорноморських степів печенігів на Київ. Того самого 968 р. вороги облягли Київ. Вони впритул обступили стольний град, у якому почався голод. А підмога від Святослава все не прибувала. Тоді було вирішено вивідати сили ворога.

З Києва бачили, що якісь люди скупчились на протилежному, лівому березі Дніпра, але з ними не було зв'язку. «И рече единъ отрокъ: "Азъ преиду."» И рѣша: «Иди». Онъ же изиде изъ града с уздою, и

ристаше сквозѣ печенѣги, глаголя: «Не видѣ ли коня никтоже? Бѣ бо умѣя печенѣжьски, и мняхуть и своего. И яко приближися к рѣцѣ, свергъ порты сунуся в Днѣпръ, и побреде. Видѣвше же печенѣзи, устремишася на нь, стрѣляюще его, и не могоша ему ничто же створити»[44].

Перед нами – класичний для середньовіччя приклад активного вивідування сил ворога із застосуванням військових хитрощів. Лазутчик був відповідним чином підготовлений (знав печенізьку мову, міг переплисти Дніпро). Виявилось, що на тому боці стояв з військом воєвода Святослава Претич. Він зумів полегшити становище обложених, а незабаром по тому Святослав повернувся додому і відігнав печенігів від Києва[45].

У час перебування Святослава у Києві Ольга захворіла і через три дні померла. Він поховав матір і в кінці наступного 969 р. повернувся до Болгарії[46]. Наставав момент вирішального зіткнення Русі з Візантією.

Протягом кінця 969 – майже всього 970 р. київський князь завоював Північно-Східну Болгарію, вдерся до належної Візантії Фракії. «И поиде Святославъ ко граду [Константинополю], воюя и грады разбивая, яже стоять и до днешняго дне пусты»[47], – пишаючись своїм князем, занотував автор «Повісті временних літ». Назустріч руському князеві виступив досвідчений візантійський полководець Варда Склір. Перед ним поставили завдання окупувати прикордонні райони Болгарії, щоб перепинити шлях русам, а також дізнатись про їхні наміри. Імператор наказав «посилати по бівуаках і зайнятих ворогом областях переодягнених у скіфський* одяг, володіючих обома мовами [руською і грецькою] людей, щоб вони дізнавались про наміри ворога і повідомляли про них потім імператорові»[48]. Така діяльність вивідувачів дала можливість візантійському війську здобути перевагу над руським і виграти у Святослава битву при Адріанополі. Візантійський воєначальник не надав цій локальній перемозі особливого значення й не зробив спроби просунутись далі[49]. Проте проводив вивідування і в наступні дні. Склір послав одного з наближених до нього людей Іоанна «з дорученням оглянути військо скіфів, дізнатися про їхню чисельність, місце, на якому вони розташувались, а також чим вони зайняті. Всі ці відомості Іоанн повинен був якомога швидше надіслати йому, щоб він міг підготувати і вишикувати воїнів для битви»[50]. У свою чергу, Святослав провів вивчення сил Скліра боєм.

У 970 р., згідно свідчення візантійського історика Іоанна Скіліци, Святослав надіслав посольство до нового візантійського імператора Іоанна Цимісхія. У візантійському таборі це посольство, мабуть, небезпідставно, розцінили як шпигунське: мовляв, «руси прийшли з метою вивідати справи візантійців»[51]. Подібна практика відкритого вивідування була властивою для тих часів.

---

* Візантійські історики звичайно називали русів скіфами або тавроскіфами.

Воєнні успіхи Святослава збентежили імператора, і він теж розвідав сили руського князя, про що барвисто розповідає літопис: «И созва царь [імператор] боляре своя в полату и рече имъ: "Што створимъ, яко не можемъ противу ему стати?"». И рѣша ему боляре: «Посли к нему дары, искусимъ и, любьзнивъ ли есть злату, ли паволокам?»*. И посла к нему злато, и паволоки, и мужа мудра, рѣша ему: «Глядай взора и лица его и смысла его»[52]. Однак руський князь навіть не поглянув на розкішні подарунки і звелів своїм отрокам прибрати їх подалі. Посли повернулись до царя і оповіли йому про бачене. Тоді один з наближених до імператора сановників порадив йому: надійшли руському князеві зброю. Знову прийшли посли до Святослава і принесли йому меч й іншу зброю. «Онъ же, приимъ, нача хвалити, и любити, и целовати царя.» Повернувшись, посли сказали царю: «Лютъ се мужь хочеть быти, яко имѣнья не брежеть, а оружье емлеть»[53].

Ця напівлегендарна історія, що, ймовірніше від всього, запозичена літописцем із оповідок дружинників руського князя, яскраво зображує Святослава як людину, байдужу до багатства, його не можна було підкупити, він понад усе цінував честь – свою і своїх воїнів.

Остання велика русько-візантійська війна завершилась для князя невдало. Він був оточений військом Іоанна Цимісхія у болгарському місті Доростолі й змушений піти на невигідний для Русі мир. За це імператор дозволив вийти з Доростола всьому війську Святослава із зброєю і навіть дав йому харчів на зворотний шлях. Підступний Цимісхій нацькував на руського князя печенігів, у бою з якими він і загинув навесні 972 р. поблизу дніпровських порогів[54].

6. Часи Володимира

Позашлюбний син Святослава Володимир прийшов до влади на Русі унаслідок кривавої боротьби за владу з старшим сином князя і спадкоємцем престолу Ярополком. Історично-об'єктивно Володимир переважав старшого брата державними здібностями, розумом і полководницьким талантом. З ім'ям Володимира наука пов'язує завершення будівництва давньоруської державності. У роки його княжіння Київська Русь була об'єднана, а її глава став єдиновладним государем[55]. Цю важливу особливість його правління відзначив літописець Нестор у розповіді про утвердження князя у Києві: «И нача княжити Володимерь въ Киеве единъ»[56], тобто одноосібно.

Початок князювання Володимира Святославича у Києві ознаменувався низкою реформ, що були викликані до життя поступом феодалізму, дальшою соціальною поляризацією суспільства, необхідністю зміцнення державності, піднесенням ролі й авторитету князівської влади. Невипадково першою з них стала реформа ідеології. Володимир встановив у державі культ верховного язичницького божества Перуна

* Дорогоцінні, шиті золотом шовкові тканини.

(близько 980 р.)[57]. Однак швидко по тому переконався, що язичницька релігія не відповідає суспільним потребам. Могутня соціально-економічна закономірність, феодальний спосіб виробництва, рішуче суперечили родоплемінному укладові й народженому ним язичництву.

На середину 80-х років XI ст. князь Володимир та його радники прийшли до думки про доцільність запровадження християнського віровчення на Русі. Протягом 986–990 рр. були вжиті заходи для «охрещення Русі», унаслідок чого влітку 990 р. християнство було запроваджене в державі як офіційна ідеологічна система[58].

Не зупиняючись на широко відомих обставинах введення християнства на Русі, зверну увагу читача на те, що князь Володимир обачливо і дуже серйозно підійшов до прийняття нової віри з рук візантійського імператора і патріарха. Літопис дає підстави вважати, що київський князь надіслав посольства до різних країн із різними конфесіями, щоб ознайомитися з особливостями вір і обрядів: «Избраша мужи добры и смыслены, числомъ 10, и рѣша имъ: "Идѣте первое в болгары и испытайте вѣру их"»[59]. Далі посли попрямували до «німців» (католиків), познайомились з їхньою обрядністю й нарешті потрапили до «Грецької землі», тобто Візантії.

Більшість істориків переконана в тому, що з самого початку Володимир і його оточення орієнтувались на візантійський варіант християнства (православ'я). Тому надсилання посольств до інших країн із офіційним завданням познайомитись із їхніми віруваннями можна тлумачити як проведення вивідування з метою ознайомлення з ситуацією у тих країнах і в цілому в західному світі. Не випадково з часів Володимира зовнішня політика Русі перестає бути майже повністю спрямованою на Візантію, а робиться багатовекторною. Князь встановлює дипломатичні стосунки з Германією, Норвегією, Швецією, Чехією, Польщею, Римом та іншими країнами[60].

Влітку 989 р. Володимир стрімко рушив на головне візантійське місто в Криму – Херсон. Метою походу було примусити імператора Василія II виконати умови руссько-візантійського договору, укладеного два роки тому, – віддати сестру Анну за руського князя. Чималий час облога Херсона не приносила князеві успіху. Грецька залога вперто захищалась. Тоді Володимир вдався до послуг лазутчиків. Його агент у Херсоні Анастас корсунянин пустив стрілу до табору князя, «напсав сице на стрѣлѣ: "Кладязи, яже суть за тобою от въстока, ис того вода идеть по трубѣ, копавъ переими"»[61]. Князь наказав так вчинити, після чого місто капітулювало. Імператор прислав сестру до Херсона, де Володимир урочисто взяв із нею шлюб. Так присутність лазутчика в обложеному місті дозволила руському князеві без особливих зусиль і людських втрат здобути його.

«Повість временних літ» барвисто-емоційно відобразила героїчну боротьбу руського народу проти хижих кочовиків причорноморських

степів – печенігів. У цьому протистоянні князь Володимир здобував славні перемоги та не раз потрапляв у важке становище. Під 997 р. літописець відобразив облогу печенігами південноруського міста Білгорода. Обложені втратили надію на прихід князівського війська, яке б визволило їх. Міське віче вже вирішило здатися на милість ворога. Та один мудрий старець порадив вдатися до хитрощів і ввести в оману ворогів.

Печеніги розуміли, що в Білгороді швидко закінчаться харчі. Тому той старець запропонував викопати колодязі і вставити у них діжки з медом і киселем з муки. Після цього покликали печенігів і показали їм ті діжки, запевнивши ворожих вивідувачів у тому, що колодязі невичерпні і справно надають їжу і питво обложеним. Після цього печеніги зняли облогу Білгорода[62]. Перед нами, безумовно, фольклорна, напівлегендарна історія, що химерно відобразила введення в оману лазутчиків ворога. Та можна думати, що ця історія мала якесь реальне підгрунтя. В усякому разі, метод уведення в оману ворожих шпигунів був відомий на Русі кінця X ст.

7. Держава Ярослава і Ярославичів

Як відомо, перехід влади від Володимира Святославича до його сина Ярослава супроводжувався драматичними обставинами. Син виявив непокору батькові, мало не дійшло до війни: «Хотящю Володимерю ити на Ярослава. Ярославъ же*, пославъ за море, приведе варягы, бояся отца своего»[63]. Як виявилось, джерело інформації у Ярослава було цілком надійне. Володимир дійсно готувався до походу проти нього. Однак 15 лютого 1015 р. Володимир несподівано для всіх помер[64], і Ярославу не довелося брати на себе гріх війни проти власного батька.

По кончині Володимира між його нащадками розпочалася кривава боротьба за Київ і загальноруську владу. Найбільші шанси на них мав, здається, один з молодших синів государя Борис, якого в кінці життя батько наблизив до себе (дехто з істориків вважає його сином від грецької царівни Анни). У годину смерті Володимира Борис був у поході на печенігів, у який послав його батько. Під час походу «вѣсть приде к нему: "Отець ти умерлъ"»[65]. Дружинники радили Борисові негайно податись до Києва і сісти на батьківський престол, але той відмовився, поважаючи династичні права старшого зведеного брата Святополка[66]. Для теми нашої розвідки важливим є інше: хтось з Києва надіслав на південь Переяславської землі, де тоді стояв Борис з дружиною, свого гінця.

Такі гінці-інформатори часом долали величезні відстані, аби донести доручену їм звістку до адресата. Того самого 1015 р. Ярослав, що був київським намісником у Новгороді, опинився в скрутному становищі: вступив у збройний конфлікт зі своїми підданими-нов-

* одержавши звістку від когось із відданих йому людей у Києві.

городцями. «В ту же нощь приде ему вѣсть ис Кыева от сестры его Передъславы, си: "Отець ти умерлъ, а Святополкъ сѣдить ти Киевѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба посла, а блюдися его повелику"»[67]. Одержана, хай із запізненням, звістка від якогось інформатора з Києва дозволила Ярославу владнати стосунки з новгородцями, зібрати військо і вирушити назустріч Святополку.

Подібні інформатори-вивідувачі були й у Святополка: «Слышавъ же Святополкъ идуща Ярослава... и изыде противу ему к Любичю...»[68], де й відбулася кривава битва між суперниками. Ще один приклад принесення воєнної інформації на велику відстань зафіксовано у «Повісті временних літ» під 1036 р.: «Ярославу же сущю Новhгородѣ вѣсть приде ему, яко печенѣзи остоять Кыевъ»[69].

Починаючи з другої половини XI ст., у джерелах робляться рідкісними згадки про руських вивідувачів і лазутчиків, що дізнавались про наміри і розташування сил зовнішніх ворогів. Натомість літописці зосереджують увагу на міжкнязівських відносинах, що можна пояснити порушенням єдності Давньоруської держави по смерті Ярослава. Коли 1078 р. , по смерті старших братів Ізяслава і Святослава, до влади на Русі прийшов Всеволод Ярославич, здавалось, єдність країни була відновлена. Проте інші Ярославичі не завжди корились йому. Зокрема, син Святополка Ярославича Ярополк відчував себе ображеним на Всеволода, бо той на його думку, мляво захищав його від підступів брата Давида Ігоревича, котрий хотів відібрати у нього м. Володимир із землею.

Як розповідає «Повість временних літ», 1085 р. «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых совѣтникъ. Се **увѣдавъ**, Всеволодъ посла противу ему сына своего Володимера» (Мономаха. – *Авт.*)[70]. Отже, у стані Ярополка були люди, які інформували київського князя про дії його небожа. Ярополку довелось, залишивши у Луцьку матір і військову дружину, тікати до Польщі. Лише наступного року він насмілився повернутись і скоритись перед Всеволодом.

І на наступних сторінках «Повісті временних літ» не раз повторюються подібні до наведеної розповіді: князі мають інформаторів біля своїх суперників. У 1097 р. чернігівський князь Олег Святославич відмовився виконати вимогу київського великого князя Святополка Ізяславича і його співправителя Володимира Мономаха, що княжив у Переяславлі Південному, прийти на князівський з'їзд.

Замість того він почав воювати з Мономахом, котрий послав проти нього свого старшого сина Мстислава. Воєнні дії відбувались у Муромській і Ростовській землях, що належали Мономаху, та на які претендував Олег. Війна велась з використанням вивідувачів і військової сторожі (загонів легкої кавалерії, що звичайно ішли попереду основного війська, оцінювали сили ворога і попереджали про його наближення). «Мьстислав же ... послаша Добрыню Рагуиловича

передъ собою в стороже; Добрыня же первое изъима даньникы*. Увѣдав же Ярославъ се, яко изымани данници,...и побеже той нощи»[71].

Літопис відтворив картину взаємного вивідування сил суперниками. Мстислав використав для цього свою сторожу, Ярослав же дізнався про скоєне Мстиславом від якихось своїх інформаторів і, не чекаючи воєнного зіткнення, відступив до Ростова, в якому сидів його старший брат Олег.

Того самого 1097 р. відбувся князівський з'їзд у Любечі, на якому було проголошено, поряд з іншим, недоторканість князівських волостей. Та майже одразу по тому Давид Ігоревич схопив Василька Ростиславича, теребовльського князя, і осліпив його, намагаючись відібрати у нього князівство. У цьому його підтримав київський князь Святополк Ізяславич. Та внаслідок загального обурення серед панівної верхівки Русі Святополкові довелось виступити проти Давида, що зачинився у належному йому Володимирі Волинському. Нестор так оповідає про події того року: «Святополку же обѣщавшюся прогнати Давыда, поиде к Берестью к Ляхом. **Се слышавъ** Давыдъ иде в Ляхы к Володиславу**, ища помощи»[72]. Ймовірніше від усього, Давид дізнався про цю, демонстративну, по суті, акцію Святополка від когось з бояр останнього, що були інформаторами волинського князя, котрого таємно підтримував їхній пан.

У 1103 р. розпочалася низка переможних походів руських полків у Половецький степ, що відтіснило кочовиків далеко від меж Руської землі. Недалеко від о.Хортиці зібралося велике військо, очолене Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом: «И всѣдоша на конѣ, и пѣшци из лодей выседше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутѣнь[73]. Половци же, **слышавше, яко идеть Русь**, собрашася бещисла, и начаша думати»[74]. Та в цьому випадку, ймовірніше від усього, половецькі хани дізналися про похід руських полків від своєї сторожі. Велике військо, без сумніву, наробило багато шуму і брязкоту.

Часи Володимира Святославича і його сина Ярослава Мудрого були добою найвищого розквіту могутності Давньоруської держави, піком її масштабної зовнішньої політики. По смерті Ярослава Київська Русь надовго потрапляє в смугу послаблення державної єдності. Хіба що онук Ярослава Володимир Мономах (княжив у Києві в 1113–1125 рр.) зміг загальмувати розділення країни.

Та через два десятиліття по його кончині, в середині 40-х рр. XII ст., Давньоруська держава надовго потрапляє в добу удільної роздробленості. У її складі виділяються півтора десятка князівств, володар чи не кожного з яких прагне проводити незалежну від Києва внутрішню і зовнішню політику. Відійшли в минуле великі переможні

---

* Йдеться про збирачів данини, яких послав брат Олега Ярослав, котрий і командував військом, що билось проти полків Мстислава Володимировича.

** краківському князеві.

війни руських князів, масштабні міждержавні угоди. Зовнішня політика втрачає цілісність і здрібнюється. А разом із нею приходить у занепад і вивідувальна діяльність, звернена за кордон.

[1] Тут і далі виділено мною.

[2] История Византии: В трех томах. – Т. 1. – М., 1967. – Глава 15. Вторжения славян и их расселение на территории Византийской империи. – С. 337 и сл.

[3] Так само, як і стосовно інших країн і народів середньовічної доби, сучасний термін «розвідка» умовно використаний перекладачами твору Маврикія й інших візантійських та західноєвропейських історичних хронік та творів.

[4] «Стратегикон» Маврикия // Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. 1. – М., 1991. – С. 373, 375.

[5] *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. – М., 1980. – С. 54.

[6] Повесть временных лет. / Подгот. текста, перев., статьи и коммент. Д.С. Лихачева. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С. 9.

[7] *Рыбаков Б.А.* Город Кия // Вопросы истории. – 1980. – № 5. – С. 44.

[8] *Назаренко А.В.* Западноевропейские источники //Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 1999. – С. 288.

[9] *Назаренко А.В.* Указ. соч. – С. 289.

[10] Повесть временных лет. – С. 18, 23.

[11] Там же. – С. 13.

[12] ПСРЛ. – Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1862. – С. 8.

[13] Огляд думок цих вчених див. у кн.: *Сахаров А.Н.* Указ. соч. – С. 52–54.

[14] *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 68 и сл.

[15] Див.: *Котляр М.Ф.* Русь язичницька. – К., 1995. – С. 134.

[16] *Левченко М.В.* Указ. соч. – С. 433.

[17] *Сахаров А.Н.* Указ. соч. – С. 54.

[18] Повесть временных лет. – С. 16.

[19] *Левченко М.В.* Указ. соч. – С. 98–99.

[20] Повесть временных лет. – С. 17.

[21] Договори Олега з Візантією 907 і 911 рр. є першими, відомими з джерел, міжнародними угодами Давньоруської держави, що перебувала у процесі складання. Вони були укладені грецькою мовою. До «Повісті временних літ», як вважає більшість вчених, на початку XII ст. вписані руські переклади цих договорів (с. 17–20).

[22] Повесть временных лет. – С. 20.

[23] Див., наприклад, одну з останніх праць: *Цукерман К.* Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // Ruthenica. – Т. II. – К., 2003. – № 2. – С. 82–83.

[24] *Сахаров А.Н.* Указ. соч. – С. 223 и сл.

[25] Там же. – С. 227.

[26] «Иде Игорь на Греки. И послаша болгаре вѣсть ко царю, яко идуть Русь на Царьградъ, скѣдий [ладей] 10 тысящь» (Повесть временных лет. – С. 22).

[27] *Лев Диакон.* История. – М., 1988. – С. 57.

[28] Повесть временных лет. – С. 23.

[29] Там же. – С. 24.

[30] *Левченко М.В.* Указ. соч. – С. 318.

[31] Повесть временных лет. – С. 27–29.

[32] Дата «Повісті временних літ» є невірною. Історики пропонують 946 або 957 рр. Схиляюсь до 946 р., що логічно випливає з попередньої діяльності княгині. Щоправда, дехто з вчених думає, що Ольга двічі відвідала Царгород у названі роки.

[33] Повесть временных лет. – С. 29.

[34] Відомо, що у 40-х роках X ст. великі контингенти руських воїнів брали активну участь у воєнних діях візантійського війська. Наприклад, 949 р. руські найманці в складі візантійського флоту напали на острів Кріт. Близько того часу вони билися з арабами у Закавказзі (Див.: *Левченко М.В.* Указ. соч. – С. 216–217).

[35] Повесть временных лет. – С. 30.

[36] *Сахаров А.Н.* Указ. соч. – С. 293 и сл.

[37] Повесть временных лет. – С. 31.

[38] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 376–377.

[39] Повесть временных лет. – С. 31.

[40] *Новосельцев А.Н.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 225.

[41] *Новосельцев А.П.* Указ. соч. – С. 226–228.

[42] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 93–95.

[43] Повесть временных лет. – С. 32.

[44] Повесть временных лет. – С. 31–32.

[45] Там же. – С. 32.

[46] Там же. – С. 32, 33.

[47] Там же. – С. 33.

[48] *Лев Диакон.* История. – М., 1988. – С. 58.

[49] *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 278.

[50] *Лев Диакон.* История. – С. 58.

[51] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Berolini et Novi Eboraci. – 1973. – P. 295.

[52] Повесть временных лет. – С. 33.

[53] Там же. – С. 34.

[54] Там же. – С. 35.

[55] *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 70–110.

[56] Повесть временных лет. – С. 37.

[57] Там же.

[58] Там же. – С. 39–50.

[59] Повесть временных лет. – С. 49.

[60] *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 341–343 и др.

[61] Повесть временных лет. – С. 49–50.

[62] Там же. – С. 57.

[63] Повесть временных лет. – С. 58.

[64] Там же.

[65] Там же. – С. 59.

[66] Там же.

[67] Там же. – С. 62

[68] Там же. – С. 62.

[69] Там же. – С. 66.

[70] Повесть временных лет. – С. 87.

[71] Повесть временных лет. – С. 108–109.

[72] Повесть временных лет. – С. 114.

[73] Можливо, ріка Молочна, що впадає до Азовського моря (*Лихачев Д.С.* Комментарии // Повесть временных лет. – С. 538).

[74] Повесть временных лет. – С. 118.

Татьяна Вилкул

О смысле статей Любечского съезда

(к истолкованию ошибки Повести временных лет)

Снем князей в Любече, состоявшийся в 6605/1097 г., традиционно считают одним из важнейших княжеских съездов, решавших судьбу Руси и устанавливавших новую систему распределения княжеских владений. Документы договора, как, впрочем, большинство документов княжеских снемов древнерусского времени, до нас не дошли. Однако Любечские постановления зафиксированы в Повести временных лет (ПВЛ). Фиксация в ПВЛ краткая и местами невразумительная, что провоцирует разнообразные истолкования и исследовательские спекуляции. Любопытно заметить, что, придавая смысл тем или иным Любечским положениям, историки опираются преимущественно не на текст списков ПВЛ, а на конъектуры, предложенные отечественными летописеведами. На специфику фиксации обращают минимум внимания.

Одно из важнейших положений Любечского договора фиксирует распределение волостей в интересах детей трех Ярославичей: Изяслава, Святослава и Всеволода. В отличие от остальных князей, получивших волости в держание от Всеволода, потомки этой троицы якобы удерживали наследственные, или «отчинные», владения. В интерпретации Д.С. Лихачева[1] текст выглядит так: «...кождо да держить отчину свою: Святополкъ – Кыевъ Изяславлю, Володимерь – Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ – Святославлю». А.А. Шахматов предложил иное чтение: «...Святополкъ – Кыевъ Изяславль, Володимерь – Всеволоже, Давыдъ и Ольгъ и Ярославъ – Святославле». Шахматовский вариант, с одним небольшим разночтением: «Изяславль» вместо «Изяславле», восходит к Воскресенской летописи, а ее текст, в свою очередь, – к более раннему Московскому летописному своду конца XV в. «И коиждо да держить отчину свою: Святополк Киевъ Изяславле, Володимиръ Всеволоже, Давыд и Олегъ, Ярослав, Святославле»[2].

Оба прочтения летописеведов не поддерживаются имеющимися у нас ранними списками ПВЛ: Лаврентьевским, Ипатьевским, Радзивиловским, Московским-Академическим и Хлебниковским (далее: Лавр., Ипат., Радз., Акад. и Хлебн.). В основных редакциях ПВЛ, Ипатьевской и Лаврентьевской, запись о Любечском договоре испорчена, ср. тексты (подчеркнуты отличающиеся сегменты)[3]:

Лавр.	Радз.	Акад.	Ипат.	Хлебн.
Кождо да держить отчину свою. Святополкъ Кыевъ . Изяславль Володимерь Всеволожь . Давыдъ и Олегъ . и Ярославъ . и Святославъ	Кождо да держить отниню свою . Святополку . Киевъ . Изяславль . Володимеръ . Всеволожь Давыдъ . и Олегъ . Ярославъ . Святославъ	Кождо да держитъ отчину свою. Святополку Кыевъ . Изяславль Володимеръ . Всеволожь . Давыдъ . и Олегъ . Ярославъ . Святославъ	Кождо держить отьчину свою. Святополку Киевъ Изяславль . Володимеръ Всеволожь . Давыдъ и Олегъ . Ярославъ . Святославъ	Кождо дръжит отчиноу свою . Святополку Киевъ Изяславь . Володимеръ , Всеволож . Давыдь . и Олегъ . Ярославь . Святославли

Ни один из списков не дает «наиболее» правильного чтения. В Лавр., казалось бы, верное «Святополкъ», противостоящее «Святополку» Радз., Акад., Ипат. и Хлебн. списков. Однако далее только в Лавр. встречаем притяжательное «Володимерь» против вроде бы более правильного «Володимеръ» остальных списков. И, между прочим, только в Лавр. Святослав Ярославич уравнен со своими сыновьями: «Давыдъ и Олегъ и Ярославъ и Святославъ» (!). Кроме того, судя по пунктуации, переписчик Лавр. прочитал «Изяславль Володимерь Всеволож» как целостную фразеологическую единицу (что-нибудь типа «Изяславль – Володимерь – Всеволож», т. е., разные определения принадлежности Киева[4]?).

Ипатьевская редакция пропускает «да» («держитъ» вместо «да держить»). Только в Хлебн. списке встречаем «Святославли». Последнее чтение – по-видимому, поздняя реинтерпретация. Или же, возможно, проявление такого вида активности переписчика, как восстановление утерянного ранее сегмента: появление «Святославли» коррелирует с исчезновением подобной формы ранее, ср. «Изяславь» вместо «Изяславль» остальных списков[5]. При том множественное число в Хлебн. согласовано, вероятно, с указанием на нескольких сыновей Святослава. Все остальные списки согласно фиксируют «Святославъ», и по-видимому, это чтение и присутствовало в оригинале[6].

Конъектура Шахматова (а фактически – московских летописателей XV в.) – «Изяславль, Всеволоже, Святославле» – принята быть не может, т. к. разные редакции повторяют общую ошибку. Тем более сомнительна правильная, продолжающая тезис ПВЛ о волости, но

не поддерживаемая ни ранними, ни поздними летописями фраза, выстроенная Бычковым и Лихачевым: «кождо да держить свою волость... Изяславлю... Всеволожю... Святославлю».

В оригинале, судя по всему, имелись мужские окончания (Изяславль, Всеволожь, Святославь или Святославль). Возможно, был утерян выносной «л», или же запись была сделана в специфической древнерусской манере и после исправлена переписчиком[7]. Сложнее решить, относится ли к оригиналу «Святополкъ» Лавр. или «Святополку» Радз., Акад., Ипат. и Хлебн. списков. Первое чтение было принято поздними сводчиками: Софийской I летописи, Московского летописного свода конца XV в. и др. Но эти своды базировались на какой-то летописи Лавр.-Троицкой группы, и потому не могут считаться свидетельствами оригинального чтения ПВЛ. «Святополку», в самом деле, не стыкуется с предыдущей фразой (приблизительный перевод: «каждый да держит..., а именно, Святополк...»). Нарушено управление, конструкция требует именительного падежа. Однако так могло быть и в протографе, если предположить переделку какого-то более раннего текста о договоре, а в Лавр. – реинтерпретацию переписчика (как мы видели, версия Лавр. вовсе не свободна от погрешностей).

По-видимому, фрагмент был записан с ошибками уже в протографе ПВЛ, от которого отпочковались и Лаврентьевская, и Ипатьевская редакция. Обращает на себя внимание, что речь идет не только о механических ошибках. Указана лишь волость Изяслава, а что такое «Всеволожь» и «Святославъ» («Святославь» / «Святославль»?) – осталось неизвестным. Но может быть, смысл и был в том, чтобы закрепить «Изяславль Киев» за Святополком и его потомками (эту гипотезу обосновывает А.П. Толочко, и она представляется весьма вероятной)[8]. В таком случае вполне понятно, почему позднее об этом договоре – глухое молчание[9]. Историческое развитие повернуло не в ту сторону, Святополчичи никогда не княжили в Киеве, а потомкам Мономаха и Святославичей поминать прошлые договоренности было ни к чему. Тогда надо предполагать, что идея отчины возникла не у Мономаха, как это обычно считается, а у Святополка Изяславича.

По всей вероятности, в протографе все же были города, исчезнувшие при редактировании. Поскольку окончания мужские, это предполагает названия городов, а не волости[10]. Как правило, в ПВЛ упоминается традиционная троица: Киев, Чернигов, Переяславль. В таком случае возникает мысль, что города вычеркнуты для того, чтобы Мономаха поставить перед Святославичами. Чернигов явно старше Переяславля, и при сохранении их названий такой ход был бы более заметен. А.П. Толочко считает, что нарушение принципа старшинства свидетельствует об общей тенденции того времени[11], распределение столов на основании старейшинства уходит в прошлое. Но в той же мере это может свидетельствовать и о редактировании летописи во времена киевского княжения Мономаха, т. к. ПВЛ со-

ставлялась или редактировалась уже при этом князе. Возможно, «темное место» в Любечских договоренностях специально сделано «темным».

В любом случае, при переделке ли, или в результате невнимательности составителя либо первого переписчика ПВЛ перечень превратился в длинный ряд имен, где после «Изяславля Киева» стало непонятным, что к чему относится[12]. Можно было подумать, что «Всеволож» - это название города, а «Володимерь» – притяжательное местоимение; или, что «Всеволож» относится к Давыду, Олегу и пр., а «Святослав» рядоположено с именами его сыновей. И, судя по интерпункции списков и попыткам коррекции, порой книжники так и понимали текст.

Кстати, этот испорченный фрагмент показывает, что автор или переписчик общего протографа списков ПВЛ уже был далек от таких материй, как Ярославичи, и перепутал Святослава с его сыновьями. Он подставил «Святославъ» на место притяжательной формы «Святославь» (или, возможно, «Святославль»)[13]. Похоже, для него такие фигуры, как Святослав Ярославич, стали уже слишком неактуальными. Более того, для летописца начала XII в. не были существенными Любечские постановления как таковые, и он не придавал им большого значения. Хоть это и может показаться странным, московский книжник конца XV в. впервые подошел к реконструкции имен и содержания договора «по-исторически».

[1] Впрочем, в данном случае, как и во многих других, Д.С. Лихачев идет за А.Ф. Бычковым. См.: Островскі Доналд. Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадосис. – 3. – Cambridge, Mass., 2003 (строки 257.1-3). Как правило, в исторических работах текст ПВЛ цитируется в соответствии с конъектурой Бычкова-Лихачева.

[2] ПСРЛ. – Т. 25. – С. 19; Т. 7. – С. 12. Шахматов основывался на Воскресенской летописи, но позже А.Н. Насоновым был открыт более ранний московский свод. Кстати, Софийская I летопись, Московский летописный свод и последующие идут за Лавр. (т. е., летописью типа Лавр-Троицкой группы), здесь «Святополкъ», а не «Святополку». В Софийской I текст такой: «Святополкъ Киевъ, Изяславъ, Володимерь Всеволожь, Двдъ и Олегъ и Ярославъ Святославъ». ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1. – Стб. 209. Во многих поздних сводах, напр., Новгородской 4 летописи, Новгородской Карамзинской, Тверской летописи, Летописи Авраамки, Владимирском летописце фрагмент отсутствует. Иное понимание фрагмента – у составителя Никоновской летописи: «Святополк Изяславич Киев, Владимир Манамах Всеволодичь, Давыд и Олег и Ярослав Святославичи» (Всеволож и Святославъ он истолковал как патронимы).

[3] ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 257; Т. 2. – Стб. 231.

[4] В XIV в., когда переписывался Лавр. список, естественно, знали о том, что Киев принадлежал и Мономаху, поэтому в такой путаной реинтерпретации нет ничего удивительного.

Вообще же, оригинальную пунктуацию восстановить сложно. Единственное, что можно сказать, что если пунктуационный знак выставлен только в Радз., Акад. и

Хлебн. списках – это поздняя коррекция по смыслу. Иное дело, если задействованы старшие (Лавр. и Ипат.), хотя и в этом случае полной определенности при наличии расхождений нет.

[5] Судя по интерпункции, переписчик Хлебн. прочел данный фрагмент так: «Святополку – Киев (,) Изяславь – Володимер, Всеволожь – Давыдъ и Олегъ, Ярославъ Святославли». Следует учесть, что для Хлебн. «ь» в окончаниях имен был нормой написания, благодаря второму южнославянскому влиянию.

[6] Впрочем, известно, что Ипат. переписывалась под влиянием Софийской I летописи. И нельзя совершенно исключать возможности, что Ипат. переписчик заглянул в этом месте в Софийскую и исправил «Святославл(?)» на «Святославъ». Но в Софийской, кстати, все же «Святополкъ», а Ипат. дает «Святополку», общее для Хлебн., Радз. и Акад. списков. Поэтому, скорее, в Хлебн. коррекция, а не первоначальное чтение Ипатьевской редакции.

[7] См., напр., записи, где «ь» заменял «Ь»-«е»-«и», а «ъ» использовался для обозначения безударных «о» и «а» в звуке, близком к современному болгарскому «ъ». «Господи помъзи дому великъму нь даж(дь) в(ь)рагомъ игумьн(ъ)мъ истатит(и его до) кън(ь)ца ни климяте»: *Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI–XIV вв. – М., 1964. – С. 36. Любопытно также написание л.192 об. одного из списков Софийской 1 летописи (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1.), написанном отдельным почерком «со многими орфографическими особенностями», как выражаются издатели тома. Неясно, насколько такое явление было распространено в ранних летописях, но в именах собственных, а также в «темных местах» удельный вес немотивированных «ь» и «ъ» явно больше, что прослеживается и в ПВЛ, и в Новгородской первой летописи (напр., Сьмьюнъ, Одрьскъ, Ольгъ, в Сказании о Борисе и Глебе: «нъгъть»).

[8] *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси. Власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 39–40.

[9] *Tolochko O.* «All the happy families...». The Rurikids in the 11th century // The Neighbours of Poland in the 11th Century. – Warsawa, 2002.

[10] В то же время, при упрощенном написании «ъ» могло заменять «е» (напр., «нь» вместо «не»), поэтому строго доказать такое положение не представляется возможным.

[11] *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси. – С. 38, 198 (прим. 109).

[12] Можно также добавить, что во всех списках, кроме Лавр., следующий фрагмент, о волостях, данных Всеволодом, начинается так: «имь же Всеволодъ роздаял городы» (в Лавр. – «а имъ же…»). Поэтому перечень, включающий сыновей Святослава и его самого, вполне мог прочитываться как относящийся к этой части. Тем более, что он начинается с Давыда, а раздачи Всеволода Ярославича также начинаются Давыдом. Речь идет о разных Давыдах. В первом случае, в окончании фрагмента об «отчинных» владениях – о Давыде Святославиче. А во втором, в начале фрагмента о держаниях по воле Всеволода – о Давыде Игоревиче. Однако писцы не всегда могли идентифицировать правильно князей, когда им были известны только их имена.

Кстати, «а» в выражении «а имъ же ...» имеется не только в Лавр., но и в московских сводах. Как и остальные характерные чтения, оно происходит из списка Лавр.-Троицкой летописи. Поэтому неясно, имелся ли союз в оригинальном тексте, или же это творчество переписчика Лавр.

[13] Между прочим, в чем-то подобная ошибка – под 1112 г. в Лавр. В статье, идущей после ПВЛ, также «Всеволодъ» вместо «Всеволодичь», «ч» могло утеряться, если было записано как выносное. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 289.

Олександр Майоров

Оборона Чернігова від монголо-татар у 1239 р.

I

В історичній літературі давно закріпилася думка, що найбільш достовірним джерелом, яке висвітлює події, пов'язані з татаро-монгольським нашестям на південноруські землі, є розповідь Іпатіївського (Галицько-Волинського) літопису. Виключно даними з цього джерела користався С.М. Соловйов[1]. Описуючи завоювання монголами Чернігова та їх прихід до Києва, М.С. Грушевський нарікав на бідність звісток «одинокого нашего джерела – Галицько-Волинської літописи», але не зробив ніякої спроби розширити їх коло[2]. Приблизно так вирішується справа й у працях новітніх дослідників[3].

Між тим, разповідь Іпатського літопису далеко не повна: в ній, наприклад, не вказані дати здобуття найбільших міст Південної Русі – Переяславля та Чернігова, цілком відсутня хронологія облоги й штурму Києва. Крім того, багато найважливіших подій подано занадто стисло, уривчасто, без необхідних пояснень. За наявними скупими й часом недостовірними даними надзвичайно важко відтворити більш-менш повну картину того, що відбувалося. Тим більш цінною для дослідника стає будь-яка можливість залучення додаткових свідчень та встановлення нових історичних фактів. Оскільки коло приступних на сьогодні джерел практично є вичерпаним, подібне завдання може бути здійснене лише шляхом додаткової перевірки та переоцінки інформаційних можливостей вже відомих джерел.

У розпорядженні дослідників давно є оригінальні свідчення новгородських літописів XV ст., які сягають досить авторитетного у руському літописанні Новгородсько-Софійського звідення 1448 р.[4]. Ми маємо на увазі звістки Софійського Першого і Новгородського Четвертого літописів, які містять низку важливих деталей, обминених або спотворених у Галицько-Волинському літопису. Відомості вказаних літописів заслуговують уважнішого відношення вже з того, що вони у свою чергу були зачерпнуті з зведіння, укладач якого користався південноруським джерелом, що відрізнялося від Іпатіївського літопису (точніше кажучи, від його основних списків, що збереглися, – Іпатіївського, Хлібниковського та Погодінського)[5].

Новгородські літописи містять докладну розповідь про поразку руських ратей під Черніговом та здобуття татарами міста після жорсто-

кого приступу[6]. Однак звернення до неї ставить перед нами серйозну проблему, що потребує спеціального джерелознавчого дослідження. Ряд ключових деталей й увесь порядок викладу чернігівських подій 1239 р. у новгородських літописах дивовижно співпадають з описом чернігівського походу, здійсненого кількома роками раніше галицьким князем Данилом Романовичем та київським князем Володимиром Рюриковичем, який вміщує Іпатіївський літопис[7]. Наведемо паралельно обидва текста, що нас цікавлять:

Софійський I – Новгородський IV літописи під 6747 (1239) р.:

О Чернигове. А иная рать на Черниговъ пришедши и обьстоупиша градъ; слышав же Мьстиславъ Глебовичь нападение иноплеменныхъ на градъ, и прииде на нь съ своими вои; и бившимся имъ, лютъ бо паки бои бысть оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо камениемъ полтора перестрела, а камень якоже можахоуть 4 моужи силнии подъяти. И побежденъ бысть Мьстиславъ, и множество вои его избьено бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, а епископа взяша, оставиша жива и ведоша его въ Глоуховъ и паки пустиша. И оттоудоу приидоша с миромъ къ Киевоу и смирившеся съ Мьстиславомъ и с Володимеромъ и с Даниломъ.

Іпатіївський літопис під 6742 (1234) р.:

Данилъ же поиде ко Володимероу, и поидоста Черниговоу, и приде к нима Мьстиславъ Глебовичь. Оттоуда же поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескь, иныи грады многии, и придоша же опять Черниговоу. Створиша же миръ со Володимеромь и Даниломь Мьстиславъ и Черниговьчи: люто бо бе бои оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо каменемь полтора перестрела; а камень, якоже можахоу 4 моужа силнии подъяти. Оттоуда с миромъ преидоша Кыевоу.

Отже, обидві звістки, що належать до зовсім різних подій – міжусобної війни південноруських князів середини 1230-х рр. й походу на Південну Русь Батия у 1239 р., – використовують один й той самий текст про «лютий бій» під стінами Чернігова із застосуванням «таранів» (у дійсності мова йде про метальні машини, катапульти), що обстрілювали місто неймовірного розміру камінням. Крім того, наведені описи дивно співпадають у деяких інших важливих деталях й в цілому повторюють один одного композиційно. В обох випадках ворожі війська десь на підступах до Чернігова зустрічає Мстислав Глібович. З першого разу здобути місто не вдається; вирішальний приступ – це результат другого ворожого пришестя, про що свідчать вислови «паки» *(Соф. I – Новг. IV літ.)* й «придоша же опять» *(Іпат. літ.)*. Нарешті, в обох випадках справа кінчається миром, у якому беруть участь ті ж самі руські князі – Мстислав Глібович, Володимир Рюрикович й Данило Романович; в одному випадку князі миряться між собою, в іншому – складають мир з татарами.

Чим пояснити таку близьку текстуальну схожість двох зовсім різних звісток? Зрозуміло, що мова тут має йти про якийсь взаємний вплив. Але чи був той вплив безпосереднім, та який з текстів слід вважати первісним? Вирішення цього питання тісно пов'язане з вирішенням іншого питання – про достовірність наведених свідчень з точки зору їх відповідності описаним реаліям. Таким чином, перед нами нелегка задача, яка полягає в тому, щоб спробувати знайти найбільш вірогідне джерело звісток, що розглядаються, та пояснити, до якої історичної події вони належать.

Виділяючи літописний матеріал про татаро-монгольську навалу на Русь в окрему Повість про нашестя Батия – самостійний літературний твір, що виник у середині – другій половині XIII ст., дослідники говорять про три основні версії пам'ятки: 1) південну, подану у Іпатіївському літописі; 2) центральноруську (володимиро-суздальську, яка, можливо, спиралася на рязанську), вміщену у Лаврентіївському літописі та 3) північну, що збереглася у Новгородському Першому літописі[8]. Софійський Перший та Новгородський Четвертий, а також «залежні від них літописи», за думкою Г.М. Прохорова, «вмішують зведену розповідь, яка вибірково поєднює» перші три версії[9]. Розглянемо докладніше цей четвертий варіант Повісті в частині, що стосується цікавих для нас епізодів.

Розповідь новгородських літописів про облогу та взяття Чернігова майже повністю повторюється у Московському зведенні 1479 р.: «А иную же рать посла (Батий. – *О.М.*) на Чернигов. Пришедше же посланнии оступиша город в силе тяжце. Слышавъ же Мстиславъ Глебович, внук Святославль Олговичя, нападение иноплеменных на град и прииде на нь с вои своими. И бившемся им крепко, лют бо бе бои у Чернигова, оже и тараны на нь поставиша, и меташа на нь камением полтора перестрела, а камень же, яко можаху 4 мужи сильнии подъяти его. Но побеженъ бысть Мстиславъ и множество от вои его избиено бысть, и град взяша и запалиша огнем, а епископа оставиша жива и ведоша и въ Глухово, и оттоле пустиша и»[10].

Пізніші літописи (Єрмолінський, Львівський, більшість списків Ніконовського, Тверський, Холмогорський) відтворюють дані Московського зведення, але з одним винятком: за свідченням вказаних пам'яток, метальні машини під час штурму Чернігова використовували не татари, які облягали місто, а, навпаки, за їх допомогою захистники міста намагались відбити татарський приступ: «...и бысть брань велиа и сеча зла, и со града метаху на Татарь камение съ стенъ за полтора перестрела, а камение якоже можаху четыре человеки силнии подъяти, и сице възимающе метаху на нихъ»[11]; «...и бысть брань люта, а изъ града ни нихъ (на татар. – *Авт.*) камение съ пороковъ метаху за полтора перестрела, а камение два человека въздынимаху...»[12].

В той же час, на відміну від новгородських літописів XV ст., Московське зведення та пізніші пам'ятки не містять згадок про мирний

договір татар з трьома руськими князями, який було заключено незабаром після падіння Чернігова. Остання обставина змушує припустити, що джерелом звісток Московського зведення 1479 р. та пізніших літописів не могло бути Новгородсько-Софійське зведення 1448 р., яке використовували укладачі Софійського Першого й Новгородського Четвертого літописів[13]. Можливо, таким джерелом могло слугувати, як вважає А.М. Насонов, Загальноруське літописне зведення 1464–1472 рр. митрополитів Феодосія – Пилипа[14].

Все це дозволяє зробити висновок, що варіант звістки про облогу Чернігова татарами, поданий у літописах, що сягають зведення 1464–1472 рр., є скорочений виклад ширшої звістки, поданої у зведенні 1448 р.: скорочення торкнулося повідомлення про мирний договір трьох руських князів з татарами, решта тексту практично дослівно повторюється у пізніших відтвореннях. Подальші переписувачі цього тексту у XVI ст. вчинили у ньому нові зміни, ще більше перекрутивши початковий зміст. Це стосується звістки про використання «таранів», якими тепер ніби-то боронилися обложені черніговці.

II

Відзначені особливості наших основних джерел майже зовсім не враховуються сучасними дослідниками, що у більшій частині поверхово й некритично ставляться до наведених у них даних. В результаті при описі подій татарської навали на південноруські землі складається вельми суперечлива та незрозуміла картина, а сам цей опис зводиться лише до констатації загальних фактів без належного їх аналізу й перевірки. Деякі дослідники, наприклад, повністю ігнорують свідчення новгородських літописів й базуються лише на розповіді Іпатіївського літопису, як ранішої за часом виникнення пам'ятки[15]. Інші, навпаки, надають перевагу свідченням пізніших джерел, розповідаючи слідом за ними, як черніговці з міських мурів метали в татар тяжке каміння на півтора перестріла[16].

Перш за все має бути відкинута як така, що виникла внаслідок очевидного непорозуміння, версія про застосування каменеметальних гармат з боку захисників руського міста. У літературі вже відзначалося, що використання подібної техніки для Давньої Русі взагалі не було характерним й не знаходить підтверджень у письмових джерелах[17]. Як стверджує М. Димник, «за першу половину XIII століття можна знайти усього три літописні згадки про застосування каменеметальних машин або інших подібних засобів, причому у кожнім випадку вони використовувалися іноземними арміями»[18]. У підтвердженнях дослідник вказує на опис штурму Константинополя у 1204 р. хрестоносцями, що використовували влаштовані на морських суднах катапульти («пороки»)[19]; випадки застосування «пороків» під час нашестя на Русь орд Батия[20], а також використання «пороків» уграми та поляками під час облоги Ярослава у 1245 р.[21].

Зазначимо, що твердження, начебто каменеметальні машини, призначені для облоги міст, на Русі ніколи не застосовувалися, не зовсім правильне й потребує уточнення. Не треба далеко заглиблюватися у джерела, щоб знайти протилежні приклади. Усього за кілька років перед татарським нашестям Іпатіївський літопис фіксує випадок використання «пороків» під час внутрішнього конфлікту. Улітку 1233 р. війська угорського королевича Андрія, що тоді князював у Галичі, підійшли до волинського міста Перемишля, але були зупинені й розбиті; змушені тікати, нападники покидали частину свого бойового знаряддя, у тому числі, як говорить літопис, «порокы пометаша»[22].

Це не єдина згадка про бойове застосуваня «пороків» на Русі. За свідченням Новгородського Четвертого літопису (під 1065 р.), полоцький князь Всеслав «былъ оу Пьскова ратью и перси (передня частина міських укріплень. – *Авт.*) билъ порокы»[23]. Декілька подібних звісток наводить В. М. Татіщев. У 1152 р. під час облоги Новгорода-Сіверського «пороки преставя, тотчас стену выломили и острог взяли»[24]. У 1146 р. війська Всеволода Ольговича, що обложили Звенигород, «биша пороки чрезь весь день и до вечера и на трех местах град зажигали»[25]. З посиланням на Іоакімовський літопис В.М. Татіщев повідомляє, що новгородці, які не бажали приймати хрещення, «вывесше» назустріч прибулим з Києва емісарам «2 порока великие со множеством камения, поставиша на мосту, яко на сусчие враги своя»[26].

З наведених даних можна вивести, що на Русі, безумовно, знали про існування каменеметальних гармат, які використовувалися під час штурму міст, як з боку тих, хто атакував, так й з боку оборонців. Однак широкого та регулярного застосування подібна техніка не мала, не було й достатнього досвіду її успішного використовування. Можна говорити лише про період освоєння метальної артилерії, що тривав досить довгий час.

Історики військової справи говорять про зникнення метальних машин на Русі у XI – першій половині XII ст. після періоду їх більш активного використання слов'янами у VI–X ст. й відновлення подібної практики у широких масштабах тільки у XIII ст. під впливом зовнішніх чинників[27]. Цей своєрідний феномен пояснюється тим, що у внутрішніх війнах на Русі переважала тактика довготривалої облоги або раптового загарбання міста, яка не потребувала спеціальної техніки; доля міста часто вирішувалася у відкритому бойовищі у полі поблизу міських стін, й тільки недолік сили міг змусити одного з супротивників перейти до пасивної оборони та терпіти виснажливу облогу[28].

Тому не дивно, що, описуючи штурм татарами Чернігова, літописець говорить про залучені ними каменеметальні машини як про щось зовсім небачене й навіть неймовірне. З щирим здивуванням він відзначає, що каміння, пущене такими машинами, не могли підняти четверо дужих чоловіків, й таке каміння летіло на півтора

перестріла (тобто відстань у півтора польота пущеної з лука стріли). Унікальність того, що відбувалося, підкреслюється вживанням нехарактерного для подібних випадків терміну «*тараны*» замість більш звичного та доречного у даному контексті «*порокы*» (*пракы*), що звичайно використовувався у літописах та інших пам'ятках для передавання відомостей про каменеметальні машини[29]. Але якщо термін «порокы» міг визначати як наступальну, так й оборонну зброю, яка використовувалася у облозі[30], то термін «тараны» (які б конкретні приладдя не малися на увазі у даному випадку) вказує на вживання сугубо наступальних засобів[31], не придатних для оборони.

Використання каменеметальних гармат, що зруйнували міські укріплення й тим приречили долю міста, – немаловажна деталь й у вирішенні питання, до дій якого війська, руського чи татарського, його слід приурочити. Подібна тактика, мало відома на Русі, широко застосовувалася татарами, так, каменеметальні машини були їх головною зброєю при здобутті руських міст, протистояти руйнівній могутності якої просто не було засобів. У крайньому разі, таке враження виникає від ознайомлення з численими описами вживання татарських «пороків», що містяться як у руських, так й у іноземних джерелах[32].

Вивезена з Китаю й обслуговувана китайськими інженерами передова військова техніка, особливо облогова артилерія, яка успішно розвивалася протягом кількох століть, за своїми конструкційними параметрами та бойовими характеристиками значно перевершувала відомі тоді світові аналоги[33]. Приняття на озброєння й систематичне використання цієї техніки монголами, на думку дослідників, мало величезне значення для Монгольскої держави[34].

За декілька десятиліть монголи набули багатющий досвід використання практично усіх відомих тоді облогово-штурмових засобів (тарани, метательні машини, вогнемети і т. п.), причому у найширшому масштабі. За деякими даними, під час облоги лише одного іранського міста Нішабура ними було застосовано 3000 баліст, 300 катапульт, 700 машин для метання глечиків з нафтою, 400 дробин, 2500 возів каміння[35]. Про масове використання монголами облогових машин постійно повідомляють китайські, персіянські, вірменські та західноєвропейські джерела[36].

Каменеметальні гармати, що знаходилися у розпорядженні загарбників, дійсно, набагато переважали відомі тоді на Русі засоби облоги, й, як справедливо вважав М.М. Воронін, «татарські пороки були тим вирішальним технічним засобом, який допоміг татарам зломити героїчну оборону майже усіх руських міст»[37]. Звідси цілком зрозуміло й те приголомшуюче враження, яке вони справили на захисників Чернігова.

Іншою надзвичайно важливою обставиною, що вказує на відповідність описуваного походу на Чернігів реаліям татарського нашестя 1239 р., є наведений у літопису перелік загарбаних міст, точніше

кажучи, порядок, у якому ці міста перелічені. Ці відомості містяться лише у Іпатіївському літописі, де сказано, що від Чернігова вороги «поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескь, иныи грады многии, и придоша же опять Черниговоу»[38].

Де розміщувалися ці давні міста? Наші сучасні уявлення з історичної географії Давньої Русі надають можливість отримати більш-менш ясну відповідь. Сосниця – тепер одноіменний районний центр Чернігівської області України, розташований повз рік Убеді та Вьюнка[39]. Хоробор спершу приміщували на місці селища Короп (на березі одноіменної річки)[40]; але надалі почали ототожнювати із городищем поблизу Мени (районного центру Чернігівської області), розташованим на березі річки Мени[41]. Сновськ пов'язували із теперішнім Седневом, невеликим селищем Чернігівського району або із розташованими у безпосередній близкості від нього об'єктами[42].

Таким чином, усі згадані літописом міста розмішувалися на схід або північний схід від Чернігова: Сновськ – приблизно у 30-ти км, Хоробор та Сосниця – у 85–100 (якщо рахувати по течії Десни). Як слушно зазначив М. Дімник, порядок, у якому подані ці міста, вірогідно, відбиває черговість їх захоплення. «Знаменно, що міста Хоробор та Сосниця, разташовані на схід від Сновська, були захоплені раніше його. Це передбачує, – робить висновок дослідник, – що нападники прийшли зі сходу»[43].

Якщо, все ж таки, згадані міста були зруйновані князями Володимиром та Данилом, як стверджує Іпатіївський літопис, «дивно, що він не вказує жодного міста на захід від Чернігова, що лежало на шляху князів та їхніх армій й було б загарбане ними»[44]. У альтернативному варіанті опису чернігівської кампанії 1235 р., поданому Новгородським Першим літописом, йдеться, що нападники обмежилися тільки розоренням ближчих околиць Чернігова: «...много воева около Чернигова, и посадъ пожже, ... много пустошивь около Чернигова»[45]. Ці відомості, як й все повідомлення новгородського літопису, слід вважати більш достовірними[46].

III

В упорядкованому М.Ф. Котлярем коментарі до нещодавно опублікованого нового академічного видання Галицько-Волинського літопису зазначається: «Сучасний англійський історик Д. Феннел з посиланням на праці М. Димника твердить, ніби опис битви біля Чернігова 1235 р. й наступного перемір'я явно припадає на захоплення Чернігова татарами в 1237 р. (очевидно, мається на увазі 1239 р. – *Авт.*). Однак ця думка штучна і не знаходить підтвердження в джерелах»[47]. Подібний висновок, на наш погляд, є занадто поспішним. А порушене С.К. Черепановим, М. Димником та Д. Феннелом питання аж ніяк

не розв'язується таким побіжним та поверховим зауваженням, воно потребує більш грунтовного та серйозного вивчення.

Текстологічний аналіз звісток Іпатіївського літопису, що належать до чернігівського походу Данила Романовича і Володимира Рюриковича, виявляє їх штучний характер. Ці звістки, як зазначив ще Л.В. Черепнін, з'явилися в результаті пізнійшого сплетіння відомостей галицьких та чернігівських джерел[48]. С.К. Черепанов приходить до більш категоричного висновку: «Безперечно, укладач "галицької частини" ІЛ (Іпатіївського літопису. – *Авт.*) розірвав суцільний текст опису походу татаро-монголів та бою біля Чернігова, а потім примістив його уривки у різних частинах свого зведення. Про це свідчить "чужорідність" розповіді про чернігівський бій у контексті звістки 6742 р.»[49].

М. Димник, автор спеціального дослідження, присвяченого аналізу літописних звісток про облогу Чернігова у 1235 р., переконливо показує, що у переказі Іпатського літопису порушена логічна послідовність викладу, яка, навпаки, чітко прослідковується в альтернативному варіанті новгородських літописів[50]. Дійсно, якщо додержуватися розповіді Іпатіївського літопису, то виходить, що укладення миру між ворогуючими сторонами передувало «лютому бою» поблизу мурів Чернігова з застосуванням таранів, а самий цей бій невідомо як закінчився.

Але, мабуть, найбільш штучно й недоладно виглядає повідомлення про участь у поході чернігівського князя Мстислава Глібовича. У жодному іншому джерелі, де збереглися відомості про чернігівський похід 1234–1235 рр., взагалі немає згадки про цього князя, який нібито брав участь у спустошенні рідної землі: у похід на Чернігів йдуть тільки Володимир і Данило, а протистоїть їм Михайло Всеволодович, що займав тоді чернігівський стол[51]. Але якщо навіть припустити, що участь у поході Мстислава Глібовича все ж мала місце й саме у якості спільника київського та галицького князів, то навіщо останнім знадобилося укладати із ним мир під кінець походу, коли з самого його початку усі вони воювали на одному боці. До того ж, неможливо зрозуміти, яким чином згаданий мир з Володимиром та Данилом складають «Мьстиславъ и Черниговьчи», якщо чернігівським князем, який очолював оборону міста, був тоді Михайло, а Мстислав перебував у лавах нападників.

Вельми непереконлива спроба М.С. Грушевського витлумачити звістки Галицько-Волинського літопису у тому сенсі, що Мстислав Глібович міг бути посажений на чернігівському столі своїми спільниками після того, як місто упало, а Михайло Всеволодович втік[52]. Подібна «комбінація» звісток різних джерел, що містять зовсім протилежні версії події, нещодавна була знову ужита А.А. Горським[53]. Але як при цьому бути з свідченнями Новгородського Першого літопису, з яких виразно випливає, що захисники Чернігова і гадки не мали про капітуляцію, а місто так і не було здобуто ворогами[54]? Твердження ж

про віддання чернігівского столу Мстиславові й зовсім протирічить подальшим свідченням джерела, яке повідомляє, що ледве тільки встиг Володимир Рюрикович повернутися з-під Чернігова у свій Київ, як «приде» разом з Ізяславом і половцями «Михаило с черниговци подъ Кыевъ и взяша Кыевъ»[55]. Виходить, що увесь той час Михайло був й залишався чернігівським князем, й говорити про заміну його кимось іншим зовсім недоречно[56].

Таким чином, ми маємо констатувати цілком очевидний факт, що текст, який читається у Іпатіївському літописі під 6742 р., насправді належить до подій татарської навали і має бути приміщений (як це зроблено у Софійському Першому і Новгородському Четвертому літописах) під 6747 р. у зв'язку із повідомленнями про похід військ Батия.

Чужорідність опису штурма Чернігова у контексті походу Володимира і Данила підтверджується вживанням терміна, який ніде більш у Галицько-Волинському літописі не зустрічається, – терміна «тараны» замість регулярно вживаного для позначення каменеметальних гармат терміна «порокы», добре знайомого і неодноразово використованого галицьким літописцем.

Сучасні дослідники бачать тут якусь помилку, припущену з неуваги чи незнання справи укладачем даної звістки, який попросту переплутав назви різних видів стінобитних знарядь[57]. Мабуть, подібно до цього размірковували й наші пізніші літописці XVI ст., які замінили *тараны*, що читалося у давніх текстах, на більш зручне й зрозуміле *порокы*. Таке прочитання знаходимо у деяких списках Ніконовського літопису, у Софійському Першому літописі за списком І.Н. Царського, у Львівському літописі[58].

Незвичайне слововживання, що фіксується у найдавніших варіантах тексту про облогу Чернігова, на наш погляд, можна пояснити, виходячи переважно з реалій татарського нашестя. Застосовані загарбниками катапульти мали таку забійну силу, що дію їх можна було порівняти з нищівною силою таранів, які в упор розбивали міські мури; отже слово «таран» використовано тут у дещо фігуральному значенні, цілком доречнім у емоційно насиченій розповіді про нечувану ще на Русі ворожу навалу.

Початковий текст опису нашестя монголо-татар на Чернігівську землю (який у найбільш повному вигляді читається тепер у Софійському Першому і Новгородському Четвертому літописах) у Галицько-Волинському літописі, дійсно, виявився розірваним на дві частини. Одна частина тексту була вставлена у статтю 6742 р., ставши, як ми бачили, неподобним доповненням до повідомлення про похід на Чернігів Володимира та Данила. Друга частина причепилася до статті 6745 р., де йшлося про нашестя татар[59]. Якщо поєднати ці штучно розрізнені фрагменти, ми одержимо суцільну послідовну оповідь, яка майже дослівно збігається з текстом новгородських літописів:

Іпатіївський літопис

під 6745 (1237) р.

В то же время посла на Черниговъ. Обьстоупиша град в силе тяжце. Слышавъ же Мьстиславъ Глебовичь нападение на град иноплеменьных, приде на ны со всими вои. Бившимъся имъ...

під 6742 (1234) р.

...люто бо бе бои оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо каменемь полтора перестрела; а камень, якоже можахоу 4 моужа силнии подъяти...

під 6745 (1237) р.

...побеженъ бысть Мьстиславъ, и множество от вои его избьенымъ бысть, и градъ взяша, и запалиша огньмь. Епископа оставиша жива и ведоша и во Глоуховъ.

Софійський I – Новгородський IV літописи

під 6747 (1239) р.:

А иная рать на Черниговъ пришедши и обьстоупиша градъ; слышав же Мьстиславъ Глебовичь нападение иноплеменныхъ на градъ, и прииде на нь съ своими вои; и бившимся имъ, лютъ бо паки бои бысть оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо камениемъ полтора перестрела, а камень якоже можахоуть 4 моужи силнии подъяти. И побежденъ бысть Мьстиславъ, и множество вои его избьено бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, а епископа взяша, оставиша жива и ведоша его въ Глоуховъ и паки пустиша.

Наведене зіставлення переконує нас у тому, що існуюча у сучасній літературі думка, нібито текст про чернігівський похід Данила та Володимира, який читається у Іпатіївському літописі, був запозичений Літописцем Данила Галицького з незберігшогося Київського літопису 1238 р.[60], є помилковою. Згаданий текст, як ми бачили, насправді належить до іншої події – нашестя монголо-татар, що відбувалося восени 1239 р., й таким чином він не міг з'явитися раніше цього часу.

Потребує перегляду й поширена думка, що в південноруських землях з успіхом вживалася каменемет альна техніка напередодні монгольського вторгнення, побудована на повідомленні Іпатського літопису про облогу Чернігова у 1235 р.[61]. Так, за словами А.М. Кірпичнікова: «...у бою між руськими дружинами під Черніговом зі стін міста, певно, брала участь гармата важкого типу, названа тараном»[62]. Встановивши, що у даному випадку йдеться про метальні машини, що звичайно іменуються у літописах «пороками», дослідник робить висновок про незвісне до того використання каменеметів у бойовищі в полі: «Знаменна участь порока у полевому бою 1234 р. (за більш точними даними, подія, що тут описується, припадає до 1235 р. – *Авт.*). При цьому ефективність дії його важких снарядів, перш за все розрахованих на стрільбу по стінам або облоговим спорудженням, мабуть, була не меншою й при стрільбі по великим скупченням військ. Чи не з того запеклий бій скінчився миром»[63].

У дійсності, епізод з каменеметами, вихоплений з контексту звістки, що належить до подій монгольської навали, не дає ніяких підстав говорити про використання «пороків» «в бою між руськими дружинами» й тим більше робити висновки про поширення сфери їх бойового вжитку та високої ефективності стінобійних гармат у бойовищі на полі.

Разом з тим, слід відзначити, що початковий текст звістки про похід монгольських військ до Чернігова був повнішим, ніж у переповіданні новгородських літописів XV ст. Пізніші переписувачі випустили невеличкий фрагмент, який читається тепер тільки у Іпатіївському літописі і у якому йдеться про початкову стадію походу: «Оттоуда же поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескь, иныи грады многии, и придоша же опять Черниговоу». Вихоплений з початкового контексту й пристосований до інших цілей, у Галицько-Волинському літописі він виглядає як зайва та недоречна подробиця.

Втім, автентичність наведеного фрагменту не підлягає сумніву: на користь цього свідчить наявність багатьох конкретних деталей та чітка логіка викладу, оригінальний характер інформації, що повідомляється. Важливим підтвердженням достовірності наведеного повідомлення є археологічні дані. «Шлях, яким татари рушили до Дніпровського Лівобережжя, – зазначає Г.Ф. Корзухіна, – простежується за скарбами у верхів'ях Сіверського Донця (Стариковський скарб у районі Корочи Курської губ. та Путивльський скарб на Сеймі). Далі, очевидно, частина військ рушила повз Сейму до Чернігова, в околицях якого, як і у самому місті, знайдено декілька скарбів (Льговський скарб Чернігівського пов., Святоозерський скарб на кордоні Чернігівського та Сосницького пов., Чернігівські скарби), частина ж військ пішла до Дніпра, де знайдені скарби на Трубежі (Войтовці) та у самому Переяславлі»[64].

Повернений у свій початковий контекст, уривок, що нами розглядається, відтворює втрачений смисл, повідомляючи про початковий етап походу до Чернігова військ Батия. Дістався Чернігівської землі, татари рушили зі сходу на захід повз північного берега Сейму, а потім Десни, поодинці захоплюючи розташовані тут міста, й тільки після цього дісталися самого Чернігова.

Зрештою ми отримуємо повний текст літописного опису нашестя монголо-татар на Чернігівську землю, який у початковому варіанті мав наступний вигляд:

«А иная рать поидоша на Черниговъ, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескь, иныи грады многии. И пришедши же Черниговоу, и обьстоупиша градъ. Слышав же Мьстиславъ Глебовичь нападение иноплеменныхъ на градъ, и прииде на нь съ своими вои; и бившимся имъ, лютъ бо паки бои бысть оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо камениемъ полтора перестрела, а камень якоже можахоуть 4 моужи силнии подъяти. И побежденъ бысть Мьстиславъ,

и множество вои его избьено бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, а епископа взяша, оставиша жива и ведоша его въ Глоуховъ и паки пустиша. И оттоудоу приидоша с миромъ къ Киевоу и смирившеся съ Мьстиславомъ и с Володимеромъ и с Даниломъ».

IV

Остання фраза про мирний договір, укладений татарами із трьома південноруськими князями – Мстиславом Глібовичем, Володимиром Рюриковичем та Данилом Романовичем, – викликає найбільші ускладнення та суперечки серед сучасних дослідників. Деякі з них відмовляються приймати факт такого договору, вважаючи, що повідомлення про нього потрапило до новгородських літописів у наслідок непорозуміння й насправді мало належити до князівської усобиці 1235 р., що також закінчилася миром, про який говорить Галицько-Волинський літопис.

Так, на думку С.К. Черепанова, у початковому варіанті розповіді про татарську навалу «не могло бути незрозумілої і неправдоподібної звістки про примирення татар з Данилом, Володимиром (до речі, вже не київським князем) та Мстиславом, оскільки епізод примирення належав до іншої розповіді – про війну Данила та Володимира з Мстиславом Чернігівським, тобто до тої, яку ми читаємо зараз в ІЛ (Іпатіївському літописі. – *Авт.*) під 6742 р.»[65]. Приблизно так само розмірковував й Дж. Феннел: «Цей фінал (повідомлення про мирний договір. – *Авт.*), який також замикає опис облоги Чернігова у 1235 р. Іпат (Іпатіївського літопису. – *Авт.*), уявляється вміщеним тут помилково: важко зрозуміти, що князі Чернігова, Смоленська та Галича робили у Києві наприкінці 1239 р.»[66].

Відразу скажемо, що насправді «незрозумілою і неправдоподібною» звістка про примирення виглядає саме у контексті розповіді «про війну Данила та Володимира із Мстиславом Чернігівським», хоча б з того, що у відповідності з даними, які ми маємо, війни з таким співвідношенням сил взагалі не було. Згідно з Іпатіївським літописом, Мстислав, Володимир та Данило з самого початку й до кінця були спільниками, що не потребувало між ними ніякого примирення. А, за свідченням Новгородського Першого літопису, Мстислав Глібович взагалі не брав участі у поході 1235 р., Володимирові та Данилові протистояв тоді Михайло Всеволодович, який успішно боронився у Чернігові.

Як ми вже бачили, повідомлення про мир у розповіді Іпатіївського літопису є незграбним вставленням, яке порушує правильний порядок викладу. Всупереч твердженню Дж. Феннела, це повідомлення не замикає опис чернігівського походу, а недоладно розриває його: виходить, що вирішальний штурм Чернігова стався відразу після того, коли ворогуючі сторони дійшли до миру. М. Димник мав усі підстави твердити, що ніякого миру у 1235 р. взагалі не укладалося[67]. Війна тривала, й після провалу чернігівського походу бойові дії

перекинулися до Київської землі. По п'ятах відступаючих військ галицького та київського князів йшли війська чернігівського князя Михайла Всеволодовича, а з півдня до Києва «в силе тяжце» приспів його спільник Ізяслав Мстиславич, що зібрав половців[68]. Врешті-решт Володимир Рюрикович та Данило Романович зазнали ніщивної поразки, що обом коштувала їх князівських столів: Володимирові – київського, а Данилові – галицького[69].

Навпроти того, звістка про укладення миру гармонічно вписується у контекст оповіді про монголо-татарську навалу, не порушуючи, а, скоріше, логічно завершуючи її композицію. Незважаючи на численність деталей та окремих епізодів, розповідь про татарське «пленение» Чернігівської землі не містить внутрішніх суперечностей та не спростовується свідченнями інших джерел (на відміну від плутаної та суперечливої розповіді Галицько-Волинського літопису про похід 1235 р.). Перед нами докладне й суцільне оповідання, яке, скоріш за все, походить від безпосереднього очевидця; усі його складові частини чітко погоджуються одна з іншою та поєднюються загальною лінією сюжетного розвитку.

Можна погодитися з висновками В. І. Стависького, що одним з головних джерел повідомлень про татаро-монгольську навалу та її найближчі наслідки за період від 1237 до 1246 рр., що знайшли своє відображення (у різній мірі) у літописах XV ст., у Житії Михайла Чернігівського, у холмського редактора Галицько-Волинського літопису, а також у «Історії монголів» Плано Карпіні, була окрема оповідь, укладена митрополитом Кирилом у першій половині 1247 р., яка згодом набула поширення у Холмі, Новгороді та у Північно-Східній Русі внаслідок його постійних подорожей (у 1250–1281 рр.)[70].

Зробимо деякі підсумки.

Нашестя почалося із захоплення чернігівських «пригородів», розташованих на схід від столиці, серед яких були Хоробор, Сосниця, Сновськ. Основна частина ворожого війська рушила берегами Сейму й Десни та невдовзі дісталася Чернігова, узявши його в облогу. На допомогу місту поквапився Мстислав Глібович, двоюрідний брат Михайла Всеволодовича, який знаходився тоді у Києві. З літописних повідомлень не зрозуміло, де в цей час князював Мстислав, нема певної відповіді на це питання і у дослідників. За думкою П.В. Голубовського, він міг князювати «у одному з найближчих міст»[71]; згідно з Р.В. Зотовим, Мстислав після переходу до Києва Михайла мусів займати чернігівський стол і зустріти татар як чернігівський князь[72]. Якщо є вірним останнє, то відсутність Мстислава у столиці, вірогідніше усього, можна пояснити спробою зібрати війська у «пригородах».

Разом з тим, не можна погодитися з думкою, нібито Мстислав Глібович під час ворожого нашестя взагалі не залишав свого міста і «прииде на ворогів не звідки-небудь, а з самого Чернігова»[73]. Виходячи з літописного повідомлення, князь «слышавъ» «нападение на

град иноплеменьных» після того, як вони «обьстоупиша град в силе тяжце» і тоді тільки «приде на ны со всими вои». Мстислав не загинув у штурмі й не потрапив у полон, як того слід було чекати, якби він опинився у кільці ворожого оточення. Більш того, після падіння Чернігова Мстислав не був повністю повалений та мав ще якісь сили й владу, посереднім підтвердженням чого слугує факт укладення з ним миру татарами нарівні з князями, що зберігали статус суверенних правителів, – київським та галицько-волинським.

У залишавшихся в межах міських стін захисників Чернігова навряд чи були шанси зберегти життя і свободу, особливо після того, як спроба Мстислава Глібовича пробитися до міста виявилася марною, і його військо було розбите, зазнавши великих втрат. Під час штурму татари застосували нечуваної сили стінобійні машини, які метали з недосяжної для лучників відстані (у півтора перестріла) величезне каміння, підняти яке не були в силі четверо дужих чоловіків. Діючи подібно могутнім таранам, ці гармати зруйнували міські укріплення, приголомшивши оборонців. Охоплене полум'ям, місто впало. За даними пізніших літописів, це відбулося 18 жовтня 1239 р.[74].

[1] *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Т. 3 // Соловьев С. М. Сочинения: В 18-ти кн. – Кн. II. – М., 1988. – С. 139.

[2] *Грушевський М.С.* Історія України – Руси. – Т. II. – Київ, 1992. – С. 249–250.

[3] Див., наприклад: *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. – М., 1998. – С. 160–164; *Мавродин В.В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). – СПб., 2002. – С. 365; *Вернадский Г.В.* Монголы и Русь. – Тверь, Москва, 1997. – С. 60; *Пашуто В.Т.* Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). – М., 1956. – С. 156; *Черепнин Л.В.* Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1970. – С. 190; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 172–176; Івакін Г. Ю. Монгольська навала на Русь // Давня історія України. – Т. 3. – К., 2000. – С. 579–581; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. – К., 2001. – С. 99.

[4] Див.: *Лурье Я.С.* Общерусский свод – протограф Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР (далі – ТОДРЛ). – Л., 1973. – Т. XXVIII. – С. 125–128; Его же. Общерусские летописи XIV–XV вв. – Л., 1976. – С. 67.

[5] *Черепанов С.К.* К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // ТОДРЛ. – Т. XXX. – Л., 1976. – С. 279–283.

[6] Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. IV. – М., 2000. – С. 222–223; Т. V. – Вып. 1. – Л., 1925. – С. 219; Т. VI. – Вып. 1. – М., 2000. – Стб. 300; М., 1994. – Т. XXXIX. – С. 79.

[7] Там же. – М., 1998. – Т. II. – Стб. 772.

[8] Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1 (XI – первая половина XIV в). – Л., 1987. – С. 363–365.

[9] Там же. – С. 364.

[10] ПСРЛ. – Т. XXV. – М.; Л., 1949. – С. 130.

[11] Там же. – Т. X. – М., 2000. – С. 114.

[12] Там же. – Т. XV. – М., 2000. – Стб. 374; Див. також: ПСРЛ. – Т. XXIII. – СПб., 1910. – С. 77; Т. XX. – Ч. 1. – СПб., 1910. – С. 154; Т. XXXIII. – Л., 1977. – С. 67.

[13] *Dimnik M.* The Siege of Chernigov in 1235 // Mediaeval Studies. – Toronto, 1979. – Vol. XLI. – P. 394.

[14] Про цей гіпотетичний звід й, зокрема, про час його створення існують різні думки. Див.: *Насонов А.Н.* Московский свод 1479 года и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. – Т. 9. – М., 1960. – С. 350–385; Его же. Московский свод 1479 года и Ермолинская летопись // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России: Сб. ст. к 70-летию А. А. Новосельского. – М., 1961. – С. 218–222; Его же. История русского летописания XI – начала XVIII в. – М., 1969. – С. 293; Лурье Я. С. Общерусские летописи... – С. 150–156. Див. також: *Fennell J.L.I.* The Tver' Uprising of 1327: A Study of the Sources // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1967. – Heft 2. – S. 168 ff.; The Tail of the Murder of Mikhail of Tver' // Studies in Slavic Linguistics & Poetics in Honor of Boris O. Unbegaun. New York–London, 1968. – P. 36.

[15] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 249; *Пашуто В.Т.* Героическая борьба... – С. 156; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1993. – С. 508.

[16] *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы формирования феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967. – С. 114; *Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. С. 172; Його ж. Київська Русь. – К., 1996. – С. 147; Его же. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 172; *Коваленко В.П.* Чернигов в середине XIII в. // Славянский средневековый город. – М., 1997. – С. 151.

[17] *Черепанов С.К.* К вопросу о южном источнике... – С. 281, прим. 11.

[18] *Dimnik M.* The Siege of Chernigov... – P. 397.

[19] ПСРЛ. – Т. III. – М., 2000. – С. 48, 243.

[20] Там же. – М., 1997. – Т. I. – Стб. 462; Т. II. – Стб. 785, 786.

[21] Там же. – Т. II. – Стб. 800–802.

[22] Там же. – Стб. 770–771.

[23] Там же. – Т. IV. С. 122; Див.: *Раппопорт П.А.* Перси Псковского кремля // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1956. – Вып. 62.

[24] *Татищев В.Н.* История Российская. Ч. 2. Главы 19–39 // Татищев В. Н. Собрание сочинений: В 8-ми т. – Т. II–III. – М., 1995. – С. 42.

[25] *Татищев В.Н.* История Российская. Ч. 2. Главы 1–18. – М., 1995. – Т. II–III. – С. 161.

[26] *Татищев В.Н.* История Российская. Ч. 1 // Татищев В.Н. Собрание сочинений: В 8-ми т. – М., 1994. – Т. 1. – С. 112. Про дату цієї події й достовірність татіщевської розповіді див.: *Янин В.Л.* Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город. – М., 1984. – Вып. 7.

[27] *Рабинович М.Г.* Осадная техника на Руси в X–XV вв. // Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. – 1951. – Т. VIII. – № 1; *Кирпичников А.Н.* Метательная артиллерия древней Руси (Из истории средневекового оружия VI–XV вв.) // Метательная артиллерия и оборонительные сооружения Древней Руси – М., 1958.

[28] См.: *Раппопорт П.А.* Очерки по истории военного зодчества X–XIII вв. – М., 1955.

[29] Словарь русского языка XI – XVII вв. – Вип. 17. – М., 1991. – С. 125; М., 1992. – Вип. 18. – С. 134.

[30] Там же. – Вип. 17. – С. 125.

[31] *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. III. – Стб. 925; *Кочин Г.Е.* Материалы для терминологического словаря древней России. – М.; Л., 1937. – С. 358.

[32] Див.: Повесть о разорении Рязани Батыем // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 5: XIII век. – СПб., 1997. – С. 144; ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 462; Т. II. – Стб. 780–781, 785, 786; Т. III. – С. 76, 288; *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских авторов. – М.; Л., 1941. – С. 21, 23.

[33] Див.: *Караев Г.Н.* Военное искусство древнего Китая. – М., 1959; *Школяр С.А.* Китайская доогнестрельная артиллерия. – М., 1980.

[34] *Якубовский А.Ю.* Образование Монгольского государства // Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв.: В 2-х ч. – Ч. I. – М., 1953. – С. 801; *Пашуто В.Т.* Героическая борьба... – С. 122.

[35] *Д'Оссон К.* История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана. – Иркутск, 1937. – Т. 1. – С. 169.

[36] Див., наприклад: *Патканов К.П.* История монголов инока Магакии XIII в. – СПб., 1871. – С. 70, прим. 15; *Иванов А.* Походы монголов на Россию по официальной китайской истории Юань-ши // Записки Разряда военной археологии Русского военно-исторического общества. – Пг., 1914. – Т. III. – С. 16; *Рашид ад Дин.* Сборник летописей. – М., Л., 1952. – Т. I. – Кн. 2. – С. 206; М., Л., 1946. – Т. III. – С. 49 и след.; Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М., Л., 1939. – Т. 1. – С. 473, 475; *Дж. дель Плано Карпини.* История монголов. *Г. де Рубрук.* Путешествия в восточные страны / Пер. А. И. Малеина. – М., 1957. – С. 27, 31, 32.

[37] *Воронин Н.Н.* Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. – Т. I: Материальная культура. – М., Л., 1948. – С. 468.

[38] ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 772.

[39] *Коваленко В.П., Шекун О.В.* Літописна Сосниця // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990.

[40] Список населенных мест Черниговской губернии. – Чернигов, 1866. – № 17.

[41] *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – СПб., 2002. – С. 211.

[42] Там же. – С. 54, 209.

[43] *Dimnik M.* The Siege of Chernigov... – P. 399.

[44] Ibid.

[45] ПСРЛ. – Т. III. – С. 73–74, 284.

[46] Детальніше див.: *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – С. 560–564.

[47] Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, комментар / За ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 218.

[48] *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – 1941. – Т. 12. – С. 249.

[49] *Черепанов С.К.* К вопросу о южном источнике... – С. 281.

[50] *Dimnik M.* The Siege of Chernigov... – P. 395–396.

[51] ПСРЛ. – Т. III. – С. 73–74, 284; Т. XV. – Стб. 363; Т. II. – СПб., 1843. – С. 337; *Татищев В.Н.* История Российская. – Ч. 2. – Главы 19–39. – С. 229–230.

[52] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. II. – С. 247; Див. також: *Андриашев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 166.

[53] *Горский А.А.* Русские земли XIII – XIV вв. Пути политического развития. – М., 1996. – С. 86, прим. 33.

[54] ПСРЛ. – Т. III. – С. 74, 284.

[55] Там же.

[56] Детальніше див.: *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 564–566.

[57] *Крип'якевич І.П.* Військо княжих часів // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – К., 1992. – С. 77; *Кирпичников А.Н.* Метательная артиллерия... – С. 18.

[58] ПСРЛ. – Т. X. – С. 114; Т. XXXIX. – С. 79; Т. XX. – Ч. 1. – С. 154.

[59] Там же. – Т. II. – Стб. 782.

[60] *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – [Б. м.], 1950. – С. 45; *Котляр Н.Ф.* Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995 год. – М., 1997. – С. 103.

[61] *Крип'якевич І.П.* Військо княжих часів. – С. 77; *Воронин Н.Н.* Крепостные сооружения. – С. 466.

[62] *Кирпичников А.Н.* Метательная артиллерия... – С. 18.

[63] Там же. – С. 18–19.

[64] *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – М., Л., 1954. – С. 45.

[65] *Черепанов С.К.* К вопросу о южном источнике... – С. 281.

[66] *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – М., 1989. – С. 135, прим. 101.

[67] *Dimnik M.* The Siege of Chernigov... – P. 401.

[68] ПСРЛ. – Т. III. – С. 74; Т. II. – Стб. 773.

[69] См.: *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 566–570.

[70] *Стависький В.І.* До питання про загальноруське літописання 40-х років XIII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 8. – С. 147.

[71] *Голубовский П.В.* История Северской земли до половины XIV столетия. – К., 1881. – С. 193.

[72] *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 193.

[73] *Павленко С.О.* Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів, 1996. – С. 27.

[74] ПСРЛ. – Т. V. – Вип. I. – М., 2002. – С. 11; Т. V. – Вип. 2. – М., 2000. – С. 79; Т. XVI. – М., 2000. – Стб. 51.

Частина третя

Козацька доба української історії

Олександр Моця

Українські козаки і західноєвропейські лицарі
(порівняльна характеристика)

В різних виданнях і в різний час військовий люд середньовічної Східної Європи пойменовується як лицарський прошарок тогочасного суспільства. В першу чергу це відноситься до козацьких часів, коли захисників слов'янського населення називали «січове лицарство», ототожнювали поняття «лицарство» й «товариство», «військо» й «лицарство», «козацтво» й «чернечо-лицарські ордени» і т. ін.[1]. До лицарів відносили не лише всю масу озброєного люду, а й конкретних особистостей – П. Сагайдачного, Б.Хмельницького та інших[2]. Іноді проводилась тяглість існування військово-лицарського стану з епохи Київської Русі до пізньосередньовічних часів[3].

Слід відзначити, що для розгляду давньоруського періоду цей термін використовується все ж дуже обережно: як «лицарське» характеризується XII ст.; похоронна варта біля померлого князя Володимира Володаревича в Галичі 1153 р. називається «лицарським караулом»; проводяться паралелі між «осіданням на землю» збройного прошарку населення Русі з формуванням лицарського ленного землеволодіння у Західній Європі тощо[4].

Набагато частіше термін використовується при висвітленні подій більш пізніших часів. І для цього є об'єктивні підстави – адже його використовували самі козацькі зверхники. Так, у листах до польських королів, які завірялися військовою печаткою, саме військо звичайно називалося «Військом Запорозьким», але часто вживались і назви «лицарство запорозьке», «лицарство Війська Запорозького». Зокрема, у 1600 р. Самійло Кішка у листі до польського короля підписувався: «Самійло Кішка гетман, полковники, сотники і все лицарство вашої королівської милості Війська Запорозького»[5]. Окрім того, у 1648 р. Богдан Хмельницький в листі до Владислава IV висловлює запорозьку «вірність підданства нашого вірною лицарською службою». А на початку наступного 1649 р., коли гетьман прийняв від царя Олексія Михайловича «милостиве жалування» на потреби Війська Запорозького, російському монархові обіцялося «послуги наші лицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятеля християнського». Так сприймали козаків і іноземні володарі. Зокрема, король Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «лицарських прав»[6].

Можна погодитись з думкою Тараса Чухліба про «...існування моделі "колективного васалітету" українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен вмирав, то необхідно було перекласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорізьке (як "рицарський люд") залишалося вільним у виборі протектора»[7].

Зміст «прав і вольностей» полягав у економічних («майнових») правах козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджолині десятини і поволівщину» та іншу власність; на право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків, а також вдів. Вищевказані умови відносились до реєстрових чи городових козаків. Але сюзерен повинен був виконувати певні зобов'язання і перед запорожцями Нижнього Дніпра: можливість здобування «козацького хліба» у морських та сухопутних походах, заняття уходництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з нього чиншу[8]...

Якими ж були основи існування лицарського стану і власне запорожців? На це питання відповів ще Дмитро Яворницький: «...всякому, кто бы он ни был, откуда бы ни пришел в Запорожье, доступ был свободен в Сичь при следующих пяти условиях... По первому обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь был дворянином, поповичем, козаком, татарином, турком, вообще всем, чем угодно, но не крестьянином, и кроме того неженатым человеком. Впрочем, это условие часто обходилось, так как всякий мог назвать себя и вольным, и бессемейным; за то раз принятый на Сичь, козак должен был вести строго целомудренную жизнь и карался смертной казнью, если вводил в Сичь женщину, не исключая матери и сестры. По второму обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь, если он не был русским, забыл свою природную речь и говорил козацкою, т. е. малороссийскою речью, это условие никогда и никем не нарушалось. По третьему обязательству поступивший в Сичь должен был присягнуть верно, неизменно и до конца своей жизни служить русскому престолу и принести в том присягу в церкви перед престолом Божиим. По четвертому обязательству поступивший в Сичь должен был непременно исповедовать православную веру, признавать ее догматы, соблюдать посты, знать символ веры и молитву Господню; если он был католик или лютеранин, должен был принять православие; если же он был жид или магометанин, должен был креститься торжественно в "греко-россійскую веру". По пятому обязательству поступивший в Сичь должен был сперва присмотреться к порядкам войсковым, изучить приемы сечевого рыцарства и потом уже записываться в число испытанных товарищей, что могло быть не раньше, как по истечении семи лет.

Само собой разумеется, что все эти условия сложились в более позднее время, как это видно, например, из третьего условия, которое

могло явиться только с принятия подданства России со стороны запорожского войска. В более раннее время, нужно думать, для поступления в Сичь требования были гораздо проще, если только были какие-нибудь в то время требования»[9].

Далі дослідник характеризує сам устрій громади низового козацтва: «Эти начала – свобода, равноправность, братство, товарищество, православная вера, безжонность, борьба с неверными, освобождение из плена христианских невольников и защита слабых против сильных... Взятое в целом составе, запорожское войско делилось на сечевых и зимовых козаков. Первые, собственно, и составляли настоящий цвет казачества...». «Как вход в Сичь, так и выход из нее не был затруднителен. На Запорожье говорят, что они "войско вольное, – кто хочетъ, приходитъ по воле, и отходитъ по воле"». Определенного срока для пребывания в Сичи поступившего в нее не полагалось: всяк мог выходить из нее, когда ему было угодно. Уходил козак из Сичи, если у него являлось желание служить в каком-либо из украинских городов; уходил козак, когда задумал жениться и обзавестись собственным хозяйством; уходил и тогда, когда ему просто надоела жизнь в Сичи или, как говорили сичевики, когда он «зажирів від козацького хліба». Впрочем, ушедший из Сичи, вновь мог быть принят в нее, если изъявлял на то свое желание, вернувшись назад и хвативши где-нибудь «шилом патоки» или «узнавши, по чім ківш лиха»[10].

Леонід Залізняк, характеризуючи українське козацтво в цілому, відзначає, що «це своєрідний прояв військово-лицарської культури середньовічної Європи, який своїм корінням сягає сивої давнини. З лицарством Європи козацтво зв'язують: сімейно-родинний принцип організації братства (побратимство, рівність, демократизм); морально-етичний лицарський кодекс поведінки (високий соціальний статус свободи, мужності, війни, відданості товариству і, навпаки, низький соціальний статус мирної праці, спокійного життя, як і життя взагалі); інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне відношення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови. Давніми елементами лицарської культури, що сягають корінням у IV–III тис. до н. е. і простежуються також у козаків, є культ меча, коня, бойового пояса, червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом, перевертні, характерники-берсеркри та ін.»[11].

Не важко прослідкувати, що вищеназвані ознаки «лицарства-козацтва» відносяться до ідеологічної «надбудови» цього історичного явища. А що ж було його основою, «базисом» (говорячи марксистською термінологією), на який і спиралися представники даного угруповання середньовічного люду? Для цього слід звернутись до більш широких історичних порівнянь і, зокрема, використати матеріали із Західної Європи, що відносяться до розглядуваного періоду й піднятої тут проблеми. Адже, як говорить одне арабське прислів'я: «Люди більше схожі на свій час, аніж на свого батька».

Та перед тим, як характеризувати західноєвропейське лицарство, слід нагадати, що середньовічне суспільство Західної Європи було жорстко регламентоване й мало складну ієрархію. Суспільна свідомість ділила весь люд на три групи – ті, що моляться; ті, що воюють; ті, що працюють. Перші дві за своєю суттю охоплювали панівний соціальний страт – феодалів, як духовних, так і світських. Обидві групи уявляли з себе складні структури, пов'язані зсередини розлогою мережею економічних, політичних, юридичних і персональних відносин, котрі мали свої достатньо специфічні суспільні інтереси. Лицарі входили якраз до розряду «воюючих».

Ми не будемо тут розглядати економічні основи феодалізму – це не тема даної роботи. Мова буде йти про залежність одного індивідуума від іншого в ті часи. Марк Блок у своїй фундаментальній праці «Феодальне суспільство» відзначав, що у феодальному словнику не було більш поширеного словосполучення, або такого, яке мало б повніший і точніше визначений сенс, як «бути людиною іншої людини». Спільне для романських і германських говірок, воно позначало персональну залежність, залежність у собі. При цьому слід пам'ятати, що васальна залежність була формою залежності, притаманної вищим класам, які відрізнялися передусім своїм покликанням до війни та командування.

Таке підпорядкування однієї особи іншій було в першу чергу вигідне державі тих часів. Адже основною складністю, яка поставала перед центральною владою, було дістатися до індивідів, щоб домогтися від них виконання їх обов'язків і накласти на них відповідні санкції, якщо вони їх не бажали виконувати. Звідси виникла ідея застосувати для цілей управління державою мережу стосунків залежності, які вже були так твердо конституйовані: сеньйор на всіх щаблях суспільної ієрархії мусив узяти на себе відповідальність за свою «людину», повинен був домогтись від неї сумлінного виконання її обов'язків.

Віддавання себе під опіку володаря мало кілька варіантів. Один з них був спадковим. Він позначений усіма видами зобов'язань і за своєю природою є досить принизливим – це і було кріпацтво. Інший варіант опіки, який називався васальною залежністю, був чинний юридично, якщо не практично, лише до того дня, коли уривалося життя одного з двох людей, у такий спосіб пов'язаних. Уже самою цією особливістю, що вигідно відрізняла її від успадкованої з кров'ю необхідності коритися примусу, вона пасувала до благородної служби мечем. Форма допомоги, яку вона передбачала, була за своєю суттю допомогою воїна[12].

Провідне місце в цьому, звичайно, мало лицарство. Та тут слід зазначити й те, що вже наприкінці XI ст. єпископ Бонізон де Сутрі в «Книзі християнського життя» розглядав лицаря передусім як васала, наділеного феодом. А ще пізніше Реймон Лулль заявить, славлячи досконалий тогочасний суспільний порядок, що лицар «забезпечує свій

добробут» завдяки тому, що має зиск з «тяжкої праці» своїх підданих. Якраз з другої половини XI ст. в багатьох західноєвропейських текстах з'являються відомості про те, що в різних місцях відбувалися церемонії, метою яких було «прийняття когось у лицарі». Цей ритуал складався з кількох актів (зокрема, оперізування мечем). Людину називали лицарем (французькою «chevalier» – «вершник»), коли вона воювала верхи на коні і в повному озброєнні[13].

В книзі «Витоки середньовічного лицарства» Франко Кардіні зазначав, що, поруч з інстинктивною, але відполірованою потім до блиску й утихомиреною жорстокістю, у середньовічного лицаря помітний комплекс характерних рис – його відчуття корпоративної спільності, розуміння дружби, поваги до спільного володіння загальним надбанням, бажання розділити долю своєї групи. В якийсь момент дружба переростає навіть у невіддільність один від одного, в духовне братство. Висока оцінка дружніх стосунків є характерною рисою лицарської етики й лицарської емоційності, а також спільної психології цієї соціальної групи, всупереч поширеному прочитанню текстів, у яких мовиться про лицарів-мандрівників в індивідуалістичному ключі. Лицарство в кінці X – на початку XI ст. – це свого роду певна спільність образу життя. І цей його образ життя характеризувався насамперед правилами поведінки в групі озброєних чоловіків, використанням зброї і, перед усе, наявністю у колектива як правових, так і фактичних привілеїв і, нарешті, особливим менталітетом.

Лицарський стан, який опосередковує жорстку вертикаль, виходить на площину і набуває можливості руху не лише вгору (за готичною вертикаллю), а й навіть не лише вгору та вниз; він здатний, за своїм місцем, до горизонтального руху – реального та уявного. Окрім того, лицарство співвідноситься, за місцем у тріаді, з душею, що дає можливість йому розробляти особливу культуру душевного життя, витонченості (бо душа є форма тіла), гречності («куртуазності») сублімацій тощо[14].

Але, переходячи від високих духовних матерій до реального життя, слід відзначити, що воїн, котрий мав меч, коня, лати й сідло, навіть середньої якості, «тягав» на собі, тримаючи в руці щит й одягнувши на голову шолом, близько 250 солідів грошима. Іншими словами, це був еквівалент більше 4-х маєтків, або 25-ти волів, або 250-ти овець, або 250-ти чвертей пшениці. Розрив між вартістю засобів ведення війни і засобів виробничої праці в ті часи також зберігався. А тому, як відзначає той же Франко Кардіні, основоположну роль в період становлення лицарства відіграє економічний фактор. Він приходить до дії вже в епоху Карла Великого. В цей час від майнового цензу залежить те, який тип зброї личить тому чи іншому воїну. Таким чином, бідняки стають «неозброєними» за своїм становищем. На протязі всього середньовіччя термін «pauper» («бідняк», «жебрак») має не лише економічний відтінок. Багаті у майновому відношенні

прошарки населення накопичують таку кількість зброї, що за тих часів по праву вважаються непереможними. Розрив між соціально-економічними стратами поглибився, зачепивши також політичну, військову, юридичну й духовну сфери.

Для того, щоб озброїтись належним чином, було необхідним багатство. Ті, що його не мали, перетворювались на неозброєних. І основна тенденція залишалась якраз такою. Але в критичних обставинах корона могла створювати «нових заможних», надаючи землі тим, хто зарекомендував себе у якості доброго вояка, не приймаючи при цьому їх юридичний статус. В капітулярії 786 р. (або, можливо, 792 р.) Карл Великий говорить про «недворян», котрі отримали бенефіції для того, щоб мати можливість озброїтись. Низьке соціальне походження, таким чином, не було перепоною для участі у воєнних операціях за однієї лише умови – воїн повинен був мати кошти для придбання зброї. Король потурбувався про те, щоб створити економічні умови, необхідні для поповнення війська озброєними воїнами, не звертаючи уваги на давній звичай, згідно якого лише вільні люди могли мати право носити зброю. Фізична сила й військовий вишкіл стають важливим фактором просування по службовій драбині та соціальної мобільності[15].

Продовжуючи розглядати процес формування лицарства в Західній Європі, слід вказати й на те, що зміни тактично-стратегічної обстановки у зв'язку з поширенням лобової атаки і необхідністю поєднувати збільшення ваги озброєння з маневруванням кінноти призвели до того, що озброїтися – це, в першу чергу, означало добути собі бойового коня й забезпечити його утримання. Не слід забувати також, що фундаментом багатства залишалось сільське господарство. Добробут, пов'язаний з ним, був досить статичним, хоч і зростав поступово. Феодалізм складався в систему суворо регламентованих духовних та соціальних відносин. А лицарська етика, про яку мова йшла вище, була ідеологічним виправданням цієї системи відносин[16].

Лицарство, після свого виникнення, на протязі значного відрізку часу залишалось справою виключно індивідуального вибору, пов'язаною з військовою службою і не залежною від інших обставин. Загальним для всіх лицарів, про що вже мовилось вище, був «образ життя». Якраз він відрізняв їх від інших, як вільних, так і невільних, але неозброєних громадян. Під час війни лицарі вставали під командування свого сеньйора. Але він не був для них «dominus», тобто «пан і суддя», як для «rusticі», сільських жителів; він був «senior» – «старший». В цьому слові поєднувались страх і солдатська довіра до свого командира. Воно свідчило про братні, товариські відносини, які стали можливими внаслідок тієї спільності життєвого досвіду, котра відводить вбік та затушовує всі інші відмінності[17].

На думку вищезгаданого дослідника, в кінці X – на початку XI ст. західноєвропейський лицарський «клас» вже сформувався. Обрис його був різноманітним і таким, що змінювався. Зокрема, це багаті і бідні

лицарі. Були лицарі «благородного» походження, які мали особливий соціальний статус, такі, як, наприклад, іспанські інфансони. Також і зобов'язані служити на державній військовій службі, виконуючи накази начальства з числа феодалів й кастелянів. Існували і просто невільні, котрі були виключенням з давнього германського звичаю, за яким лише вільна людина мала право носити зброю. Одні були «воїнами королівства», інші – товаришами по зброї якого-небудь магната. Можливо, найбільш чітка межа проходила якраз тут: з одного боку, воїни, котрі служили державі, а з іншого – охоронці приватної особи.

Для нас важливим є наступне спостереження з цього приводу: «... походження їх та правила набору залишаються для нас неясними. За якою межею воїн-лицар перетворюється на найманця-розбійника, озброєного селянина, просто слугу? Якщо вірно, що всі воїни озброєні, то ще більш вірно й те, що не всі озброєні мають право носити титул "лицар". Вірним також є і те, що титул цей був настільки бажаним, що багато з тих, хто не мав на нього ніяких прав, присвоювали його собі незаконно. Особливий ритуал посвяти, особливий крій одягу тощо, святковий звичай вручати зброю, в основу якого, можливо, покладені ініціаційні ритуали союзів чоловіків, – все це в комплексі разом з відповідними заклинаннями й жестами, що склали пізніше лицарський декор, християнізований церквою, сприяло тому, що фігура лицаря стала користуватись особливим престижем, який виокремлював його серед інших озброєних людей»[18].

А зараз все ж перейдемо до козацьких часів, коли з'явилась нова еліта в структурі такого специфічного державного організму, як «Український гетьманат» («Військо Запорозьке»), що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр. на теренах «руських» воєводств Речі Посполитої[19]. Тут слід звернути увагу на думку Вячеслава Липинського, що: «Військо Запорозьке» – в другій добі повстання – це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і в початку повстання змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січчю, з нерозораним степом і з полукочовим укладом ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорожського козацького життя. Запорожський Січовий Кіш – а «кіш» в татарській мові означає спілку чабанів – хоча і існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь яку політичну ролю»[20]. З ним солідаризується Дмитро Дорошенко, який вказує на те, що коли відбувалася присяга московському цареві, то Б. Хмельницький не вважав потрібним привести до неї запорожців на тій основі, як він пояснював російській стороні, що вони – люди незначні, «маленькі»[21].

Як відзначав Віталій Щербак, формування станових ознак українського козацтва відбувалося з 70-х рр. XVI ст. до середини XVII ст. Їх правові засади знайшли втілення у «козацьких вольностях», які

надавалися перебуваючим на державній службі. Права і привілеї мали визначати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас влада вбачала в козаках виключно військовий контингент. Економічною підоймою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Практика надання реєстровим козакам володінь як винагороди за службу утверджувалася лише в роки гетьманування Богдана Хмельницького. Регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого були вироблені ще в запорозькій громаді[22].

Але на власне запорозьких землях основна частина територій використовувалася лише для занять скотарством, мисливством, рибальством всією громадою. Основні засоби для забезпечення життєдіяльності отримувались за рахунок військової здобичі, обміну та виділених ресурсів (гроші, провізія, військові примаси) з державної казни. По-іншому складалась ситуація для реєстрового козацтва: їм надавалися конкретні земельні наділи, де велося господарство фермерського зразка, що стало економічним підгрунтям козацького стану. Окрім права на володіння земельними маєтностями, за реєстровими закріплювався цілий ряд прав і привілеїв – «вольностей», що відрізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство[23]. У соціальному відношенні козацька верства розподілилася на старшинську верхівку та рядових козаків, які й виконували основний військовий обов'язок[24].

Можна погодитись з точкою зору В'ячеслава Липинського, що європейська хліборобська культура в середньовічній Україні не могла укріпитись в державних формах «доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька рядова козаччина». «Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщи Української Держави», – пише він у своїй праці «Україна на переломі. 1657–1659» (С. 94). Тому, «тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю силу, зможе він визволити "всю Русь з неволі лядської", повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і виривати з-під ніг Річи посполитої той грунт, на якому вона "на Руси" держиться – ще непокозачену "руську" шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави»[25].

Тож великий політик і дослідник приходить до цілком логічного висновку: «З хвилини заволодіння землею по лицарському праву

меча ("нехай війна буде слава, же през шаблю маєм права") процес європеїзації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусив довести стародавній "дух" Війська Запорожського, його найбільша інтима, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась». А тому б, «якщо ж мати на увазі отой лицарський західноєвропейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорожського був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західноєвропейському лицарству»[26].

Не викликає ніяких сумнівів те, яку роль в українській історії відіграло низове запорозьке козацтво. Якраз пассіонарність (за Л.М. Гумільовим[27]) її представників дала поштовх для остаточного формування українського народу. Але далі ініціативу в цьому процесі перебирають нові сили, про які мова йшла вище. Важко говорити про стабільне функціонування системи «сюзерен-васал», коли на Січі за 125 років (з 1650 по 1775 рр.) змінилося 108 лідерів. Лише К. Гордієнко та І.Гусак ставали кошовими отаманами по 5 разів, а І.Сірко – 4[28].

Блискучу характеристику останньому дав Дмитро Яворницький: «И по характеру, и по всем действиям Сирко представлял собой тип истинного запорожца. Он был храбр, оважен, страстен, не всегда постоянен, не всегда верен своим союзникам; он любил по временам погулять и сильно подвыпить и во хмелю показать свой козацкий задор; он склонен был минутно увлечься новой мыслью, новым препиятием, чтобы потом отказаться от собственной затеи и придти к совершенно противоположному решению. То он был на стороне московского царя, то на стороне польского короля, то он поддерживал Дорошенка, то становился на сторону его врагов, Суховия и Ханенка, то выступал против последних двух и снова защищал Дорошенка, то помогал он русскому царю против турецкого султана и крымского хана, и шел против царя заодно с султаном и крымским ханом. «Нужда законъ зминяє», – часто говорил Сирко и, очевидно, действовал сообразно своей любимой пословице[29].

Із Запорожжя поширилась також назва самої козаччини – «Військо Запорозьке». Вона вживалась як в XVI, так і у XVII та XVIII ст.: «Богдан Хмельницький, гетьман, з військом запорозьким», «Іван Мазепа з військом його царського величества запорозьким», – аж до часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Українське козацьке військо було становою армією (мова тут вже йде не про запорожців, а про реєстрових). Наділене правами й привілеями, про що вже говорилось вище, козацтво повинне було відбувати основну свою повинність – військову службу – на власному утриманні. З війська вилучались збіднілі козаки, що не могли забезпечувати себе необхідним оснащенням. Таких використовували на підсобних роботах. «Підсусідки» уявляли з себе зубожілих козаків та селян (про останніх мова в даній роботі не йде), які не мали землеволодінь, мешкали на

чужих дворах: старшинських, козацьких, поміщицьких, селянських. З часом багаті й заможні козаки почали посилати замість себе чи своїх дітей до війська своїх збіднілих родичів («братів» та «свояків») або наймитів[30].

Формально всі вояки були між собою рівними й називались товаришами. Але ця рівність була теоретичною. З'являлись групи, що ставали над «черню», тобто рядовим військом. Вже з кінця XVI ст. фіксуються «старинні козаки» – ті, хто довго служили у війську або походили з козацького роду. В XVII ст. з'являються «знатні» козаки, що мали особливі військові заслуги. «Військовий товариш» – це був титул козака, що мали представники старшини. А пізніше з'явилась окрема категорія «бунчукових товаришів», які служили під гетьманським бунчуком; зазвичай, це були сини старшини. «Значковими товаришами» були ті козаки, що служили під полковою корогвою – «значком». В цілому рядових козаків з часом було поділено на дві групи: «виборні козаки» мали бути постійно готовими до війни, а «підпомічники» повинні були у всьому обслуговувати їх боєздатність. Військова служба мала різні назви, такі як «осавульці», «стійчики», «курінчики». «Дейнеками» з половини XVII ст. називали народне ополчення. Слід також згадати і про «охотне» військо найманців – «сердюків», «компанійців» та інших[31]. Як бачимо, ієрархія тут прослідковується в повній мірі.

В заключній частині даної праці хотілося б звернути увагу на наступні моменти. Саме поняття «лицар»/«рицар» в Східній Європі фіксується в «руській» мові з кінця XIV – початку XV ст.: в Жалувальній грамоті 1388 р. та Віслицькому Статуті руської редакції[32]. В багатьох європейських країнах первісне професійно-військове визначення людини лицарської професії з часом перетворилося на почесний титул, свого роду свідчення про благородне походження. Так, наприклад, англійське «зброєносець» («esquire», лат. «armiger») стало означати титулованого дворянина – есквайра (сквайра) нарівні з «джентльменом» (англ. «gentlemen» – людина шляхетного походження), а французьке «вершник» («chevalier» від лат. «caballarius») перетворилося на титул для означення нобіля, на один щабель нижчого від барона, в широкому значенні – благороднонародженого (шевальє)[33].

Вище неодноразово підкреслювалось, що для типових представників військового стану в часи середньовіччя була характерною наявність власної матеріальної бази, на основі якої вони і виконували свої васальні зобов'язання перед сюзереном будь-якого рівня. Ще в XIV ст. було проголошено: «Феод – це платня лицаря»[34]. Тож для козацьких часів аналогом західноєвропейського лицарства було лише реєстрове (городове) козацтво.

[1] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 146, 148–149; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Одесса, 1885. – С. 74.

[2] Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994. – С. 92, 93, 141, 166.

[3] Там само. – С. 29, 30.

[4] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 478, 513; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 49.

[5] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 234, 235.

[6] *Чухліб Т.В.* Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Частина 2 // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 45, 48, 54.

[7] Там само. – С. 47.

[8] Там само. – С. 46.

[9] *Яворницький Д.І.* Назв. праця. – С. 145–146.

[10] Там само. – С. 148–149, 152.

[11] *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 179.

[12] *Блок М.* Феодальне суспільство. – К., 2003. – С. 170, 175.

[13] Там само. – С. 322, 324, 327, 329.

[14] *Собуцький М.А.* Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. – К., 1997. – С. 108–109.

[15] *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987. – С. 302–304.

[16] Там же. – С. 306–307.

[17] Там же. – С. 340.

[18] Там же. – С. 357.

[19] *Чухліб Т.* Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 153.

[20] *Липинський В.* Україна на переломі (1657–1659). – К., 1997. – С. 89.

[21] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 54.

[22] *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI-середина XVII ст. – К., 2000. – С. 112.

[23] *Скальковский А.* Указ. соч. – С. 179–200; *Щербак В.* Назв. праця. – С. 249–251.

[24] *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 97–103, 105–112.

[25] *Липинський В.* Назв. праця. – С. 99.

[26] Там само. – С. 126, 127.

[27] *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 33–44.

[28] Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ–Запоріжжя, 2002. – С. 268–269.

[29] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 231.

[30] *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 14, 21, 29–30.

[31] Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 256.

[32] *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1903. – Т. III. – Стлб. 212; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 37.

[33] *Яковенко Н.М.* Назв. праця. – С. 37.

[34] *Блок М.* Назв. праця. – С. 181.

Борис Черкас

Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.)

Найдавніші згадки про українське козацтво відносяться до кінця XV століття[1]. Перші ж повідомлення вказують, що на півдні України зародилася нова могутня сила, яка дуже швидко прогресувала. Козаки на судах перекривають переправи, перехоплюють купецько-посольські валки ворожих Великому князівству Литовському країн, нападають на кримські улуси, служать провідниками урядовим військам. Вже на кінець XV ст. вимальовується основний напрям походів українських козаків – нижня течія Дніпра й Південного Бугу. Цей напрям диктувався географічними, стратегічними і політичними чинниками. Річки служили зручним шляхом для козаків, які, використовуючи човни, спускалися з середньої Наддніпрянщини до гирла Дніпра і тим же маршрутом поверталися назад. Стратегічно межиріччя Південного Бугу і Дніпра було дуже вигідною територією. Тут знаходилися основні водні переправи, через які проходили великі торгові шляхи з Криму до західних країн, а також старий «З Варяг у Греки»[2]. Тут знаходилися літні кочів'я кримців. Крім того, в районі Хаджибея видобувалася і експортувалася на північ сіль[3], а дещо північніше Тавані починалася зона уходів, які активно експлуатувалися українським населенням, і козаками зокрема[4].

Політична причина полягала в тому, що Північне Причорномор'я у XV ст. належало Великому князівству Литовському (далі ВКЛ. – *Авт.*) і було відібране у нього лише у 80-х рр. XV ст. Кримським ханатом[5], правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні країни. Отже, козацькі походи до цих територій підривали владу кримців і відповідали державному курсу Вільна, яке офіційно не відмовлялося від Північного Причорномор'я. Тому не дивно, що на початку XVI ст. козаки, окрім звичайних військових операцій, беруть безмитно сіль, не дозволяють кримським урядовцям стягувати данину з місцевого населення[6] і дають притул кримським втікачам[7]. Врешті-решт козацька активність досягла таких масштабів, що хан вимушений був розробити план по перекриттю Дніпра ланцюгами, а малих річок – греблями. В Очакові і поряд з ним мали бути побудовані нові укріплення[8]. Щоправда, джерела мовчать про якісь подібні інженерні роботи, що можна пояснити деяким зниженням козацької

активності на півдні. Причина цього, на нашу думку, полягає у міжусобній війні, що розпочалася у ВКЛ[9], а потім – у черговій війні цієї держави з Москвією[10]. Напевно, козаки мали взяти участь у цих війнах і таким чином припинити великі походи на південь.

У досліджуваний період можна виділити три умовні етапи козацької активності: 1516–1524 рр., 1532–1533 рр., з 1539 року. Умовними вони є тому, що вимальовуються на основі частоти згадування у джерелах. А кількість джерельного матеріалу, що дійшла до нас, ніяк не назвеш задовільною. Зона дій козацтва та сама, що і в попередні часи, хоча розмах діяльності все більше впливає на міждержавні відносини у Східній Європі. Влітку 1516 р. козаки фігурують в оборонних боях на Волині проти татарських військ. Тоді, за даними Мацея Стрийковського, одному з козацьких загонів вдалося перехопити і повністю знищити загін кочовиків чисельністю в 200 шабель[11]. Восени того ж року козаки, як писав Стрийковський, взяли участь в поході української шляхти на чолі з Предславом Лянцкоронським у Північне Причорномор'я[12]. Українські вояки пройшлись рейдом по околицях Білгорода і Очакова, де «чабановъ...побили и колько тисячъ овецъ взяли...»[13]. Спроба турків із числа залоги білгородської фортеці й місцевих татар перехопити Лянцкоронського зазнала невдачі – біля Овідієва озера вони були погромлені[14]. На початку літа 1519 р. козацтво, намагаючись зашкодити черговому нападу перекопців на Україну, атакувало їхні улуси біля Очакова, де «...влуси и городи...погромили многихъ людей...побили кони и овцы стада, много лихоты вчинили...»[15].

Навесні 1523 р. війська київського воєводства під керівництвом Остафія Дашковича захопили і знищили в пониззі Дніпра кримське уфортифіковане місто Іслам[16]. Як пізніше скаржилися урядовці Кримського ханату до Панів-Ради ВКЛ, українські вояки «...город Ослам зламали и сказили и дела (тобто гармати. – *Авт.*) побрали ино колько татар з домы и з жонами и з детми своїми, що ховалися "подле Дніпра", захопили в полон. На додаток, українці на човнах вийшли в море, де "два корабли взяли и люди в них побили и на чотыри тысячи золотых скарбу побрали..."»[17]. В документах, що висвітлюють цю воєнну акцію, не згадано козаків. З огляду на те, що похід на Іслам був продуктом мілітарної сили всієї Київщини, а козаки на той час складали, напевно, тільки меншу частину українського війська, мовчання джерел стає зрозумілим. Але їх безумовна участь підтверджується тим, що вже наприкінці того ж року в урядових колах Литовсько-Руської держави виник план перекриття за допомогою українського козацтва дніпровських переправ в районі Тавані з метою перешкоджання 40-тисячному війську кримців і турок напасти на українські землі. Брак грошей у скарбниці ВКЛ уповільнив набір козаків. Внаслідок цього невеличка козацька флотилія не встигла перехопити нападників. Але це не збентежило її ватажків Семена Полозовича і Криштофа Кмітича, які вирішили дочекатися повернення ворога. І дійсно, коли татарсько-

турецькі загони на зворотньому шляху спробували форсувати Дніпро, українські вояки, незважаючи на свою нечисельність, зненацька атакували їх. Сигізмунд I, не приховуючи власного задоволення, писав Панам-Ради, що козаки «*тыждень* (курсив наш. – *Авт.*) через Днепр татар не пускали и *на каждый день* (курсив наш. – *Авт.*) с ними битву мевали и многих деи их били а иншии де сами тонули...»[18].

До речі, успіхи козаків стали каталізатором для нового спалаху міжусобної боротьби в Криму[19]. Розгром перекопців на Ольшаниці 1527 р.[20], походи під Очаків ополчень Київщини і Поділля 1529 р.[21], перемога над кримськими чамбулами у 1530 р.[22] і успішна оборона Черкас 1532 р.[23] мали, безумовно, позитивно вплинути на зростання чисельності й організаційності українського козацтва. Незабаром після деблокади Черкас від татарсько-турецького війська козаки розбили велику купецьку валку з міста Кафи, чим завдали значних збитків кримській скарбниці[24]. У наступному році козаки повели такий щільний наступ на володіння Криму й Порти, що це викликало неодноразові скарги з боку султана і хана[25].

Чергова війна Литовсько-Руської держави з Великим князівством Московським[26] і нові усобиці в Криму[27] зменшили й козацьку активність в цьому регіоні. Бєльський під 1535 р. повідомляє, що 3000 козаків на чолі з Дашковичем громили кордони Московії[28]. Згідно документального матеріалу, черкаський староста зробив два успішні походи на московське прикордоння: у 1534[29] і 1535[30] рр., причому, останнього разу він розбив 3-тисячний ворожий загін[31]. Припинення ж війни й нове посилення агресивних дій проти України з боку османів і кримців викликало й зворотню реакцію українського козацтва. З кінця 30-х років XVI ст. воно все більше перебирає на себе функції основного захисника України від татарсько-турецької агресії.

Уряд Литовсько-Руської держави і його голова Сигізмунд I під впливом козацьких дій остаточно приходять до думки про реєстрацію і впорядкування українських козаків з метою контролю над ними. Саме в цей час виникають плани козацьких реформ. Перша відома на сьогодні реформа козацтва була викладена Сигізмундом I Панам-Ради Великого князівства у 1524 р. Суть її полягала в тому, аби оселити кілька тисяч козаків за державний кошт на островах у пониззі Дніпра[32]. Подібну, але більш конкретну реформу запропонував Дашкович у 1533 р. на Петрківському сеймі польським сенаторам[33]. І. Каманін у своїй роботі «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого» стверджував, що ще 1522 р. на Городенському сеймі О. Дашкович представив королю і Панам-Ради свій варіант козацької реформи[34]. На жаль, вчений не вказав джерело, на основі якого він подав даний факт*. Автор вважає за потрібне дослідити це питання більш глибоко і з'ясувати, наскільки правий був попередній дослідник.

* Виходячи з цього, Михайло Грушевський піддав цей факт сумніву. Історія України-Руси – Т. VII – С. 104.

По-перше, ідея козацької реформи 1524 р. виникла під впливом козацького походу того ж року. В той же час сам цей похід був продуктом уряду, тобто, ідея використання козацтва проти кримців існувала в урядових колах, принаймні, вже у 1523 р. Беручи до уваги, що Сигізмунд І і Пани-Ради є останньою інстанцією, треба визначити ту людину або ту групу людей, які донесли до верхів ідею впорядкування козацтва. Місцевості, де визначається наявність козаків, локалізують середньою течією Дніпра з центром у Черкасах. По-друге, О. Дашкович запропонував подібний до королівського, але досконаліший варіант заселення дніпровських островів. І по-третє, у 1522 р. Дашкович, внаслідок вдалого походу на Велике князівство Московське[35], перебував на хвилі слави (як, до речі, і у 1533 р.). В очах уряду Остафій Іванович був спеціалістом номер один у татарських справах. Його було призначено великим послом до Криму[36]. Тобто, цей прикордонний староста мав усі можливості запропонувати план блокування козаками дніпровських переправ. До цього слід додати коротку хронологію подій: 1522 р. – сейм, 1523 р. – війська, керовані Дашковичем, знищують місто-фортецю Іслам, і через кілька місяців король і Пани-Ради вирішують набрати козаків задля перешкоди форсування кримцями Дніпра, 1524 р. – значно менший, ніж передбачалося урядом, загін козаків все ж перекрив біля Тавані Дніпро і протягом тижня блокував перекопців на правому березі, і нарешті, наприкінці 1524 р. Сигізмунд І пропонує реформу. Отже, за відсутності прямого джерела і за великої кількості непрямих фактів, автор бере на себе сміливість констатувати, що у 1522 р. у О. Дашковича було більше можливостей виголосити, ніж не виголосити, проект козацької реформи.

На додаток необхідно зупинитися ще на двох моментах, що стосуються згаданого вище питання. У 1523–1524 рр. козаків на службу набирав не черкаський староста, а чорнобильський і речицький намісники К. Кмітич і С. Полозович. Виникає логічне питання: чому Дашкович не був призначений урядом для цього? На нашу думку, відповідь полягає в тому, що в умовах підготовки до татарського наступу на Київ черкаському і канівському старості важливіше було залишатися у своїх замках як таких, що мали прийняти на себе перший удар. В той же час, Чорнобиль і Речиця розташовані північніше Києва і, відповідно, перебували у більшій безпеці. Криштоф Кмітич і Семен Полозович були українськими шляхтичами місцевого походження[37] і тому, зрозуміло, добре знали місцеву людність і козаків. Більше того, М. Бєльський взагалі вважав С. Полозовича козацьким ватажком і називав його «Полоз Русак, славний козак»[38]. Цікаво, що Семен Полозович місто Речицю відбудував, заселив і укріпив заново[39]. Для цього він повинен був мати достатню воєнну силу. Дешева, але грізна козаччина мала стати для нього основним матеріалом у цій справі. Після смерті ж Семена Полозовича Речицю віддали князю А. Вишневецькому, рід якого, за твердженням М. Стрийковського, мав надвірний козацький загін[40].

Другим важливим моментом є те, що Бєльський, описуючи виступ О. Дашковича на Петрківському сеймі у 1533 р. щодо заселення дніпровських островів, зовсім не згадує козаків[41], і це при тому, що польський історик загалом неодноразово описує їхню діяльність. Отже, черкаський і канівський староста де юре не пропонував козацької реформи. Ймовірно, це сталося тому, що слухачами Остафія Дашковича були не литовсько-руські, а польські сенатори, для яких козацьке питання ще не набуло такої гостроти, як для їхніх колег з Вільна, а значить і виступ О. Дашковича був побудований з урахуванням місцевої, тобто польської, специфіки. Загалом же ми підтримуємо думку М. Грушевського, що всі пропозиції щодо урядової організації козацтва йшли так чи інакше від усієї київської шляхти[42]. Він навіть характеризує ідею козацької реформи, як «задушевну гадку української адміністрації»[43]. Недарма в жалуваних і судових актах за 1520–1540-і рр. у Черкасах поряд із шляхтою, слугами і міщанами названі козаки[44].

На початку 40-х рр. уряд Литовсько-Руської держави і його голова Сигізмунд I вдається до чергової спроби реформування козацтва, яка кардинально різнилася від попередньої. Якщо раніше йшлося про набір певної кількості козаків з метою їх оселення на островах у пониззі Дніпра, то тепер у столиці вирішили підійти до цього питання глобальніше, а саме повністю переписати козаків з метою їх підпорядкування і контролю. Для цього у 1541 р. на Київщину було направлено дворянина Стрета Солтановича. Але ця спроба, як і попередні заходи уряду, виявилася невдалою.

В історіографії утвердилася думка, що найм козаків на державну службу відбувся у 60-х роках XVI ст. Дійсно, якщо ставити питання про набір козаків на кількарічну державну службу, то можна погодитися з попередніми дослідниками цього питання. Що ж стосується взагалі козацтва на державній службі, то, на нашу думку, це сталося набагато раніше. Вже перше згадування українських козаків під 1489 р. прямо вказує, що вони були проводирями війська королевича Яна Ольбрахта, тобто прямо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то здобиччю, від цього відповідний зиск. Козацький похід 1524 р. теж був повністю організований державою, а згадування під 1526 р. загону якогось Михайла Козака, що був присланий королем до Черкас, дає право думати, що деякі козаки були-таки найняті тоді Сигізмундом I. Окрім прямого найму королем існував ще інший тип державної служби, а саме – у почтах українських урядників. Справа в тому, що воєнна система Великого князівства Литовського передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т. зв. служебників або слуг. Чисельність цього загону спеціально не визначалася, але повинна була відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, у 1507 р. при

призначенні Юрія Михайловича Монтовтовича воєводою Київським було вказано, що «ижъ онъ маєть, на томъ замку нашомъ украинномъ мешкаючы, не малую суму слугъ ховати ку службѣ нашой...»[45]. Виходячи з цього, присутність козаків серед служебників київських воєвод[46] фактично є державною службою.

Українське козацтво репрезентувало собою кардинально нову воєнну силу на кордоні Литовсько-Руської держави. Земське ополчення і наймані війська були орієнтовані на стратегічну оборону, розраховану на рідкі вторгнення ворога. Але в умовах безперервних нападів кочовиків з метою максимально швидкого пограбування територій без в'язування у серйозні бої така оборона була спроможна лише послабити ворога і зменшити збитки. Козацтво ж було орієнтовано, за прикладом степовиків, на стратегічний наступ. Воно не чекало, коли і звідки прийде орда, а саме шукало ворога, намагаючись випередити його.

[1] Kronika Marcina Bielskiego. – T. II. – Kn. 4–5. – Sanok, 1856. – S 882; *Голобуцький В.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 45.

[2] *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С. 100–118.

[3] Acta Tomiciana. – T. 6. – Poznan, 1857. – S. 103.

[4] *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – С. 9.

[5] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 361–362.

[6] *Каманин И.* К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. – С. 9; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. I. // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т. 35. – СПб., 1892. – С. 290–292.

[7] Литовская Метрика. – Кн. 8. – Вильнюс, 1997. – С. 78.

[8] *Pulaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469–1515) // Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku. – Krakow–Warszawa, 1881. – S. 379–380.

[9] *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – С. 205.

[10] Там же – С. 205–206; *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. – М., 1995. – С. 367–373.

[11] Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Macirja Stryjkowskiego. – T. II. – Warszawa, 1848. – S. 388.

[12] Ibid. – S. 389.

[13] ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 736.

[14] Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Macirja Stryjkowskiego. – S. 389.

[15] ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 790–791.

[16] *Черкас Б.В.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 60–61.

[17] ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 911.

[18] ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 948.

[19] *Черкас Б.В.* Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2001. – С. 102.

[20] *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С. 67.

[21] *Черкас Б.В.* Політична криза... – С. 108–109.

[22] Там само. – С. 109.

[23] *Ластовський В.* Облога Черкаського замку у 1532 р. – [Б. м.], [б. р.]. – С. 82; Черкас Б.В. Остафій Дашкович... – С. 63.

[24] *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 203.

[25] ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36, оп. 1, од., зб. 15. – Арк. 161 об; Акты ЗР. – Т. II. – С. 186.

[26] *Похлебкин В.В.* Указ. соч. – С. 378–379.

[27] *Черкас Б.В.* Політична криза... – С. 111–112.

[28] Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1068.

[29] Acta Tomiciana. – T. 16, cz. 2. – Wrocław, 1961. – S. 111–112.

[30] Ibid. - S. 322, 326.

[31] Ibid. - S. 322, 326.

[32] «кгды бы там тисяча або две людей наших козаков на Днепре мешкали снатьби и овшем была от них большая а знаменитая послуга и оборона паньствам нашим...» і далі продовжував, що козаків потрібно «... по Днепру на перевозех розложыти...» // ЦДІАУК. – КМФ 36, оп. 1, од. зб. 7. – Арк. 948; Архив Министерства Юстиции. – Т. 1. – М. 1897. – С. 523.

[33] Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1059; Acta Tomiciana. – S. 366.

[34] *Каманин И.* Указ. соч. – С. 25.

[35] *Черкас Б.В.* Остафій Дашкович... – С. 59.

[36] Там само. – С. 59–60.

[37] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 147, 149.

[38] Kronika Marcina Bielskiego... – S. 950.

[39] *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. – М., 1892. – Приложение С. XLIX.

[40] Kronika... M. Stryjkowskiego. – S. 388.

[41] Kronika Marcina Bielskiego. – S. 1059.

[42] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 104.

[43] Там само. – С. 104.

[44] Акты ЗР. – Т. II. – С. 188, 353, 402.

[45] *Любавский М.* Областное деление... – С. XVI.

[46] *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 90.

Олена Русина

Київ як sancta civitas у московській ідеології та політичній практиці XIV–XVI ст.*

Вочевидь, немає потреби доводити, що Київ займає особливе місце у східнослов'янській історії та східнослов'янській ментальності. Протягом кількох століть він був стольним градом Русі; звідси почалось її хрещення; тут аж до кінця XIII ст. перебував митрополит усієї Русі й саме тут знаходилися такі особливо шановані святощі як собор Св. Софії та Печерський монастир.

Для давньоруських книжників Київ був містом, що є єдиним у своєму роді. Ідею його божественного призначення зустрічаємо вже у «Повісті временних літ», у складі якої до нас дійшов апокрифічний переказ про відвідання апостолом Андрієм київських гір та його пророцтво про те, що «на сих горах восияеть благодать Божья; имать град велик быти и церкви многи Бог въздвигнути имать»[1].

Зрозуміло, що в Давній Русі, відомій як «країна без апостолів», це літописне оповідання підносило Київ на особливу, недосяжну для інших міст висоту. Іншою, так само хрестоматійною, декларацією особливого статусу Києва, котра міститься у ранньому літописанні, є слова князя Олега, нібито виголошені ним після успішної виправи на Аскольда та Діра (882 р.): «Се буди мати градом русьским»[2].

Більшість дослідників убачає у цій метафорі кальку з грецького «метрополіс» (мати міст)[3] – як і самий Київ багато в чому копіював тодішній центр східного християнства («грецької віри»), Константинополь. Давно вже стало трюїзмом, що міський простір Києва формувався за образом – або, коли скористатися терміном, котрий пропонується нині в російській літературі[4], – «во образ» Царгорода. Важливо, однак, що самий Константинополь забудовувався з оглядкою на топографію іншого священного міста, де відбулися центральні події християнської історії – Єрусалиму. Так що тією мірою, якою Константинополь був другим Єрусалимом, Київ копіював не тільки Царгород, а й Єрусалим.

---

* В основу статті покладено доповідь, виголошену на конференції «Spiritual Spaces of Russian Culture: Meanings of Place and Religion in Russia's Past and Present» (11–13. 04. 2003, Gregynog, UK).

Утім, коли в сенсі архітектури такий зв'язок виступає опосередковано, то в давньоруській книжності він декларується у прямій формі. Відомо, наприклад, що в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона проведено паралель між будівництвом Єрусалимського храму та Київського Софійського собору[5], а в «Пам'яті та похвалі» Якова Мніха прокламується: «Оле чюдо ! Яко 2-й Иерусалим на земли явися Киев»[6].

Відомі й менш очевидні літературні паралелі. Так, зокрема, у працях останнього часу відзначається, що в «Хроніці Амартола», якою активно користувався укладач «Повісті временних літ», «матір'ю міст» названо саме Єрусалим[7]. Крім того, Єрусалим фігурує як «городам мати» у низці пізніших пам'яток, чиє датування залишається спірним – «Повісті про Волота Волотовича» й «Голубиній книзі», котрі, вочевидь, відбивають певні архаїчні нашарування народної свідомості[8]. Цікаво також, що в «Повісті про Волота Волотовича» прокламується, що «церковь иерусалимская всем церквам мати»; ці уявлення були поширені й у XVII ст.[9]. На їхньому тлі характерно, що документальні пам'ятки XV ст. (акти, пов'язані з висвяченням на митрополита Григорія Цамблака (1415 р.), грамота київського князя Олелька митрополиту Ісидору (1441 р.)), а також новгородські літописи називають київську Святу Софію «матір'ю (чи главою) всім руським церквам»[10].

Важко сказати, наскільки такі уявлення були пов'язані з ідеологемою «Київ – другий Єрусалим», яка сама по собі лише порівняно нещодавно стала предметом уваги дослідників. Заслуговує на увагу, що ця ідея пережила немовби друге народження на початку XVII ст. у зв'язку з цілком конкретними обставинами: висвяченням київського митрополита й єпископату єрусалимським патріархом Феофаном (1620 р.). Елементом спричиненого цією подією інтелектуального піднесення й стало мусування думки про тісний зв'язок між Києвом та Єрусалимом, що подеколи набирала вигляду формули «Київ – другий Єрусалим».

Останнім часом у контексті аналізу цієї формули було висловлене твердження про вживану щодо Києва дефініцію «богоспасаемый» / «богохранимый» як «індикатор» сакрального статусу міста. Маємо на увазі статтю Н. Яковенко «Символ «Богохранимого града»», що побачила світ десятиліття тому і була нещодавно передрукована у збірці есеїв «Паралельний світ»[11]. Дивує, що за цей час дослідницею не були скориговані помилкові твердження стосовно окресленої термінології, оприлюднені у першій версії статті, і вона знов упевнено декларує, що «така словесна формула з'явилася не раніше другої половини XVI ст.»[12]. При цьому за відправну точку у її використанні Н. Яковенко уважає приписку до тексту Патерика у редакції 1554 р. («написана бысть сиа книга ... у богоспасаемом граде Киеве»)[13], наголошуючи на тому, що в 2-й Касьянівській редакції Патерика (1462 р.)

Київ зветься нібито тільки «стольним», «славним», «богоіменитим». Це є тим більш дивним, що на тій самій сторінці видання Патерика, на яке посилається дослідниця, подано (щоправда, петитом у примітці) текст приписки до його 2-ої Касьянівської редакції Патерика за трьома списками кінця XV–XVI ст.: «Написана бысть книга сиа ... повелениемь смиренноинока Касияна, уставника печерьскаго, в лето 6970 ... в богоспасаемемь граде Киеве»[14]. Паралельно у тій-таки редакції пам'ятки знаходимо «Похвалу преподобному отцю нашему Феодосию, игумену печерьскому, иже есть в богоспасаемом граде Киеве»[15]. Крім того, визначення Києва як «богоспасаемого града» міститься й у 1-ій Касьянівській редакції Патерика (1460 р.): «Написаны же быша книги сиа ...в лето 6968 ...в богоспасаемом граде Киеве»[16]. Із патериковою термінологією корелює й визначення Києва як «богоспасаемаго града» у «Хожениї» ченця Варсонофія (1461–1462 рр.)[17].

Утім, усі наведені згадки, по суті, не мають принципового значення, оскільки на час появи зацитованих літературних пам'яток Київ принаймні кількасот років іменувався «богоспасаемым»/«богохранимым» містом. Саме так називав його у середині XI ст. славнозвісний митрополит Іларіон («священ бых и настолован в велицем и богохранимом граде Кыеве ... в лето 6559»[18]), і тоді ж, у середині XI ст., була створена служба на висвячення київської церкви св. Георгія, де про стольне місто Давньої Русі йдеться як про «матерь градом, Богом спасеныи Киев»[19]. Водночас фахівцям добре відоме те, як звертався у 1262 р. до митрополита Кирила, надсилаючи йому Кормчу книгу, болгарський деспот Яків-Святослав: «Преосвященному архиепископу Кирилу преславнаго града Кыева, учителю же всеи Руси и светилника церквам богоспасенаго града Киева»[20].

Останній приклад заслуговує на особливу увагу. З нього, передусім, випливає, що терміни «преславный» і «богоспасенный» виступали як взаємозамінні (що, до речі, засвідчує й лексика Іларіона[21]); відповідно, немає сенсу дошукуватись, коли на зміну першому приходить другий (чого прагне Н. Яковенко, покликаючись на «вкрай обмежену кількість руських писемних пам'яток XV – середини XVI ст.», яка «не дозволяє простежити напевне, коли й де Київ уперше перетворився зі "славного" та "стольного" на "богоспасаємий"»[22]). По-друге, вартий уваги запис у Рязанській Кормчій 1284 р., що їй за протограф правила Кормча 1262 р. У цьому запису, створеному на основі послання Якова-Святослава митрополиту Кирилу, Київ названо лише «преславным градом» – тоді як владика Йосиф, котрий ініціював переписку Кормчої, титулується «священым епископом богоспасеное области Рязаньские»[23]. Це унаочнює, що термін «богоспасаемый» вже у XIII ст. не мав, так би мовити, ексклюзивного характеру; а в XIV–XVII ст. як його носії виступають не тільки такі міста як Твер[24], Новгород, Псков[25], Москва[26], Вільно[27], а й малопомітні Переяславль-Заліський[28], Слуцьк[29], Углич[30]. З українських міст одним із перших починає згадуватись як «богом спасаемый»

Луцьк, котрий фіксується із цим визначенням принаймні з 1429 р.[31]. Цю традицію іменування можна було б подовжити на століття, маючи на увазі надання Любарта церкві Іоанна Богослова (1322 р.), де «богоспасаемыми» названі Луцьк та Острог[32], коли б не сумнівний характер цього документу[33]; утім, на час його фальшування (злам XVI–XVII ст.) таке титулування Острога фіксується в джерелах (зокрема, Острозькій Біблії[34]).

Очевидно, що кількість цих прикладів можна істотно збільшити – однак куди цікавішими є випадки паралельного використання термінів «богоспасаемый»/«богохранимый» стосовно Києва й інших міст. Зокрема, про те, що ця термінологія не уважалась за виключний атрибут Києва в XV–XVI ст., свідчать нотатки копіїстів 1-ої Касьянівської редакції Патерика; маємо на увазі списки, зроблені у 1462 р. «в богоспасаемем граде Москве» та в 1554 р. «в богоспасаемем в Великом Новеграде»[35]. Не менш показовим є й оперування вказаними дефініціями печерським архімандритом Йосифом Тризною: в його редакції Патерика згадується як «богохранимый град Киев», так і «богохранимый град Чернигов»[36]. Ще більш характерний паралелізм демонструє грамота єрусалимського патріарха Феофана від 9 травня 1620 р., де фігурують «богоспасаемые» Київ, Вільно й Могильов[37]. Очевидно, що, коли розуміти цей термін як «претензійну метафору з арсеналу «"імперської" візантійської лексики»[38], то на нього аж ніяк не міг би претендувати провінційний Могильов (хоч з цим, напевно, не погодились би місцеві патріоти, один із яких, Трохим Сурта, наприкінці XVII ст. занотував у своїй хроніці такий вірш: «Богом спасаемый сей град Могилев / Праотец и отец Яфетовых сынов»[39]). Насправді ж ми бачимо цілковиту «рівноправність» носіїв цієї термінології, яка унаочнює, що калькований з грецької вираз «богоспасаемый», поширившись на Русі, доволі швидко втратив свою «претензійність», перетворившись у щось на зразок етикетної формули. У її використанні не було певної системи – хоч найчастіше вона зустрічається в творах, написаних пишномовним, урочистим стилем. Однак розглядати дане кліше як вербальну ознаку сакральності Києва не є науково коректним. Куди показовішим в цьому сенсі є іменування міста святим градом, на яке натрапляємо вже у Іларіона[40] і яке було самоочевидним у XVII ст.[41].

Повертаючись до давньоруських часів і до тієї ролі, яку відігравав Київ у житті тогочасного суспільства, зауважимо, що переломним для нього став 1240 р., коли місто сплюндрували монголи. При цьому зміни, привнесені іноземною навалою, виявилися настільки глибокими, що невдовзі Київ перестав бути не тільки столицею Давньоруської держави (як його у 1240-х роках характеризував папський нунцій Плано Карпіні), а й князівською резиденцією.

Не менш важливим є те, що на зламі XIII–XIV ст. Київ покинув митрополит – чи, як відзначив з цього приводу літописець, «не терпя татарьского насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева, и весь Киевъ

розбежался»[42]. Традиційно вважається, що посилання на «татарське насилля» було лише засобом виправдання доволі ганебного вчинку митрополита Максима, котрий переніс свою резиденцію у Володимир-на-Клязьмі. Однак дослідження останніх десятиліть показали, що наприкінці 1290-х років ситуація у Південній Русі й справді була доволі напруженою через конфлікт між монгольськими володарями Токтою й Ногаєм[43]. Утім, у будь-якому випадку фактом залишається те, що на зламі XIII–XIV ст. Київ фактично покинула як світська, так і церковна верхівка; не дивно, що через півстоліття він став легкою здобиччю для литовців, котрі ствердилися тут на цілих двісті років. Однак, усупереч цьому, Київ продовжував уважатися на Русі «головним з-поміж усіх міст і країв»[44].

Збереження та побутування цих уявлень є тим більш знаковим, коли узяти до уваги партикуляризацію інтересів окремих руських земель, під знаком якої минуло все XIV ст. Через неї за все це століття ми практично не маємо в північно-східному літописанні репрезентативних звісток про Київ. Однак не можна й ігнорувати специфіку середньовічного мислення як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на давнину та звичаї предків; з другого боку, не слід забувати, що будь-який літописний звід, що поставав у Північно-Східній Русі, мав за свою відправну точку «Повість временних літ», де, як уже відзначалося, було акцентовано статус Києва як «матери градом русьским» і міста, осяяного божественною благодаттю.

Це аж ніяк не означає, що у Києва не було суперників. Винятковий інтерес у цьому сенсі становить оповідь Рогозького літописця про передачу Володимира-на-Клязьмі у володіння литовському князю Свидригайлу, котрий утік з Литви у 1408 р. За словами літописця (можливо, тверича за походженням), який різко засуджував передачу цього міста приходню великим князем московським Василієм I, «многославныи Володимерь есть стол земля Русскыя и град Пречистыя Богоматери ...И таковаго града не помиловавше москвичи, вдаша в одрьжание ляхови ... Во дни наша несть было, ни от древних слышано, иже толико градов дати пришелцю князю в землю нашу, наипаче же и стол Русскыя земля, многославныи Володимерь, мати градом»[45].

Показово, що в цьому фрагменті до Володимира прикладаються всі суто «київські» визначення (нагадаємо, що Київ вважався і містом, яке перебуває під особливим заступництвом Богородиці, чиє зображення прикрашало апсиду Софійського собору; відоме навіть патерикове оповідання «о богоизбраннеи церкви богородичине», де йдеться про її бажання зробити Києво-Печерський монастир місцем свого постійного перебування[46]). Однак у подальшому ця традиція іменування не дістала розвитку. Зростала міць Москви, відсуваючи в тінь всі інші руські міста. Москва також потребувала якихось свідчень небесного заступництва, певних переднакреслень її історичної долі. При цьому в принципі існувала можливість використання московськими книж-

никами моделі, наявної у «Повісті временних літ». У XVII ст. нею, наприклад, скористався автор так званої Могильовської хроніки, повідомивши, що, освятивши своєю присутністю київські гори, апостол Андрій вирушив далі на північ уздовж Дніпра, побувавши й на місці, де згодом постав Могильов[47].

Однак московські книжники вирішили не йти per pedes apostolorum і певною мірою дистанціювалися від особи апостола Андрія (тоді як, наприклад, у пізній, XVII ст., київській традиції його історичну роль було гіпертрофовано – він трансформувався у хрестителя Русі). Показово, що, коли в запису в уславленому Сійському Євангелії, де йдеться про святителів, котрими «похваляются» різні землі, Андрій фігурує як покровитель Русі (1339 р.)[48], то в пізніших пам'ятках московської книжності, зокрема, в «Житії» Стефана Пермського (злам XIV–XV ст.) та в «Слове о житии и преставлении великого князя Дмитрия Ивановича, царя русского» (кінець XIV – середина XV ст.), апостолом Андрієм вихваляється Помор'я (тобто Причорномор'я, оскільки вважалося, що він проповідував у Херсонесі та Синопі) або Грецька земля[49]; поруч із ним з'являється хреститель Русі Володимир, а Москву репрезентує «новый чюдотворец» Петро, тобто митрополит, котрий близько 1325 р. переніс свою резиденцію з Володимира до Москви й був канонізований безпосередньо після смерті, у 1327 р.

Цілком очевидно, що ця канонізація мала ідеологічний підтекст, оскільки переміщення митрополичої кафедри до Москви суттєво підвищувало як статус міста, так і шанси місцевих князів у боротьбі за політичну гегемонію на Русі. Цьому ж першому московському святому було приписане й пророцтво про славну майбутність Москви. Як наголошено у житії митрополита, він наполягав на побудові Іваном Калитою Успенського собору, переконуючи того: «Аще мене, сыну, послушаеши и храм Пресвятое Богородици въздвигнеши вь своем граде, и самь прославившися паче инех князий, и сынове, и вьнуци твои в роды, и град съй славен будет в всех градех русскых, и святители поживуть в нем, възыдут руки его на плеща враг его, и прославиться Бог в немь»[50].

За формою це провіщення дещо нагадує літописні пророцтва про долю Києва[51], хоч і не містить прямого виклику «матери градом русьским». Характерно, що й «переадресування» цієї метафори стосовно Москви постає у російському письменстві досить пізно – десь на початку XVII ст. (принаймні, за нашими спостереженнями, першим нею активно оперував Іван Тимофєєв[52]); тоді ж, у XVII ст., з'являються й легендарні сказання про початки Москви, де майже відсутні київські мотиви[53]. Важливо також те, що й з погляду архітектоніки Москва не відтворювала Київ – на відміну від того ж Володимира, котрий формувався сином Юрія Долгорукого, Андрієм Боголюбським, як суперник Києва.

Це суперництво виявлялося не лише в формі архітектурних аналогів (що ними були, зокрема, Золоті Ворота у Володимирі та заміська резиденція Боголюбово, котра копіювала київський Вишгород; характерно і те, що зведений за Андрія за зразком київської Десятинної церкви Успенський собор на кілька метрів перевищував Святу Софію). Іншим виразом цих аспірацій було намагання створити паралельну митрополичу кафедру (це, як відомо, вдалося московським володарям – тоді як Боголюбський зазнав поразки через спротив патріархії[54]), а також прагнення десакралізації Києва. Боголюбський не тільки вивіз із Вишгорода візантійську ікону, відому нині як ікона Володимирської Богоматері, а й, що суттєвіше, сплюндрував і розграбував Київ у 1169 р.[55].

До аналогічних дій у 1480-х роках вдався й великий князь московський Іван III, використавши як своє знаряддя кримського хана Менглі-Гірея. Підбурені московським володарем татари 1 вересня 1482 р. здійснили напад на Київ і вщент знищили місто. Масштаб цієї трагедії був настільки значним, що про неї згадували й століттям пізніше (у рукопису «Космографії» Козьми Індикоплова, що походить із Супрасльського монастиря, занотовано: «А как Киев изжог Менгирей, тому 107 лет»[56]). При цьому потрапили у полон як київський воєвода, так і печерський ігумен; самий Печерський монастир був пограбований – татари «все святые книги и иконы пожгоша»; деякі з ченців, намагаючись врятуватись, «бежали в печеру и там задохшася». Характерно, що на знак виконання своїх союзницьких зобов'язань кримський хан надіслав Іванові III золоті потир і дискос із осквернені татарами Святої Софії – і те, що цей дарунок був прийнятий, не можна розцінювати інакше, як блюзнірство.

Безумовно, спустошення Києва у 1482 р. було явищем винятковим. Однак певні кроки у напрямку десакралізації міста можна відзначити й у попередні часи. Відомо, наприклад, що, переселившись до Москви, загальноруські митрополити періодично навідувались до Києва, вивозячи при цьому книги, церковне начиння тощо. Ця практика знайшла свого критика в особі великого князя литовського Вітовта, котрий у 1415 р., наголошуючи на необхідності обрання суто київського митрополита з компетенцією в межах Литовської держави, відзначав, що московські митрополити «всю честь церковную Киевское митропольи инде относили»[57]. Внаслідок цього склалася така ситуація, що, коли в 1561 р. у віленських вчених колах постав задум надрукувати низку книг, зокрема, «Житіє» одного із фундаторів Києво-Печерського монастиря, Антонія, з'ясувалося, що його бракує в самому монастирі – й на його пошуки (як і на пошук інших книг) до Москви був відряджений ієродиякон Ісая Кам'янчанин[58]. Через політичні причини його місія виявилася невдалою – однак документи XVII ст. свідчать про те, що «Житіє Антонія Печерського» і справді зберігалось у Москві[59].

У контексті розорення Києва у 1482 р. украй цікавим є один маловідомий історичний документ – пом'яник, чи синодик, Печерського монастиря, відновлений ченцями після того, як попередній «изгорел пленением киевьскым безбожнаго царя Менкиреа (Менглі-Гірея. – *О.Р.*) и с погаными агаряны»[60]. У ньому ми знаходимо не тільки поминання численних московських вельмож, а й запис про те, що «князь великый Иоанн Васильевич Московьскыи вписал род свои» до цього синодику – що особливо прикметно, коли узяти до уваги, що йдеться тут про того самого Івана III, котрий дещо раніше ініціював плюндрування татарами Києва і з чиєї провини був спустошений Печерський монастир! Більше того – після включення Сіверщини до складу Росії внаслідок московсько-литовської війни 1500–1503 рр. її правлячі кола виступили на захист майнових інтересів Києво-Печерського монастиря, котрий мав земельну власність на захопленій Іваном III території. На доказ цього ми маємо низку документів середини XVI–XVII ст.

Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти Сигізмунда I з дозволом на відновлення збору печерськими ченцями «за границей», тобто на території Московської держави, данини, яка «с давных часов хоживала з украинных северских городов, з Стародуба и з Новагородка, к тому манастырю»; надходження цього «стародавного доходу и пожитку манастыра Печерского» припинилося з включенням Сіверщини до складу Російської держави[61]. Отриманий ченцями дозвіл «по дань до Москвы посылати» у 1571 р., після інкорпорації Київщини Короною, був ствердженим, на прохання печерського архімандрита Іларіона Пясочинського, Сигізмундом-Августом[62], однак за умов Лівонської війни (1558–1583 рр.) виплата данини фактично припинилася. Коли ж у 1583 р. архімандрит Мелетій (Хребтович) звернувся до Івана IV з проханням про її надходження «по прежнему преданью и обычаю», з'ясувалося, що «старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать не могли»; відтак, думному дяку Андрію Щелкалову було наказано «послать сыскать в те городы северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша милостыня давана»[63]. Іван IV пообіцяв архімандриту після «сыску» видати «о той милостине указ свой»; однак смерть царя стала цьому на перешкоді.

Зацитований актовий матеріал переконливо свідчить, що в усіх цих випадках йшлося не про пожертви, а про регулярну данину Печерському монастирю; щоправда, стосовно походження і природи цієї данини в джерелах XV–XVI ст. немає ніякої інформації. Єдиний натяк на існування певного зв'язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить згадана вище грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній фігурує разом із його «пределами» – київським Микільським Пустинським монастирем і «трема монастыры Северское земли, черниговский, бранский и Новгородка Сиверского»[64]. Однак цей документ, хоч іноді й розглядається в літературі як автентичний, є

фальсифікатом початку 1590-х років, що в ньому відбилися історичні реалії того часу – передусім, намагання печерського архімандрита підкорити своїй духовній владі сусідній Пустинський монастир (його унаочнює королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із забороною «без жадного права, над привилея и волность их, наданя и фундуши ... монастиру Пустинскому надание ... в повинность владзи и послушенства своего их мети»[65]).

З'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дають можливість документи XVII ст. із фонду московського Посольського приказу. У справі про приїзд до Москви печерських ченців у 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно з якою у 1586 р. цар разом із іншими грошовими сумами надіслав архімандриту Мелетію «50 рублев за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в государевых в северских городех»[66]. Знята тоді ж копія даної грамоти через розпорошення архівних фондів опинилась у складі іншої справи, однак і вона є приступною для дослідників[67].

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгорода-Сіверського й Стародуба. Можна, хоч і з певною обережністю, припустити, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (чий рід, до речі, фігурує у печерському пом'янику[68]) і Шем'ячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли цими містами. Втім, за браком будь-яких документів і згадок про них у джерелах дане припущення залишається у сфері гіпотез (не слід забувати, що перші відомості про печерські маєтності сягають другої половини XI ст.).

Хоч би як там було, фактом є те, що у XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря; після включення Сіверської землі до складу Московської держави монастир зберіг права на ці маєтності, котрі, таким чином, набрали інтерполітичного характеру. При цьому йшлося не про одиничне явище. Зауважимо, зокрема, факт звернення до царя Михайла Федоровича в 1640 р. ігумена київського Микільського Пустинського монастиря, котрий нагадав у своїй грамоті, що «от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путивльском некоторые отчины и земли на тот святый Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны суть, с которых за войною и посямест ничто не приходит обители нашей; и сего ради молим величества царствия твоего, пресветлый царю государю, благоизволи любо той отчине и земле зде к монастырю нашему Пустынскому, по прежних царей и государей грамотах, прилучити и чрез многие лета задержанья, по своей благости царской, повели отдати или в то место (замість цього. – *О.Р.*) царским своим жалованьем нас, богомольцев своих, ущедрити»[69].

На підтвердження своїх прав монастирем була представлена «жаловалная грамота великого князя Василья Ивановича 7019 (1510/1511 р. – *О.Р.*) году, какова дана в киевской Николской Пустынской монастырь игумену Мокарью с братьею на вотчинную землю в Новгородцком уезде Северском да в Путивльском уезде во многих местех»[70]. Грамота, на жаль, не збереглась, але в давньому, 1673 р., описові архіву Посольського приказу її згадано (хоч і помилково) як «жалованную грамоту великого князя Василья Ивановича Николского Путивльского (!) монастыря игумену Макарию з братьею на землю и на угодья в Путивльском уезде 7019 году»[71]. Про те, що в першій половині XVI ст. монастир мав змогу здійснювати збір данини зі своїх сіверських маєтностей, свідчить грамота Сигізмунда I київському воєводі Андрію Немировичу, яка зберігається у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України НАНУ: «Присылали к нам игумен и вси старцы манастыря святого Николы с Киева, чолом бьючи о том, штож которая дань здавна ходит до того манастыря Пустынского с Путивля и з Новагородка Сиверского; ино деи тыми разы оттоль к ним присылают, хотячи им тую дань выдавати; нижли они без дозволенья нашого не смели по тую дань за границу там посылати и били нам чолом, абыхмо им того дозволили. А про то абы твоя милость по тую дань к Путивлю и к Новугородку Сиверскому им посылати не заборонял» (1528 р.)[72].

Утім, наприкінці XVI ст., за часів Федора Іоанновича, монастирю було відмовлено у праві на «вотчинную землю, что была вотчинная земля за тем Николским монастырем в Путивле и в Новегородке»[73]. Можливо, тоді ж втратив свої сіверські маєтності й Печерський монастир (принаймні, їх немає у реєстрі його земельних володінь, укладеному в 1593 р.[74]). Очевидно, з 1586 р. цей монастир почав отримувати «за оброк» регулярну царську субсидію: виданою того року грамотою гарантувався безперешкодний проїзд печерських ченців до Москви по «милостиню» у 1588 р.[75]. Це й створило прецедент, на підставі якого монастир наполягав на своїх правах на цю, компенсаційну за своєю природою, «милостиню» у другій чверті XVII ст., коли Сіверщина опинилась у складі Речі Посполитої. Таким чином, ходіння київських ченців до Московщини у XVII ст. спиралися на традицію попередніх часів, коли місцеві правителі виділяли належну їм сіверську данину – й це, безумовно, зміцнювало позиції Москви у середовищі православного духовенства.

Так що, як бачимо, немає підстав вірити автору широковідомого трактату «Про норови татар, литовців і москвитян» Михалонові Литвину, котрий у середині XVI ст. стверджував, що «московський князь щорічно отримує значні доходи з тих маєтностей Печерського монастиря, які до нього відійшли» і «не поспішає їх повернути»[76]. Очевидно, у цьому фрагменті Литвин не так дбав про справжній стан речей, як намагався підкреслити підступність Івана IV. Характе-

ризуючи його ставлення до Києва, Литвин відзначав, що московський володар «понад усе прагне здобути це місто, яке йому до вподоби, стверджуючи, що він – нащадок Володимира, київського князя. Чимало ремствують і його люди, що не володіють цією давньою столицею царів та її святощами»[77].

Це зауваження литовського публіциста є цілком слушним – і його якнайкраще підтверджує ремарка одного з московських літописців часів Івана Грозного, котрий занотував: «Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!»[78]. Справді, Іван IV претендував на контроль над Києвом та усіма руськими землями, покликаючись на прямий династичний зв'язок із давніми київськими князями Рюриковичами, чиї володіння він уважав своєю спадковою «отчиною». Так само суттєвим було й відзначене Литвином бажання московських правлячих кіл оволодіти київськими святощами.

Москву прагнули оточити не лише ореолом політичної могутності, а й аурою православної святості; це прагнення актуалізувалося претензіями Москви на духовне лідерство у православному світі після падіння Константинополя (1453 р.). Реалізації цієї мети слугувало, зокрема, активне акумулювання в Москві православних реліквій – передусім, святих мощей. Так, Іван IV переніс до Москви з відвойованого у Литви Чернігова рештки страстотерпників за віру – св. Михайла Чернігівського та його боярина Федора[79]. У Києві ж, як відомо, зберігалися не лише такі реліквії, як мощі великомучениці Варвари, а й нетлінні рештки печерських старців, які глибоко шанувалися на Русі.

Резюмуючи, можна відзначити, що ставлення московських правлячих кіл до Києва було двоїстим. З одного боку, вони хотіли б витиснути його з суспільної свідомості, мінімізувати його духовний авторитет. Але, з другого боку, вони базували свою зовнішньополітичну програму на акцентуванні ролі Києва у житті давньоруських земель – на тому, що в попередні часи, за словами Івана IV, «и Вилна была, и Подолская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву»[80].

Не менш важливим був Київ і з точки зору претензій великих московських князів на царський титул. Основою цих претензій було те, що їхній далекий предок київський князь Володимир Мономах буцімто отримав царські регалії з Візантії; однак з Польсько-Литовської держави лунали заяви, що, позаяк Київ належить Литві, «никому бы тым именем и титулом царства киевского не было пристойно писатися – одно его королевской милости, а не великому князю московскому» (1548 р.)[81]. Так що в Москві не могли просто дистанціюватися від Києва – місцевим правителям треба було оволодіти цим містом з низки принципових причин. Однак успіхів у цьому напрямку вони не досягли – навіть отримавши на початку XVI ст. такий важливий у воєнно-стратегічному відношенні плацдарм, як Сіверщина.

Можливо, реакцією на це стала поява компромісної теорії, згідно з якою Москва вже увібрала в себе київську спадщину, що сама по собі вона є другим Києвом. Слід відзначити, що маніфестації цієї теорії в джерелах мінімальні – так що навіть такий компетентний дослідник як Чарльз Гальперин в одній зі своїх праць зауважив, що вказана ідея ніколи не була висловлена експліцитно[82]. Однак це не зовсім так – і в цьому переконує текст «Казанської історії» з її запальним вигуком: «Воссиял ныне стольный и преславный град Москва, яко вторый Киев... и третий новый великий Рим, провоссиявший в последние лета, яко великое солнце в велицей нашей Русской земли»[83]. Як бачимо, у цьому невеликому фрагменті «співіснують» дві ідеї translatio: «Москва – другий Київ» та «Москва – третій Рим».

Остання ідея, сформульована у 20-х рр. XVI ст. псковським ченцем Філофеєм, користується найбільшою популярністю серед фахівців (нещодавно результати її дослідження були підсумовані у змістовній монографії Синициної[84]). Однак насправді у XVI–XVII ст. російський месіанізм прокламувався через низку аналогічних ідей, що до їх кола належали ще й такі як «Москва – другий Константинополь» (зустрічається вже у «Викладі пасхалії» митрополита Зосими) та «Москва – другий Ізраїль (або Єрусалим)». При цьому жодна з цих ідей не була домінантною (наприклад, патріарх Никон рішуче відкидав ототожнення Москви з третім Римом і надавав перевагу баченню Москви як другого Єрусалима – дбаючи, зокрема, про будівництво Ново-Єрусалимського монастиря).

Для нас є принциповим, що до кола цих ідей належали й уявлення про духовну тотожність Москви з Києвом, священним містом східного слов'янства; фундамент цих уявлень складали як перенесення митрополичої резиденції з Києва до Москви, так і родова спадковість Рюриковичів. Поставши в XV–XVI ст., ці ідеї глибоко вплинули на суспільну свідомість і сформували чимало культурних стереотипів; однак ані книжники, ані політики так і не подолали бар'єр, що пролягав між їхніми теоретичними побудовами та реальністю міста, яке вони намагалися перетворити на примару минулого.

[1] Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 26.

[2] Там же. – С. 38.

[3] З останніх праць на цю тему відзначимо: *Назаренко А.В.* Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.). – М., 1996. – С. 69–72; *Висоцький С.О.* Київ: «Се буди мати градомъ русьскимъ» (про літописний вислів та його тлумачення) // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 99–103 (наголосимо, однак, на проблематичності авторського висновку про те, що під «руськими градами» літописцем розумілися лише міста Південної Русі). Цікаво,

що М.М. Карамзін уважав це визначення настільки усталеним, що розшифровував наявну в Костянтина Багрянородного назву Києва, Самватас, як «сама мать, ибо Киев назывался в древности материю городов русских» (*Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1989. – Т. 1. – С. 199). Щодо сучасних тлумачень терміну Самватас див.: *Зоценко В.М.* Ще раз про Самбатас // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 126–132; *Strumiński B.* Linguistic Interrelations in Early Rus'. – Roma, 1996. – P. 131–132.

[4] *Данилевский И.Н.* Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 134, 146 (див. також передрук: *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)). – М., 2001. – С. 355, 389–390); *Ранчин А.М.* О принципах герменевтического изучения древнерусской словесности // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2000. – № 2 (4). – С. 79.

[5] Древняя русская литература: Хрестоматия. – М., 1980. – С. 31.

[6] Цит. за: *Ричка В.* Єрусалим у політичній культурі та релігійній традиції українського середньовіччя // Jews and Slavs. – Jerusalem; Kyiv, 2000. – Vol. 7. – P. 21.

[7] Там само. – С. 25. На жаль, це твердження, багаторазово тиражоване науковцем, жодного разу не було підкріплене посиланням на джерела. Інший дослідник цієї проблеми, І. Данилевський, також убачає в іменуванні Києва «матір'ю руських міст» порівняння з Єрусалимом, однак виводить його від іншого джерела «Повісті временних літ» – «Житія Василія Нового» (*Данилевский И.Н.* Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? – С. 139–140).

[8] *Данилевский И.Н.* Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? – С. 139; *Ричка В.* Вказ. праця. – С. 25.

[9] *Пелешенко Ю.* «Похвала Єрусалиму» Захарії Копистенського в контексті церковно-політичної ситуації в Україні у 20-х–30-х роках XVII ст. // Jews and Slavs. – Vol. 7. – P. 48, 52.

[10] Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 24. – С. 33 («видехом презираему от митрополита Фотиа церковь киевьскую, еже глава есть всеи Руси»); Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., 1976. – С. 179 («Святыя деля Софеи, еже есть премудрость божия, матери сущеи всем церквам рускым»); Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 1. – С. 33 («к соборнои церкве киевской, матери всем церквам русским»). Ці уявлення репродукуються і в пізніші часи – зокрема, в XVII ст. Див.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования. – К., 1883. – Т. 1. – С. 547.

[11] *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т. 4. – С. 52–75; Її ж. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // Її ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 296–330.

[12] *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років. – С. 53; Її ж. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки). – С. 298.

[13] *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик: (Вступ. Текст. Примітки). – К., 1930. – С. 193.

[14] Там само. – Прим. 1. Див. також у публікаціях: *Абрамович Д.И.* Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике. – СПб., 1902. – С. 88. – Прим. 104; Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов. – М., 2000. – № 61. – С. 173–175

(опис примірника Патерика 2-ої Касьянівської редакції з колекції Оболенського, який Абрамович відносив до XV–XVI ст.; нині датується кінцем XV ст.).

[15] *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик. – С. 86.

[16] *Абрамович Д.И.* Исследование о Киево-Печерском Патерике... – С. 72.

[17] Книга хожений: Записки русских путешественников XI–XV вв. – М., 1984. – С. 162. Зауважимо також близькі за часом випадки іменування Києва «богоспасаемым» / «богом спасаемым» містом. Це запис настоятеля Супрасльського монастиря про будівництво Благовіщенської церкви (бл. 1503 р.; опубл.: *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С. 24) та два сумнівні документи київського походження: запис 1411 р. в Євангелії Микільського Пустинського монастиря (*Закревский Н.В.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 745) і грамота 1481 р. на ставропігію Києво-Печерському монастирю патріарха Максима (Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – № 1. – С. 2).

[18] Цей автобіографічний запис цитуємо за: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1. – С. 200.

[19] *Ягич И.В.* Служебные Минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1096 гг. – СПб., 1886. – С. 461.

[20] *Щапов Я.Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – М., 1978. – С. 140.

[21] Древняя русская литература. – С. 31 (Київ – град «славныи», «всеславнии»).

[22] *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років. – С. 53; Її ж. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки). – С. 298.

[23] *Столярова Л.В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – М., 2000. – № 118. – С. 136; *Щапов Я.Н.* Указ. соч. – С. 140–152.

[24] Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – М., 1986. – Ч. 1. – № 2. – С. 65; *Клюг Э.* Княжество Тверское (1247–1485 гг.). – Тверь, 1994. – С. 321 (серед численних прикладів, наведених автором, відзначимо тільки – як зразок «співіснування» різних дефініцій – нотатку у Євангелії 1418 р., написаному «в богоспасаемем и преславнем граде Тфери»).

[25] *Романова А.А.* Древнерусские календарно-хронологические источники XV–XVII вв. – СПб., 2002. – С. 193.

[26] Там же. – С. 343.

[27] Зауважимо, зокрема, Біблію, написану у 1514 р. «в богохранимем великом и славном граде у Вильни» (*Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 159–160); див. також: Собор в богоспасаемом граде Вильни бывший // Памятники полемической литературы в Западной руси. – СПб., 1878. – Кн. 1. – С. 5.

[28] *Столярова Л.В.* Указ. соч. – № 310. – С. 323–324.

[29] *Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А.* Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. – Kraków, 1997. – T. 2. – S. 62.

[30] *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1857. – Прим. 7.

[31] Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. – К., 1917. – Т. 1. – № 63. – С. 114.

[32] Грамоти XIV ст. – К., 1974. – № 6. – С. 22.

[33] Порівн. спостереження: *Щербаковский Д.М.* Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18. – Вып. 3–4. – Отд. 2. – С. 61–70; *Грушевський М.* Коли сфабрикована грамота Любарта Луцькій катедрі? // Записки НТШ. – 1906. – Т. 70. – Кн. 2. – С. 71–72; *Флоря Б.Н.* Две грамоты князя Любарта // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. – М., 2000. – С. 250–254.

[34] *Кукушкина М.В.* Книга в России в XVI веке. – СПб., 1999. – С. 172.

[35] *Абрамович Д.И.* Исследование о Киево-Печерском Патерике... – С. 78, 87 (прим. 101).

[36] *Кучкин В.А.* Княжеский помянник в составе Киево-Печерского Патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1995 г. – М., 1997. – С. 172, 232.

[37] *Сенченко М., Тер-Григорян-Дем'янюк Н.* У пошуках істини, або ще раз про час заснування Київської братської школи // КС. – 1996. – № 6. – С. 57, 59, 60, 61.

[38] *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років. – С. 53; Її ж. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки). – С. 298–299.

[39] Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 240.

[40] Древняя русская литература. – С. 31.

[41] Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 2003. – Т. 40. – Приложение 1. – С. 156, 166; Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 612, 613.

[42] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1927. – Т. 1. – Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Ст. 485. Цікава паралель до цього виразу міститься в грамоті великого князя литовського Олександра київському воєводі (1503 р.), спричиненій турботою про те, «абы для таковое великое налоги место нашо не розышлося» (Акты ЗР. – Т. 1. – № 207. – С. 356).

[43] Власне, уперше на можливий зв'язок між цим конфліктом і ситуацією у Києві звернув увагу Ф. Петрунь (Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби: Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1932 (?). – С. 156–157)). Однак це спостереження залишилося непоміченим, оскільки збірка «Полуднева Україна» так і не побачила світ (цитуємо її текст за єдиним вцілілим фрагментом верстки з колекції Ф.П. Максименка; щодо складу «Полудневої України» див.: *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі, яких було знищено (1920–1941) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 574–575); тож у 1980-х рр. цю гіпотезу було сформульовано наново (вочевидь, під впливом коментарів Є. Скржинської до публікації щоденника А. Контаріні): *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 15–16 (порівн.: Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 236). Останнім разом цю ж думку – знову-таки самостійно – висловив Д. Островський: *Ostrowski D.* Why Did the Metropolitan Move from Kiev to Vladimir in the Thirteenth Century? // Christianity and the Eastern Slavs. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1993. – Vol. 1: Slavic Cultures in the Middle Ages. – P. 83–101.

[44] Так у середині XVI ст. характеризував Київ Михалон Литвин (Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 96). Щодо декларацій харизматичного статусу Києва у джерелах див.: *Rusyna O.* On the Kyivan Princely Tradition from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 18. – № 3/4 (December 1994). – P. 175.

[45] Рогожский летописец // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 15. – Вып. 1. – Ст. 181. Показовою є й позиція диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими, котрий у 1419 р. згадував про велич Києва у минулому часі: «Потщахся постигнути славный град Киев, иже бе мати и глава всем градовомь рускимь» (Книга хожений: Записки русских путешественников XI–XV вв. – М., 1984. – С. 120).

[46] *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик. – С. 6. Див. коментар: Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – СПб., 1995. – С. 43, 246–247.

[47] Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 239.

[48] *Столярова Л.В.* Указ. соч. – № 239. – С. 238. Цей запис є парафразою фрагмента Іларіонового «Слова про закон і благодать» (порівн.: Древняя русская литература. – С. 30). Дослівне відтворення цього пасажу маємо у компілятивному «Послании на жидов и на еретики» ченця Сави (1488 р.): ЧОИДР. – 1902. – Кн. 3. – Ч. 2. – С. 89.

[49] Древняя русская литература. – С. 153, 157.

[50] Житие митрополита Петра // Прохоров Г.М. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Повесть о Митяе. – СПб., 2000. – Приложения. – С. 430. На вагу цього пророцтва у політичній свідомості вказує те, як Іван Грозний осмислював здобуття Полоцька (1563 р.): *Соловьев С. М.* Сочинения. – М., 1989. – Кн. 3. – С. 557. З особливим пошануванням ставився Грозний і до такої родинної реліквії як «крест Петра чудотворца, которым он благословил род наш» (див. його заповіт: Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. – М., Л., 1950. – С. 433).

[51] Принаймні, вони постали у межах одного культурного коду – чого не можна сказати, наприклад, про пророцтво стосовно долі Вільна, яке міститься у легендарній частині білорусько-литовських літописів широкої редакції. Тут ідеться про те, що Гедимін побачив уві сні залізного вовка, «а в нем ревет, как бы сто волков выло»; як розтлумачив князеві його «наивышши ворожбит» Ліздейко, «волк железныи знаменует – город столечныи тут будет, а што в нем унутри ревет, то слава его будет слынути на весь свет» (Летописи белорусско-литовские. – С. 96, 153, 180–181, 201, 222).

[52] Временник Ивана Тимофеева. – М., Л., 1951. – С. 83, 95, 127, 143, 253, 267 тощо.

[53] Маємо на увазі такі твори як «Сказание о убиении Даниила Суздальского и о начале Москвы», «Сказание о зачатии Москвы и Крутицкой епископии», «Повесть о зачале Москвы» (щодо останньої див. коментар: *Плюханова М.* Указ. соч. – С. 157–163). Виняток щодо цього становить «Летописец вкратце», який містить, за виразом Карамзіна, «сказку, что Олег на пути своем в Киев построил Москву» (*Карамзин Н.М.* Указ.соч. – С. 247. – Прим. 292; докладніше: *Гольдберг А.Л.* Легендарная повесть XVII в. о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1982. – Т. 13. – С. 50–63).

[54] Щоправда, за слушним спостереженням Б.Успенського, «побудова Володимира як другого Києва, спричинена намаганням Андрія Боголюбського заснувати в ньому митрополію ... створила передумови для переносу туди митрополії після татаро-монгольського нашестя» (*Успенский Б.А.* Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М., 1998. – С. 326)).

[55] Див. докладний аналіз цих колізій: *Pelenski J.* The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998. – P. 21–60.

[56] *Рогов А.И.* Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С. 327. Детальніше про події 1482 р. див.: *Pelenski J.* Op. cit. – P. 103–115.

[57] Акты ЗР. – Т. 1. – № 25. – С. 36.

[58] З-поміж останніх праць, присвячених його місії, див., передусім: *Синицына Н.В.* Исайя Каменец-Подольский и Максим Грек: (Из истории русской культуры второй половины XVI в.) // Литература и искусство в системе культуры. – М., 1988. – С. 195–208; *Граля И.* Иван Михайлов Висковатый: Карьера государственного деятеля в России XVI в. – М., 1994. – С. 251–257, 341–342; *Choroszkiewicz A.* O misji Izajasza do Moskwy – raz jeszcze // Aetas media aetas moderna. – Warszawa, 2000. – S. 403–424. Літературу попередніх часів див. у довідковій статті М.Д. Кагана: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1988. – Вып. 2. – Ч. І. – С. 444–448.

[59] Згідно з укладеним бл. 1611 р. описом царської бібліотеки, в ній значилася «книга в полдесть Житие Антония Печерскаго» (*Белокуров С.* О библиотеке московских государей в XVI столетии. – М., 1898. – С. 321; Библиотека Ивана Грозного: Реконструкция и библиографическое описание. – Л., 1982. – С. 37). Щодо розбіжностей у тлумаченні цієї звістки див.: *Артамонов Ю.А.* Проблема реконструкции древнейшего Жития Антония Печерского // Средневековая Русь. – М., 2001. – Вып. 3. – С. 6–7. Порівн.: Макарий. История русской церкви. – М., 1996. – Кн. 4. – Ч. 2. – С. 205. – Прим. 35.

[60] *Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 1–2.

[61] Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 204. – С. 368–370.

[62] Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. 3. – № 52. – С. 157–158.

[63] *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – № 7. – С. 18–19.

[64] Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 1. – С. 1.

[65] Архив ЮЗР. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – № 31. – С. 63–64; № 36. – С. 73.

[66] РДАДА. – Ф. 124, оп. 1628 р., спр. 1. – Арк. 38, 43.

[67] РДАДА. – Ф. 124, оп. 1586 р., спр. 1. – Арк. 1–3.

[68] *Голубев С.Т.* Древний помянник... – С. 56.

[69] Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – № 21. – С. 32.

[70] Там же. – № 17. – С. 26. Цікаво, що паралельно з отриманням цієї грамоти, у березні 1511 р., Микільський монастир дістав від Сигізмунда І одну службу людей у Мозирському повіті на знак часткової компенсації того, що «в них отошло за границу в Московщину» (Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т. 2. – № 102. – С. 126).

[71] Опись архива Посольского приказа 1673 года. – М., 1990. – Ч. 1. – С. 213.

[72] НБУ НАНУ, ІР. – Ф. 301, № 595 (П.). – Арк. 186.

[73] Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 17. – С. 26.

[74] Див.: Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 91. – С. 386–388.

[75] РДАДА. – Ф. 124, оп. 1586 р., спр. 1. – Арк. 4–5.

[76] *Михалон Литвин.* Указ. соч. – С. 102.

[77] Там же.

[78] Софийские летописи // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т. 6. – С. 315.

[79] Докладніше див.: *Макарий.* Указ. соч. – Кн. 4. – Ч. 2. – С. 27, 205. Цікаво, що низка творів, присвячених цій події (послання святим, тропар і кондак на їхню честь), має в рукописах вказівку на авторство Івана Грозного. Дослідники ставляться до цієї згадки із різним ступенем довіри (порівн.: *Рамазанова Н.В.* Тропарь и кондак на пренесение честных мощей князю Михаилу Черниговскому, «...творение Ивана, богомудрого царя, самодержца Российского» (к проблеме атрибуции) // Литература Древней Руси: Источниковедение. – Л., 1988. – С. 107–116; *Калугин В.В.*

Андрей Курбский и Иван Грозный: (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя). – М., 1998. – С. 185, 214)).

[80] СИРИО. – СПб., 1892. – Т. 71. – С. 172.

[81] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). – М., 1843. – С. 51.

[82] *Halperin C.J.* Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought // Russian History. – 1980. – Vol. 7. – Pt. 3. – P. 320.

[83] Казанская история. – М., Л., 1954. – С. 57. Див. також коментар: *Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560-s). – The Hague; Paris, 1974. – Chap. VII.

[84] *Синицына Н.В.* Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). – М., 1998.

Віталій Щербак

Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Важливе місце в процесі дослідження генези козацтва належить з'ясуванню його соціального портрету. Актуальність цього питання зумовлена широким спектром джерел формування козацької верстви. Крім того, слід враховувати відношення до козацтва урядових кіл, особливо польських. Після Люблінської унії в офіційній документації фігурували виключно реєстровці або ж набрані до війська на час чергових воєнних кампаній. В епістолярній спадщині магнатів та шляхти козаки часто називалися хлопами, черню, розбійниками. Тому для складання узагальнених даних вимагається копітка робота по виявленню, відбору і систематизації наявних документальних свідчень.

Фактичний поділ козацтва на два прошарки – старшину і рядових простежується вже з середини XVI ст., як у середовищі перебуваючих на королівській службі, так і в запорозькій громаді. Відповідно різним було їх суспільне становище, що впливало на формування соціального портрету. Для з'ясування останнього найбільш перспективним є застосування методу просопографії, тобто висвітлення біографій найтиповіших репрезентантів певного осередку в той чи інший період. Йдеться про походження, майнове становище, заняття, стиль поведінки.

Немає сумніву, що вищих щаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які, крім природних даних, мали ще й специфічний набір необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначалося походженням. З виникненням козацького реєстру до його верхівки, як правило, входили представники шляхетського стану – Ян Бадовський, Федір Дід, Іван Головач, Войтех Чоновицький, Криштоф Косинський, Григорій Лобода. В наступні десятиріччя старшина Війська Запорозького поповнювалася й вихідцями з інших соціальних верств, хоча шляхтичі завжди становили значний її відсоток. Характеризуючи суспільне становище козацької старшини в кінці XVI – першій половині XVII ст., Василь Гришко, зокрема, писав: «І тоді в апараті козаччини мали бути люди, що відповідали за її господарчо-військову організацію, що мусіли вдаватися і до побирання стацій на користь козаків, як оборонців краю, з сільського населення. І тоді вже постала межа, що відграничувала не тільки селянство від військового аристократизму,

а й рядові козацькі маси. Тоді ще в лавах козацьких жила і діяла верхівка, що становила хребет військової адміністрації і що вела своє господарство, користуючись і працею своїх підданих. Тоді ще серед козаків витворилась її заможніша й культурніша зверхня верства»[1].

Серед славних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Рік його народження невідомий, але окремі біографічні дані знаходимо у «Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем[2]. Вихідець з православної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, яка відповідала тогочасному вищому навчальному закладу. Прогресивні традиції школи справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Однак цивільна служба не прийшлася до душі талановитого юнака, і він віддав перевагу лицарському ремеслу.

На Запорожжі Петро Сагайдачний досить швидко здобув авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків. Згодом козаки обирають його кошовим отаманом. Під проводом Петра Сагайдачного запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Кафу, Ізмаїл, Кілію, Синоп, Трапезунд. Згодом він вступив на державну службу і між 1610 і 1613 рр. вперше обирався старшим реєстру. В умовах соціальної напруги Сагайдачний проявив неабиякі дипломатичні здібності під час Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) комісій – угод між реєстровим козацтвом і коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Проживання реєстровців обмежувалося королівщинами, а місце служби – Запорожжям. Водночас успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчути властям силу козацтва і його необхідність для держави. Польський полководець Якуб Собеський зазначав: «Завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацького свавілля; часто навіть не роздумуючи, карав смертю за найменші провини; свої недолюблювали його за це і неодноразово волею більшості він ледве не був позбавлений верховного проводу запорозьким військом. До забобонності ревнивий прихильник православного обряду, він був затятим ворогом тих, хто переходив у лоно римської церкви; все це давало привід його противникам до самої його смерті тримати в підозрі його відношення до Речі Посполитої»[3].

Прагнення добитися прихильності Сигізмунда III для поліпшення становища православних в Україні стало визначальним у рішенні Петра Сагайдачного вирушити в експедицію до Москви восени 1618 р. на допомогу королевичу Владиславу. На чолі 20-тисячного загону козаків гетьман оволодів Путивлем, Лівнами, Єльцем і розгромив царське військо під Серпуховом. Про облогу Москви документальних свідчень майже не збереглося. Лише в одному з російських літописів

говориться, що під час штурму Кремля 1 жовтня «тех литовских людей от города отбиша, гетман же отыде прочь и стал опять в таборах»[4]. Переговори між Владиславом і царськими посланцями завершилися підписанням Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р., згідно з яким королевич відмовився від московського престолу, а до складу Речі Посполитої відійшла Смоленська земля та Чернігово-Сіверщина.

Сигізмунд III не стримав слова щодо надання свободи православ'я в Україні. Очевидно, це значною мірою вплинуло на політичну орієнтацію гетьмана. На початку 1620 р. Сагайдачний відрядив до Москви посольство на чолі з Петром Одинцем. Гетьман виступив з пропозицією перейти на царську службу[5]. Запорозькі посланці були прийняті в Посольському приказі. Однак московський уряд не дав позитивної відповіді на прохання козаків, зважаючи на умови Деулінського перемир'я.

Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, яка занепала після Берестейського собору. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив п'ятьох єпископів на православні кафедри, а ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького – у сан митрополита київського і галицького. Ця подія привела до загострення відносин між польсько-шляхетським урядом і козацтвом. Однак загроза турецької агресії після поразки кварцяного війська на Цецорських полях змусила короля знову звернутися за допомогою до Сагайдачного.

Більше місяця тривали бої під Хотином (1621), в результаті яких армія султана Османа II зазнала значних втрат. Вирішальна роль у відсічі турецької експансії належала українським козакам, слава про яких, за словами сучасника, «поширилася далеко серед різних народів»[6]. В одній з битв Петро Сагайдачний був тяжко поранений. Перебуваючи на лікуванні в Києві, він заповів своє майно на освітні й благодійні цілі.

Коріння шляхетської родини Сулим також відноситься до західноукраїнського регіону. У XVI ст. вони володіли маєтностями в Кременецькій волості на Волині, а в 1577 р. Георгій Сулима займав посаду кам'янецького мечника[7]. З часом бачимо Михайла Сулиму серед засновників нових поселень на Подніпров'ї. Очевидно, саме в с. Рогощі Любецького староства в його сім'ї й народився син Іван[8], якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки Івана Сулими проходили традиційно для людини його стану. Одержавши певну освіту, він пішов на службу до Станіслава Жолкевського. За історичними джерелами, в 1615 р. Сулима згадується управителем магнатських маєтків на Переяславщині, де й одержав у нагороду села Лебедин, Кучаків та Сулимівку. Однак в наступні роки його життя різко змінюється. Можливо, через конфлікт з Жолкевським Іван Сулима опинився на Запорожжі і вступив до січового товариства. Завдяки природним здібностям та мужності він здобув авторитет серед запорожців.

Після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка восени 1628 р. на козацькій раді запорожці вручили булаву досвідченому Івану Сулимі. Як і попередник, він неодноразово очолював походи до Криму, боронив південне прикордоння від татарської агресії. Водночас ім'я Івана Сулими більш відоме завдяки виступу в 1635 р. проти утвердження польського панування в Україні. Повідомлення про цю подію швидко поширилося не лише в межах Речі Посполитої. Зокрема, паризька «La gazette» вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря[9]. І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятирічна війна (1618–1648), і представники ворогуючих сторін намагалися залучити на свій бік українське козацтво.

Виконуючи умови договору з Туреччиною (1634) про приборкання запорожців, уряд Речі Посполитої прагнув взяти під контроль сполучення між Запорожжям і волостями. З цією метою влітку 1635 р. поблизу Кодацького порогу була зведена фортеця, в якій перебував гарнізон жовнірів[10]. Поява нового форпосту польської влади на Подніпров'ї стала своєрідним викликом українському козацтву. З прибуттям на Січ Івана Сулими із чорноморського походу розпочалася підготовка до повстання.

На початку серпня близько 3000 козаків виступило із Запорожжя до Кодацького замку. В ніч на 12 серпня вони штурмом оволоділи фортецею і знищили гарнізон. За наказом Сулими дерев'яні споруди були спалені, а вали зруйновані. Після цього козаки повернулися на Запорожжя і протягом кількох місяців утримували оборону на одному з дніпровських островів. Організовані королівським комісаром Адамом Киселем загони реєстровців неодноразово штурмували добре укріплений табір повстанців. Зрештою Іван Сулима був схоплений прихильниками угоди з властями і відправлений до Варшави. За рішенням сейму гетьмана і трьох його сподвижників стратили на центральній площі столиці Речі Посполитої. Справу Івана Сулими продовжили його сини Степан, Северин і Федір в роки Національно-визвольної війни.

Вихідець з остерського боярства Яків Острянин часто зустрічається в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Цілком ймовірною здається перша згадка про нього за 1621 р., зважаючи на традицію спільних дій запорожців і донських козаків проти турецько-татарської агресії. Посланець московського царя Михайла Федоровича (1613–1645) боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольскому приказі: «Ходили де з Дону на море на добычу атаманы и козаки, атаман Василей Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними же запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков большие: черкашеня Сулим, да Шило, да Ятцкой»[11]. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дозволила йому здобути не лише військовий досвід, але й авторитет серед січового товариства.

Спираючись на заслуги перед Річчю Посполитою, українське козацтво після Хотинської війни намагалося розширити свої права

і привілеї, а також підтримувало прагнення офіційного визнання православної ієрархії на чолі з митрополитом Йовом Борецьким. Ці питання складали основу козацької інструкції на сейм. Послами до Варшави (1625) виступали Яків Острянин, Ілляш Федорович і Дацько Гордієнко[12]. Як це траплялося і раніше, вирішення українських справ сейм переніс на майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла в 1625 р. Вірогідність участі в ньому Якова Острянина досить реальна, оскільки головну рушійну силу становило реєстрове козацтво.

Під час Смоленської війни (1632–1634) полк Якова Острянина діяв на території Московської держави в районі Білгорода, Севська і Валуйок. З початком 1634 р. головна увага уряду була зосереджена на організації сил під Смоленськом, але звісток про участь у цій кампанії Якова Острянина немає. Ймовірно, що причиною його повернення в Україну стали незгоди із фактичним керівником сіверського напрямку польсько-шляхетських військ князем Яремою Вишневецьким – наймогутнішим магнатом Лівобережжя. Як наслідок – участь Якова Острянина у виступах проти місцевої влади на Полтавщині взимку 1634–1635 років.

Очевидно, після війни Яків Острянин остаточно осів поблизу Полтави у межиріччі Ворскли і Коломака. Онук славного гетьмана Іван Іванович Іскра, продаючи частину своїх земель, зробив запис (1678) у полтавському уряді: «Дед мой, славной памяти небожчик Янко Острянин полецил (передав. – *Авт.*) небожчику моему Ивану Искре Ковжижу с лесом, з сеножатми, з плесами»[13]. Вартість маєтності оцінювалася в 400 польських злотих. Поблизу Ковжижа Якову Острянину належало й урочище Соколиний Байрак. Право на володіння частиною останнього добивалася в полтавському суді (1668) дочка Марія[14]. У сім'ї Острянина зростало два сини – старший Іван і молодший Йосип.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута, яке поширилося й на Лівобережжя. Один із загонів, що діяв поблизу Полтави, очолював Яків Острянин. За участь у повстанні його родинні маєтності на Київщині передавалися у володіння польського шляхтича Мацея Доманського[15].

Після однієї з битв проти коронного війська Острянин відійшов на Запорожжя, де йшла підготовка до нового виступу на волості. На козацькій раді він був обраний гетьманом. Разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Мартином Незнанським Острянин провів велику підготовчу роботу напередодні збройного повстання. Їх листи і грамоти розповсюджувалися майже по всіх українських землях, навіть у віддалених місцях Поділля, Волині, Покуття[16]. З проханням про допомогу із Січі на Дон направилося козацьке посольство.

Перші успіхи у боях з коронним військом на Полтавщині сприяли розгортанню повстання на всьому Подніпров'ї і Лівобережжі. Проте

підхід нових шляхетських сил зумовив кровопролитні битви під Лубнами та Жовнином. Окремі загони народних месників не мали змоги підтримати оборонців табору Якова Острянина поблизу гирла р. Сули. Втративши надію на успіх, в ніч на 31 травня 1638 р. він разом з частиною козаків переправився через Сулу і пішов на територію Московської держави[17].

Вступивши на царську службу, Яків Острянин заснував містечко Чугуїв на рубежі зі степом і вів боротьбу проти татарських кочівників. Разом з тим, запорожцям важко було вжитися з бюрократією російських воєвод[18]. В результаті міжусобної боротьби навесні 1641 р. Яків Острянин загинув, а козаки повернулися в Україну. Син Іван поселився поблизу Полтави, де очолював козацьку сотню в роки Національно-визвольної війни. Онуки гетьмана Іван та Захарій досягли вищих старшинських урядів відповідно як соратники Івана Мазепи та Семена Палія.

До козацької еліти Війська Запорозького належали представники родини Федоровичів – овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнане шляхетство. Гурко, Юхно та Іван Федоровичі фіксуються в джерелах кінця XV ст. [19]. У 1516 р. Гурко як слуга князя Костянтина Острозького одержав маєтність у довічне володіння[20]. В описі Овруцького замку 1545 р. серед замкових слуг фігурує Фетист Федорович[21]. Козацький полковник Сасько (Сашко) Федорович у якості посла запорожців їздив з Еріхом Лясотою (1594) до німецького імператора Рудольфа II[22], відзначився також як сподвижник Семерія Наливайка та Григорія Лободи[23]. У поході під Хотин (1621) один із козацьких полків очолював Тиміш Федорович[24], а посланцем до Варшави від реєстрового війська (1625) виступає Ілляш Федорович. Свідками на копному суді Овруча (1629) виступали бояри Онуфрій і Гнат Федоровичі[25], а Тарас зафіксований тоді ж літописцями корсунським полковником[26]. Навесні 1630 р. він очолив козацьке повстання на Подніпров'ї. Завдяки широкій агітації гетьману Тарасу Федоровичу вдалося мобілізувати на боротьбу проти коронного війська десятки тисяч чоловік. Вперше в козацьких універсалах поряд із традиційними становими вимогами містилися заклики до ліквідації уніатства й католицизму в Україні. Силою зброї коронному гетьману Станіславу Конецпольському не вдалося зламати опір повстанців під Переяславом. Переговори між ворогуючими сторонами завершилися компромісною угодою. Основою взаємовідносин між урядом і реєстровим військом залишався Куруківський договір. Тарас Федорович не погодився на дані умови і з частиною козаків відійшов на Запорожжя. Весною наступного року він знову розіслав на волості заклики для продовження боротьби, але через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла[27].

Військовий талант Тараса Федоровича був відомий, тому не випадково бачимо його разом з Тимошем Орендаренком і Яковом

Острянином серед козацьких полковників в ході Смоленської війни. Свідчення про подальшу долю Тараса Федоровича скупі і фрагментарні: на козацькій раді поблизу Канева (1635) він виступав із закликом до повстання і навіть їздив на Дон за підтримкою. Бєлгородський воєвода Афоній Тургенєв сповіщав у червні про від'їзд Тараса Федоровича до Москви, «чтобы государь велел селиться на своей земле»[28]. За словами літописця, він брав участь у всіх козацьких справах «и скончался спокойно»[29]. Даному свідченню можна довіряти, як винятковому випадку, зафіксованому сучасником, оскільки життя козацьких ватажків, хто виступав проти польського режиму в Україні, переважно закінчувалося трагічно. Між тим, лише в Канівському полку (1649) до козацького реєстру були вписані Степан, Данило, Василь, Марко і Остап Федоровичі[30].

Вищі уряди серед перебуваючих на державній службі вже з 80-х рр. XVI ст. займали вихідці із шляхетської родини Кулаг. Захар відзначився у битвах проти кримських татар разом із Михайлом Ружинським та Богданом Микошинським, а Оліфер Кулага записаний отаманом козацького війська, яке повернулося з московської експедиції (1581)[31]. Очевидно, нащадок одного з них в 1631 р. був обраний старшим реєстру. У вересні він повідомив коронного гетьмана Станіслава Конецпольського про прибуття в Україну послів шведського короля Густава-Адольфа з пропозицією до Війська Запорозького виступити у складі антигабсбурзьких сил на території Австрії[32]. Наближалася війна з Московією, і тому польські власті перешкодили місії скандінавських посланців.

Родовід соратника гетьмана Петра Сагайдачного Оліфера Остаповича Голуба, який протягом 1622–1624 рр. обіймав посаду старшого реєстру, бере початок на Волині. Цілком можливо, що й Іван Голуб, зафіксований у тарифі подимного Волинського воєводства (1629) як служилий шляхтич, мав пряме відношення до козацького ватажка[33]. Останні свідчення про запорозького полковника Оліфера відносяться до часу Смоленської війни. До речі, немало спільного в його долі з іншим козацьким гетьманом Михайлом Дорошенком. Учасник Хотинської битви Дорошенко з 1625 по 1628 рр. був старшим реєстрових. Відзначився у боротьбі проти татар. Загинув Михайло Дорошенко під час одного з походів до Криму[34]. Його онук Петро в 1665 р. здобув булаву гетьмана України.

Старшинський контингент Війська Запорозького значною мірою поповнювався представниками замкових зем'ян та бояр Північної Київщини. Серед них вихідці з Любеча – Семаковичі, Гладкі, Тупичі, Пушкарі, Жуки, а також старші реєстру Григорій Чорний (1629–1630), Василь Томиленко (1636–1637), Сава Кононович (1637). До речі, про матеріальне становище старшини яскраво свідчить, зокрема, запис, здійснений переяславським міським писарем Григорієм Билкевичем від 28 січня 1637 р., про продаж полковником Війська Запорозького

Савою Кононовичем кам'яного будинку міщанину Кирилу Огризку за 500 польських злотих[35]. Остерські та овруцькі зем'яни – ленники в козацькому житті представлені родинами Вешняків, Пашин, Шумейків, Тетерь, житомирські – Заньковичів, Зубовичів, Андрієвичів, Шавул, київські – Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Яблоновських, Мух[36]. Очевидно, до киян належав і рід Кизимів. У грамоті Бориса Годунова до Криштофа Косинського (1593) серед представників посольства до Москви згадується козацький старшина Кизим[37]. У ранзі сотника брав участь у Хотинській війні Богдан Кизим. Йому ж Петро Сагайдачний доручив супроводжувати єрусалимського патріарха Феофана до кордону Речі Посполитої з Османською імперією. Богдана Кизима бачимо й серед ватажків повстанців у 1630 р. Для боротьби проти коронного війська в 1637 р. він очолив 4-тисячний загін поблизу Києва. Водночас бойові рейди по Лівобережжю здійснював його син Кизименко[38]. Можливо, це той самий Матвій Кизименко, учень Київської братської школи, який виголосив у квітні 1622 р. один із віршів Касіяна Саковича пам'яті Петра Сагайдачного[39]. Полонених Богдана Кизима з сином польний гетьман Микола Потоцький спеціально привіз до столиці воєводства. У присутності великої кількості киян вони були страчені на Замковій горі.

З дрібного боярства та зем'ян-ленників походили козацькі родини Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Кліш, Мокієвських, Рубців, Виговських. Найдавніші свідчення про представників останньої відносяться до кінця XV ст., а саме: Виговського-Лучича і Виговського-Давидовича[40]. Сигізмунд I в 1541 р. надав землю Скочковську у Вигові овруцьким зем'янам Лучичам для виконання ними земської служби. Права на землеволодіння були підтверджені їм наступними правителями в 1546 та 1611 рр.[41] Служилий шляхтич Овруцького повіту Остап Виговський згадується в 20-х роках XVII ст. При Богдані Хмельницькому його сини Данило і Костянтин здобули полковницькі посади, а Федір відзначився як козацький дипломат[42]. Проте найвідомішим з родини став Іван. Він здобув освіту, ймовірно, у Київській братській школі, оволодів кількома іноземними мовами. З кінця 20-х рр. служив писарем у луцькій міській канцелярії, ведучи одночасно й адвокатську практику[43]. Згодом продовжував працювати в київському гродському суді. Коли почалася Національно-визвольна війна, Іван Виговський перебував у армії коронного гетьмана Миколи Потоцького. Після Корсунської битви (1648) він потрапив у полон до повстанців, де дав присягу вірно служити козацькому гетьману. Вже наступного року Іван Виговський став генеральним писарем Війська Запорозького. Саме в генеральній канцелярії народжувалися важливі рішення, які поруч з військовими перемогами визначали долю молодої держави. В 1657 р. козаки обрали Івана Виговського наступником Великого гетьмана.

Характерний шлях до гетьманської булави пройшов і Богдан Хмельницький. Виріс він у сім'ї чигиринського зем'янина, який пере-

бував на службі Яна Даниловича. В одному з українських літописів вказується навіть на канцелярську роботу Михайла Хмельницького при дворі магната[44]. Однак ширше відоме його заняття осадництвом на Подніпров'ї. Поблизу Чигирина Михайлу Хмельницькому належав хутір Суботів. Син Богдан одержав добру освіту у львівському єзуїтському колегіумі[45]. Очевидно, в ролі пахолка магната, оскільки реєстрові козаки не залучалися до експедиції, разом з батьком він виступив у складі коронного війська до Молдови на Цецорські поля (1620). Після дворічної турецької неволі повернувся до Суботова. Польський шляхетський історик Веспасіан Коховський називав Богдана Хмельницького сподвижником Тараса Федоровича[46]. Документальні свідчення про це відсутні, хоча цілком можливо, що вже з початку 30-х років Хмельницький вступив на королівську службу. Дана теза має реальне підгрунтя, адже за незначний період козаки не займали провідні посади в реєстрі. У грудні 1637 р. Богдан Хмельницький підписав акт капітуляції як військовий писар[47]. В цей час на долю Богдана Хмельницького випало тяжке випробування. Виступаючи представником Війська Запорозького, він проявив неабиякі дипломатичні здібності у стосунках з властями. Ординацією 1638 р. посада військового писаря була скасована. Згідно Маслоставській комісії, Богдан Хмельницький мусив задовольнитися становищем чигиринського сотника. В наступне десятиріччя він, як і більшість реєстровців, зазнавав утисків від властей, зокрема, чигиринського старости Даніеля Чаплинського[48]. Конфлікт з останнім став приводом втечі на Запорожжя. На початку 1648 р. козаки вручили своєму провіднику гетьманську булаву. Очоливши повстанську армію, Богдан Хмельницький повів успішну боротьбу проти іноземного панування, заклав основи Української козацької держави.

Зрештою, говорячи про вихідців з шляхти, слід пам'ятати про досить складну структуру цього соціального стану. Яскраву характеристику тих, хто з самого початку приєднався до війська Богдана Хмельницького, подав історик В'ячеслав Липинський: «...по-перше, середньозем'янське "лицарство", володіюче одним або щонайбільше кількома селами, що користає de jure з повноти політичних шляхетських прав, але de facto є гноблене під оглядом національним і підупадає в економічній боротьбі з латифундіями... По-друге, середня і дрібна, напівупривілейована шляхта, осаджена за воєнним правом. По-третє, т. зв. "неосіла" шляхта, позбавлений землі шляхетський пролетаріят найрізнородніших категорій»[49]. Представники саме цих соціальних верств склали основу керівного ядра Війська Запорозького, зокрема, серед полковників: Іван Богун, Іван Бруяка, Данило Виговський, Остап Гоголь, Петро Головацький, Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Петро Дзік, Антон Жданович, Михайло Зеленський, Іван Креховецький, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Іван Кунцевич, Григорій Лесницький, Станіслав

Морозивицький, Данило Нечай, Іван Нечай, Павло Тетеря, Адам Хмелецький, Павло Хмельницький, обозний Іван Чернята, осавули Михайло Лучченко і Дем'ян Лисовець, суддя Самійло Зарудний[50]. Вихідці з шляхетських родин обіймали й інші посади генеральної та полкової старшини.

Отже, наведені дані свідчать про походження козацької старшини з середовища зем'ян, бояр та шляхти. Матеріальне становище, освітній рівень та бойовий гарт дозволяли їм здобути авторитет у запорозькій громаді і займати вищі урядові посади в реєстровому війську. Характер занять, етнічна належність, усталені в її середовищі цінності сприяли консолідації козацької верхівки в єдиний соціальний прошарок. Вагомими чинниками в цьому процесі виявилася боротьба за відстоювання станових прав та підтримка православ'я перед засиллям уніатства і католицизму.

[1] *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 41.

[2] *Сакович К.* Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українські гуманісти епохи відродження. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 231–249.

[3] История Хотинского похода Якуба Собесского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1898. – С. 60.

[4] *Максимович М.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 362.

[5] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М., 1953. – Т. 1. – С. 15.

[6] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów II. – Spr. 1161. – S. 4.

[7] *Каманин И.М.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – Чтения ИОНЛ). – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894. – С. 89.

[8] Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С. IV.

[9] *Наливайко Д.С.* Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. – Вип. 2. – К., 1972. – С. 47.

[10] *Dubiecki M.* Kudak twierdza kresowa i jej okolice. – Warszawa, 1879. – S. 70–76.

[11] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 24.

[12] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 528.

[13] Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв., собираемые А.М. Лазаревским // Русский архив. – 1875. – Кн. 3. – С. 302.

[14] Там само.

[15] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 202.

[16] Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego (далі – Dyariusz...). – Kraków, 1858. – S. 90.

[17] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 225.

[18] Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУК). – Ф. КМФ, оп. 1, спр. 9. – Арк. 1-2.

[19] Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения ИОНЛ. – Кн. 6. Приложение. – К., 1892. – С. 51, 78.

[20] ЦДІАУК. – Ф. 840, оп. 1, спр. 10. – Арк. 48.

[21] Архив ЮЗР. – Ч. 4. – К., 1867. – Т. 1. – С. 41.

[22] *Лясота Еріх.* Щоденник // Жовтень, 1984. – № 10. – С. 108.

[23] Listy Stanisława Żołkiewskiego 1584–1620. – Kraków, 1868. – S. 61–64.

[24] Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 250.

[25] Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 76.

[26] Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. – Ф. 152, спр. 32. – Арк. 94.

[27] *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 36–41.

[28] Російський державний архів давніх актів. – Ф. 210, оп. 1, Приказний стіл, стовп. 99. – Арк. 7.

[29] Російська державна бібліотека. ВР. – Ф. 152, спр. 32. – Арк. 95.

[30] Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 97, 99, 107, 110.

[31] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – T. 20. – S. 155.

[32] *Крип'якевич І.П.* Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1914. – Т. 117–118. – С. 111.

[33] *Баранович О.І.* Залюднення України перед Хмельниччиною. – К., 1930. – С. 43.

[34] Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – С. 165.

[35] Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 2, спр. 20869. – Арк. 1.

[36] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 248–249.

[37] *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1995. – С. 62.

[38] Dyariusz... – S. 70.

[39] Сакович К. Назв. праця. – С. 244.

[40] Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). – С. 44.

[41] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863. – С. 314–320.

[42] *Мицик Ю.А.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 192.

[43] Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – К., 1883. – С. 605–617.

[44] Національна російська бібліотека ім.М.Є. Салтикова-Щедріна. Відділ рукописів. – Ф. 27, спр. QIV. 451. – Арк. 4.

[45] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 42–43.

[46] *Kochowski Wespazian.* Annalium Poloniae ab obitu Vladyslaw IV. – Cracoviae, 1688. – T. 1. – S. 270.

[47] Dyariusz... – S. 68.

[48] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 47.

[49] *Липинський В.* Станіслав Кричевський // *Липинський В.* Твори. – Т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. – Філядельфія, Пенсильванія, 1980. – С. 117.

[50] *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 123–124.

Наталія Білоус

Особливості самоврядування Києва на магдебурзькому праві XVI – першої половини XVII ст.

Історія київського міського самоврядування викликала чималий інтерес у дослідників позаминулого і минулого століть[1]. Однак, незважаючи на значну кількість праць, присвячених різним проблемам історії київської магдебургії, комплексно і спеціально ця тема досі не розглядалася. Ще в 1982 р. Ф.П. Шевченко вказував на відсутність монографічних праць з даної тематики в сучасній українській історіографії і наголошував на необхідності таких досліджень. Не втрачає своєї актуальності сьогодні і вислів видатного вченого щодо закономірності запровадження самоврядування на магдебурзькому праві в Києві та оцінка його ролі в житті міського суспільства: «...введення та існування протягом як більш 350 років магдебурзького права в Києві і його відміна були обумовлені ходом історичного процесу, а також характером соціально-економічних, державно-політичних і правових відносин на відповідних етапах суспільного розвитку. Немає сумніву, що поява і діяльність міського самоврядування були закономірним явищем і відігравали в цілому позитивну роль»[2].

Процес утвердження магдебургії в Києві не був одномоментним і розтягнувся в часі. Привілеєм на магдебурзьке право, наданим місту великим князем литовським Олександром, було започатковане формування органів міського самоврядування в Києві. Досить тривалий час вважалося дискусійним питання з приводу дати його надання. Згідно з останніми дослідженнями сучасних істориків, такий привілей міг бути наданий Києву не пізніше 1498 р.[3]. Підставою для подібних тверджень може служити і порівняльний аналіз привілеїв на магдебурзьке право іншим значним містам Великого князівства Литовського – Дорогичину (4 жовтня 1498 р.), Полоцьку (4 жовтня 1498 р.), Мінську (14 березня 1499 р.) та низки листів, наданих містам великим князем литовським Олександром у кінці XV – на початку XVI ст., а також тих подій, процесів, що сталися в містах унаслідок цих надань[4]. Відомості щодо функціонування магдебурзького права в Києві зафіксовані у великокнязівському листі від 14 травня 1499 р., виданому «...войту мѣста Кіевского, бурмистромъ и радцомъ и всимъ мѣщаном», де їм заборонялося зловживати «правом Нѣмецким» і відмовляти

воєводі у сплаті в усталених раніше податках з ремесел і торгівлі під закладом у 100 коп грошів литовських[5]. Аналогічні великокнязівські листи, що містили застереження і заборони для новоутворених міських органів влади, були видані також вищезгаданим та іншим містам держави приблизно через 6–10 місяців після отримання ними магдебурзьких привілеїв.

Незважаючи на надання магдебурзького привілея, всі важливі функції в міському управлінні Києва на початку XVI ст. ще виконувалися воєводськими урядниками – тивунами й осьмниками. Але вже великокнязівським листом від 3 грудня 1503 р. київські міщани були звільнені від суду воєводського тивуна і передані під присуд війта[6]. До того ж, цей лист зобов'язував воєводу Д. Путятича «привернути в службы і поплатки мєстскиє» підданих біскупських, митрополичих, воєводських, зем'янських, новоприбулих («прихожих») осіб і ремісників, які мешкали у Києві і займалися торгівлею в місті[7]. Привілеєм від 29 березня 1514 р. великий князь литовський і король польський Сигізмунд I, на прохання київського війта і всієї міської громади, підтвердив перший привілей Києву на магдебурзьке право і надав його, на цей раз уже в повному обсязі, взявши за взірець столичне місто Вільно: «...Ино мы, бачачи на ихъ службу и на сказу, которую они отъ непріятелей нашихъ тръпять на той Украине, и хотячи, абы ся тое мѣсто нашо людми и пожитки ширило, и зъ особливое ласки нашое и на ихъ чоломбите то вчинили, то есть право Нѣмецкое реченое Маитборское мѣсту нашому Кіевскому и всим мѣщаномъ нинѣшнимъ и напотомъ будучимъ въ нем Римское вѣры и Греческое и Арменское дали есмо вѣчно: мають они тое право суполно дръжати и такъ ся въ немъ справовати, какъ и мѣсто нашо Виленское право Маитборское маеть и вживает, а отъ правъ Полскихъ и Литовскихъ и Рускихъ и всихъ обычаевъ и иныхъ, которыи были тому праву Нѣмецкому Маитборскому на переказѣ, ихъ вызволяемъ...»[8]. Наступний привілей від 16 січня 1516 р. затвердив і розширив усі надані раніше права київським міщанам, які від того часу де-юре були остаточно звільнені від влади воєводи та його урядників і передані під присуд війта. Вони отримували ряд прав і пільг економічного характеру, найважливішими з яких були: право на монопольне шинкування в місті, на землеволодіння і землекористування приміськими землями, проведення двох щорічних ярмарків – Богоявленського (6 січня) і Різдвобогородицького (8 вересня) та щонедільних торгів, а також право на безмитну торгівлю в межах держави. Міщани звільнялися від обов'язку утримувати великокнязівських послів, гінців та військові з'єднання під час постоїв[9].

В усіх привілеях містам на магдебурзьке право та пізніших його підтвердженнях питання організації міського уряду або не заторкувалося, або розв'язувалося простою відсилкою до норм цього права. Державна влада лише приблизно визначала сферу компетенції та

функції міського уряду. Процес формування органів самоврядування в кожному місті тривав протягом довгого часу. Як і в ряді значних міст держави, в Києві він закінчився в кінці XVI ст., коли відбулося остаточне оформлення структури Київського магістрату. На той час він вже складався з двох колегій – ради і лави, загальною чисельністю 12 осіб. На середину XVII ст. число його урядників зросло до 18. Щороку обирався діючий уряд магістрату – «Нова рада», до складу якої входили «урядники рочні»: бурмистр «роковий» або «рочний», 2–3 радці і стільки ж лавників. На час відсутності в місті «рочного» бурмистра його заступав старший радця. Решта урядників – 3 радці, 2 лавники – називалися «урядниками тогорочними» і складали «Стару раду»; більшість з них залишалися на своїх посадах пожиттєво. Вони наділялися деякими владними повноваженнями, могли брати участь у засіданнях ради, засвідчувати своїми підписами документи на прохання міщан. На відміну від польських міст, де діючі або правлячі бурмистри після закінчення терміну перебування на уряді вважалися «радцями Старої ради» і не брали участь в управлінні містом, у Києві за такими урядниками закріплювався довічно титул «бурмистрів Старої ради» з правом дорадчого голосу. Бурмистри «Старої ради» нерідко ставали лентвійтами (тобто заступали війтів у разі їх відсутності на уряді), а їхній вплив на діяльність «Нової ради» був досить значним[10]. Таким чином, органи міського самоврядування в Києві склалися й сформувалися не тільки під дією магдебурзького права і на взірець Вільна, а й під впливом місцевих звичаїв, порядків та особливих незвичайних обставин прикордонного життя.

Порядок, термін обрання київських міських урядників, забезпечення їх грошовими винагородами, доходними статтями, були подібними до інших королівських міст Речі Посполитої. В першій половині XVII ст. вони обиралися на один рік, отримували поквартально платню з міської скарбниці; додатковими джерелами їхніх доходів були заняття торгівлею, купівля-продаж і оренда нерухомості, лихварство. Декотрі з них, придбавши села у шляхтичів, отримували від того додаткові прибутки. Після зрівняння королівськими привілеями від 24 листопада 1582 та 10 квітня 1589 рр. членів Київського магістрату зі шляхтою у правах («яко людей украинных и яко тых, которые сє службою рыцєрскою воєнною забавляют»)[11], їхній статус було значно підвищено, що уподібнювало їх до урядників інших значних міст держави. Більшість з відомих київських міських урядників, подібно до шляхти, вживали герби і користувалися сигнетами. А такі явища та процеси, як олігархізація міської влади, налагодження шлюбних стосунків у межах свого кола (т. зв. непотизм), економічні переваги для членів міського уряду, були так само притаманні Києву, як і іншим містам Речі Посполитої.

Також на службі у Київському магістраті перебувала певна кількість осіб, які виконували його доручення. Найнижчу ступінь серед них

займав підвойський або міський слуга, який призначався війтом. Відомий лише єдиний випадок, коли міському слузі вдалося зробити кар'єру в органах міського самоврядування: 1649 р. підвойського Яцька Нарукевича було обрано лавником Київського магістрату[12]. Це явище було нетиповим для тогочасної практики виборів міських урядників. До інших міських слуг, праця яких оплачувалася магістратом з міської скарбниці, відносилися: ваговий – наглядач за міськими вагами, нічна сторожа, що слідкувала за порядком у місті вночі, а також кат («мистр»). Функції осіб, відповідальних за міський скарб, його доходи та видатки, виконували окремі радці («мєсчанє києвскиє скарбовыє»), їм магістрат довіряв ключі від міської скарбниці (у XVIII ст. ці урядники називалися вже шафарями).

До виняткових рис організації міської влади в Києві слід віднести війтівський уряд, який був запроваджений ще до надання магдебурзького права. Найдавніша документальна згадка про наявність такої посади в місті зафіксована в листі великого князя литовського Олександра київським міщанам від 26.05.1494 р. У ньому досить поверхово відображені функції і компетенція війта – він був зобов'язаний наглядати за дотриманням порядку в місті, дбати про його пожежну безпеку та стягувати штрафи з порушників[13]. На відміну від польських міст, де війти з'явилися відразу після локації міст або разом із наданням магдебурзького права і очолювали тільки судову колегію – лаву, київські війти, окрім судових функцій, поступово перебрали до своїх рук усю адміністративну владу, очолили магістрат і таким чином встановили контроль над усіма сторонами життя міської громади. В період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, за прикладом інших міст держави, в Києві існувала практика надання великим князем привілеїв на війтівство в більшості випадків у нагороду за військову службу. З отриманням київською міщанською громадою привілея від 28 травня 1570 р. на вільне обирання чотирьох кандидатур на війтівську посаду з наступним затвердженням однієї з них на цій посаді королем, уряд війта став виборним і довічним[14]. Відтоді на цю посаду обирали досвідчених у міському управлінні осіб, які пройшли шлях від лавника або радці до «рочного» бурмистра, і були, крім усього, заможними людьми. Тривалий час війтами обиралися представники таких заможних міщанських родин, які змогли зробити кар'єру в органах міського самоврядування і обійняти найвищу посаду в магістраті. Серед них були війти: Іван (1528)*, Василь (1566–1567) та Федір Черевчеї (1576–1580), Семен (1581–1587) і Артем Конашковичі (1625–1628), Яцько Балика (1593–1612) і його син Созон (1628–1629), Федір Ходика (1612–1625) та його сини Йосиф (1633–1641) і Андрій (1644–1650). У більшості випадків війти представляли себе «шляхетними» і одружувалися зі

* В дужках указано час перебування на війтівській посаді.

шляхтянками. Забезпечення війтівської посади в Києві доходними статтями і прибутками було дещо подібним до інших королівських міст Речі Посполитої[15]. Однак війтівський уряд у Києві не був предметом купівлі-продажу, передачі в оренду, заставу або в спадок, як це траплялося в більшості міст Речі Посполитої. В Києві з кінця XVI ст. цей уряд був пожиттєвим, хоча в разі масового невдоволення міської громади війтом, його недієздатності або через зовнішні фактори траплялися поодинокі випадки усунення його з посади[16].

Характерною рисою етнічного складу міського уряду в Києві була його майже повна однорідність, це стосується і віросповідання його членів. До нього входили в основному міщани українського походження. Відсоток представників інших етносів і націй щодо кількості представників основного складу урядників був незначний. Більшість із них на час свого обрання були «добре осілими» і охрещеними. Незважаючи на те, що в привілеях на магдебурзьке право та його підтвердженнях наголошувалося на тому, що вони видавалися міщанам «католицької, грецької та вірменської» релігій, в Києві, на відміну від західнобілоруських та західноукраїнських міст, де близько половини міського уряду складали католики, до складу Київського магістрату входили особи переважно православного віросповідання.

Штат київської магістратської канцелярії протягом тривалого часу поповнювався й удосконалювався. На початок XVII ст. до його складу входили: писар, підписок, регент. Лише 1638 р. у ньому з'явилася нова посада синдика – юриста-правника, зобов'язаного обстоювати інтереси міщан у земських, гродських, міських та духовних судах, а також перед королем[17]. У Києві вона передбачала додаткове виконання за сумісництвом функцій інстигатора, а в 40-х рр. XVII ст. ще й міського писаря. Таке суміщення функцій і посад у київській міській канцелярії є також характерною рисою організації міського уряду в Києві. До основних функцій магістратської канцелярії відносилося: протоколювання засідань магістрату, провадження кореспонденції, редагування і копіювання різноманітних документів, міських привілеїв, постанов магістрату, реєстрація жителів, прийнятих до міського права, іпотечних записів, майнових актів, тестаментів, ведення протоколів і книг міських доходів та видатків. Упродовж зазначеного періоду в Києві не було споруджено спеціального приміщення для міського архіву. Всі міські судові книги зберігалися в магістратській соборній церкві Успіння Богородиці на Ринку[18]. Місцем засідання магістрату та розміщення міської канцелярії була ратуша, яка розташовувалася там же на Ринку.

До особливостей міського самоврядування в Києві слід віднести відсутність постійно діючого органу в міському управлінні, який мав би контролювати діяльність міських урядників і складатися з представників від «поспольства», подібного до львівської «колегії 40-а мужів» або т. зв. «третього ордінку» («trzeciego ordynku», panów

gminnych) у польських містах. Боротьба проти олігархізації міського самоврядування в XV–XVI ст. була проблемою практично більшості міст Речі Посполитої, причому, на думку польського історика Р. Щигела, чим сильніше було місто економічно, тим інтенсивнішою була соціальна боротьба в ньому[19]. Брак відповідних актових джерел не дозволяє простежити і дослідити в повній мірі це явище в Києві.

Діяльність Київського магістрату, так само як і в більшості інших міст держави, була направлена на захист інтересів мешканців міської юрисдикції і мала широкий спектр дії. Вона визначалася політико-правовим становищем міщанства, що підлягало його юрисдикції і користувалося магдебурзьким правом, а також особливостями прикордонного розташування міста. Основними функціями та напрямами діяльності магістрату були: репрезентація інтересів міщан поза містом, прийняття до міського права, судочинство на основі норм магдебурзького права, контроль за торговим і промисловим життям у місті, затвердження цехових статутів і регулювання взаємовідносин між різними цеховими організаціями, ведення фінансової політики в місті (забезпечення доходів міської скарбниці, контроль над видатками, розподіл серед міщан загальнодержавних та загальноміських податків), контроль за дотриманням порядку та благоустроєм міста, благочинна діяльність. Однією з найважливіших функцій магістрату вважалася організація і забезпечення оборони міста. На ці цілі, згідно з розпорядженням короля Сигізмунда III від 30 липня 1605 р., магістрат повинен був щороку віддавати підвоєводі з міських коштів 300 золотих польських[20].

До специфічних рис київського міського самоврядування можна віднести наявність у місті двох цехових організацій під двома присудами – замковим та магістратським. Ця подвійна форма організації ремісництва, очевидно, була запозичена від Вільна, де вона склалася раніше. Королівський привілей 1516 р. узаконював існування в місті двох цехових систем, підпорядкованих воєводі і магістрату, внаслідок чого вже тоді закладалася основа для майбутніх конфліктів між ними. 1591 року встановлювалися цехові статути для київських замкових ремісників, якими вони урівнювалися в правах з магістратськими, а також законодавчо підтверджувалося завершення формування двох окремих цехових систем під різними юрисдикціями[21]. Королівський уряд в однаковій мірі протегував як замковим ремісникам, так і магістратським, застосовуючи економічні стимули, підтримуючи тим самим своєрідний «баланс» сил і влади між обома урядами в місті – воєводською адміністрацією та магістратом, що завдавало чималих збитків міщанам магдебурзької юрисдикції і було однією з головних причин конфліктів між ними. Така ситуація тривала до початку 30-х рр. XVII ст. і свідчила про те, що Київський магістрат протягом доволі тривалого часу не був повноправним «господарем» у місті, що пояснюється також специфікою прикордонного розташування Києва,

де впродовж майже всього XVI ст. домінуючі позиції в управлінні містом належали воєводі, а на забезпечення оборонних потреб замку міщани магістратської юрисдикції мусили не тільки виділяти значні кошти, а й рахуватися з існуванням замкових ремісників.

У магдебурзьких привілеях Києва, на відміну від Львова[22], не була чітко визначена територія, що передавалася під юрисдикцію магістрата. Міська громада довгий час була обмежена лише частиною Києво-Подолу. В XVI ст. у великокнязівських та королівських привілеях і листах лише в загальних рисах підтверджувалися права міщанам на користування міськими грунтами, сіножатями і приміськими лісами. Така невизначеність меж міської території провокувала різноманітні конфлікти між міщанами магістратського присуду та їхніми сусідами – власниками інших юридик. Тільки на початку наступного століття привілеєм Сигізмунда III від 28.03.1615 р. уточнювалися межі міських земель для користування міськими лісами довкола Києва і рибними «ловами» на Дніпрі та його притоках: від гирла р. Ірпінь до р. Кривець[23]. У 1619 р., згідно з листом Сигізмунда III, з-під юрисдикції біскупа було вилучено Кудрявець, Щекавицю і Лук'янівське плато та передано магістратові. А 1620 року київський біскуп К. Казимирський поступився міщанам островом Осетщина і Вітицьким грунтом на лівому березі Дніпра[24]. Пізніше, в 1645 р., Владислав IV надав привілей київським міщанам, що затверджував за магістратом території між Старокиївськими валами для поселення новоприйнятих під магістратську юрисдикцію осіб[25]. Слід зазначити, що Київ не був регулярно розпланованим за типовим для міст з магдебурзьким правом прямокутно-квартальним планом. Подорожники, що відвідували тогочасне місто, відзначали хаотичність і нерегулярність його забудови. Про це свідчать і документальні джерела – виписи з київських ратушних книг XVI – першої половини XVII ст., де зафіксовано межі дворів мешканців Києво-Подолу, вулиці (Велика, Воскресенська, Свято-Духівська, Борисоглібська, Спаська, Вірменська, Біскупська, Огиреанська та ін.), різні топоніми. Основним елементом забудови Києво-Подолу були садиба, дворище, що складалися з 1–2 будинків (житлових приміщень), господарських приміщень (стайні, комори, льоху, лазні, пекарні, клуні та ін.).

Другою за чисельністю населення після магістратської була замкова юридика, мешканці якої знаходилися під владою воєводи та його намісників. Інші юридики належали київському біскупові (т. зв. Біскупщина), та монастирям: Миколаївському домініканському, Софійському, Пустинно-Микільському, Михайлівському Золотоверхому, Кирилівському, Видубицькому, Києво-Печерському. Останній, так само як і Біскупщина, користувався статусом окремого містечка. Привілеєм Сигізмунда Августа від 29 травня 1570 р. йому було підтверджено право общинного самоуправління і незалежність від воєводи[26]. Існувало також ряд шляхетських юридик, що, назагал, створювало враження

«мозаїки» в адміністративно-територіальному устрої міста і значно перешкоджало його нормальному поступальному розвиткові. Така відсутність адміністративно-судової єдності була характерною рисою для багатьох міст Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Слід відзначити, що характерною особливістю адміністративного устрою Києва в XVI – першій половині XVII ст. була відсутність у ньому юридик за етнічною (національною) ознакою (у порівнянні зі Львовом й іншими західноукраїнськими та західнобілоруськими містами). Представники різних етносів і націй в Києві мешкали під різними юрисдикціями.

Спроби міської влади призупинити процес появи та розширення меж юридик, так само як і в інших містах держави, тривалий час не давали належних результатів. Лише в 40-х рр. XVII ст., з видачею ряду розпоряджень королівського уряду, що дозволяли приймати під магістратську юрисдикцію нових осіб та розширювати межі міських земель, а також із зменшенням, а згодом і ліквідацією Біскупщини, магістрат отримав можливість розширити кордони підвладної йому території і збільшити чисельність її населення. Це сталося в той час, коли майже в усіх містах Східної Європи спостерігалася загальна тенденція щодо послаблення влади і обмеження прав органів міського самоврядування, зростання в них шляхетських та духовних юридик. Зі збільшенням території, підвладної міській юрисдикції, та чисельності її населення розширилися рамки влади і компетенція Київського магістрату, зміцнилися його позиції в місті: він перебрав від воєводи право контролювати забудову в місті і змінювати його кордони, став самостійним розпорядником прибутків і видатків міської скарбниці, монопольним збирачем капщизного податку, перепідпорядкував своїй владі більшість замкових цехів, отримав ряд привілеїв і пільг економічного характеру від королівського уряду.

Таке зміцнення владних позицій Київського магістрату в місті напередодні Національно-визвольної війни було частково закономірним явищем. По-перше, маючи статус прикордонного міста, виконуючи своєрідну роль форпоста на сході Речі Посполитої, Київ отримував чимало привілеїв і пільг від королівського уряду, і магістратські урядники завжди намагалися вповні скористатися таким привілейованим становищем міста. По-друге, неабияку роль у цьому відігравав козацький фактор: починаючи з 20-х рр. XVII ст., Київ постійно перебував у сфері впливів козацтва, яке чим далі, тим більше завойовувало прихильників у міщанському середовищі. Підтримуючи тісні контакти з козаками напередодні Хмельниччини, міська верхівка мала можливість спиратися на їхню військову силу і тим самим посилити свої позиції і владу в місті. Про взаємодію урядників магістрату з козаками напередодні війни певною мірою свідчать дані «Реєстру Війська Запорозького 1649 р.», де згадано чимало їхніх прізвищ, а також імен їхніх нащадків і родичів: Павло і Герасим Балики,

Захарій Скорина, Ничипор і Сахно Скочки, Павло Черкашенин, Іван Мацовка, Лазар Ходкович, Андрій, Войтех, Остап та Назар Пінчуки, Іван, Денис та Лук'ян Вовки, Андрій Турчинович, Пилип, Савко та Степан Мехеденки, Грицько Черевченко та ін.[27].

Отже, можна простежити позитивні еволюційні зміни в структурі міського управління Києва та в його суспільному житті в цілому, що сталися внаслідок запровадження в ньому самоврядування на магдебурзькому праві, а саме: встановлення в місті виборного міщанами органу – магістрату, запровадження незалежного від воєводи судочинства на основі норм магдебурзького права під зверхністю війта, фінансова незалежність магістрату від центральних органів влади, оформлення цехової системи організації ремісництва, надання міщанам різних пільг і прав економічного характеру та їх розширення впродовж XVI – першої половини XVII ст. Все це свідчило про приналежність Києва раннього нового часу до категорії тих міст, які користувалися магдебурзьким правом у повному обсязі.

[1] *Антонович В.* Паны Ходыки – воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 235–261; Його ж. Київські війти Ходики // В. Антонович. Моя сповідь. – К., 1995. – С. 160–185; *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888. – № 5. – С. 140–168; № 8. – С. 157–195; № 9. – С. 597–622; *Андриевский А.* Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754–1766) // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 1–31; № 5. – С. 210–243; № 6. – С. 384–422; Його ж. Указ 1734 г. «О бытии в Киеве войтом Козьме Кричевцу» и сведение об исправлении в 1739 г. должности киевского войта Быковским // Киевская старина. – 1891. – № 5. – С. 309–311; *Молчановский Н.* Бюджеты г. Киева в середине XVIII ст. // Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 64–83; Його ж. Выборы в киевские войты Григория Пивоварова. Жалования киевских войтов // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 35–39; *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. – К., 1926; Його ж. Нові студії з історії Києва. – К., 1925. – С. 3–44, 115–131; Його ж. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 167–216; *Климовський С.* До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 76–81 та ін.

[2] *Шевченко Ф.П.* Передмова // Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. – К., 1982. – С. 7–8.

[3] *Круглова Т.А.* Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. – Киев, 1999. На думку московської дослідниці, такий привілей міг бути наданий Києву 31.08.1498 р. Цю точку зору піддала сумнівам О. Русина у нижчезгаданій статті і запропонувала вважати за можливий термін надання 1494–1498 рр. (Див.: *Русина О.В.* До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000. – С. 88–100).

[4] Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 159. – С. 179–182, № 165. – С. 187–189, № 185. – С. 214–215, № 210. – С. 358–359; *Грушевский А.С.* Города Великого княжества Литовского (Старина и борьба за

старину). – К., 1918; *Дружчыц В.* Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. // Труды БДУ. – 1926. – № 12. – С. 1–22; *Пичета В.И.* Полоцкая земля в начале XVI в. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – М., 1961. – С. 213–262. *Копысский З.Ю.* Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVII в.) // Советское славяноведение. – 1972. – № 5. – С. 26–41; Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. – М., 1977. – Вып. 1; *Дворниченко А.Ю.* О предпосылках введения магдебургского права в городах западнорусских земель в XIV–XV вв. // Вестник Ленинградского университета. – № 2. История. Язык. Литература. – Вып. 1. – Ленинград, 1982. – С. 105–108; Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 72–119; Магдэбургское право на Беларусі. Матэрыалы навуковай канферэнцыі, прысвечаной 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдебургское право. Мінск, 26.03.1999. – Мінск, 1999; та ін.

[5] Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 170. – С. 194–195.

[6] Там же. – № 207. – С. 355.

[7] Там же. – С. 355–356; *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 98–99.

[8] РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 9. – Арк. 118-119 зв.; Акты Южной и Западной России. – Спб., 1865. – Т. 2. – № 103. – С. 126–128.

[9] РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 17. – Арк. 245–249; Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / Собранные и изданные под ред. В. Антоновича и К. Козловского.– К., 1868. – № 25. – С. 46–51.

[10] *Білоус Н.О.* Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 23–39.

[11] НБУВ. – ІР. – ДА/517 Л. – Арк. 248–249.

[12] Archiwum Główne akt dawnych w Warszawie. – Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 635, K. 32.

[13] Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 1. – № 119. – С. 145.

[14] РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 192. – Арк. 13–14; Акты Юго-Западной России. – СПб., 1862. – Т. 1. – № 155. – С. 172–173.

[15] У листі Сигізмунда III від 21.07.1628 р. вказувалося, що війтові призначалося щорічне утримання з міської скарбниці в сумі 300 зол. пол., а листом Владислава IV від 30.03.1645 р. – 500 зол. пол. На його користь сплачувалася третина всіх судових штрафів, що вносилися міським населенням. З інших джерел відомо, що київські війти, окрім грошового забезпечення з міської скарбниці, отримували доходи від володіння нерухомістю й були землевласниками. Війтівська посада в Києві надавала право на володіння земельною ділянкою, будинком, лавками на Ринковій площі, млинами. Війтівські доходи не оподатковувалися.

[16] *Білоус Н.О.* Київські війти XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 32–51; Привілеї на київське війтівство XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 112–124.

[17] ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 74. – Арк. 1370–1371 зв.

[18] Саму церкву і весь магістратський, земський, гродський архіви, що зберігалися в ній, спіткала сумна доля: під час входження військ литовського гетьмана Я. Радзивіла до Києва в липні 1651 р. полум'я пожеж, що охопило значну частину дерев'яних будівель Києво-Подолу, знищило їх. Наслідки цієї пожежі зафіксовані у заяві тодішнього київського воєводи Адама Киселя, складеній ним безпосередньо

після цієї події, тобто 2.11.1651 р. Див.: Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 578; *Яковенко Н.М.* До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 18–19.

[19] Szczygieł R. Wpływ konfliktów wewnętrznych w miastach polskich XV–XVI wieku na zmiany struktur społecznych // Stare i nowe struktury społeczne w Polsce. – Lublin, 1994. – T. 1. – S. 39–50.

[20] РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 204. – Арк. 111 зв. – 112 зв.

[21] ЦДІАУК. – Ф. 220, оп. 1, спр. 134. – Арк. 12; спр. 149.

[22] У привілеях Львова 1356 і 1368 рр. чітко була визначена площа міської території – 100 франконських ланів (близько 2,5 тис. га). У зазначених межах була міська юрисдикція, львівські міщани могли самостійно закладати нові села, городи і т.п. і отримувати з них прибутки; *Капраль М.* Самоврядування Києва та Львова (кінець XV – перша половина XVII ст.): регіональна специфіка // Самоврядування в Києві: історія та сучасність... – С. 141.

[23] «...зверх Киева от устья Ирпеня аж ниже Киева до верхнего конца речки Кривца». – ЦДІАУК. – Ф. 223, оп. 1, спр. 307.

[24] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – № 67. – С. 147–148.

[25] *Берлинський М.* Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 146.

[26] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1865. – Т. 2. – С. 164–168.

[27] Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Упор. О. Тодійчук, В. Страшко, Р. Осташ, Р. Майборода. – К., 1996. – С. 291, 292, 293, 295, 296, 300, 301, 303, 308, 310, 329, 332, 334, 337, 339, 340 та ін.

Андрій Гурбик

Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.)

В загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених різноманітним аспектам Національно-визвольної війни середини XVII ст., особливо потребує подальшого копіткого вивчення військово-політична історія (в т.ч. і зовнішньополітична) постпереяславського періоду (після 1654 р.) З одного боку, це зумовлено об'єктивним станом історіографії. Адже не секрет, що до початку 90-х рр. минулого століття в українській історіографії пануючими концептуальними засадами залишалися теоретичні положення радянської історіографії, вироблені ще в 50-і рр., які, попри інші вади, необґрунтовано обмежували 1654 роком хронологічні рамки української Визвольної війни. А тому дослідники тоді справедливо відзначали, що «з поля зору вітчизняної історіографії... повністю випадала політична історія України після 1654 р.», і не було «опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду Української держави другої половини XVII ст.»[1].

На нинішньому етапі розвитку вітчизняної історіографії, коли вже практично ніхто із серйозних дослідників не обмежує Визвольну війну рамками Переяславської ради, по суті, зроблено прорив як в переосмисленні теоретичних проблем Визвольної війни, так і відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. Лише за останні роки у світ вийшло чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографічних робіт, брошур та збірників наукових праць, перевидано вартісні книги попередників та створено перші узагальнюючі дослідження[2]. Вказаний вітчизняний історіографічний доробок поряд з іншими аспектами значно просунув уперед й проблематику українсько-російських військово-політичних відносин в постпереяславську добу. Але, як влучно відзначають сучасні фахівці, розв'язання проблеми взаємин двох сусідніх народів і сьогодні, «попри наявний масив друкованої продукції... не менш віддалене від свого завершення», як і в попередні періоди[3]. І причини цього не лише в «компетенції дослідників... ґрунтовності чи обмеженості джерельної бази, ступені досконалості дослідницького інструментарію»[4]. Складність полягає як в об'єктивній багатогранності українсько-російських взаємин, так і в суб'єктивній

ідеологічній зашореності (особливо в радянський період) багатьох їхніх аспектів. Одним із останніх є саме участь України в формуванні Раднотської системи (1656 р.) в союзі з Швецією, Трансільванією, Бранденбургом, Молдавією, Валахією та похід українського війська в Польщу (1657 р.). Як вказані зовнішньополітичні ініціативи Чигирина сприймали в Москві, яким чином складалися стосунки контрагентів Переяславсько-Московської угоди (1654 р.) в даний період, і спробуємо прослідкувати в нашому дослідженні.

Укладення в 1654 р. конфедеративного союзу з Росією відкривало Україні чималі можливості у вирішенні важливих завдань Визвольної війни: завершення переможної військової кампанії проти Речі Посполитої та реалізації ідеї соборності Української держави.

Для цього необхідно було вирівняти значно ускладнену для України в допереяславський період геополітичну ситуацію та організувати й активізувати спільні з Москвою військові операції. Проте російська сторона не поспішала погодитись перенести основний театр бойових дій із смоленсько-білоруського напряму в Україну. Тому розпочати активний наступ проти об'єднаних польсько-татарських військ Б. Хмельницький зміг лише на початку 1655 р., коли підійшли московські полки.

Звільнення Брацлавщини (травень 1655 р.), наступ на Львів, його облога та поява українських підрозділів в Західній Галичині, а також успіхи на північному сході (з прилученням до Української козацької держави Стародубщини, Кричевського й Бихівського повітів) надавали вповні реальних обрисів ідеї соборності України[5].

Інше надзавдання – розгром армії Речі Посполитої – теж мало чималі позитивні для України перспективи, оскільки в 1655 р. у війну проти Польщі вступила Швеція. Армія останньої вторглася в польські землі і повела наступ двома основними напрямами (на Малопольщу – фельдмаршал А. Віттенберг, на Жмудь – Магнус Арвид де ля Гардьє). Польський король Ян Казимир, програвши кілька битв, відступив до Кракова (вересень 1655 р.) і поселився у Вавельському замку. Але, внаслідок стрімкого підходу армії Карла Густава, змушений був залишити місто на С. Чарнецького (залога 2200 вояків) й відбув у еміграцію на Шльонск (в Глогувок). Річ Посполита, таким чином, стояла на межі катастрофи, і то не лише військової, але й загальнонаціональної, оскільки 25 липня 1655 р. шляхта Великопольщі капітулювала, а 17 та 20 жовтня в Кейданах (Жмудь) було укладено шведсько-литовські угоди, які фактично анулювали польсько-литовську унію. Окрім того, у вересні 1655 р. шведи окупували Варшаву, а 19 жовтня їм здався Краків.

Таким чином, майже вся Польща і частина Литви були залиті «хвилями» шведського «потопу» (частина ВКЛ була зайнята московськими військами). Окрім того, Карл Густав змусив у січні 1656 р. пруського

електора Фрідріха Вільгельма Гогенцоллерна укласти зі Швецією військову угоду й виправити проти Польщі 8-тисячну армію[6].

В умовах одночасного ведення війни з двома коаліціями – українсько-російською та шведсько-бранденбургською – Річ Посполита фактично стояла на краю прірви. Але разом з тим вказані військові альянси (в т.ч. й створений після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.) виявилися новими політичними утвореннями, які порушили усталену рівновагу сил в даному регіоні Європи і цим самим привели в дію механізми її відновлення: Туреччина відмовилася від попередніх декларацій на підтримку Б. Хмельницького; Крим, опинившись у сусідстві із потужним військовим альянсом, пішов на союз із Польщею, як власне й Трансільванія, Молдавія і Валахія, що продовжували залишатись в сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Переяславсько-Московська система не лише відкривала Україні чималі можливості, але й призводила до певних зовнішньополітичних ускладнень, на які Чигирин був готовий свідомо погодитися взамін на активну військову допомогу Москви.

Негативними для України моментами в 1655–1656 рр. були різкі вимоги Швеції до Б. Хмельницького вивести війська з Галичини (щодо останньої у Карла Густава існувала особлива думка), а також призупинення військової активності Москви та малозрозуміле для Чигирина зближення останньої з польською стороною.

В кінці 1655 – на початку 1656 р. вже чітко простежується зміна зовнішньополітичного курсу Кремля від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції. Московська дипломатична служба розпочала активний діалог з польською стороною та тими литовськими політиками, які не схвалили союз Я. Радзивілла з Карлом Густавом. Одним із найвпливовіших серед них був польний гетьман і підскарбій литовський Вінсент Корвін Госєвський. І вже 17 травня 1656 р. Росія оголосила Швеції війну[7].

Не знаючи практично до літа 1656 р. про такий кардинальний поворот у зовнішній політиці царя, Б. Хмельницький все ж, думається, не міг не помічати значний спад військової активності Росії у війні проти Речі Посполитої. І ця обставина, ймовірно, найбільше турбувала гетьмана, оскільки унеможливлювала швидке приєднання до козацької держави західноукраїнських земель. А тому вже на початку 1656 р. Б. Хмельницький основний акцент у зовнішній політиці переносить від простого поліпшення стосунків із сусідами до оформлення антипольської коаліції з метою розгрому Речі Посполитої без сприяння Росії. Особливо активізовується даний курс України на початку літа 1656 р., коли царською грамотою Б. Хмельницькому було офіційно повідомлено про підготовку російсько-польського миру. В цей же час королівські комісари (Я. Красинський, К. Завіша), отримавши 27 червня 1656 р. інструкцію для переговорів, 12 серпня зустрілися в Немежі поблизу Вільно з московською делегацією на чолі з Н.І. Одоєвським. Не

маючи змоги переконати Москву не йти на союз із Польщею, гетьман прагнув використати останній шанс – добитися участі української делегації в російсько-польських переговорах. І, оскільки Олексій Михайлович радився із Б. Хмельницьким, «межи какими б городами й местами черкасскими й полскими рубеж учинить», то останній ще надіявся на переговорах відстояти українську позицію, «чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был, аж до венгерские границы»[8]. Як свідчить аналіз джерел, загнана в глухий кут польська сторона, дійсно, була готова йти на значні поступки, і то не лише територіальні. Щодо України, то польські комісари в Немежі отримали королівські інструкції будь-якою ціною «заспокоїти» козаків, навіть визнавши за ними окрему державу на Подніпров'ї[9].

Але наступні події – недопущення української делегації до російсько-польських переговорів у Вільно; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир'я; заборона Росією українським військам переходити «лінію України» – розвіяли останні надії Б. Хмельницького на повернення західних територій України з допомогою Росії.

Тож всі зусилля української дипломатії були спрямовані на пошук потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі, що необхідно було робити обережно, щоб не викликати загострення відносин з Москвою.

У першій половині 1656 р. активізуються дипломатичні відносини між Україною та Молдавією і Валахією. Проте особливо інтенсивними в цьому році стають українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці щодо України – від нейтралітету (якого останній дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші паростки яких з'являються із листами трансільванського князя та посольством Стефана Люца до Б. Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М.С. Грушевський, у прагненні Д'єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею). В іншому ж випадку українсько-російський альянс при його наближенні до Дунаю міг прямо загрожувати і Трансільванії[10].

У відносинах України із Швецією на кінець 1656 р. (тобто, часу початку бойових дій коаліційних військ проти Речі Посполитої) переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Головною перешкодою до її підписання була непоступливість шведської сторони в головному для України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б. Хмельницьким лише Запорожжя та Лівобережжя. В 1656 р. посольство Г. Велінга хоча й називало Україну «вільною державою», але

лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. І навіть в січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б. Хмельницький вже реально відправив багатотисячний український корпус, Г. Веллінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель. Було очевидним, що шведський посол керувався у даному питанні королівською інструкцією від 25 вересня 1656 р., в якій передбачалося: «Коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання пана гетьмана задоволити»[11].

Остаточне оформлення нової антипольської коаліції завершилося підписанням в угорському місті Радноті (сьогодні Єрнут в Румунії) 26 листопада 1656 р. шведсько-трансільванського договору. Останній, на думку дослідників, став прямим наслідком і відповіддю його учасників на укладений за місяць до цього Віленський трактат. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коалційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом земель останньої між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Україною з осібним князівством для Богуслава Радзивілла. Для Карла Густава Раднот, таким чином, став відповіддю на створений у Вільно польсько-московський військовий союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронування польською короною, а Україна і Бранденбург – унезалежнитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції з самого початку таїли в собі загрозу її розколу, хоча в цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України, то, згідно Раднотської системи, її доля мала остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій[12].

Зважаючи на непоступливість трансільванської й шведської сторони навіть на переговорах, Б. Хмельницький навряд чи міг сподіватися пом'якшення позицій останніх в ході військової кампанії проти Польщі. І це значною мірою вплинуло на те, що гетьман України, вступаючи в нову антипольську коаліцію, остаточно не поривав з Москвою, а «пильнував добрих відносин», чому й намагався завуалювати перед останньою склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці, оскільки Росія, попри все, ще залишалась в стратегічних планах Хмельницького важливою противагою агресивним устремлінням Польщі та значним стримуючим фактором для Османської імперії[13].

Тим часом підготовка спільного трансільвансько-українського походу йшла повним ходом. Згаданий посол Л. Уйлакій сповіщав в жовтні 1656 р. семиградському князеві, що в Чигирині він провів переговори з брацлавським та уманським полковниками, а також з Рацом Ференцом (у якого було 2 000 найманого війська) про спільні військові дії, а генеральний писар І. Виговський запевнив, що Україна готова на першу ж звістку виправити 15-тисячну армію з гарматами та всіма припасами. Для узгодження терміну виступу союзницьких армій та інших деталей походу Ракоці, у відповідь на повідомлення про готовність Б. Хмельницького навіть самому очолити українські війська, вислав до Чигирина 19 листопада 1656 р. посольство Гентера. А для контролю за виходом козацького корпусу в Україну було відправлено Стефана Хорвата. В місію останнього також входило, як відзначав М.С. Грушевський, добиватися від українського гетьмана прикриття військової операції в Польщі від турецько-татарських військ та гарантувати безпеку польським прихильникам Ракоці з боку козацьких полків[14].

Формування українського козацького корпусу відбувалося швидкими темпами. До його складу Б. Хмельницький наказав залучити козаків трьох полків Війська Запорозького. Як сповіщав у грудні 1656 р. у Москву Аврам Лопухін, на той час «были у гетмана посланники венгерские, мутянские и волоские, и мутянские и волоские отпущены вскоре, а венгерские пошли с полковником Онтоном Ждановским из Чигирина вместе, ...а с Онтоном де полк... (київский. – *Авт.*), да полк переяславский, да полк белоцерковский, а сбиратца де у Белой Церкви, а с ними же охотники». Загальне командування корпусом було покладене на наказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца (серба за походженням), Сулименка та інших козацьких ватажків. Причому, число учасників походу в складі українського корпусу постійно зростало за рахунок загонів добровольців-«охотників»[15].

Мобілізація українського козацького корпусу була проведена досить оперативно. Командування його на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, отримавши останні інструкції Б. Хмельницького, вирушило із Чигирина «після Миколиного дня» (19 грудня) до Білої Церкви. Туди ж направлялася й більшість козацьких загонів. Згодом російський посол А. Лопухін, який в кінці грудня 1656 р. – на початку січня 1657 р. проїжджав Україною, писав: «Як я їхав козацькими городами, і з багатьох городів і містечок ідуть козаки, а як я їх питав куди йдуть, відповідали: Йдемо на службу під Білу Церкву». Основні сили корпусу, думається, вже були зконцентровані під Білою Церквою на кінець грудня 1656 р. Тому Б. Хмельницький 31 грудня видав у Чигирині спеціальний універсал, в якому зазначалося: «... до ведомости доносим, іж ми, посилаючи наши войска Запорозские, жебы се злучили з войсками князя его милости семиградского і шли, где оним

указано, теди упевняєм ласкою нашою же хто-колвек горнутися маеть до Войска Запорозского, абы найменшеє кривды не міли ні до кого і назначоний висланый намесник наш (А. Жданович. – *Авт.*) того постеригати маеть... спротивних теж і Войску Запорозскому незичливих и неприхильных розказалисмо громить»[16].

В умовах розпочатого походу козацького корпусу офіційний Чигирин на переговорах із російським послом А. Лопухіним, які проходили в гетьманській столиці 7–8 січня 1657 р., так пояснював свої дії: «15 грудня стало нам відомо, що ляхи напали на городи Черніївці і Калюс вирубали людей і майно забрали, і ми відправили полковника київського Антона Ждановича з полком (київським. – *Авт.*) та ще полк білоцерківський і переяславський і багато охотників пішло, і ми веліли стати в козацьких городах на границі від ляхів, і коли ляхи їх зачеплять і будуть пустошити козацькі городи, він (А. Жданович. – *Авт.*) буде з ляхами битися»[17]. На завершення українсько-російських переговорів Б. Хмельницький видав А. Лопухіну 9 січня грамоту до царя, в якій, щоб зняти всі можливі сумніви російської сторони щодо необхідності мобілізації українського війська, ще наводилися приклади збройних випадів з боку польських загонів на українському кордоні: «Ляхи своїх хитрощів і неправд не хочуть лишити: уже після з'їзду (у Вільно. – *Авт.*) випавши з Кам'янця вирубали город Калюс (подільське містечко. – *Авт.*) і на інших місцях коло Бару немало християн побили. А тепер знову в Пинському повіті монастирі попалили, православного архимандрита лещинського отця Йосифа за малим не вбили, а ченців його таки всіх побили на смерть... Також по інших місцях чинять християнам різні кривди і нашу православну віру зневажають»[18]. Таким чином, Б. Хмельницький досить обгрунтовано пояснив російській стороні необхідність концентрації на польсько-українському кордоні великого козацького корпусу. При цьому гетьман України сповістив і про похід Д'єрдя II Ракоці в союзі із шведами, волохами та мунтянами проти Речі Посполитої, але, як справедливо відзначав М.С. Грушевський, «виразно відділивши його від експедиції Ждановича»[19].

Крім того, Б. Хмельницький сповіщав російському царю, що польська сторона «турецького султана і кримських татар на нього – гетьмана і все Військо Запорозьке намовляє ... а канцлер королівської величності Стефан Корицинський зсилався із калмиками, підбурюючи їх на гетьмана і на Військо Запорозьке, і на всіх православних християн, і, що в листах своїх вас великого государя вашу царську величність писав з безчестям великим»[20].

Більшість приведених Б. Хмельницьким звинувачень, висунутих польській стороні, думається, дійсно мали місце. Хоча Ян Казимир зізнавався у зачіпках з козаками лише поблизу Кам'янця-Подільського. Інші конфлікти на польсько-українському кордоні польський король намагався завуалювати, маніпулюючи назвами міст та регіональною віддаленістю зазначених сутичок. Зокрема, у листі до Олексія Михай-

ловича вже 13 жовтня 1657 р. він писав, що «Хмельницький і Військо Запорозьке жодної проблеми від наших королівської високості польських людей після договору посольського Віленського з Кам'янця Подільського не мали; замку Налушу (замість Калюс. – *Авт.*) наші королівської високості польські люди не висікали бо і немає в Русі жодного замку з такою назвою Налуш (!) названого; монастирів теж жодних коло Бару в пінському повіті (це теж фальсифікація, оскільки, Б. Хмельницький розділяв зазначені події. – *Авт.*) не палили бо Бар далеко є від Пінського повіту; хіба тільки під самим Кам'янцем де козаки по кілька разів нападали люди наші для оборони тих опришків, а не інших яких людей невинних побили»[21].

Проте для гетьмана України важливим було не створення комісії для розгляду прикордонних конфліктів, а перш за все розкриття перед російською стороною підступності польських обіцянок, з одного боку, та отримання приводу для продовження війни з Річчю Посполитою й виправдання тим самим походу корпусу А. Ждановича, з другого. Тим паче, що українські війська вже вирушили з Білої Церкви в напрямі Бару і далі до Перемишля на з'єднання з армією Д'єрдя II Ракоці.

Незважаючи на складні погодні умови, українські війська об'єдналися із союзниками поблизу Перемишля в лютому 1657 р., і тут же на спільній військовій раді було вирішено йти походом на Краків[22].

В стратегічному плані наступ на Краків українсько-семигродські війська вели широким фронтом від Лежайська до Санока. Завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, в середині березня 1657 р. союзні армії підійшли до давньої столиці Польщі. 18 березня Ракоці урочисто, під канонаду з гармат та мушкетів увійшов до Кракова. В місті його зустрічав командир шведської залоги генерал Віртз та багато інших шведських офіцерів (Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С. Чарнецький підписав капітуляцію). Менші підрозділи семиградсько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста: «Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 000»[23]. На наступний день, 19 березня, було організовано урочисту передачу ключів від міста трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, а залога останнього змінила шведів на чолі з Віртзом.

Здобуттям Кракова, на думку дослідників, завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів (з яких 28 припадало на марші, а 31 – на постої) пройшли від Тарнавки до Кракова понад 400 км шляху, долаючи при кожному денному переході в середньому 15 км. Це був чималий темп, враховуючи складні умови зими 1657 р. та короткий світловий день. Крім того семиградсько-українська армія подолала складні річкові переправи через Стрий, Дністер, Сян, Вислок, Дунаєць та Вислу. Щоправда, перехід через Дністер та Сян був легший від інших, бо ці річки були в той час скуті кригою[24].

Відомості про стрімкий похід семиградських і українських військ на Краків не одразу дійшли до Москви, хоча занепокоєння російської сторони, після візиту в Чигирин у січні 1657 р. посольства А. Лопухіна, все наростало. Москву перш за все непокоїло дві речі. По-перше, необхідно було переконати українську сторону в тому, що польсько-російські переговори у Вільно не передбачали передачі Речі Посполитій українських земель, а закиди польської дипломатії з цього приводу – це відверта фальсифікація Віленських домовленостей. По-друге, потрібно було будь-що утримати Україну від вступу до інших військових альянсів, оскільки відомості про інтенсифікацію переговорного процесу із Трансільванією (Семиграддям), Швецією, а також молдавськими та мултянськими воєводами все частіше тривожили уряд Олексія Михайловича. Інформація ж Б. Хмельницького про концентрацію на українсько-польському кордоні великого військового корпусу, що в часі співпала із виступом проти Польщі армії Д'єрдя II Ракоці, думається, вже майже не залишила у російського уряду сумніву в тому, що Україна увійде в нову коаліцію і продовжить без Росії війну проти Речі Посполитої.

Прогнозуючи нові зовнішньополітичні кроки України, але не знаючи достеменно, на якій стадії перебувають дії українського уряду, російська сторона готує нове посольство до Чигирина. Послам було видано 17 лютого 1657 р. детальну інструкцію щодо ведення переговорів з українським гетьманом. Російські посли повинні були ще раз заявити, що Москва ніколи не піде на передачу України Польщі, й про це не велося мови з останньою. На підтвердження цього передбачалося представити навіть деякі протоколи Віленської комісії. А тому в українського уряду немає будь-яких підстав проявляти «шатость».

В іншому питанні – концентрації на кордоні із Польщею військ А. Ждановича посли повинні були передати Б. Хмельницькому царську похвалу за пильну охорону, але застерегти українського гетьмана, щоб зазначений корпус лише відбивав напади та грабежі поляків і ні в якому випадку не переходив кордону, аби не дати Варшаві приводу звинуватити Москву у недотримані Віленських домовленостей[25].

Готуючи в лютому 1657 р. зазначене посольство в Україну, російський уряд, щоправда, не знав точно про всі нюанси укладеного українсько-трансільванського договору, а тому послам пропонувалися різні варіанти ведення переговорів із цього блоку проблем. Згідно першого, посли повинні були повідомити Б. Хмельницькому, що царю відомо про його союз із Ракоці для спільної боротьби проти Польщі, а також мали гостро критикувати намагання гетьмана України допомогти семиградському князю заволодіти польською короною, оскільки, пани-рада пообіцяли останню Олексію Михайловичу. У зв'язку ж з тим, що Військо Запорозьке присягало цареві, то для нього, а не для Ракоці повинно домагатися польського королівства.

Інший варіант ведення переговорів був м'якшим. Якби посли виявили, що Україна зобов'язана, згідно українсько-трансільванської угоди, надати Ракоці військову допомогу, і Б. Хмельницький вже вислав у межі Польщі корпус А. Ждановича, то гетьману передбачалося сказати, щоб він і все Військо Запорозьке пам'ятали велику ласку царя і свою присягу вірно служити останньому, а також бажали добра та молили Бога, щоб Господь допоміг государю здобути польську корону. А свою вірну службу і прихильність, навіть якщо семиградські й українські війська вже з'єдналися і виступили проти польського короля, гетьман може підтвердити тим, що всі здобуті міста по обох боках Вісли і аж до угорського кордону перейдуть у володіння московського государя. І щоб останній був на Короні Польській і Великім князівстві Литовськім, а Військо Запорозьке з «усією Малоросією» у царської величності під одним володінням навіки[26].

Таким чином уряд Олексія Михайловича, не маючи змоги відвернути похід коаліційних семиградсько-українських військ на Польщу, вимушений був погодитися із цією несподіваною зовнішньополітичною акцією українського уряду, яка демонструвала певне ігнорування українською стороною польсько-російських Віленських домовленостей. В цих умовах російська сторона не лише не пішла на загострення стосунків із Україною, щоб тиском відвернути Б. Хмельницького від даного кроку, але й фактично погодилася із походом на Польщу козацького корпусу А. Ждановича. Щоправда, дипломатичним шляхом підказувала дещо скореговану мету даної військової акції. При цьому гетьману України російські посли мали нагадати і його позицію, яку він висловлював у листопаді 1656 р. дякові Фоміну, коли Б. Хмельницький казав: «Нехай государ буде на своїм пренайвищім престолі Великої, Малої і Білої Русі в Москві, а мене з Військом Запорозьким пошле на своїх неприятелів – ляхів; буде у мене війська з 300 000, і я сам один упораюся із польським королем і з ляхами, все згідно з волею царською учиню, і буде цар государем над Короною Польською і Великим князівством Литовським разом з Московським государством». Тоді посли мали сказати: «От тепер, гетьмане, поступи так як говорив тоді Фоміну: промишляй над поляками і приводи до того»[27].

Проте даний крок російського уряду спізнився майже на півроку. Він був доцільний тоді, коли ще не була укладена Віленська угода, і являв фактично альтернативу останній, оскільки, на відміну від примарних обіцянок польських дипломатів у Вільно, давав реальний шанс Олексію Михайловичу здобути польську корону, а Б. Хмельницькому завершити війну перемогою над Річчю Посполитою й приєднати західноукраїнські землі, що попри все інше, значно б сприяло і російсько-українському зближенню. Але восени 1656 р. уряд Олексія Михайловича не пішов на такий крок. А на весну 1657 р. змушений вже був пожинати плоди допущених в українсько-російських відносинах

помилок. Останні ж привели до того, що український уряд не лише «охолов» до проблем взаємного зближення, але й навіть був готовий до зміни пріоритетів у зовнішній політиці, що виявилося в потужному зближенні із Трансільванією, Швецією, Бранденбургом, Молдавським та Мултянським князівствами. Особливо російську сторону непокоїла одностайність, з якою політична еліта України підтримала новий зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького, оскільки не лише гетьман, але і жоден із полковників Війська Запорозького не повідомив у Москву про наміри української сторони.

Тому, отримуючи від своїх дипломатичних кур'єрів та агентів з України все тривожнішу й часом суперечливу інформацію, російський уряд вдався до екстренних мір, розробивши в лютому проаналізовану інтрукцію та виправивши до Чигирина посольство стольника В. Кікіна. Останнє прибуло в гетьманську столицю 10 березня 1657 р. й протягом наступних трьох днів вело переговори згідно вище згаданих рекомендацій російського уряду, на що Б. Хмельницький відповів листом до Олексія Михайловича від 13 березня 1657 р., в якому так пояснював українську позицію: «А что есмя видя неправды лятцкие, что они розными обычаи о нас промышляют и многие обиды и убивства християнам многоджы, выпадаючи ис Каменца из иных мест починили, поставили было есмя для обереганья ваших царского величества украинных городов людей ратных на пограничью несколько тысяч людей. А потом, как есмя доведались подлинно, что ляхи разные земли на вас, великого государя, на ваше царское величество и на нас возбужают ... ратным людем пойти велели есмя там, где б неприятелей веры нашие ляхов имели найти. А в тож время Ракоцы на них для обид своих рушился. А мы не на посилок Ракоцу то войско послали, чтоб есмя его на Королевство Польское имели становить, токмо мы послали для того, чтоб есмя неприятелей наших, где ни есть обьявятца, за счастьем вашего царского величества и помощию Божиею громили»[28]. Таким чином, Б. Хмельницький, як і в січні А. Лопухіну, знову повідомив царю, що виправив на кордон для захисту від поляків деякі полки, але в зв'язку з агресивною політикою Речі Посполитої дав наказ А. Ждановичу «громити ляхів». І знову чітко відокремив похід козацького корпусу в Польщу від маршу Ракоці, заперечуючи також те, що Військо Запорозьке ніби-то хоче посадити семиградського князя на польський престол.

Гетьман України знову підкреслив нещирість польської сторони, яка пропонувала Олексію Михайловичу польську корону, пославшись на слова К. Беневського, який зазначав, «что те статьи, на комиссии Виленской учиненные, никогда не придут в совершенье, и та комиссия нужды ради великие была, чтоб де царское величество не наступал с ратными людьми»[29]. А тому, повідомляв Б. Хмельницький, «...мы для таковых хитростей й неправд лятцких вышеименованных, что они все на поруганье веры православные и на бесчестье вас, великого государя,

вашего царского величества чинят, а не дая им исправитися, чтоб на лето кого иного на нас не навели, пустили есмя противу их часть Войска Запорожского»[30]. Таким чином, зберігаючи шанобливий тон, гетьман України вже постфактум доводив до відома царського уряду інформацію про ведення війни проти Речі Посполитої на території останньої, чим демонстрував нехтування Віленських домовленостей 1656 р. і невиконання прямого прохання Олексія Михайловича не переходити українсько-польського кордону. Вже після того, як посольство В. Кікіна відбуло із Чигирина, Б. Хмельницький навздогін останньому пише 14 березня 1657 р. ще одного листа: «Стольнику его царського величества Василью Петровичю Кикину доброго здоровья от господа Бога желаем. По отъезде вашем принесено нам лист от Онтона Ждановича, котрого есмя с частью войск послали противу неприятелей... И те войска ...аж под Краков пошли, и где б нибудь послышали какое собранье ляхов, пойдут за нами, чтоб не распростирались те неприятели. Что далее за ведомость иметь будем, не замешкаем, его царському величеству прислать для ведомости»[31]. В даний період московський уряд, думається, досить явно побачив свої зовнішньополітичні прорахунки. І не випадково сучасні російські історики трактують Віленську угоду як «дипломатическое поражение России»[32].

Не довіряючи повністю відомостям, які приходили із Чигирина, уряд Олексія Михайловича, для отримання більш певної інформації про польсько-український конфлікт на кордоні, вислав у кінці лютого 1657 р. до Польщі посольство К. Ієвлєва. В царській грамоті висувалися польській стороні претензії з приводу розбоїв на польсько-українському кордоні (які раніше перераховував Б. Хмельницький і передав із А. Лопухіним у Москву). Проте в розмові, яку К. Ієвлєв мав із Сапігою, Завішою і Бжостовським в кінці березня, останньому було заявлено, що «гетьман Хмельницький присяг Ракочієві угорському... і послав своїх людей на польські міста, і вони по різних місцях села палили, шляхту порубали, а тепер ідуть разом на Брест і на Підляшшя. Отже, ми тому дивуємся... У Вільно у нас був договір з царськими послами щоб військо стримати і ні з котрої сторони не чинити зачіпок», на що російські посли відповіли: «Це неможливо, щоб гетьман послав своїх людей Ракочієві без відомості царської величності»[33].

На зустрічі московського посла із Яном Казимиром польський король теж намагався довести К. Ієвлєву, що Б. Хмельницький безпідставно послав свої війська проти Польщі. Чим порушив Віленські домовленості та присягу московському цареві. Зокрема, у грамоті до Олексія Михайловича від 8 травня 1657 р., яку Ян Казимир передав із К. Ієвлєвим, зазначалося: «Що стосується людей нашої королівської величності, які, з Кам'янця Подільського виступивши, Халуш замок та інші села і містечка коло Бару мали винищити, то про Налуш в державі нашої королівської величності немаємо жодної відомості та й немає його

в нашій державі, ані жодної зачепки з людьми вашої царської величності не розпочали люди наші; але свавільних гультяїв, огпришків, які на дорогах розбій чинили за наказом самого Хмельницького гетьмана Запорозького, нищили. Про шкоди від війська нашої королівської величності, які переходили через повіт Гродненський та знищення залог і замордування людей деяких вашої царської величності людьми Хорунжого Надвірного Великого князівства Литовського, жодної ані ми господар, ані гетьмани нашої королівської величності від воєводи гродненського не мали скарги чи відомості. Пишемо однак до ясновельможного Павла Сапеги і до С. Гонсевського аби за переліком кривд заподіяних від воєводи гродненського якнайшвидше і невідкладно справедливість вчинили»[34].

Таким чином, польська сторона, налякана необхідністю вести війну проти значних коаліційних сил, демонструвала всяку готовність мирно розв'язати конфлікти на українському кордоні. При цьому також акцентувалася увага російської сторони не лише на агресивності Б. Хмельницького, але й на тому, що український гетьман зрадив цареві і шукає іншого протектора для України. «В тому теж велику кривду маємо, – писав у зазначеній грамоті Ян Казимир, – Хмельницький гетьман Запорозький від якого не мало бути жодної зачепки в нашій державі згідно поставленої в минулому році угоди, на замок наш Кам'янець Подільський людей своїх ратних насилав, живності до замку перепроводжувати не допускав, а в цьому році, явно присягу зламавши, з Ракоці, якого за пана собі обрав і прийняв, злучився і війська свої з Антоном наказним гетьманом, Богуном та іншими полковниками проти нашої королівської величності виправив. Землі і державу наші вогнем і мечем воював і тепер воює, до Львова послав намовляти аби на ім'я Ракоці здалися (це була явна фальсифікація. – *Авт.*). Про що ширше усно К. Ієвлєв вашій царській величності оповість»[35].

Цікавим у вказаній грамоті було й повідомлення про те, що Б. Хмельницький, крім корпусу А. Ждановича, також синхронно використовував для боротьби проти Речі Посполитої в 1657 р. і білоруський плацдарм, а саме – козаків І. Нечая. На цьому Ян Казимир особливо хотів загострити увагу російського царя: «І те вашій царській величності нехай буде відомо, що за наказом того ж Хмельницького з полку Нечая якісь Морашка і Станішевський до воєводства Новогрудського з людьми своїми напавши, силу шляхти позабивали, яких, щоправда, та шляхта згромадившись, щасливо за ласкою божою розгромила; але вони відповідь дали, що з більшою силою на них повернуться»[36].

Крім зазначених проблем, на переговорах з К. Ієвлєвим Ян Казимир також відмічав ще один аспект розпочатої проти нього війни союзних військ, а саме те, що метою створення та походу нової коаліції проти Речі Посполитої було намагання не дати Росії й Польщі завершити розпочатий Віленською угодою процес укладення династичної унії та провести у Польщі відповідний сейм для

прийняття остаточного рішення. Тому король Польщі у листі від 8 травня 1657 р. писав: «А оскільки для закінчення тієї доброї справи наш спільний неприятель зараз же всі свої сили воєдино злучивши: король шведський, Ракоці, князь пруський, який Валдека гетьмана свого найнижчого з кількома тисячами людей добре озброєних королеві шведському дав на допомогу, Хмельницький, який з Антоном і Богуном 12000 війська в посилках Ракоцієві послав, намірилися на те аби той сейм розірвати і добру справу домовлену зіпсували. Належить вашій царській величності, аби про ті злі умисли відали, війська свої одні проти шведів до Інгри та Інфлянт виправив, другі до Прус князя пруського віроломного... і до ясновельможного пана Сапеги гетьмана Великого князівства Литовського драгунів і рейтарів скільки можна тисяч надіслав, щоб всі їхні задуми в ніщо обернути»[37].

Але Росія, яка ще в травні 1656 р. оголосила війну Швеції, не поспішала проводити активні військові дії щодо останньої. Це в свою чергу викликало певну нервозність у Яна Казимира, який в травні 1657 р. докоряв Олексію Михайловичу: «Наша королівська величність весь цей час безупинно війну з шведами вели і зараз ведемо... всю силу неприятелів спільних нас обох великих государів в державах наших витримували і тепер витримуємо, а ваша царська величність ані шведів під Ригою цілу зиму не воював, ані на князя пруського, який є явним неприятелем і злодієм обох нас великих государів, не наступав»[38].

В даний період московському урядові, думається, стала очевидною хиткість Віленських домовленостей, зокрема, ті прорахунки з укладенням поспішної польсько-російської угоди, оскільки польська сторона як могла відтягувала прийняття сеймової постанови по віленських пунктах, а взамін за обіцянку колись у майбутньому скликати згадуваний сейм вимагала конкретної й негайної військової допомоги. Але найбільше Москву в даний період починає турбувати те, що в результаті різкої зміни свого зовнішньополітичного курсу російська сторона не врахувала інтереси України, а Б. Хмельницький вже готовий присягнути іншому протектору. Про це свідчили не лише вісті з України і листи з Польщі, але й відомості польського посла Бонковського, який підкреслював у Москві в кінці березня 1657 р., що чув, як український гетьман говорив таке: «Коли ляхи миряться з Москвою, мушу я шукати собі іншого пана і воювати як одного так і другого»[39].

На другому етапі війни, який розпочався 20 березня 1657 р., союзні війська вирушили з Кракова на з'єднання із шведською армією. Остання під командуванням Карла Густава, залишивши деякі загони в Прусії, стрімким маршем рушила на південь, де й з'єдналась з коаліційною армією на початку квітня неподалік Сандомира. Після тривалих військових нарад було вирішено всім просуватись до Бреста. 11 квітня 1657 р. шведсько-трансільвансько-українські війська поблизу Завихосту форсували Віслу, опанували Люблін, Подлодов, Мінськ,

Венгров і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657. Перебування українського корпусу А. Жданович на Берестейщині було використане для переговорів із шляхтою Пинського повіту, яка того ж дня прийняла рішення щодо встановлення союзу із Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині[40].

Незважаючи на певні суперечності в таборі союзників та несподіваний відхід за Віслу Карла Густава (з основним своїм військом), із Бреста було вирішено йти походом на Варшаву. Марш українсько-трансільванські війська розпочали 15 травня, маючи в своєму складі лише шведський корпус генерала Стенбока (3 тис. чол.), і вже через 21 добу – 4 червня, подолавши майже 300 км, союзні армії оточили Варшаву, яка капітулювала 7 червня 1657 р. В подальшому, не маючи надії на швидке повернення на польський театр воєнних дій Карла Густава, з відходом із Варшави корпусу Стенбока, союзники вирішили 13 червня залишити польську столицю. 19 червня 1657 р. українсько-трансільванська армія дісталась Сандомира, а 20 червня переправившись через Віслу, взяла напрям на Україну[41].

Тим часом у Чигирині Богдан Хмельницький докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення військових дій союзників у Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Царгороду, завірило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ні з Швецією, ні з Трансільванією та буде й надалі зоставатися під протекцією Туреччини і в приязні з Кримським ханством.

У відносинах із Росією гетьман України продовжував дотримуватися лінії на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої. З іншого боку, Б. Хмельницький, як і обіцяв у березні В. Кікіну, інформував російську сторону про успіхи козацьких військ у Польщі, що мало на меті підтримувати у російського уряду віру в можливість опанування польської корони з допомогою рішучих перемог української армії. Саме з цією метою в травні 1657 р. до Москви було відправлено українське посольство на чолі з Ф. Коробкою. Проводячи переговори з усього комплексу проблем російсько-українських відносин, посланці Війська Запорозького детально зупинилися і на інформації про похід козацького корпусу А. Ждановича. Зокрема, як зазначали в Посольському приказі 14 травня, «Федор Коробка с товарищі в распросе сказал: что полковник Онтон Жданов с венграми и с шведами случился, и бой был с поляки у них болшой в Полше на Подгорье в Ланцуте, а войска де с Онтоном с 50 000, а все охотники. Инне де их козаки которые с Онтоном и с венгры и с шведы стоят под Краковом, а еще де он назад не воротится и от гетмана к нему о том, что ему воротитца назад указу не послано... А будет де турские люди на волоскую и на мултанскую землю и на них черкас и наступят и полковник де Онтон для того назад ис Полши не поворотитца а учнут

промышлять над поляки по прежнему. А на весть турского приходу велел гетман Хмелницкой готовить новые войска»[42].

Представлена російській стороні Ф. Коробкою інформація була застарілою, оскільки союзники на середину травня вже пройшли шлях від Кракова до Бреста і виступали в похід на Варшаву. Але, враховуючи час перебування посольства в дорозі та затримку з цих же причин листів від А. Ждановича, слід думати, що то були всі відомості, які мали в своєму розпорядженні на момент візиту українські посланці. Важливою в цій доповіді була й інформація про кількісний (явно завищений) склад козацького корпусу та про те, що всі учасники походу були «охотники». Вона, звичайно ж, мала показати російській стороні серйозні наміри українського гетьмана в цій війні та свідчити про значні кривди з боку польської сторони, які покликали у похід таку кількість добровільців. Інформація про участь у поході трьох регулярних полків Війська Запорозького українською стороною не сповіщалась, хоча вперше у російсько-українських переговорах було відкрито заявлено про об'єднання війська Ждановича із арміями Д. Ракоці та Карла Густава для війни проти Яна Казимира.

В цих умовах російський уряд вирішив діяти швидко і рішуче. Вже в травні в Україну було відправлено нове посольство (третє за п'ять місяців) Ф. Бутурліна, яке прибуло до Чигирина 3 червня 1657 р. Поряд з іншими проблемами, які передбачалося підняти на переговорах із Б. Хмельницьким, головною ж для російської сторони була участь козацького корпусу А. Ждановича в коаліційних силах разом із Швецією й Трансільванією у війні проти Речі Посполитої.

Посольство Ф. Бутурліна в досить різких тонах заявило українській стороні про порушення гетьманом і всім Військом Запорозьким присяги вірності, даної цареві. Основні ж претензії Москви до Чигирина полягали в тому, що Україна допомагала Ракоці здобувати обіцяну Олексію Михайловичу польську корону, а також, що «...все Войско Запорожское соединилось с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом»[43], а це, в свою чергу, допомогло останньому здобути для себе міста у Польщі. Українська сторона рішуче відкинула висунуті звинувачення. З одного боку, було заявлено, що у Б. Хмельницького не лише не було угоди з Ракоці про посадження того на польське королівство, але й навіть коли семиградський князь почне іменувати себе королем Польщі, то гетьман з військом буде з ним битися. Що ж до союзу із Швецією, то Ф. Бутурліну було заявлено таке: «...от Свейского де короля николи он отлучен не будет, потому что у них (з Б. Хмельницьким. – *Авт.*) дружба и приязнь и згода давняя (понад 6 років. – *Авт.*)... и Шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят... а царское де величество над ним, гетманом, надо всем Войском Запорожским учинил было немилосердие своє смиряся с Поляками, хотел был нас отдати Полякам в руки...»[44]. Крім того, відзначали в Чигирині, до нас дійшла чутка, що

цар наказав відіслати з Вільна на допомогу полякам проти козаків, шведів і семиградців 20-тисячне військо. Така впевнена позиція Б. Хмельницького на переговорах із Ф. Бутурліним пояснювалася перш за все обнадійливою інформацією про успіхи корпусу А. Ждановича у Польщі. Останню до Чигирина привіз 9 червня 1657 р. Даніель Олівеберг, який сповістив, що союзники з козаками зайняли Краків, форсували Віслу і йдуть походом на Замостя, Люблін і Брест. Проте, незважаючи на це, українська сторона знову підтвердила вірність даної царю присяги. Було зазначено, що Військо Запорозьке вже 9 літ відвертає татар від походів на російські прикордонні міста, а також Б. Хмельницький підкреслив, що й тепер він вирушає проти бусурман, хоч би настигла його смерть у нинішній його недузі, для чого беруть із собою і домовину[45].

Що стосувалося конкретно корпусу А. Ждановича, то 15 червня Ф. Бутурліну було заявлено, що гетьман вже віддав останньому наказ рухатися в район Кам'янця-Подільського, оскільки туди ж просувався Ян Казимир з посполитим рушенням та 18-тисячною цісарською армією. Через три дні – 18 червня російське посольство, отримавши відпускні грамоти, вирушило із Чигирина до Москви[46].

Паралельно із зазначеним посольством в Україну російська сторона, яка вже не покладалася на обіцянки гетьманського уряду, намагаючись реально вплинути на козацький корпус А. Ждановича, вирішує напряму зв'язатися із наказним гетьманом Війська Запорозького. Тому в травні 1657 р. готується ще одна дипломатична місія Росії прямо в район театру бойових дій українсько-семиградських військ. На чолі зазначеної місії, яка вирушила із Москви 1 червня 1657 р., стояв Іван Желябужський. Останньому доручалося проїхати до української й семиградської армій і вручити Д. Ракоці та А. Ждановичу грамоти Олексія Михайловича з вимогою припинити військові дії. Зокрема, в царській грамоті від 29 травня 1657 р. до наказного гетьмана Олексій Михайлович писав: «...случась с Ракоциею и с Мутяны и с Волохи, да ты полковник Онтон с Войском Запорожским взяли город Люблин; а города Люблина жители нам великому государю присягали на вечное подданство, и про то вам самим подлинно ведомо; а ныне пришли под Брест й Брест осадили, а Брест город Великого княжества Литовского, а Великое княжество Литовское ныне за нами великим государем... И тебе б полковнику Онтону, помня перед Богом своє обещание, как вы нам великому государю обещались перед святым евангелием с Войском Запорожским будучим нашего царского величества от неприятеля, от свейского короля, отлучится, и Великого княжества Литовского на городы и места не наступати, и никакова разоренья не чинити, и итти бы назад к гетману к Богдану Хмельницкому со всем войском, которое при тебе; а к гетману к Богдану Хмельницкому от нашого царского величества о том писано ж»[47].

Іншу царську грамоту подібного змісту й датовану 29 травня 1657 р. І. Желябужський мав передати Д. Ракоці. В останній Олексій Михайлович в різкій формі зазначав: «... оставя в презрении нашу царского величества грамоту, не обослался с нами великим государем, с нашим царским величеством, пошли с неприятелем нашим, с свейским королем, на Польскую землю, а ныне наступаєте на Великое княжество Литовское на те места, которые уже нам великому государю бьют челом в подданство, а иные места взяты были за саблею... и вам бы от неприятеля нашего, от свейского короля, отстать и на гетмана на Павла Сапегу и под Брест и под иные городы и места Великого княжества Литовского войною не ходить и ничем их не разорять, и свейскому королю ратними людьми и деньгами и порохами и иными какими оружии и воинскими и хлебными запасы помочи никакие не чинить, и тем с нами великим государем ссоры и неподобья не всчинать»[48].

Проте вказані царські грамоти не одразу знайшли своїх адресатів. Шлях І. Желябужського пролягав через Можайськ, Вязьму, Дорогобуж, Смоленськ на Чауси до полковника І. Нечая, який мав вказати подальшу дорогу до А. Ждановича та Д. Ракоці. Проте, коли царський посол прибув в Чауси 16 червня, то І. Нечай, «выслушав государеву грамоту, говорил: указал де государь мне с тобою послать провожатых до полковника до Онтона Жданова, а мы де про него, где он ныне с Ракоцею и не ведаем; а из-под Бресли де они давно пошли, писал де про то Онтон к гетману к Богдану Хмельницкому, что Бресль сдался и они пошли к Замостью и ко Львову, а тому де уж болши трех недель; а отсюда де тебе Полщею за ними ехати немочно, потому что воюют Шведы и иных земель люди... да и сыскивать де Ракоцы и Онтона неведомо где»[49]. Таким чином, досить динамічний рейд корпусу А. Ждановича Польщею призводив до того, що не всі полковники відали про детальний маршрут його походу. Та й вісті приходили із запізненням. Хоча, з іншого боку, Б. Хмельницький міг розпорядитися тримати в секреті всі відомості про бойові дії А. Ждановича в Польщі. А полковники, які були ознайомлені із новим курсом гетьмана України на ослаблення зв'язків із Москвою, теж могли не сприяти виконанню місії царських посланців.

Проте, як би там не було, але І. Желябужський, зважаючи на небезпечну дорогу та суперечливі відомості про місце перебування козацького корпусу, змушений був повернути в бік України, щоб детальніше з'ясувати всі питання. 24 червня царський посол прибув до Стародуба, де «...полковника и писаря спросил: где нине Ракоца и полковник Онтон Жданов? И они сказали: как де он Онтон к Ракоце послан, и мы де от них ездаков не видали и подлинной от них вести нет; а слышали де мы от приезжих торговых людей, что воевали ко Львову. Да и то де мы слышали, что гетман писал к Онтону, велел итти к Каменцу Подольскому... а и Ракоца де и Мутяне и Волохи туди ж пойдуть, потому что стануть с нашими войсками стоять заодно против

турских и крымских людей; и тебе де ехать на Нежин да на Киев, там де тебе подлинная весть будет»[50].

Важливо відзначити, що місія І. Желябужського викликала деяку підозру в української козацької старшини, оскільки, якщо царський посланець був просто кур'єром до Ракоці і Ждановича, то йому слід було їхати до своїх адресатів найкоротшою дорогою, незважаючи на небезпеку. Якщо ж останній був керівником посольства, то мав спочату направлятися прямо в Чигирин, а не шукати один із підрозділів Війська Запорозького, щоб віддати царський наказ. Це, до речі, порушувало й певну субординацію, бо царський уряд намагався командувати українськими полковниками, оминаючи гетьмана України. Тому-то стародубський писар і закидав при зустрічі І. Желябужському таке: «...для чего ты едеш к Ракоце по нашим городам, не прямою дорогою? ...мы де чаем тем путем едеш не для Ракоци: смечаеш ты козачьева войска и досматриваеш городов, каковы наши городы крепки; а и туди де ты едеш для того ж, чтоб тебе войска сметить, и там де с одним и с Онтоном войска с пятьдесят* тисяч»[51]. На що російський посол відповідав: «Великому государю нашему своей державы ратных людей смечать и городовых крепостей досматривать для чего посылать тайным обнчаем?»[52]. В даному випадку І. Желябужський, очевидно, лукавив, коли казав про Україну, як про «свою державу». Хоча такий погляд на Військо Запорозьке, мабуть, побутував у російському уряді. І те, що він ніяк не співвідносився із реальним станом речей, коли гетьман України проводив незалежну, а часом і неузгоджену із Москвою, зовнішню та внутрішню політику, очевидно, дратувало російські правлячі кола. Тож в таких умовах хоча й не явної, а швидше прихованої, конфронтації російська сторона була зацікавлена в будь-якій, а тим паче військовій інформації з України. Тому з цією метою також (поряд із офіційною версією місії) подорожував українськими землями І. Желябужський. До того ж, незважаючи на свої запевнення, російський посол все-таки сповіщав у Москву вісті про військові сили Б. Хмельницького: «И по смете с гетманом (Ю. Хмельницьким. – *Авт.*) и с полковниками войска тысеч с двадцать; да перед гетманом де послано 5 полков, а за войском обозу по смете телег с 5000. А на стану войска ставитца не обозом и лошеди ходять стадами»[53].

Ніде не здобувши достовірних відомостей про перебування корпусу А. Ждановича, І. Желябужський вирушив до Ніжина, де 29 червня розпитував ніжинського наказного полковника: «...есть ли ведомо, где Ракоца венгерской и полковник Онтон с запорожским войском воюют?»[54]. На що отримав таку відповідь: «...воевали де в Полше и не в одном месте, а ныне де слышал я, что гетман Богдан Хмельницкой писал к Ракоце и к Онтону, чтобы шли против турских

* М.С. Грушевський чомусь писав: «350 тисяч». (Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1383.)

и крымских людей, и тебе де ехать к Каменцу-Подольскому на Киев, а в Києве де подлинная тебе весть будет»[55].

Але ні в Києві, ні в Корсуні нічого конкретного І. Желябужському не змогли оповісти. Як сказав корсунський наказний полковник, «...была де нам весть, что Ракоца и Онтон идут к Каменцу, где де они ныне, и того подлинно не ведаю»[56]. Щоправда, порадив вирушити в Капустину Долину, де збирав військо Ю. Хмельницький. Посланець останнього так роз'яснював ситуацію товмачу московського посла: «...мы де и сами про Ракоцу и Запорожского Войска про полковника Онтона не ведаем где они ныне, а вести де про них взять нельзе и посылки к ним послать немочно: вышел де крымский царь со всею ордою и стоит около Каменца Подольского... а к Ракоце и к Онтону писали, чтоб шли к нам на помочь против орды, а к нам от них вести не бывало»[57].

В другій половині червня 1657 р. відступ семиградсько-української армії пролягав повз Замостя на Гребенне і Магеров. Саме в даному регіоні розпочалися їхні перші серйозні сутички з переслідувачами – військами С. Чарнецького. В таких досить серйозних умовах Д'єрдь II Ракоці все більше втрачав контроль над своєю армією та віру у власні сили і шукав щонайменшої нагоди замирення із польським королем. Тому 12 липня 1657 р. він і підписав капітуляцію поблизу Меджибожу. Українське ж військо А. Ждановича того ж дня залишило семиградців (щоб не стати розмінною монетою в польсько-семиградських переговорах) і вступило у межі України, де з'єдналося із загонами Ю. Хмельницького, що поспішали на допомогу[58]. Так закінчився останній, четвертий етап походу, який завершив війну коаліційних сил проти Речі Посполитої (за місяць на шляху від Варшави до Меджибожа союзники подолали близько 600 км).

Б. Хмельницький, дізнавшись 19 липня 1657 р. про відхід А. Ждановича (не відаючи, що Ракоці сам був ініціатором переговорів із С. Потоцьким) та демонстуючи дружні стосунки до Трансільванії, сповістив їхньому послу Ф. Шебешу, що готовий покарати тих, «хто дав причину до сеї ганьби»[59]. Чи справді Б. Хмельницький передбачав карати (аж до страти) своїх провідників раднотського курсу, чи це був лише дипломатичний жест, важко сказати. Через тиждень – 27 липня 1657 р. гетьман України помер.

Після смерті Б. Хмельницького Антон Жданович, дізнавшись, що московський посол І. Желябужський розшукував його, щоб передати царські грамоти, вирішив на початку серпня негайно зустрітися з останнім. Полковник ставив собі за мету в цій зустрічі якщо не повністю виправдатися, то принаймні донести російській стороні свою версію походу у Польщу. Цим самим він хотів заручитися хоча б якоюсь підтримкою Москви на випадок, якщо новий гетьман захоче повернутися до розгляду його справи.

Зустріч А. Ждановича та І. Желябужського відбулася в Києві 9 серпня. Приїхавши на двір до московського посла, полковник промовляв: «... сказывали де мне за рекою за Вислою козаки, что ездиш ты от царского величества, ищеш Ракоци и меня с государевыми грамотами. И я де слыша, что ты в Киеве, приехал проведать с тобою ль ко мне государев указ ко мне есть?»[60]. На що І. Желябужський вручив А. Ждановичу царську грамоту (текст її ми приводили раніше) й сказав: «... да по указу царского величества, велено тебе говорить, что воююеш ты, соединясь с Ракоциею и с свейским королем и с Волохи и с Мутяны без государева указу Полшу, и город Люблин взяли, и наступаєте на городы и на места Великого княжества Литовского, и Бресль взяли»[61].

У подальшій бесіді А. Жданович детально оповів царському посланцеві про маршрут походу, зазначивши при цьому, що «Люблина де города никто не имывал, а швед де и близько к Люблину не приходил»[62]. Що стосується позиції московського уряду щодо походу козацького корпусу, то полковник говорив: «Слышал де я давно, что государев гнев на меня за то есть. А я де с свейським королем не соединялся, а пошел де я в войну к Ракоце не своїм изволом, послал меня гетман Богдан Хмелнитцкой с войском, а велел де мне сойтитца с Ракоциею и приказал мне под смертною казнью, велел Ракоцы во всем слушать и ни в чем из его воли не виступать»[63].

Відносно докорів московської сторони щодо з'єднання козацького корпусу із шведською армією, то А. Жданович підкреслював: «И как де я сшелся с Ракоцею, и к Ракоце де под город под Сандамир пришел свейской король, а мне де было за гетманским роскозаньем отступить от Ракоци нельзя»[64]. Крім того, полковник детально оповідав про зустрічі з Карлом Густавом та про позицію шведського короля щодо Москви: «А с свеиским де королем у Ракоцы вместе я бывал почасту; а слыхал де у него, что с государем нашым хочет мир учинить, а говаривал де так: взялся де у меня гетман Богдан Хмелнитцкой помирить с государем, и я де от него жду, что мне отпишеть, а толко он не помирить, и я с иную сторону стану посылать»[65].

Згодом І. Желябужський повів мову про роль українського війська в антипольській коаліції: «... как у вас с Ракоцею договор был, кто болши добычи имал на войско, и которые городы на Запорожское Войско достались и кои Ракоце»[66]. Метою цих запитань було чітко вияснити, на які міста, опановані українським військом у Польщі, міг розраховувати московський уряд, оскільки, як ми пам'ятаємо, російська сторона вимагала саме такого підходу, коли дізналася про похід корпусу А. Ждановича. Проте полковник відповідав досить ухильчиво: «...мне де гетман городов принимать не велел и залог пометывать; а и Ракоца де в одной Бресли покинул залогу, а то нигде не метал, везде имал с городов и с мест откуп, а мне де на войско не давал. А сдались де было ему городы: Сенгур, Перемышль, Галичь, Тернов, Пивчюг, а со всех

взяли деньги, а сколко де с которова взяли, того я не ведаю»[67]. Таке пояснення, звичайно, викликало роздратування московського посла, і він із здивування зазначав: «...для какіе же меры ты и послан был, чего гетман поискал, что к Ракоце тебя послал, и что тебе приказывал чего у поляков доступать»[68]. Тоді настала черга дивуватися А. Ждановичу: «... чаю де то государю ведомо, для чего я посылан был и чего доступал Ракоце, а толко де про то ему государю по сю пору неведомо, и я де ныне ему государю объевлю все»[69].

В подальшому козацький полковник детально оповів про мету походу українських військ у складі антипольських коаліційних сил: «Послал де меня гетман к Ракоце воевать Полшу, а велел де мне доступать Ракоце королевства, потому, что с Ракоцею у гетмана меж себя, была вера, что Ракоце доступя королевства, быть с ним да с волохами, да с мутяны в соединенье, а от государя хотел отступить»[70]. Детально було розказано І. Желябужському і про причини такої кардинальної зміни зовнішньополітичних пріоритетів України: «А гетман де нам вмещал такую речь: из Вилни де наши посланцы, которые были на посолстве при великих послах царского величества приехали, а сказали, что Полша и Литва поддалась государю быть под его государевою рукою...а нас де отдали по прежнему во владенья ляхам, и нам де нечего дожидатца добра; коли мы ляхам и не таковы грубны были, и толды нам от них поруганье и гоненья было, а ныне де нас и в конец выгубят. Да вместе де ту речь и почел с Ракоцею и с Волохи и с Мутяны ссылку чинити, чтоб им быть заодно»[71].

Особливо І. Желябужського вразила та одностайність, із якою політична еліта України підтримала і взялася на практиці втілювати в життя новий політичний курс Б. Хмельницького: «...и как вы все на такое дело покусились забыв страх Божий и не памятуя душ своих, и как из вас ни един не выбрался такой человек, кто бы, помня душу свою такое дело государю объявили?»[72]. На це А. Жданович відповів: «...в те де поры за неволю крестное целованье порудили и мысли гетманской ему государю не объявили, блюдясь гетмана...а ведали де ту мысль мы с поковниками, а войско не ведало... все де встрешно гетману говорить не смели; а кто бы де и молвил и тот бы жив не был; А мы де с Павлом Ененкою и с Павлом Тетерею и поговорили, чтоб государю объявить тайным обычаем, да не посмели»[73]. Останні фрази, виголошені козацьким полковником, мали на меті хоч якось самовиправдатись перед російською стороною, оскільки позиція останньої, як добре розумів А. Жданович, могла бути вирішальною у подальшій його долі, бо деякі представники козацької старшини, щоб знову здобути ласку московського уряду, готові були зробити крайнім керівництво козацького корпусу. Тому на завершення своєї аудієнції у І. Желябужського А. Жданович заявив: «А ныне де на меня все полковники роптуют и вскладывают на меня всю вину и хотят де меня известь, чтоб мною вершилось, бутто я ходил своим изволом; а у

меня де гетманские листы есть. Да толко б де я своим изволом пошол, кто б меня послушал войска?»[74]. І вже насамкінець, щоб остаточно переконати російського посла у відданості, полковник повідомив останню інформацію із гетьманської столиці: «...в Чегирин де и ныне после неборшука гетмана принели ляцкого посла Станислава Збенетцкого, а слышел де я, что и нынешней посол лятцкой пришел с таким же шалберством, чтоб козаков отзывать от государя»[75].

Розвідуванням щонайменших деталей походу українського війська під командуванням А. Ждановича в Польщу фактично закінчувалася місія І. Желябужського в Україну. На завершення останньої московський уряд також на початку серпня 1657 р. давав своєму послу ще деякі доручення: «...ты бы до нашего указу был в Корсуне, и будучи проведывал, что у Юрья Хмелницкого и у Черкас, которые с ним в походе, с крымскими людьми и с поляки делаетца... и наказной гетман Онтон Жданов с ним Юрьем сшелся ли; и будет сшелся, и где сшелся; и которые с ним Онтоном ратные люди были в походе, все ли пришли вцеле, и нет ли им изроны и с добычею ли пришли... И будучи в Корсуни, писал бы еси к нам великому государю, проведав про все подлинно, а проведывали бы еси тайным обычаем, чтоб было. А сю нашу великою государя грамоту держал бы еси у себя тайно, чтоб у тебя про то никто не ведал»[76].

Секретність розвідувальної діяльності І. Желябужського в Україні була обумовлена тим, що російський уряд, який не зміг домогтися в кінці 1656 – першій половині 1657 рр. від Б. Хмельницького дотримання умов Переяславсько-Московського договору 1654 р. (в царині обмеження зовнішньополітичних ініціатив Чигирина) та російсько-польської Віленської угоди 1656 р., після смерті великого гетьмана вирішив перейти до рішучого вирішення «українського питання» з тим, щоб сформувати і згодом юридично закріпити нову, вигіднішу від Переяславсько-Московської (зразка 1654 р.), систему двосторонніх відносин. Кардинальна зміна політичної лінії уряду Олексія Михайловича щодо України дала підстави дослідникам твердити про «початок принципово нового етапу в стосунках Війська Запорозького з московською монархією»[77].

Важливими складовими нової політики Москви було те, що царський уряд прагнув використати період безгетьманства і напряму звертався до різних станів українського суспільства та представників старшини. Цим не лише зондувався «український грунт», але й розколювалась політична еліта, якій легше було нав'язувати свою позицію. Відзначимо, що елементи такої політики, коли московський уряд напряму, в обхід гетьмана України, звертався до А. Ждановича, апробовувалися ще в першій половині 1657 р. Але за умов сильної гетьманської влади Б. Хмельницького подібна тактика не давала результатів, оскільки ієрархія влади Війська Запорозького передбачала

жорстку субординацію її структурних елементів і не допускала стороннього впливу.

Смерть Б. Хмельницького і тимчасовий період безгетьманства, на фоні наявності кількох передвиборних партій в Україні, кардинально міняли ситуацію і дозволяли «домовитися» з різноманітними соціальними й політичними складовими Війська Запорозького. Тому в інструкції провіднику своєї нової політики В. Кікіну московський уряд особливо наголошував: «А как он Василей, едучи с Москвы, приедеть в Путивль, и ему Василью проведати в Путивле подлинно: впрямь ли гетмана Богдана Хмелницкого не стало? И буде не стало, и ему Василью с государевою грамотою к Войску Запорожскому ехати и государево дело делати по сему наказу. А буде проведеть, что гетман Богдан Хмелницкой жив, и ему Василью остановитца в Путивле, да о том к великому гсударю отписать, а из Путивля не ехать»[78].

Передбачалося також, що московські посли на чолі з В. Кікіним повинні були використати й непросту соціально-політичну ситуацію, яка склалася в Україні після смерті Б. Хмельницького, апелюючи прямо до рядових козаків: «Да Василью же Войска Запорожского с рядовыми казаками, с кем пригоже, поговорить»[79]. Формальним приводом для розмови з останніми мав послужити саме похід українського корпусу А. Ждановича в Польщу. Тому у відповідній інструкції, виданій московським послам 11 серпня 1657 р., передбачалися такі запитання для ведення бесіди: «...как посылал их гетман Богдан Хмелницкий с полковником с Онтоном Ждановым в Полшу и куда инуда, и в то время и в те времена, за которые были на службе, заплата давалась ли и по чему им давано? Или они служили без заплати?»[80]. Вже самі формулювання зазначених запитань носили двозначний характер, оскільки в Москві із грамот Б. Хмельницького достеменно знали, що в поході брали участь переважно добровільці, яким не була визначена плата. Тому зазначена інструкція й передбачала лише один варіант відповіді: «И будет скажуть, что заплаты никакие от гетмана не бывало, служили на своих проторех, и Василью говорить им: как гетман и все Войско Запорожское были челом великому государю, его царскому величеству в подданство, и в то время царского величества милостивый указ ...был, что Войску Запорожскому реистровым быть было 60 000 человек, а государева жалованья началным людем давати было им в то время, как они на службу пойдуть сбирая Малые Росии с городов и с поветов»[81].

Подібний характер бесіди мав на меті призвести до збільшення розколу між старшиною та рядовиками Війська Запорозького. Окрім того, передбачалося в розмовах з козаками дискредитувати не лише гетьмана Б. Хмельницького, але й гетьманську модель управління загалом: «...гетман те поборы собирал ли? И буде собирал, и зачем им из тех поборов заплаты не давали? И буде учнуть говорить, что они про то по се время и не слыхали, а толко б де... заплата б войску толко

была, и то б де всему войску было добро годно и смуты б и межусобья с полковникии и с иными начальными людми не было, -и Василью говорить... великий государь его царское величество, о всем о том велел разсмотреть и указ учинить... князю Алексею Никитичу Трубецкому с товарищи»[82]. Таким чином, гетьманська адміністрація звинувачувалася у зловживаннях, розкраданні казни та невиплатах грошей війську, а тому не заслуговувала повної довіри, чому московський уряд і відправляв в Україну повноважне посольство, яке в умовах відсутності нового гетьмана повинно було розв'язати всі наболілі питання та посприяти законності елекційного процесу.

Ту ж мету – посилення законності та зменшення зловживань з боку козацької старшини, як вважав московський уряд, мало реалізувати насадження російських воєвод у Білій Церкві, Корсуні, Переяславі, Прилуках, Чернігові. А тому В. Кікіну рекомендувалося добиватися вирішення зазначеного питання: «А буде про воєвод не взачнутъ, и Василью и самому о том всчать и говорить, чтоб государевым воєводам быти в черкаских знатных городех, для того, чтоб им тутошним жилцам от полковников и от иных людей обид и налог не было»[83].

Таким чином, головним знаряддям нової політики Москви щодо Війська Запорозького стали дискредитація місцевої української старшини загалом та гетьманської влади зокрема, а також розкол політичної еліти та гра на соціальних протиріччях, що все більше наростали в Україні. Паралельно також велася робота по посиленню впливу царського уряду на внутрішні справи Війська Запорозького через втручання в елекційний процес та збільшення кількості й ролі московських воєвод в основних містах України. А турбота про «тутошних жилцов» використовувалася як привід для активного втручання в українські справи, підтвердження чому ми знаходимо в згаданій раніше інструкції для московських послів, яка не передбачала піднімати ці питання (невиплати війську грошей і т. п.) при живому Б. Хмельницькому, або ставити їх перед новообраним гетьманом – єдиною на той час вищою і законною владою в Україні.

В подальшому зазначені кроки Москви були вдало використані І. Виговським, який не лише добився обрання й підтвердження себе гетьманом, але й отримав схвалення своєї московської політики з боку старшини Війська Запорозького. Як підкреслювали дослідники, практично «... до середини осені 1657 р. гетьманській партії вдалося втримати статус-кво в стосунках з Москвою»[84]. І саме це значною мірою вплинуло на подальшу долю Антона Ждановича та інших старшин – провідників раднотського курсу Б. Хмельницького.

[1] *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3–10.

[2] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; *Смолій В.А., Степанков В.С.*

Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.. 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) – К., 1999; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. 1. – Львів, 1996; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.–Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоритичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. – К., 2003.

[3] *Матях В.* Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XXI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 499.

[4] Там само.

[5] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... – С. 85–88.

[6] *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodlieglosci (1501–1795). – Poznań, 1994. – S. 476–482; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wroclaw, Warszawa, 1997. – S. 108–109.

[7] *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. / Андрусовское перемирье 1667 года. – Саратов, 1960. – С. 40–41; *Санин Г.* Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 177; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz. – S. 125.

[8] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – № 380. – С. 501–502.

[9] *Wójcik Z.* Jan Kazimierz. – S. 125–126.

[10] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1931. – С. 1183–1184; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656). // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 62–71.

[11] Архів ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – К., 1908. – С. 154–162, 167–170, 202–206; *Мацьків Т.* Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // Український історик. – 1973. – № 3–4. – С. 130; *Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 46–47.

[12] *Kubala L.* Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów. (S.a.). – S. 132; Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137–138.

[13] *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 181; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 13.

[14] *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1311, 1312.

[15] РДАДА. – Ф. 79, оп. 2, спр. 99. – Арк. 1; Акты ЮЗР. – Т. 8. – Спб., 1875. – № 45; *Олянчин Д.* Назв. праця. – С. 55.

[16] Документи Богдана Хмельницького. – № 422. – С. 551.

[17] Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1325.

[18] Там само. – С. 1326; Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 392–395.

[19] Там само.

[20] РДАДА. – Ф. 79, оп. 2, спр. 102. – Арк. 1.

[21] Там же.

[22] *Wojtowicz P.* Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. – T. XI. – Londyn, 1960-61. – S. 99.

[23] Dzieje Krakowa. – T. 2. Kraków w wiekach XVI–XVIII. – Warszawa, 1984. – S. 371, 385; *Гурбик А.* Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 34–47.

[24] Pólcwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistosc // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів–Люблін, 1996. – S. 87; *Wojtowicz P.* Op. cit. – S. 101–103.

[25] *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1346–1347.

[26] Там само. – С. 1348–1349.

[27] Там само.

[28] Документи Богдана Хмельницького. – № 434. – С. 566.

[29] Там само. – № 434. – С. 566–567.

[30] Там само.

[31] Там само. – № 437. – С. 571.

[32] История внешней политики России. Конец XV-XVII век. – М., 1999. – С. 312.

[33] Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1353.

[34] РДАДА. – Ф. 79, оп. 2, спр. 99. – Арк. 1.

[35] Там же.

[36] Там же.

[37] Там же.

[38] Там же.

[39] *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1353–1354.

[40] Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – № 102. – С. 298; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. – Київ–Відень, 1920. – С. 11–17, 201–202, 228; *Гурбик А.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 74–75.

[41] Бібліотека музею Чарторийських (Краків) (далі – БМЧ). – Відділ рукописів. – Спр. 1656, арк. 257, 258, 260–261; *Wegner J.* Warszawa w czasie najazdu szwiedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny Pólnocnej 1655. – T. II. – Warszawa, 1957. – S. 237–257; Dzieje Warszawy. Warszawa w latach 1526–1795. – Warszawa, 1984. – S. 185; *Kubala L.* Wojna Brandenburska. – S. 159, 164–165.

[42] РДАДА. – Ф. 229, оп. 1, спр. 21. – Арк. 13–15.

[43] Акты ЮЗР. – Т. 3. – М., 1861. – № 869. – С. 568.

[44] Там же. – С. 569.

[45] *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1417.

[46] Там само. – С. 1425; Акты ЮЗР. – Т. 11. – Спб., 1879. – С. 684–685.

[47] РИБ. – Т. 8. – СПб., 1884. – С. 1275–1278.

[48] Там же. – С. 1271–1275.

[49] Там же. – С. 1235–1238.

[50] Там же. – С. 1238–1239.

[51] Там же. – С. 1240.

[52] Там же. – С. 1241.

[53] Там же. – С. 1247.
[54] Там же. – С. 1242.
[55] Там же.
[56] Там же. – С. 1243.
[57] Там же. – С. 1245.
[58] БМЧ (Краків). – ВР, спр. 1656, арк. 261–261; *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1457–1459.
[59] Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – С. 321.
[60] РИБ. – Т. 8. – С. 1259–1260.
[61] Там же. – С. 1260.
[62] Там же.
[63] Там же. – С. 1260–1261.
[64] Там же. – С. 1261.
[65] Там же. – С. 1262
[66] Там же.
[67] Там же.
[68] Там же. – С. 1263.
[69] Там же.
[70] Там же.
[71] Там же. – С. 1264–1265.
[72] Там же.
[73] Там же. – С. 1263–1264.
[74] Там же. – С. 1265.
[75] Там же.
[76] Там же. – С. 1283–1285.
[77] *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації. – С. 20.
[78] Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление. – № 3. – с. 750.
[79] Там же. – С. 786–787.
[80] Там же.
[81] Там же.
[82] Там же.
[83] Там же. – С. 788.
[84] *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації. – С. 25.

Віктор Горобець

Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.)

Українсько-російська війна кінця 1650-х рр., кульмінаційним моментом якої стала битва під Конотопом улітку 1659 р., у багатьох відношеннях є вельми симптоматичною подією не лише військової, а й політичної історії України. Доволі важливі наслідки мала вона й для всієї Центрально-Східної Європи. Адже, по-перше, вона започаткувала собою серію трагічних за своєю суттю українсько-російських збройних конфліктів ранньомодерної доби[1]. Крім того, в орбіту цього збройного конфлікту так чи інакше було втягнуто досить широке коло європейських гравців, а тому як причини, так і результати цього протистояння неможливо встановити, абстрагувавшись від вельми важливих і потужних за своїм впливом зовнішньополітичних факторів. Досить активними в цей час були й зусилля української дипломатії на міжнародній арені, в тому числі і після проголошення унії з Короною Польською та Великим князівством Литовським, причому навіть незважаючи на конституйовану Гадяцькою угодою 1658 р. формальну заборону на проведення гетьманським урядом власної зовнішньополітичної гри.

З огляду ж на заполітизованість проблематики українсько-російських відносин, цей симптоматичний історичний факт так і не отримав спокійного і зваженого трактування, яке б унеможливлювало різного роду історіографічні спекуляції.

Центрально-Східна Європа другої половини 1650-х рр. як терен нестійкої геополітичної рівноваги

Структуру міжнародної рівноваги Центрально-Східної Європи на середину 50-х рр. XVII ст. обумовили дві хвилі геополітичних перегруповань, що були детерміновані укладенням Переяславсько-Московської угоди Війська Запорозького з російським царем 1654 р. Першою реакцію на Переяслав став перехід Кримського ханату, за результатами військово-політичного союзу з польським королем і Річчю Посполитою, з табору союзників України до табору її противників. Наступна ж хвиля геополітичних перегруповань була пов'язана з оголошенням Швецією війни польському королю, що також являло собою відповідь одного з найважливіших геополітичних гравців

тогочасної Центрально-Східної Європи на українсько-російський договір та, особливо, його перші результати – значні успіхи союзників у війні проти польського короля на землях Великого князівства Литовського та просування Москви на Балтику.

Усе це творило в регіоні принципово нову геополітичну реальність, яка вимагала від гетьманського уряду Богдана Хмельницького реалізації також принципово нових зовнішньополітичних концепцій. У чому ж полягала їх суть?

Основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання утвердження Гетьманату в якості повноправного суб'єкта міжнародних процесів і зміцнення внутрішнього становища козацької верстви як нової політичної еліти Європи в цей час визначаються насамперед наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів офіційний Чигирин активізує дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа – першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією[2].

Ще більше ускладнюють політичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог та, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, детермінують появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках та вторгнення кримських орд в південні райони України, восени 1655 р. обумовлює відхід українських військ з Галичини. Водночас шведський фактор стимулює відновлення союзних відносин між Україною та Кримом, що відбувається 12 (22) листопада 1655 р. під Озерною. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн та водночас сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам[3].

Уклавши восени 1655 р. з кримським ханом Озернянську угоду, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме: налагодити союзницькі стосунки з Кримом при збереженні протекції московського царя.

У підходах до розв'язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричинену шведським «потопом»,

гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва, причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава та водночас активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представниками Яна Казимира. Як своєрідну програму максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (в тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від ескалації регіональних конфліктів.

Невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі, внаслідок зав'язування тут складного, багаторівневого вузла геополітичних суперечностей, що диктували лінію поведінки головних суб'єктів тогочасної регіональної політики наприкінці 1655 р., продовжувала залишатися домінуючим фактором міжнародних взаємин і впродовж першої половини наступного 1656 р. Причому, поступове затухання бойових операцій на теренах Центрально-Східної Європи супроводжується посиленням активізації дипломатичної діяльності сторін. Так, генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський у листі до львівського коменданта К. Гродзіцького від 1 лютого 1656 р. зазначав з цього приводу: «...з ріжних сторін трохи не щодня приходять сюди посли: з Угорщини, з Волощини, від хана й. м...»[4].

Українська дипломатія супроти польсько-російських мирних переговорів у Вільно

Для української сторони існуюча палітра міжнародної взаємодії ще більше ускладнюється інформацією про початок польсько-російського мирного процесу. Офіційна Москва розпочала пошук шляхів примирення з польським королем, поза всяким сумнівом, із-за побоювання допустити істотне зміцнення позицій свого давнішнього суперника – Шведського королівства, війська якого на кінець 1655 р. завоювали більшу частину Речі Посполитої. Зрозуміло, що ще в більшій мірі, ніж Москва, в перемир'ї була зацікавлена Варшава, збройні сили якої виявилися неспроможними стримати наступ легіонів Карла X Густава. Насамперед схильність до пошуку компромісу з Москвою виявляла впливова у Великому князівстві Литовському партія Госєвського-Сапєг. Бойові операції царського війська та козацьких формувань наказного гетьмана І. Золотаренка на білорусько-литовському фронті в другій половині 1654–1655 р. призвели до того, що більшість територій князівства із столицею включно перебувала під контролем російської та української воєнної адміністрації.

Ще однією вкрай зацікавленою польсько-російським замиренням стороною виступало Австрійське цісарство. Зацікавленість даною проблемою у віденських політичних колах пояснювалася тією обставиною, що офіційний Відень дивився на розвиток подій у північній війні насамперед з точки зору власних геополітичних інтересів. Отож кожен тріумф Карла X Густава на півночі Польщі в цісарському оточенні насамперед сприймали як зростання могутності союзника шведів і непримиримого суперника іспанських Габсбургів – Французької монархії, а отже – порушення геополітичної рівноваги в Європі на користь антигабсбурзької коаліції. З огляду на небезпеку занепаду позицій габсбурзького дому та, натомість, посилення ролі версальського двору найбільш ефективним було б негайне надання Віднем військової допомоги Речі Посполитій у її боротьбі зі Швецією. Однак дипломати з оточення Фердинанта III, зважаючи на умови Вестфальського миру, такий напрям розвитку подій у регіоні вважали поки що передчасним і свій вибір зупинили на іншому, більш сприйнятливому, з точки зору інтересів австрійської політики, варіанті – примиренні Польщі з Росією та скеруванні їх спільних зусиль проти шведів.

Варто відзначити, що суперники Габсбургів – французи з метою перехоплення ініціативи вдалися до контракцій, а саме: використовуючи свій вплив на варшавський двір, насамперед королеву Марію Людовику, спробували примирити Варшаву зі Стокгольмом. Проте, зважаючи на розклад сил у варшавському та московському керівництвах, ініціативи, що виходили з Відня, мали значно більше шансів на успіх, ніж версальські.

У контексті реалізацій нових миротворчих намірів цісарського уряду з Відня до Москви вирушили Аллегретта де Аллегретіс і Йоганн Дітріх фон Лорбах, а Яну Лєщинському та Яну Вєльопольському, котрі прибули замість Єжи Любомирського до цісарської столиці, було влаштовано досить приязну зустріч[5].

В Москві австрійські посередники запропонували уряду Олексія Михайловича укласти мир з Річчю Посполитою та розпочати воєнні дії проти Швеції. Вже 20 грудня 1655 р., під час другої зустрічі сторін, московські дипломати повідомили австрійських посередників про те, що цар погоджується прийняти їхні мирні пропозиції і хоче знати умови польської сторони. Визначення офіційною Москвою нових зовнішньополітичних перспектив зумовлює ситуацію, за якої під час аудієнції шведського посла, яка відбулася наступного дня, йому було повідомлено про відмову від продовження переговорів щодо укладення союзної угоди з Карлом X Густавом[6].

За таких умов у січні 1656 р. в Крошні відбувається нарада польського короля Яна Казимира із сенаторами, під час якої одним з центральних пунктів стоїть питання пошуку можливості замирення з Москвою[7]. Учасники наради дійшли одностайності щодо необхідності примирення з Росією, аби спільно виступити проти Швеції. За

результатами наради до Москви було вислано посольство на чолі з маршалком оршанським Петром Голінським. Останній передав царю Олексію Михайловичу особистий лист від Яна Казимира, а сенатори звернулися до московських думних бояр. У листах король і сенатори висловлювали найпалкіші побажання щодо досягнення примирення, причому сенатори, звертаючись до бояр, водночас зауважували стосовно своїх сподівань, що умови встановлення миру не будуть обтяжливими для Речі Посполитої.

У квітні з Москви до Варшави відбув царський гонець стряпчий Ф. Зиков, який мав передати Яну Казимиру грамоту Олексія Михайловича та узгодити можливості й умови замирення на польсько-російському фронті[8]. Трохи раніше, у березні 1656 р., з метою пошуку союзників у боротьбі зі Швецією до північноєвропейських держав з Москви відбув посланець царя стольник і князь Д.Ю. Мишецький. Головним пунктом призначення його подорожі була Данія, котра, на думку московських політиків, виступала природним опонентом шведів на Балтійському морі. Дискримінаційні по відношенню до Данії умови Вестфальського миру 1648 р. ще більше загострили датсько-шведські стосунки. А тому в Москві сподівалися, що особисте звернення царя Олексія Михайловича до датського короля від 13 березня 1656 р. (як відзначають російські історики, цар вперше в історії дипломатії Російської держави власноручно підписав грамоту до Фредерика III[9]) і його заклики об'єднати війська і спільно виступити проти Швеції, гарантуватимуть підтримку з боку цієї північноєвропейської держави. По дорозі до Датського королівства Мишецькому було наказано відвідати в Кенігсберзі курфюрста Бранденбурга, схилити його до миру з польським королем та вступу до антишведського союзу; а також зустрітися з герцогом курляндським.

Не очікуючи результатів дипломатичних акцій, тобто реально перебуваючи в повній політичній ізоляції, без союзників, 17 травня 1656 р. у супроводі церковного передзвону в Москві оголошують обивателям про початок війни з шведським королем Карлом X Густавом (щоправда, шведським послам у Москві Белке, Ессену і Крузенштерну офіційно повідомили про початок війни лише 21 січня 1657 р.); на початку літа російське командування розгортає наступ у Прибалтиці[10]. Причому, королівська рада Датського королівства тривалий час вагається щодо характеру відносин зі Швецією і лише на початку 1657 р. зважується на оголошення війни Карлу X Густаву. Вже після оголошення Москвою війни Шведському королівству, в червні 1656 р. розпочинаються переговори про російсько-бранденбурзький союз, які, однак, завершуються лише домовленістю про обопільний нейтралітет.

Керівництво Війська Запорозького, розпочинаючи восени 1655 р. дипломатичну гру з Варшавою, як видно з аналізу тогочасної кореспонденції гетьманського уряду, не поспішало втягувати до неї Москву.

Цілком логічно буде припустити, що балансування між Варшавою та Стокгольмом, між Бахчисараєм і Москвою, між Варшавою та Москвою визнавалося в Чигирині за найліпший за тих умов варіант ведення зовнішньополітичної гри. А тому й інформація про початок процесу пошуку шляхів замирення Російської держави з Річчю Посполитою (вона неминуче мала дійти до гетьманської резиденції раніше від офіційного повідомлення царського уряду про це, оскільки польська сторона не лише не приховувала від Хмельницького своїх намірів порозумітися з Москвою, а й, навпаки, намагалися розіграти цю карту в грі з ним, схиляючи його до укладення мирної угоди[11]) сприяла не активізації переговорів, а, навпаки, їх згортанню.

При аналізі моделі зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. звертає на себе увагу також той факт, що як перший варіант можливого розвитку зовнішньої політики, тобто політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції, так і другий – створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту, не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною. Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича чинить спроби встановити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, факт чого промовисто засвідчила місія в Україну Л. Лопухіна. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні («...без воевод в черкасских городах быть непригоже...»), причому, це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями по відношенню до місцевого, некозацького населення – «...жилецьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадуть и *расправу учнут чинить добрую* (виділено нами. – *Авт.*)»[12]. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 19 (29) квітня 1656 р.[13]. Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, що раз-по-раз виникали на білоруських землях, й частота повторюваності яких засвідчувала становлення певної політичної тенденції (про що йтиметься далі). А тому, враховуючи перераховані вище обставини, можна з впевненістю констатувати, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки.

Про плани Москви щодо мирних переговорів з польським королем Хмельницький вперше почув, вочевидь, з уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія

Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірів з нею «... в совете жить...»[14].

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що «...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...», то король і шляхта невідмінно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і «... і всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схиляти»[15].

У Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького. Хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Насамперед учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з відправкою Голінського до Москви з Варшави вирушили також у посольство до Стамбулу В. Бєнєвський та до Бахчисараю Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Бєнєвському, зобов'язувала його, крім передачі прохання про допомогу в умовах шведського «потопу», звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку породило не лише по відношенню до Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави[16].

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадувана вище місія Я. Шумовського до Криму. Адже інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприяння кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Шумовським було поставлено завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма силами схиляв українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді «хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й.М., так і з ханом Й.М. *А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви* (виділено нами. – *Авт.*)»[17].

Після того, як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і в ході розмов з ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обопільні зобов'язання сторін уникати сепаратних переговорів

зі шведами, аж доки не буде владнано російсько-польських відносин[18], 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкції комісарам на переговори з послами московського царя. Інструкції передбачали декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, уладнати справи стосовно царських титулів (які з формального боку були предтекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях, як-то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною, позиція польського керівництва була в цей час досить категоричною. Інструкція допускала можливість задоволення територіальних претензій Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського (які відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому).

Стосовно вирішення «української проблеми» Ян Казимир доручав комісарам повідомити царських послів, що він готовий «вибачити козакам усі їх провини» та відновити довоєнний стан речей *(modus vivendi)* між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на грунті Переяславської угоди з Москвою, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема, наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносинах з ворогом московського монарха – шведським королем[19].

Таким чином, важко не помітити, що королівська інструкція від 7 липня 1656 р. у поєднанні з повноваженнями, наданими перед тим польським посланцям до Стамбулу та Бахчисараю, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів з Москвою лише як до одного з нагальніших тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Москвою не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, гальмувалися у своєму розвитку[20].

За таких умов, на переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немєжі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах посилення позицій Швеції та, водночас, відсутність бажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських та білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч із-за різної мотивації, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих, протилежних за змістом, тенденцій і визначала перебіг пересправ у Немєжу. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат; так само і російські представники основу для порозуміння вбачали

у визнанні Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату включали в себе «володіння давніх князів руських». В усних переговорах зі стольником В.П. Кікіним старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Вісли і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, «а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого – туди не посилає...»[21]. На випадок, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував вжити заходів, які б гарантували захист українського населення, яке б залишилося під владою польських королів. Зокрема, пропонувалося ліквідувати унію, передати православним общинам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін цілком очевидно робило безперспективним проведення переговорів. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності через реалізацію акту династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира – варіант можливий «в принципі», але – з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств – абсолютно нереальний.

В умовах шведського «потопу» в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства в Росії 3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який встановлював між Росією та Польщею стан перемир'я. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов'язання гарантувати всі права і привілеї католикам Речі Посполитої, а також реалізація ним своїх владних повноважень в Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника[22].

Політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для характеру стосунків Війська Запорозького з Москвою, зокрема, та напрямів розвитку регіональних процесів загалом в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський історик Я. Качмарчик стверджує, що Богдан доволі спокійно сприйняв інфор-

мацію про події, які відбулися у Вільно, оскільки вже, принаймні, рік чекав оказії для розірвання «нещасливої для козацтва угоди з царем...», і тепер він її мав[23]. Близьку за змістом оцінку давав і американський дослідник Дж. Вернадський, котрий вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, що не завдало шкоди Україні, а тому згодом гетьман заспокоївся, хоч підозра в нього залишилася – «медовий місяць царської вірності закінчився...»[24].

Натомість, вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші) розцінюють інцидент як рубіжну віху в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема, В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави. Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку вченого, від тих пір пріоритетним напрямом гетьманської політики стає «унезалеження» України від «агресивних» планів і дій Москви[25].

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними у своїх оцінках, разом з тим, констатують той факт, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького[26].

Прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині – другій половині XVII ст. польський історик З. Вуйцик розцінює Віленське перемир'я як значний обопільний успіх сторін, який дозволив їм хоч на короткий час спільно виступити в одному антишведському таборі[27].

На наш погляд, справедливіше буде розглядати Віленське перемир'я лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим в Немєжі домовленостям, змогла відтягнути частину військ з російського фронту на шведський. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир'я і в контексті суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволі визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в поствіленський час, набувають якісно нового звучання. А це, в свою чергу, дозволяє польському керівництву вже в першій половині наступного, 1657 р., здійснити спроби політичного розв'язання «української проблеми», через досягнення нових сепаратних, на цей раз з Україною, домовленостей.

Раднотський курс керівництва Війська Запорозького та його наслідки

Як уже відзначалося вище, Хмельницький із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни з Шведським королівством. Ще напередодні Віленського

з'їзду гетьман у листі до київського воєводи А. Бутурліна з тривогою зазначав: «Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили – бо-зна, як то воно далі піде...»[28]. Історики цілком слушно зазначають з цього приводу, що гетьманський лист містить не лише гостру критику зовнішньополітичної діяльності Москви, а й пряме попередження стосовно намірів українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: «Ми, вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів...»[29].

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигирина щодо напрямів міжнародної політики підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу, на засадах покладання в його основу принципу надання пріоритетів союзам із вороже налаштованими по відношенню до Корони Польської державами. Вже у жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансільванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Варто відзначити, що в умовах воєнного протистояння з Москвою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні помітно пом'якшується внаслідок його значної зацікавленості в укладені військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому про те, що виникли нові обставини – «...порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...», а тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні[30]. В доповіді державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: «Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода...»[31]. Щоправда, Карл X Густав найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, вочевидь, й надалі вважав трансільванського князя. Аби схилити Д'єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король і погоджувався на передачу йому Белзького і Руського воєводств, а також Перемиської і Сяноцької земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на суть таких шведсько-трансільванських домовленостей, Карл X Густав доручив своєму послові Г. Веллінгу будь-що пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансільванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало «грецьку віру»[32].

Шведсько-трансільванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського договору.

Варто зазначити, що Раднотський договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи (в польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також тим, що мав на меті залучення до союзу цілого ряду держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні загрозі польсько-російського зближення, зафіксованого фактом Віленських переговорів.

Зразу ж по завершенню трактатів з представниками Д'єрдя II Ракоці, один зі шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигирина (другий посол Г. Штернбах залишався при трансільванському князеві і мав його супроводжувати в поході на коронні землі). Такий сценарій проведення зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто, ще до завершення переговорів у Трансільванії. Приблизно тоді ж було розроблено і посольський наказ Веллінгу на його місію до України. Наказ зобов'язував посла донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воєводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель інструкція містила дипломатичну відмову, конституюючи таке: «коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити...»[33].

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ з Польщі, погрожуючи в противному разі виступити на оборону останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим дійову військову допомогу Польщі. Натомість, Б. Хмельницький, як відомо, 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансільванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їх змісту з боку гетьманського уряду.

В той же час, на переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що «...з трансільванським князем та з обома господарями – молдавським і волоським, утворено союз...», сповіщала про відправку на допомогу Ракоці сильного козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, що відбулося,

однак, «не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем...»[34], але від підписання угоди, на запропонованих Карлом X Густавом умовах, відмовлялася.

Таким чином, в нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. В першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, з діяльністю якої солідаризувалися, передовсім через угоди з Трансільванією, Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; а з другого – Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленими політичними союзниками (передовсім – Австрією).

У відповідності з донесенням Г. Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди з шведським королем було можливим лише за умови визнання останнім за ним «права на всю стару Україну або Роксолянію, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею». Посол був переконаний в тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, «то можна було б легко покінчити з союзом...»[35].

Українсько-російські взаємини в дихотомії «Вільно» – «Раднот»

Незалежницька політика Богдана Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликає різко негативну реакцію Москви. Варто зауважити, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми, зафіксовані Переяславсько-Московським договором 1654 р., як відправні на шляху більш тісної інтеграції України до Московської держави у майбутньому. А тому протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, які очолювали такі більш чи менш впливові царські сановники, як думний дяк Аврам Лопухін, стольник Василь Кікін, окольничий Федір Бутурлін, стрілецький голова Артамон Матвєєв та царський дворянин Іван Желябужський. Їх посольські накази та інші офіційні документи, дотичні до справи їх дипломатичної місії, переконливо свідчили про зміну тональності політики офіційної Москви стосовно взаємин з Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кікіну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах з гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена та, відповідно, страхаючи карою божою за неправду та відступництво від даного цареві слова[36].

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ знайшли своє відображення і в матеріалах посольства Ф. Бу-

турліна, котрий відвідав Гетьманщину в травні – червні 1657 р. Варто зауважити, що в травні до Москви з Польщі прибув гонець К. Монтремович, котрий передав уряду Олексія Михайловича прохання короля чинити тиск на Б. Хмельницького, щоб той відстав від шведського короля та трансільванського князя, які, згідно чуток, що дійшли до поляків, уклали антипольську союзну угоду про передачу корони польського короля Д'єрдю II Ракоці, підпорядкування Литви, Білорусі й України до Бугу козацькому гетьману, а Прусії і Жмуді – Карлу X Густаву[37].

За умов, що склалися на весну 1657 р., висловлені царським окольничим Ф. Бутурліним претензії на адресу гетьманського уряду переважно зводилися до справи із зволіканням запровадження в українських містах інституту царських воєвод, невиконанням зобов'язань щодо надходження податків з України до царської скарбниці, відмовою в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, неприведенням до присяги цареві гетьманича Юрія тощо. Водночас з матеріалів посольства Ф. Бутурліна стає зрозумілим, що найбільше в поведінці гетьманської адміністрації Москву непокоїв її зовнішньополітичний курс, передовсім укладення союзницької угоди з Трансільванією та «злее того [...] что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом королем...»[38].

На початку червня в Україну відбув з Москви царський дворянин І. Желябужський, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, але й повести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали сили, та активно декларуючи третейські функції московської монархії у конфліктах, що розгоралися. До Москви царський емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських настроїв у козацькому війську, нарікання на дії козацької адміністрації з боку представників інших суспільних груп та, натомість, зростання на цьому грунті промосковських настроїв, особливо у лівобережній частині України. Зокрема, І. Желябужський повідомляв у Посольський приказ, що в розмові з ним війт Стародуба нарікав на те, що вони, міщани, присягали московському цареві, а володіють ними гетьман і старшина, «...і нині ми від їх панування в кінець гинемо [...] а очікуємо милості ми від воєвод государя...»[39]. Крім того, Желябужський описував невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема, його втручанням у трансільвансько-польську війну, тощо. Вочевидь, місія царського дворянина в Україні не обмежувалася лише збором інформації, а й мала на меті проведення певних агітаційних акцій. Недаремно ж трохи згодом І. Виговський категорично заявляв, що «перші бунти почались у військо від посланця царської величності Івана Желябужського...»[40].

Зіткнувшись з жорсткою позицією московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигирина, український гетьман, незважаючи на критичний стан здоров'я, намагається послідовно відстоювати обраний курс. Так, під час переговорів з окольничим Ф. Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан рішуче відкинув претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх внаслідок сепаратних дій Москви, що завдали шкоди інтересам Війська Запорозького (передовсім мались на увазі обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати стосунки зі Швецією гетьман категорично відповів: «...від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня [...] і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають...», натякаючи, очевидно, тим самим на недотримання московським царем свого слова стосовно допомоги Війську Запорозькому в боротьбі з Річчю Посполитою, – «...а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки...»[41]. Крім того, в розмові з послами гетьман піддав гострій критиці стратегію зовнішньополітичної діяльності офіційної Москви – «...тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...] бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!»[42].

Не менш різкими були відповіді Хмельницького і на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воєвод в українських містах та надходження з України податків до Москви. На переговорах 10 червня (с. с.) Богдан заявив окольничому Ф. Бутурліну, що «судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великий містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині, велів бути своєї царської величності воєводам»[43]. Приблизно такими ж за тональністю були відповіді Хмельницького і на інші претензії російської сторони.

Проте, літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації Чигирином незалежницьких устремлінь, а надто в стосунках з Москвою. Участь українських військ у виправі князя Д'єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські стосунки. В даному контексті варто звернути увагу на той факт, що трансільванський правитель, будучи васалом Порти, перед тим, як підписати союзну угоду з шведським королем, звернувся за відповідним дозволом до султана. Позицію офіційного Стамбула з цього приводу виклав новий великий візир Мехмед Кепрюлю, і зводилася вона до таких принципових положень. Князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід – атнаме. А сходження Ракоці на польське королівство могло відбутися лише за умови відповідного звернення

поляків до Мегмеда IV, що не вписувалося в плани першого, котрий намагався діяти як самостійний правитель і саме в такий спосіб вів переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом[44]. Незалежницькі устремління Д'єрдя II дратували як Стамбул, так і Бахчисарай, однак невдоволення кримської еліти значно посилювалося ще й із-за того, що її поєднувала з Польщею союзна угода, а крім того, ханський уряд безуспішно прагнув змусити князя приносити Криму щорічні «дари», аналогічні до тих, що їх отримувала Порта. За таких умов наказ високого дивану про покарання занадто самостійного васала зустрів у Криму неприхований ентузіазм. В середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило декілька десятків тисяч орди, а перед тим, вже 7 травня (с. с.), брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан «Днепр перешод, стоит под Конкой [...] Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись...»[45]. Досить тривожна інформація щодо можливого вторгнення Орди на українські землі надходила і з інших джерел[46].

Ситуація істотно ускладнювалася ще й тим, що в Козацькому Гетьманаті дедалі виразніше проступають обриси глибокого внутрішнього конфлікту. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини, на шкоду іншим верствам населення, ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва, спричиняють загострення соціальних антагонізмів, які на середину весни 1657 р. знаходять вияв у антигетьманських виступах на Запорожжі, що влітку перекидаються і на гетьманське військо. Критичний стан здоров'я Б. Хмельницького спричинює посилення міжкланової боротьби в середовищі козацької еліти[47].

За таких умов гетьманський уряд змушений був пом'якшити свою позицію в стосунках з Москвою, а також проводити виважену зовнішню політику. Саме тому, на наш погляд, Богдан, висловивши 10 червня (с. с.) рішучий протест проти претензій московського керівництва, вже через день не лише значно пом'якшив свої висловлювання з цього приводу, а й доклав зусиль до того, щоб дезавуювати попередні заяви. Ще більш активно в цьому напрямі діяв генеральний писар І. Виговський[48], котрий, вочевидь, у такий спосіб розпочинав свою переделекційну боротьбу.

Ще на початку травня гетьман відправив до Москви свого посла Ф. Коробку, аби той роз'яснив царським сановникам критичність ситуації, що склалася на кордонах Гетьманату. Протягом липня 1657 р. гетьманський уряд тричі звертається з листами до бєлгородського воєводи, князя та окольничого Г.Г. Ромодановського, прохаючи його негайно надати військову допомогу Україні. Листи аналогічного змісту в цей час відправляються й до Москви цареві Олексієві Михайловичу та його сановному оточенню – ближнім боярам І. Милославському та Б. Морозову, думному дякові А. Іванову[49].

Посол шведського короля Г. Лільєкрон, що прибув в Україну влітку 1657 р. передовсім для того, аби розірвати союз козаків з Москвою та укласти шведсько-український військово-політичний альянс, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у Війську Запорозькому, та настрої його керівництва, дійшов висновку про неможливість виконання покладеного на нього завдання[50].

Зважаючи на критичний стан здоров'я гетьмана Б. Хмельницького, шведські дипломати покладали надії на поліпшення умов для шведсько-української військової співпраці вже за його наступника[51]. Але варто зауважити, що шведи не були вельми оригінальними в своїх сподіваннях. До цілком вірогідної зміни українського керівництва готувалася і Москва, сподіваючись нав'язати останньому конкретніші і жорсткіші зобов'язання щодо суверена, ніж ті, що їх мав Богдан. Так, ще в середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу Хмельницького, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікіну, будучи в Україні, «провідувати, кого військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського чи іншого кого, *чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом* (виділено нами. – *Авт.*)...»[52]. З часом сподівання московських політиків на активну роль царських представників в елекційному процесі зросли, і в червні Ф. Бутурлін доносив Олексієві Михайловичу з України, що рішенню Корсунської старшинської ради про передачу булави гетьманичу Юрію не слід приділяти надто серйозну увагу, оскільки «після смерті гетьмана буде тому слову відміна, *те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над військом Запорозьким гетьманом, той і буде* (виділено нами. – *Авт.*)»[53].

Такими були сподівання московських політиків. Вочевидь, не менш принадні перспективи вабили й представників інших зацікавлених співпрацею з Україною держав. Згідно інформації царського окольничого Ф. Бутурліна, в середині червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, також дипломатичні місії від шведського короля, трансільванського князя, молдавського та валаського господарів. З інших повідомлень довідуємось, що невдовзі до гетьманської резиденції прибув також і посланець турецького султана. У Варшаві завершувалася підготовка до повторної відправки в Україну дипломатичної місії волинського каштеляна С.К. Бєнєвського[54]. Тобто, все вказувало на те, що боротьба за Україну, а отже і змагання в середині українського суспільства та в середині його політичної еліти невдовзі мають розгорітися з новою, можливо, навіть небаченою раніше силою.

Іван Виговський та Москва: пошук компромісу

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній

арені переконували в прагненні нового керівництва в повній мірі зберегти поліваріантність української політики в цій сфері. Так само, як і Хмельницький, Виговський одним зі своїх пріоритетів визнає раднотський курс, у контексті якого в середині серпня (ще в якості генерального писаря) підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем.

Всіма наявними засобами намагається Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Первісно, як видно з власних заяв Виговського, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, а при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Ф. Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв йому віддати Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався[55].

Так само традиційно виглядають спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві. Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисараю лист, де обіцяє виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання (Л. Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевнював султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не провокувати конфлікт з турками та татарами[56].

Абсолютно безпідставними виглядають твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цій сфері. Насамперед варто зазначити, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Так, уже наприкінці зими – початку весни 1657 р. до Чигирина прибуває спочатку посередник від австрійського цісаря – П. Парцевич, а слідом за ним – особистий представник польського короля луцький писар С.К. Бєнєвський. У ході переговорів останнього з українським правителем той, згідно реляції Бєнєвського, обіцяє навіть надіслати польському королю військову допомогу, щоправда, за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька[57].

Реляції Бєнєвського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки, що їх

супроводжували, – все це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження «української проблеми» політичними методами[58].

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирина та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом[59] дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Бєнєвського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно твердження Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького[60].

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із співставленням політичних процесів, що протікали в цей час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення названих подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельничченком. Богдан, як видно з інформації Бєнєвського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там[61].

Уведені на сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, аби хоч би гіпотетично стверджувати стосовно намірів обраного після смерті Б. Хмельницького гетьманом І. Виговського кардинально змінювати курс попередника у стосунках з варшавським двором. Зокрема, вже згаданий вище посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель «хоче залишитися царським підданим [...] хоче завоювати для царя Польщу...»[62].

За таких умов повторна місія польського посла С.К. Бєнєвського до Чигирина в серпні–жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви завершується безрезультатно. Оповідаючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він «наражався на велику небезпеку,

опинившись посеред розбрату, який панує там у них...»[63]. Сучасник подій, польський літописець Й. Єрлич також зазначав, що «дуже погано пана волинського (каштеляна. – *Авт.*) приймали і поводилися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів»[64]. Єдиним реальним наслідком поїздки Бєнєвського в Україну стало продовження перемир'я до Великодня (який в тому році випадав на 21 квітня).

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій поступив з Москви, звідки впродовж серпня – першої половини жовтня до Чигирина один за другим прибувають декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції[65].

Водночас варто зауважити, що «московський сигнал» був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин з Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирина викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже відзначалося вище, в жовтні 1657 р. Виговський, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, підписує Корсунський договір зі Швецією. Однак провал комбінованого удару раднотських союзників по Польщі навесні–влітку 1657 р. суттєво підірвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Окрім втрат українського корпусу А. Ждановича, Д'єрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор-бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників; після смерті «некоронованого монарха» Великого князівства Литовського – гетьмана Я. Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес до України і спрямував усі свої зусилля на відновлення позицій на північному побережжі Європи.

Не менше, якщо не значно більше, занепокоєння українського гетьмана викликали і «південні новини». Зокрема, кримський хан Мехмед IV Гірей, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира «знести козаків», для чого «зараз є час і погода [...] оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...». Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мегмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну – проти козаків[66]. Причому, як видно з листа архієпископа газького Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8 (18) жовтня, аргументи Мехмеда IV Гірея бралися до уваги в Надбосфорській столиці, й оточення султана реально

готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, гаазький владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги[67].

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому, не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського мали мотиви внутрішнього плану, а саме політична криза в Україні. Насамперед варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі «гетьманський уряд – січове товариство» став антигетьманський виступ на Запорожжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Я. Худолієм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як уже відзначалося вище, під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорожжя знову стає центром антигетьманських заворушень, і звідти лунають погрози «йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...»[68].

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед в площині соціальних протиріч: «...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с рандъ, и с сел и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают»[69]. А тому намагання наступника Хмельницького – гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, опираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблюють конфлікт, дозволяють йому набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, окрім соціальних протиріч, в процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом І. Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. В даному контексті спроби Виговського заполучити гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, «кулуарній», а згодом хоч і на розширеній раді, але знову ж таки без участі запорожців, збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики «козацького автономізму», прокрустове ложе якої гетьманський уряд облишив уже наприкінці 1648 – початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів в Посольському приказі 23 листопада (с. с.) 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв:

«При прежних де полских королех они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилося»[70]. Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб «царського величества воеводы у них в городех были...», погоджувалися також на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією – «...а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не променят...», в разі ж смерті українського регіментаря, «обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтвержденье на гетманство...»[71].

Політична поступливість Коша, його готовність йти в цей час у фарватері московської політики дозволяють січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових в Україні політичну силу. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам[72], надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка була хоч і досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин[73].

Кримсько-польський вектор зовнішньополітичної гри уряду Івана Виговського

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та в південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом, на тлі провокаційних дій царських воєвод (більшість з яких відверто підтримували опозицію), змушують гетьмана шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу, й отримати допомогу від хана, будучи в стані війні з королем, для Чигирина в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну ознаку тогочасного розкладу сил в регіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним з вирі-

шальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних стосунків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана[74]. І дійсно, отримавши з Варшави лист, хан негайно відправив на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьману[75].

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися щодо доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку союзника – кримського керівництва змусив гетьмана все ж піти на підписання Гадяцького трактату[76].

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, випливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статечне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революції права повноцінного «народу політичного», давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві в серпні 1657 р.[77]). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. (місія І. Желябужського) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину та шляхту – в бік Варшави[78].

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, наступного року отримує продовження, і остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої, як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві, мала чимало прибічників у Короні та ще більше в середовищі литовського політичного істеблішменту, який був готовий йти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов

легітимація стосунків з Річчю Посполитої для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині.

Причому, в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. На цей раз потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще рядом надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин, як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, або, точніше, французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та, водночас, вельми важкої справи, а саме: проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади, через посилення позицій як монарха, так і сенату, та, відповідно, звуження прерогатив сейму[79].

Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль – потужного політичного, а при певних обставинах і військового, союзника короля й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта (присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р.) сприяла швидкому розв'язанню Гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV[80].

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Війська Запорозького не в обозі суперників, а серед союзників короля, істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках із своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва. Вельми прикметним у цьому контексті, на наш погляд, є той факт, що навесні 1658 р., в часи налагодження стосунків з Річчю Посполитою, І. Виговський намагається реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма лист з відповідними пропозиціями[81]. Зрозуміло, що

зважаючи на геополітичні перегруповання, що відбулися в Центрально-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції та переходу Бранденбурга на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувається вже не на анти-, а пропольській платформі.

За умов, що склалися на початок весни 1658 р., у середині березня Ян Казимир скликав у Варшаві представницьку нараду за участю впливових діячів сейму, сенату та уряду. На нараді було ухвалено рішення вислати до козаків різноманітні варіанти умови, які ще потрібно було виробити[82]. Ймовірно, саме в контексті розробки таких варіантів угоди воєвода познанський Є. Лещинський у листі до гетьмана польного Є. Любомирського від 25 березня розмірковував таким чином: «Підгрунтям нашого благополуччя є примирення з козаками. Є вже написана інструкція...». Як видно з наступних рядків листа, воєвода погоджувався на визнання правлячою елітою Речі Посполитої за козаками «вольностей, на які вони заслуговують. Чому б не надати права виходу від панських судів та закріплення вільностей їх реєстрової організації?»[83]. А перед тим, 11 лютого 1658 р. в листі з Берліна все той же Лещинський зазначав, що «козаки шляхетства не жадають, а якщо б хто з них і прагнув шляхетства – не потрібно відмовляти...»[84].

Австрійський резидент у Варшаві Ф. Лізоллі, доповідаючи у Відень, також зазначав, що король і сенатори хочуть надати козакам становище «вільних станів Речі Посполитої». Щоправда, залишається незрозумілим його твердження стосовно того, що І. Виговський, «поляк за походженням, вимагав повернення давніх стосунків, через що ускладнював собі досягнення замірів...»[85].

Польський історик Л. Кубаля стверджував з цього приводу, що ряд сенаторів погоджувалися на те, аби насамперед застерегти вільності козаків-реєстровців, які хоч би і під шляхтою знаходилися, але до гродських судів належали, тобто перебули на правах збіднілої, неосілої шляхти, яка «по війтовствах шляхетських і духовних сидить». Або ж пропонувалося прирівняти статус реєстрових козаків до того, що мали татари у Великому князівстві Литовському, які виконували лише одні обов'язки військової служби[86].

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найбільш впливових земських послів (в тому числі арцибіскупа гнєзнинського А. Лещинського, воєводи познанського Я. Лещинського, маршалка великого коронного Є. Любомирського, канцлера великого коронного М. Пражмовського, підканцлера коронного Б. Лещинського, віленського воєводи М.-К. Паца та ін.). На цей комітет і було покладено завдання вироблення інструкції і визначення повноважень для комісарів на переговорах з Москвою та Військом Запорозьким. Комітет мав статус таємного, і результати його діяльності не оприлюднювалися на сеймі. Проте, як видно з протестації біскупів, щодо вирішення «козацької проблеми» було ухвалено рішення домагатися згоди з Військом

Запорозьким, навіть незважаючи на те, що керівництво останнього ставило вимогу про відрив «русинів» греко-католицької віри з лона католицької церкви до православ'я[87].

Згідно донесення австрійського резидента барона Ф. Лізоллі від 14 липня 1658 р. королівська партія, котра гостро потребувала миру з козацтвом і давно виношувала плани його досягнення, на сеймі продемонструвала готовність об'єднання з Військом Запорозьким не на засадах підлеглості останніх, як це було раніше, а союзництва з Польською Короною на кшталт унії польсько-литовської. Так само як литвини, козаки, згідно інформації Ф. Лізоллі, повинні були отримати привілеї, мати власних урядовців, вибирати послів земських на сейм і «становити, власне, відрубне тіло в організмі Речі Посполитої...»[88].

Сеймовий комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього надіслав свої постанови С.К. Бєнєвському. Причому, опираючись на інформацію Лізоллі, А. Валевський стверджував, що в цей час в Україну вступили царські війська (ймовірно, йдеться про бєлгородського воєводу Г. Ромодановського), і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському[89].

В умовах рейду бєлгородського воєводи Г.Г. Ромодановського по Лівобережжі 4 серпня (с. с.) І. Виговський відправляє до Яна Казимира лист, в якому запевнює стосовно того, що він «як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМості віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести...»[90]. Крім того, гетьман доповідав, що він «готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...»[91].

Через деякий час, 28 серпня (с. с.) І. Виговський відправив королеві Людвізі Марії Гонзазі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевнював, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна «до дідичества польського монарха перейшла»[92]. В той же час, у серпні гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки «вороги його закликали на допомогу Ромодановського та інших царських воєвод, що стояли на прикордонні з Україною[93].

Таким чином, на середину літа 1658 р. Виговський, насамперед під впливом «агітації» Ромодановського, остаточно дозрів до кардинального повороту в зовнішньополітичній діяльності. Проте в середовищі української старшини й на кінець літа – початок осені 1658 р. бракувало єдності щодо напрямів зовнішньої політики. Зокрема, вже аналізуючи перебіг липневого 1658 р. сейму у Варшаві, не можна

оминути увагою одну загадкову його сторінку, а саме: виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. У ньому український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, подеколи навіть погрубіяцьки. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі мотивами конспірації, маскуванням справжніх зовнішньополітичних намірів українського керівництва, адже у палаті під час його виступу були присутніми представники царя[94]. На наш погляд, виступ Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що точилася у цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичної орієнтації України. Саме таке припущення дозволяє пояснити відсутність прізвища генерального обозного серед старшини, щедро обдарованої польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., хоч він за своїм службовим становищем посідав другу, тобто наступну після гетьмана, позицію у службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня (н. с.) в табір до Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч з послом царя В. Кікіним. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії пересправ, що передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і винахідливість Ю. Немирича) «була під значним сумнівом». Більше того, ситуація почала розвиватися таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарам, яким збиралися голови відсікти, а з Москвою угоду укласти, і після цього «двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти...»[95].

Крім протидії з боку московського посла, як видно з діаріушу польських комісарів з Гадяцької комісії, проти угоди активно виступав посередник у шведсько-українських стосунках Д. Олівеберг (Данило Грек)[96]. Автор діаріушу твердить також, що й орда не рада була тому миру. Для того, щоб схилити кримське керівництво до підтримки угоди, польським комісарам і Виговському довелось двічі зустрічатися з Карач-беєм[97]. Факт сам по собі дуже цікавий для характеристики ставлення кримської еліти до ідеї польсько-української федерації, але абсолютно нелогічний з огляду на ту позицію, яку вона займала перед тим. Очевидно, що на початок осені 1658 р. з'явилися якісь нові, невідомі нам, обставини цієї справи, або ж польські комісари зумисне

згустили фарби, щоб у такий спосіб ще більш випукло зобразити власні заслуги в укладенні угоди з Військом Запорозьким.

Міжнародні процеси та українська зовнішня політика після Гадяча

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигирина, так і Варшави.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман водночас намагається зберегти приязні стосунки з його супротивником – шведським королем. Більше того, Чигирин впродовж усього часу переговорного процесу з Короною Польською докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин впродовж весни 1658 – літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву[98].

Прикметно, що й союзник гетьмана – Мехмед IV Гірей також чинив дипломатичний тиск на Варшаву з метою примирення останньої з шведським королем і зосередження усіх сил у боротьбі з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигирина в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок. Адже об'єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно, під тиском промосковські налаштованої лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце[99]. Крім того, Виговський неодноразово висловлюється за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному випадку можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства[100].

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигирином, а також серйозних суперечностей між

нею та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення, та, водночас, саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєву спроможність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, «мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, *якщо лише військо проти Москви вишлемо* (виділено нами. – *Авт.*)»[101]. Декілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла Павла Тетерю Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому ряд умов. Одна з них однозначно виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема, гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби з царським військом, аби король видав один за другим універсали, «а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться...»[102].

Ще більш відверто про антимосковську спрямованість політики Виговського в даний час свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема, у ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем[103].

Ще одним надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх, чи, навпаки, крах Гадяцької системи значної мірою залежали від позиції Стокгольму. Адже Шведське королівство веде у зазначений час надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ центрально- та східноєвропейського регіону. Варто принагідно пригадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви та, натомість, розпочати інтервенцію в Північну Польщу[104]. У свою ж чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської царства, наслідком якої було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише при успішному розиграші саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі і Швеції та водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього

завдання, українське керівництво в згаданому вже вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву[105].

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, а саме: примирення з Річчю Посполитою та протистояння спільно з нею Москві, Виговський, як видно з листа С.К. Бєнєвського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже в другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень грека Теодозего (Федосія) до Карла X Густава, щоб схилити того до примирення з королем польським[106].

Джерела промовляють, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було першочерговим завданням поточної політики, причому, думки найбільш впливових польських політиків з цього приводу різко контрастували.

Так, арцибіскуп гнєзненський А. Лєщинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, оскільки, на його думку, «...ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості...» А. Лєщинський переконував Яна Казимира в тому, що «Москва хоче миру і трактувати з шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів з шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви»[107].

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Є. Любомирський, котрий у листі до посла С.К. Бєнєвського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що «невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об'єднати, для захисту тутешнього краю (тобто України. – *Авт.*)...»[108]. Гетьман був впевнений, що двір зловживає «щасливим початком» пересправ з козаками, «так сильно переконаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Прусію»[109]. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Прусії, всі війська повернути в Україну, а це «немало надало б допомоги» Виговському, щоб «схилити нерішучих на наш бік». «Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, – продовжував Любомирський, – то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору». На думку гетьмана польного, Виговський тому радить полякам миритися зі шведами і з московитами, зберігати хоча б примарний союз з татарами, що «не надто сподівається на свою і нашу силу»[110].

Глибоко переконаним в необхідності якнайшвидшого замирення з шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої на боротьбу за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу С.К. Бєнєвський, котрий неодноразово радив Яну Казимиру прислухатися до пропозицій Виговського і погодитися на його посередництво в справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом[111] .

Найповнішу уяву про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля можна отримати з відправленого з Берліна 2 липня 1658 р. «Дискурсу певної особи», авторство якого, як переконливо доводить польський історик Л. Кубаля, належало воєводі познанському Яну Лєщинському, лідерові однієї з найбільш впливових партій в середовищі польського істеблішменту «групи Лєщинських». Насамперед автор документу наголошував, що примирення Речі Посполитої й Війська Запорозького вкрай необхідне як одній, так й іншій стороні, а вина за те, що цього до часу не досягнуто лежить насамперед на польському керівництві. Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Лєщинський повністю погоджувався з вимогами Виговського щодо дотримання строгої конспірації на переговорах, щоб не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь мир зі шведами, «які, безперечно, хочуть погибелі польського імені»[112]. «Отож, – зазначав воєвода, – найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби переговори з одними не перешкоджали трактатам з другими, бо, напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде». Після завершення переговорів з українською стороною Лєщинський радив приступити до пересправ з Москвою, аби керівництво московське «не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією». На переговорах з царськими представниками польські комісари повинні були дати ясно зрозуміти, що Річ Посполита й так ніколи б не погодилася на примирення з ними без обов'язкового повернення під владу короля України. У стосунках з царем Польща повинна невідмінно добиватися повного виведення московських військ як з території Литви, так і України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво стосовно польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір з Москвою «змусить шведа до податливості», успіхи на переговорах з Москвою неодмінно повинні були б сприяти успіхові у пересправах зі Стокгольмом.

Як бачимо з документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українського-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували всю складність міжнародного становища Речі Посполитої та не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на горішньому щаблі

тогочасної польської політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання Виговського та переконливі аргументи Бєнєвського щодо необхідності негайного перепровадження гетьманського посланця Теодозего до Стокгольму (висловлені ним як підканцлеру А. Тщебінському, так і особисто королю)[113], у Варшаві визнали робити це недоцільним. У листі до Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля в очах царя московського та посварити їх, а самому в тому стані польсько-російської незгоди «вигоду віднайти». Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгукувався позитивно, але при цьому висловлював сумнів стосовно спроможності шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоча б частини захоплених шведами у Прусії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир «...в жодному разі піти не може...»[114].

Як видно з листів секретаря польської королеви П'єра де Нуайє від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижу, сейм, ознайомившись з пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме: виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ з території Прусського королівства, Курляндії та Інфляндії), визнав їх неприйнятними та ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з царем московським[115].

За таких умов, після дебатів з проблем стосунків з Москвою, сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. в рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути затверджені ним попередньою присягою. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог[116].

Згідно постанов сейму, Ян Казимир виряджає своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, хоч з королівської канцелярії їм дається чітка установка не форсувати ходу переговорів, очікуючи результатів місії Бєнєвського в Україні. Причому, варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти – все це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмики, об'єднавшись з кримськими татарами, розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доносили, що московська сторона готова уступити полякам землі аж по Смоленськ включно[117]. Король зі свого боку також висловлював радість з приводу

приємних новин і в листі до комісарів наказав й надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши їх головне завдання в недопущенні російсько-шведського зближення та отримання військової допомоги від царя[118].

За таких умов, у боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви Виговському, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення всіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля. А тому, незважаючи на заклики Виговського, що містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував, у разі зриву польсько-російських переговорів, надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московським тилам у Білорусі та Литві)[119], а також звернення Карла Густава, переданого через голландського посла в Берліні (на цей раз попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів виступала вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)[120], польське керівництво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише у спільному виступі з Москвою проти неї.

У крайньому випадку, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є у розпорядженні Виговського. Зокрема, канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав: «Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис. війська запропонував...»[121]. Але знову ж таки, як можна зробити висновок з наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції в Литві (яка мала носити короткочасний характер) було завдання змусити Москву до поступливості на переговорах, щоб після їх завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної промосковської партії на Литві спричинює ситуацію, за якої комісари на переговорах з царськими послами погоджуються на елекцію царя[122]. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ з козаками не має будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, «...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...», а по-друге, надані Москві гарантії

перемир'я, дозволять останній прискорити вирішення справи замирення зі Швецією[123].

Долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, у свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, потрібно мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які серйозним чином впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут неабиякий вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був вкрай занепокоєний зростанням військово-політичної могутності Стокгольма, особливо після його грандіозних перемог 1655–1656 рр. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним ворогом обох гілок Габсбургів. Старша – іспанська – гілка вела з Францією війну, й австрійські Габсбурги були кровно зацікавлені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомоги своєму союзнику – Версальському дворові.

Як уже відзначалося вище, мотиви міжнародного плану тісно переплеталися з внутрішньополітичними реаліями. Насамперед, тут йдеться про боротьбу, яка точилася при дворі Яна Казимира між французькою та австрійською партіями, що відповідно опиралися на підтримку та, у свою чергу, відстоювали інтереси Версаля та Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у Бельведерському палаці, наполягала на замиренні зі Швецією при посередництві французького двору, активно заперечувала проти елекції московського царя на польський трон (маючи на меті зведення на королівство представника французької правлячої династії – принца Людовіка де Конде), а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками та татарами в разі примирення з Москвою, то її опоненти в середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цісарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір з Москвою та спільно виступила проти Швеції, що дозволило б не допустити посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі в Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар[124]. Врешті-решт, під тиском цісарського уряду, який в роки «шведського

потопу» виступив політичним союзником Варшави, а в даний час розміщував на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів з Москвою та висловити запевнення стосовно того, що без згоди цісаря та інших своїх союзників по антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом[125]. Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конгрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цісаря, було запрошено також електора бранденбурзького. На конгресі розгорілася вперта боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Людовика Марія виступала за прискорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення Пруссії, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Війська Запорозького, то її супротивники намагалися не допустити польсько-шведського замирення, відкинення французького посередництва, недопущення втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви[126]. На конгресі представникові австрійського цісаря Леопольда I баронові Ф. Лізоллі вдалося перетягти на свій бік литовську партію на чолі з підканцлером литовським Нарушевичем, котрий репрезентував ті сили на Литві, які прагнули більше до угоди з Москвою, ніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і воєводу познанського Я. Лєщинського[127].

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі, а саме: врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку гадяцьких домовленостей. Це у свою чергу дозволяє Москві випередити Варшаву у справі примирення зі Швецією та сконцентруванні всіх своїх наявних сил на завоювання України.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але насамперед сподівалося використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль на допомогу Виговському. Швидше навпаки, польське командування розраховує отримати від спілки з Військом Запорозьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема, канцлер литовський К. Пац 8 жовтня з-під Торуня писав Бростовському: «Завтра ЙКМость і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля»[128]. Великий литовський гетьман П. Сапєга, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії на те, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені[129]. Воєвода познанський Я. Лєщинський у листі до королівського секретаря Ієроніма Піноцці від 9 січня 1659 р. також акцентув увагу на

можливості отримання від І. Виговського 20-ти тисяч піхоти проти шведів[130]. Навіть С.К. Бєнєвський, який чи не найліпше з-поміж усіх польських політиків орієнтувався у тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. ні словом не обмовився про необхідність надання допомоги українському гетьманові, натомість вказував на вигоди, які можна отримати від сполучення з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції[131].

Таким чином, шкала зовнішньополітичних пріоритетів, запропонована українським гетьманом, була відкинута польським керівництвом. Натомість у Варшаві було ухвалено план, який найповніше враховував польські інтереси, але при цьому мало уваги приділяв задоволенню потреб української сторони, зокрема, щодо нейтралізації військово-політичних дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси, насамперед щодо надання польської військової допомоги. До того ж, зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерності та чіткої взаємодії всіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного везіння при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче обумовлював би крах усієї комбінації.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в цей час діє царський уряд. Московське керівництво вже 25 серпня (с. с.), отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також поголоски про польсько-українські контакти, відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись же про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі «зрадником Івашкою», та відправив в Україну війська під командою воєводи Г.Г. Ромодановського. Під прикриттям військ бєлгородського воєводи проходять «вибори» гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалий[132]. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальєссарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили, які в середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Микитовича Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямі Конотопа.

Тим часом Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О.М. Трубецького (за одними джерелами у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими – 200, ще іншими – 320 тис. війська) Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну

80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив лист до польського короля, де продемонстрував добре знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схиляючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу Виговському піхоту та артилерію, оскільки чимало козаків й досі тримається Москви, і перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьману якнайшвидшої допомоги. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. й великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну[133].

У розпорядженні Виговського, згідно підрахунків польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків[134]. Після обопільної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Крупичполі[135], військове становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж сил було недостатньо для гарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військовими виступами опозиції. Тому 9 квітня з Чигирина гетьман відправляє до коронного підканцлера А. Тщебінського листа, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щойно підписаної з королівськими комісарами угоди, а також просить, аби король віднайшов способи для прискорення завершення роботи сейму та вирушав з військами в Україну, «...як раніше те обіцяв зробити»[136]. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надходило. Й у гетьманського уряду, ймовірно, не було особливих ілюзій щодо реальності отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирина просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації[137].

Негативний резонанс від даної обставини значно підсилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, і це врешті-решт призвело до ревізії найбільш принципових положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних проблем. В кінцевому результаті все це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. За таких умов з початком 1659 р. в той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирина також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на «братерство» з кримським ханом і ордою, гетьман відправляє Антона Ждановича до Стамбулу «...к турскому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу»[138]. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства

Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізоллею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин[139]. Паралельно з контактами з представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам з Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевнював представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії[140] (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрійським цісарством).

Спроба узагальнення

Таким чином, аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави в другій половині 50-х рр. XVII ст. дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльності українського керівництва та розвитку міжнародних процесів у регіоні.

Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася не його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, а цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед зовнішні, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними внутрішні фактори. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу та, відповідно, згортання політичних взаємин з російським царем були прагнення нейтралізації політичних претензій московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам.

Як і в середині 1650-х рр., тобто часі укладення Переяславсько-Московського договору, так і в роки становлення українсько-польської унії, модель зовнішньополітичної діяльності Чигирина базувалась на засадах багатовекторності та поліваріантності. Безперечно, це посилювало її життєздатність, але водночас свідчило про те, що гетьманський уряд не вповні покладався на можливість успішної реалізації унійної концепції з Річчю Посполитою, а тому провадив пошук запасних варіантів.

Стосовно ж можливостей уникнення збройного зіткнення України з російською династією під час виходу гетьманського уряду з Переяславсько-Московської системи 1654 р., то тут варто відзначити, що вони могли бути реальними лише за умови сприятливого розвитку міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі. Найголовнішим же його компонентом мало бути укладення Річчю Посполитою миру з Шведським королівством та недопущення до нього в шведсько-

російських стосунках. Прорахунок польського керівництва в оцінці міжнародної ситуації зробив неминучим збройне зіткнення України та Росії, причому, за реальної підтримки першої лише з боку Кримського ханства.

[1] Уважний читач може мені заперечити, що початки цього явища сягають часів гетьманів Петра Сагайдачного і Тимоша Орендаренка та їх походів на Москву та Смоленськ. Однак як у першому, так і в другому випадку мову можна вести все ж про участь Війська Запорозького як певної військової корпорації у воєнних акціях політичного керівництва чи приватних ініціатив магнатів Речі Посполитої. У війні ж 1658–1659 рр. Військо Запорозьке виступало як самодостатня соціально-політична організація.

[2] Детальніше про це див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 87–118.

[3] Там само.

[4] Цит. за: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9, ч. 2. – С. 1172.

[5] Детальніше див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль. – Львів, 1996. – С. 298–299.

[6] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Вид. друге. – К., 1995. – С. 435.

[7] *Kubala L.* Wojna moskiewska. R. 1654–1655/ Szkiece Historyczne. – Ser. 3. – Kraków, 1910. – S. 232; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. 2. – S. 68.

[8] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып. I. – К., 1911. – С. 39–51.

[9] *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 178.

[10] *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирье 1667 года). – Саратов, 1960. – С. 40–41.

[11] Зокрема, саме таким чином діяв королівський комісар на переговорах з Військом Запорозьким, чернігівський воєвода К. Тишкевич, котрий в середині травня в черговий раз намагався схилити українського гетьмана до миру з королем і республікою. (Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1219.)

[12] Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2 – С. 1205.

[13] Акты Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. 15. – Спб., 1892. – № 3. – С. 117–133.

[14] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький... – С. 445.

[15] Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – № 880. – С. 502; № 888. – С. 511; № 896. – С. 522–523; та ін.

[16] *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... – S. 83; Wójcik Z. Polska i Rosja ... – S. 347.

[17] Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба. – Т. XII. – Львів, 1911. – № 470. – С. 376–379; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Lib. leg. 33, vol. 106 v. – 109 v.

[18] Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі - Czart.) - 368, Nr. 4. - P. 19.

[19] Czart. - 386, Nr. 1. - P. 1-6.

[20] *Wójcik Z.* Polska i Rosja ... - S. 351.

[21] Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. - Львів, 1991. - С. 321-322.

[22] *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej poiowie XVII w... - S. 96-98; Kubala L. Wojna moskiewska... - S. 60-61.

[23] *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький... - С. 301.

[24] Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. - Рівне, 1993. - С. 56.

[25] *Липинський В.* Україна на переломі (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті) // *Липинський В.* Твори. - Т. 3. - Філадельфія, 1991. - С. 40-45.

[26] *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993. - С. 21; їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999. - С. 195.

[27] *Wójcik Z.* Polska i Rosja ... - S. 368.

[28] Цит за: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т. 9, ч. 2. - С. 1237.

[29] *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... - С. 181; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т. 9, ч. 2. - С. 1237.

[30] Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - К., 1908. - № 56. - С. 127-128.

[31] Там же. - № 17. - С. 129.

[32] *Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну // ЗНТШ. - Т. 154. - Львів, 1937. - С. 47.

[33] Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 201-207.

[34] Там же. - № 84. - С. 201-207.

[35] Там же.

[36] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - Т. 9, ч. 2 - С. 1350.

[37] Российский государственный архив древних актов (Москва; далі - РГАДА). - Ф. 79: Сношения с Польшей, оп. 1 (1657), № 15. - Л. 40-41.

[38] Акты ЮЗР. - Т. 3. - Спб., 1861. - № 869. - С. 568.

[39] Русская историческая библиотека (далі - РИБ). - Т. 4. - СПб., 1884. - С. 1240.

[40] Акты ЮЗР. - Т. 4. - Спб., 1863. - № 69. - С. 126.

[41] Там же. - Т. 3. - № 869. - С. 569.

[42] Там же. - С. 570.

[43] Там же. - С. 569.

[44] Див.: *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. - М., 1994. - С. 229.

[45] Акты ЮЗР. - Т. 11. - Спб., 1879. - Прибавление № 1. - С. 702

[46] Там же. - С. 695-696; Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - № 106. - С. 313; Жерела... - Т. XII. - № 598. - С. 508.

[47] Архів Інституту історії України НАН України. - Оп. 3, спр. 19. - Арк. 12; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст... - С. 25.

[48] Акты ЮЗР. - Т. 3. - № 869. - С. 576-580.

[49] Акты ЮЗР. - Т. 11. - Прибавление № 2. - С. 714-718; 749-756; Документи Богдана Хмельницького. - № 445. - С. 582; № 458. - С597-598; № 464. - С. 606-608; № 465. - С. 608-609; № 466. - С. 609-6104; № 467. - С. 610-611; № 468. - С. 611-613;

№ 469. – С. 614; № 472. – С. 616–617; № 473. – С. 617–618; Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // ЗНТШ. – Т. 149. – С. 182–188.

[50] Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – К., 1908. – № 52. – С. 296–297.

[51] Там же.

[52] Синбирский сборник. – Т. 1. – Ч. 2. – М., 1845. – № 19. – С. 56.

[53] Акты ЮЗР. – Т. 11. – Прибавление № 1. – С. 682.

[54] Там же. – Т. 3. – № 869. – С. 573. *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. – Ser.5. – Lwów, 1917. – S. 194.

[55] Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – T. XXIII. – Budapeste, 1874. – S. 545–546.

[56] Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 22–23; Т. 7. – С. 186; Т. 11. – С. 801; та ін.

[57] Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1364.

[58] Там само.

[59] Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. – S. 295–298; ПКК. – Т. 3. – К., 1898. – С. 242–245.

[60] *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunkyw polsko-ukraicskich: proba prelamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С. 28.

[61] Детальніше про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S. 199; *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С. 1398–1400.

[62] Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – T. XXIII. – S. 545–546.

[63] Жерела. – Т. 6. – Львів, 1898. – С. 233; Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit... – Vol. IX. – Roma, 1963. – P. 80–81.

[64] Latopisieć albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T. 2. – S. 5.

[65] Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 20–24.

[66] Czart. – 1656. – S. 546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 40–41; *Мицик Ю.А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. – № 2. – 1996. – С. 60.

[67] Из рукописей Е. В. Барсова // ЧОИДР. – 1884. – Ч. 2. – Отд. V. – № 2. – С. 3.

[68] Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна... – С. 25.

[69] Там само.

[70] Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 187.

[71] Там же. – С. 188–189, 193.

[72] Там же. – Т. 4. – С. 51, 78; та ін.

[73] Див.: *Горобець В.М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.

[74] Czart. – 399. – S. 255; *Kubala L.* Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660. – Ser. 6. – Lwów, 1922. – Dod. XIV.

[75] *Kubala L.* Wojny dunskie... – S. 443.

[76] Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 145–164; ПКК. – Т. 3. – К., 1888. – С. 345–346; *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Т. 2. – СПб., 1872. – С. 75–78.

[77] Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 242–243; Т. 11. – С. 764–765.

[78] Див.: Русская историческая библиотека. – Т. 8. – СПб., 1884. – С. 1240; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 16–17.

[79] Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedskiego // Polska w okresie drugiej wojny połnocnej 1655–1660. – T. 1. – Warszawa, 1957. – S. 303–329.

[80] *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – Т. 12. – Львів, 1911. – С. 55–58; *Kubala L.* Jerzy Ossolinski. – Lwyw, 1883. – S. 206–230; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine: The dilema of Adam Kysil. 1600–1653. – Harward, 1985. – P. 160–163; *Качмарчик Я.* Назв. праця. – С. 87–90; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... – С. 42–44.

[81] РГАДА. – Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, д. 15.

[82] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443.

[83] Czart. – 388, No 188, k. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 446.

[84] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 443. Dod. XVIII.

[85] Czart. – 388, No 188. – K. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 446.

[86] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 106.

[87] *Walewskij A.* Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej... – T. 1. – S. 3–4.

[88] Ibid. – S. 5.

[89] Ibid – T. 1. – S. 5.

[90] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 107.

[91] Ibid.

[92] *Walewskij A.* Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej... – T. 1. – Dod. IV.

[93] *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского. – С. 75–78.

[94] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 128.

[95] Ibid. – Dodat. XXI. – S. 547.

[96] Ibid.

[97] Ibid. – S. 548.

[98] Czart. – 399. – P. 255; ПКК. – Т. 3. – С. 267.

[99] Czart. – 402. – S. 281–290; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини.. – С. 112–119.

[100] Див.: Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 163–165.

[101] Цит. за: *Walewskij A.* Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe... – T. 1. – S. 23–24.

[102] Czart. – 399. – S.. 255; *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dod. XIV.

[103] *Kubala L.* Wojny duńskie... – Prim. 83. – S. 447.

[104] *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materialy do historii wojskowości. – XIX, cz. 2. – 1973. – S. 90; *Wójcik Z.* Historia dyplomacyi polskiej... – S. 176.

[105] Czart. – 399. – S. 255.

[106] ПКК. – Т. 3. – С. 267.

[107] Там же. – С. 234–236.

[108] Там же. – С. 255.

[109] Там же.

[110] Там же. – С. 257–259.

[111] Наприклад, див.: ПКК. – Т. 3. – С. 267–268.

[112] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 544.

[113] ПКК. – Т. 3. – С. 270, 282.

[114] *Kubala L.* Woyny duńskie... – Dod. XVI.

[115] Ibid. – S. 446.

[116] Czart. – 387, No 7. – S. 31; *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dod. XXVI.

[117] Czart. – 387, No 13. – S. 65.

[118] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 13.

[119] Czart. – 387, No 21. – S. 111.

[120] Ibid. – 387, No 14. – S. 71.
[121] Czart. – 387, No 19. – S. 97; *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dod. XXXVI.
[122] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 143.
[123] Ibid. – Dod. XXXVII.
[124] *Walewskij A.* Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe... – T. 1. – S. 18.
[125] Ibid. – S. 19–20.
[126] Ibid. – S. 82, 86–87.
[127] Ibid. – S. 99.
[128] Czart. – 387. – S. 229.
[129] *Walewski A.* Op. cit. – S. 128
[130] Czart. – 388, № 249. – S. 602; № 266. – S. 676.
[131] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 252–253.
[132] Czart. – 402. – S. 309.
[133] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 460.
[134] Ibid. – S. 156.
[135] ПКК. – Т. 3. – С. 332.
[136] Ossol. – № 189. – S. 1073.
[137] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 157–157.
[138] Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 226, 230.
[139] *Pribram F.A.* Die Berichte F. von Lisolla. – Wiena, 1887. – S. 519.
[140] *Kubala L.* Wojny duńskie... – S. 484–485.

Тарас Чухліб

Самійло Іванович (Самусь) – полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату

До цього часу в українській історіографії Самійлу Івановичу, або Самусю (саме таким прізвиськом підписував більшість листів цей козацький провідник), не присвячено жодної окремої історичної розвідки, якщо не рахувати наукових праць, де його ім'я згадується в контексті загальноісторичних подій[1]. Хоча більш ніж триста років тому, в 1702 р., він став на чолі одного з найбільших повстань українців проти засилля польської влади на Правобережній Україні, яке сучасники називали не інакше, як «друга Хмельниччина». Окрім того, починаючи з середини 80-х рр. XVII ст., Самусь був одним з чільних полковників правобережного Війська Запорозького, а з 1693 р. очолив його на посаді наказного гетьмана. Також Самусь активно підтримував свого довголітнього побратима, фастівського (білоцерківського) полковника Семена Палія у боротьбі з татарами, турками і поляками та бажанні бачити Україну вільною від усілякого іноземного панування.

Про походження, місце та рік народження Самуся майже нічого не відомо. Можливо, він народився на Переяславщині десь у середині 50-х рр. XVII ст., адже ще у 1703 р. тут проживали його рідні, в т.ч. і рідний брат[2]. Хоча може бути, що Самусь походив з Вінниччини, зважаючи на те, що протягом певного часу очолював славнозвісний Вінницький (Кальницький) полк як адміністративну і військову одиницю. Очевидно, в 70-х – першій половині 80-х рр. Самійло, син Івана, перебував на Запорозькій Січі, де й отримав прізвисько «Самусь». Допускаємо, що на Правобережну Україну запорожець Самусь прийшов влітку 1684 р. разом з С.Палієм (коли той, після участі у віденських подіях, повернувся на Правобережжя, поповнивши свої загони досвідченими запорожцями), ймовірно, відгукнувшись на його запрошення.

Масовий перехід козацтва на обезлюднений в результаті багатолітніх війн «правий берег» Дніпра був спричинений закличними універсалами польського короля Яна III Собеського, який гуртував козаків навколо ідеї боротьби з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1685 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну конституцію-постанову про повернення українському козацтву «їхніх прадавніх вольностей, свобод і привілеїв» та дозвіл осаджувати

спустошені землі Правобережжя[3]. Одним з таких листів і скористався Самусь, який відважився відродити Вінницький полк правобережної частини колись єдиного Українського гетьманату. Через три роки, у 1688 р., волинська шляхта вже відзначала на своєму сеймику, що «козаків незносна лічба в Київському і Брацлавському воєводствах»[4]. А у 1692 р. польські урядовці бідкалися, що самусевий полк «густо заселений», а отже, там можуть вдатися до «свавільств»[5].

Цілеспрямовані зусилля Самуся призвели до того, що у 1689 р. козацький полк під його керівництвом (припускаємо, що спочатку він все ж таки очолював Вінницький, а вже потім Богуславський полк) нараховував близько тисячі чоловік, з яких 164 козаки входили до реєстру українського війська, яке підпорядковувалося Речі Посполитій[6]. Старшина полку складалася з осавула, писаря, хорунжого та обозного, а також трьох сотників (отже, полк поділявся на три сотні), сотенних осавулів і хорунжих. У жовтні того ж року 93 козаки на чолі з Самусем брали участь в одному з багаточисленних військових походів польської армії на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським.

Треба відзначити, що полк Самуся протягом 1686–1699 рр. брав участь у більшості військових операцій армії Речі Посполитої проти Османської імперії та залежного від неї Кримського ханства. Так, саме завдяки самусевим козакам королівський комісар С. Дружкевич у вересні 1691 р. оволодів міцно укріпленою турецькою фортецею Сороки. У 1692 р. 700 кіннотників та у 1693 р. 400 піхотинців на чолі з Самусем знову допомагали полякам утримувати цей важливий оборонний пункт на території Молдавського князівства[7]. У 1691 р. козаки Самуся самостійно ходили на Білгород, взяли у «турків возів 50 і самих турків немало»[8]. А в 1694 р. Самусь з козаками «під Сорокою залишається, ходив на села гетьмана ханського (Стецика. – *Авт.*) і зруйнувавши їх, тим значну користь приніс»[9], – повідомляв польського короля його секретар Д. Вільчек. У червні 1695 р. правобережні полки на чолі з Самусем здійснили похід на Дубосари, під час якого зруйнували турецьку фортецю і захопили значні трофеї[10].

Надійність і безвідмовність полковника Самуся у військових справах спонукала Яна III Собеського призначити його гетьманом Війська Запорозького на Правобережній Україні. Очевидно, що це сталося після смерті наказного гетьмана Гришка – на початку 1693 р. Відомо, що 27 лютого Самусь повертався із зустрічі з королем, на якій, мабуть, і був затверджений гетьманом «його королівської милості»[11].

Тактика на співпрацю з урядом Речі Посполитої проти турок і татар забезпечувала відносну оборону населення Правобережжя від наїздів ординців, а також давала змогу Самусеві значно поповнювати полкову скарбницю. Адже майже кожен бойовий виїзд козаків оплачувався польською владою. Про це дуже красномовно свідчить «Щоденник військових видатків С. Яблоновського в 1693–1696 рр.», відшуканий нами в одному з архівосховищ Польщі[12]. Протягом 1693 р. Самусь

чотири рази їздив до великого коронного гетьмана за «уконтенуванням» своїх козаків.

Окрім того, козаки Самусевого полку отримували гроші за привезених полонених татар і турків (16 квітня – три татарина; 9 серпня – один; 29 вересня – один; 14 жовтня – два), за перемогу над татарськими загонами (5 вересня) та за відомості військового характеру й доставку листів (9 червня; 16 червня; 1 липня; 20 липня; 19 вересня; 5 грудня). Всього у 1693 р. коронний гетьман оплатив козакам Богуславського полку 5 372 таляри. У січні того ж року С. Яблоновський наказував Самусеві, щоб той переманював до себе козаків Палія з метою ослабити «свавільний» полк[13]. Однак Самусь не поспішав з виконанням цього наказу, хоча у березні наступного року був змушений взяти участь у поході регіментаря Б. Вільги проти фастівського полковника.

Записи «Щоденника» за 1694 р. засвідчують, що вже «5 січня Григорій, сотник Самуся, тижня два тому привів язика з двома козаками»[14]. За це вони отримали 189 талярів. 4 березня «брат Самуся» отримав для свого родича 1 209 тал. 21 березня від Самуся з відомостями до Яблоновського приїхав полковий суддя. Він же знову перебував у резиденції коронного гетьмана з 25 травня до 28 квітня й отримував щоденно 5 тал. 8 квітня Самусь отримав «китайки на хоругви», що оцінювалися в 94 тал. 1 листопада «козаки Самуся гетьмана ... приїхали для учинення реляцій з Буджаку» й отримали 201 тал. 8 листопада самусеві козаки привели язика, за що взяли 166 тал. 1 грудня у Яблоновського знову були представники Правобережжя «з новинами», а 14 грудня «обозний Самуся за свій кошт і осавул»[15].

Таким чином, протягом 1694 р. козаки Вінницького полку отримали 2 043 таляри. У тому ж році півтисячі кіннотників з полку Самуся було внесено до реєстрових списків, які нараховували 2 000 козаків, що перебували на утриманні Речі Посполитої[16].

Згідно з щоденниковими відомостями, початок 1695 р. відзначився тим, що «від Самуся гетьмана сотник з 12 козаками привели 2 татар під Кам'янцем взятих»[17]. Вони були винагороджені 437 тал. З 9 до 13 серпня з відомостями від наказного гетьмана Правобережної України у С. Яблоновського перебував сотник Рубан з сімома козаками. 5 вересня за платою приїжджав ще один сотник Самуся на ім'я Максим. А наприкінці року, 30 грудня, його козаки відзначилися тим, що привели до коронного гетьмана трьох полонених турків. За 1695 р. з скарбниці С. Яблоновського козакам було виплачено 1 819 тал.

Окрім того, у квітні 1695 р. сенатська комісія Речі Посполитої прийняла рішення виплатити правобережному Війську Запорозькому 27 858 злотих. Це було здійснено 10 жовтня того ж року згідно «Плати і барви Війську Козацькому, яке прийшло з поля в 1696 р.» для 2 050 козаків[18]. Цей документ засвідчив, що наказному гетьману Самусю особисто видали грошей і сукна на суму 1 000 злотих, його полковнику – 300, полковому осавулу – 40, хорунжому, писарю, судді

та п'яти сотникам – по 30, чотирьом сотенним хорунжим – по 15, обозному – 30, довбушеві, двом трубачам і двом пушкарям – по 15. Всього на 479 козаків (окрім перерахованої старшини) було видано 5 748 злотих. Отже, кожен «рядовий» отримав по 12 злотих на руки. Разом з оцінкою виданого «сукна», «атласу», «паклаку» на козацький одяг загальна сума отриманих полками Самуся грошей становила 9 041 злотих.

Ймовірно, що у 1695 р. був складений ще один реєстр козацького війська загальною кількістю 2 000 осіб, де кінний полк «Самуся гетьмана наказного» нараховував 600 козаків[19]. Тут слід підкреслити, що складені наприкінці 80-х – середині 90-х рр. XVII ст. реєстри (компути) не охоплювали всієї маси козацтва правобережної частини Українського гетьманату. Так, якщо, наприклад, згідно з компутовими та оплатними списками 1694–1695 рр., до полку гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків, то насправді його полк складався з двох тисяч, а то й більше чоловік. Одним з підтверджень цьому була секретна інформація, оголошена сенатській комісії у квітні 1695 р.[20].

Протягом 1696 р. Самусь лише чотири рази посилав своїх старшин і козаків до коронного гетьмана Яблоновського. В одному випадку, 24 березня, «брат Самуся гетьмана приїхав від Війська Запорізького в справах», в другому – «козаки Самуся привели язика» (26 квітня), в третьому – «козак від Самуся прибув з листами» (10 червня), в четвертому – 13 листопада сотник Самуся і бунчужний отримали певну суму талярів. У цьому році наказний гетьман Самусь отримав від Яблоновського всього 827 тал.

Протягом 1693–1696 рр., майже кожен рік, гетьман Самусь висилає козацькі делегації до польського короля, а інколи (у 1693 та 1694 рр.) особисто зустрічається з Яном III Собеським. Під час цих зустрічей обговорювалися різні проблеми функціонування козацьких інститутів на Правобережній Україні – представники гетьманської адміністрації вимагали від польської влади відновлення традиційних «прав і привілеїв».

Самуся постійно тривожила думка щодо відновлення гетьманської влади на Брацлавщині та організації там козацького устрою. У 1696 р. він робить чергову спробу утвердитися в цьому регіоні України, розгромивши маєтки вінницького старости К. Лещинського в околицях Вінниці[21]. За рік перед тим Самусь намагався укріпитися в Немирові та Шаргороді[22]. 20 лютого 1696 р. С. Яблоновський видав універсал до наказного гетьмана Самуся про те, щоб той вивів з маєтностей луцького єпископа Жабокрицького своїх козаків і заборонив їм у майбутньому займати ці землі[23].

Козацько-шляхетське протистояння на Правобережній Україні закінчується тим, що польський сейм 1697 р. скасовує «дозвільну постанову щодо козацтва 1686 р., якою забороняє йому розміщатися в земських угіддях[24]. Отже, Самусь почав поступово втягатися у конфлікт з місцевою польською владою, який розпочався ще у 1688 р. і до того

часу уособлювався, з українського боку, головним чином, спротивом полковника С. Палія. Але поки існувала реальна турецько-татарська загроза оволодіти Правобережжям, верховна влада Речі Посполитої в особі короля закривала очі на претензії гетьманів і полковників Війська Запорозького шодо встановлення своєї влади в Україні. Тим паче, що одночасно з «свавільствами» правобережні козаки продовжували нищити татарські загони як на власній території, так і на ворожих землях. 17 жовтня 1696 р. Самусь повідомляв С. Палія про похід у Польщу 40-тисячної орди на чолі з кримським султаном і пропонував полковнику напасти на них в дорозі.

Перед цим, у липні, наказний гетьман повідомляв своїх полковників, насамперед Палія, про смерть багатолітнього патрона правобережного Війська Запорозького – польського короля Яна III Собеського. У зв'язку з чим козацтво почало хвилювалися щодо його наступника, адже якби там не було, але саме завдяки цьому королю воно завдячувало своєму відновленню на землях Правобережної України (хоча, заради справедливості треба відзначити, що перед тим, у 60–70-х рр. XVII ст., Ян Собеський приклав багато зусиль для знищення тут козацького устрою).

Протягом довгого часу польська шляхта не могла вибрати собі нового зверхника, а тому Самусь все відкритіше починає спілкуватися з гетьманом Лівобережної України І. Мазепою. Він неодноразово звертається до нього з листами, що містили різнопланові відомості військово-політичного характеру. Раніше статус наказного гетьмана від імені короля не дозволяв Самусеві напряму листуватися з лівобережним гетьманом і він домовився з С. Палієм, щоб той передавав його повідомлення до фастівського полковника Мазепі. Таким чином останній знав про те, що відбувається не лише на Правобережжі, але й у Польщі.

Після того, як польський сейм все ж таки спромігся обрати на королівський трон саксонського курфюрста Августа II, полковники правобережного Війська Запорозького на чолі з Самусем одразу ж запевнили його у своїй вірності як «найяснішого Антесесора»[25]. Гетьман відправляє до Варшави посольство, яке б мало вирішити різні питання функціонування козацтва в межах українських воєводств Речі Посполитої. «Листи і посольство Вірності Твоєї перше до нас, приймаємо тим серцем панським, яке всім підданим у державі тим відкритим ласками і доброчинністю освідчити хочемо. Не потолкуєш Вірність твоя на особливу нашу прихильність, що послуги свої нам і Речі Посполитій зичливо і хвалебно при воєнних оказіях віддавати будеш... Уконтенування для молодців Війська Запорозького, опираючись на звичай Речі Посполитої, вже обчислене і до Львова спроваджене»[26], – писав Август II до Самуся 21 серпня 1698 р. у відповідь на його посольство. Також новообраний король дякував за присланого

полоненого турка й запевняв наказного гетьмана у «доброчинних наших респектах».

Зважаючи на протиріччя між королівською владою і польським сеймом, рішення і накази короля не поспішали виконувати у віддалених українських воєводствах. Шляхта Брацлавщини скаржилась на те, що Самусь разом зі своїми козаками збирає у їхніх маєтностях прибутки, а тому вони просили центральну владу очистити їхнє воєводство від «ребеліянтів»[27]. Відчуваючи натиск місцевої шляхти та військ регіментаря Б. Вільги, Самусь повідомляв 21 січня 1699 р. з Вінниці до І. Мазепи: «Прошу, щоб мені можна було із цього рубежу в ті сторони до Дніпра наближалися...адже пани поляки хочуть мене вигнати»[28]. Невдовзі так воно і сталося. Червневий сейм 1699 р. ухвалив постанову про знищення «козацької міліції» на Правобережній Україні[29]. Виконуючи сеймове рішення, на українські землі вирушило коронне військо, яке швидко опанувало Немировим та Брацлавом (де розміщувалася полкова канцелярія А. Абазина), а також резиденцією наказного гетьмана Самуся – Вінницею. Туди увійшли 5 гусарських хоругв і 2 піхотні полки армії Речі Посполитої. Саме тому частина вінницького козацького полку змушена була передислокуватися на Київщину, в район Богуслава. Тут Самусь заснував Богуславський полк.

Ще перед вступом польських хоругв в Україну Самусь, як наказний гетьман, організував посольство до Варшави, яке мало домовлятися про «спокійне перебування» козацтва в «своїх осідлостях». Однак козацькі посли на чолі з полковником З. Іскрою не були прийняті королем – їхні вимоги вислухала рада сенату. У розмові сенатори лише повторили зміст попередньої заборонної постанови й наголосили на тому, що старшині забороняється набирати до себе нових козаків[30].

«У такий спосіб Річ Посполита платила козакам за участь в її обороні»[31], – оцінював поведінку коронної влади у 1699 р. польський історик Ю. Янчак. З свого боку зазначимо, що саме небажання політиків Речі Посполитої (а перед тим майже півстоліття точилася українсько-польська боротьба) визнати хоча б мінімальні політичні права за українським козацтвом знову штовхало останніх до боротьби проти польських владних структур. І хоча наступного року полк української кінноти з Правобережжя знову виступив на боці армії Августа II під час облоги нею Риги, іскра, що була вкинута у бочку з порохом на сеймі 1699 р., невдовзі спалахнула величезним полум'ям – правобережне Військо Запорозьке очолюване наказним гетьманом Самусем, відкинуло політику декламацій і компромісів й обернуло шаблі та мушкети проти своїх нещодавніх покровителів, які зі смертю короля Яна III Собеського відмовилися від своїх попередніх зобов'язань перед провідниками козацтва.

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства – від православної шляхти (серед них одну з головних ролей віді-

гравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський війт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священник з Волині Іван)[32]. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Були вирішені наступні питання: 1) не відступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднавчу козацьку раду[33].

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат[34]. Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчує джерело, «...тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію скільки було і жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив»[35]. Свої жорстокі дії по відношенню до місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воєводств Речі Посполитої. Ось що, наприклад, писав гетьман Самусь до польського урядовця Є. Любомирського: «...чинш, панщизну, данини й інші здирства почали робити, так теж і оренди в кожному селі жидам на велику нашу шкоду поставили»[36].

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади»[37] та ряді листів – до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, наприклад, у листі Самуся Івановича, ***«Гетьмана українського»*** (саме так він був підписаний!) до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. відзначалося: *«...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»*[38]. Заява про підданство Петру І й І. Мазепі свідчила ні про що інше, як про бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського гетьманату. Однак ні російський цар, ні його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений «Вічний мир» між Польщею й Росією.

Протягом серпня-вересня Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня він вже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу в козаків боєприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирним шляхом. Він звертається до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «...Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути»[39], – вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», – агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його міщанам та польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушає у напрямі Вінниччини для сполучення з брацлавським полковником А.Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) для визволення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня Самусь звернувся до великого коронного гетьман Є. Любомирського з листом, в якому наголошував, що «вольностей згідно права нашого не маємо в Україні»[40], а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня-листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та інші. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка – містечко Немирів було атаковане з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинцеві – з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином був опанований Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат[41]. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя – Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв польського короля і змусив його видати універсал до Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівках. Окрім того, пропонував направити українську войовничість проти спільного ворога – шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також Август II Сильний обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили (?) завдані йому «кривди»[42]. Начебто король не був ознайомлений з політикою утисків козаччини і взагалі українського люду в попередні роки! Саме тому Самусь вже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх – російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звертається з листом особисто до Самуся (якого називає «Самусь Іванов») та С.Палія й пропонує їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною[43]. На початку наступного року в листі до Августа II Сильного цар писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали»[44]. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справдилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в «доброго православного царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня, завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тис. великих і 10 тис. малих ядер, кількасот гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо[45]. Того ж дня Самусь відсилає листа до І.Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю» й пропонує останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню – другу, які б перебували в місті на правах залоги»[46]. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звертається за дозволом до Петра I, але натомість не отримує від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні. Вже на початку наступного, 1703 р., сюди вступає п'ятнадцятитисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А.Синявським. Він відвойовує в Самуся Бар, Хмільник, Немирів і починає підготовку до штурму Білої Церкви. Правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звертається за військовою допомогою до Мазепи, але не одержує її в повному

обсязі – лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтиновим. Але більш чисельні сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабий»[47]. У січні-лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях був повністю розгромлений. Самусь з уцілілими підрозділами відходить до Білої Церкви, де разом з С. Палієм вирішує боротися до останнього. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати»[48], – повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Сильний звертається до Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні[49]. Російський цар відразу ж реагує на це звернення короля і 25 лютого відсилає до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «... а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію. – *Авт.*) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелося бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним..., а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали»[50].

Крім того, між Польщею та Росією розпочинається переговорний процес, метою якого було укладення військово-політичного союзу. Поряд з повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи. 30 серпня 1704 р. польські та російські дипломати уклали т. зв. Нарвський трактат, згідно з яким «українське замішання» й «узурпація» влади козацькою старшиною мали бути придушені спільними зусиллями обох сторін, а цар отримує право ввести свої війська на Правобережжя[51].

Незадовго до цього, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з 15 старшинами вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Метою цього «посольства» була передача Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогобічні» полковники хотіли просити

Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі[52]. Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч з місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямі Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився їх взяти з огляду на те, що вони були надані польським королем, і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського «Вічного миру». Таким чином, Самусю нічого не залишалося, як повернутися на Правобережжя.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку з шведською загрозою, Август II Сильний запросив Петра I надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх у свою чергу наказав правителю лівобережного Українського гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. У травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра» – лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Вже в 20-х числах травня Самусь разом з С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня в таборі поблизу Паволочі Самусь передав тепер вже «обобічному» гетьману свої клейноди – булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство. Цю подію занотував у своєму літописі гадяцький полковник Г. Грабянка[53].

І. Мазепа залишив Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямі Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом з військом покинув терени Правобережжя) тут під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський полки.

Полковник Самусь продовжував боротьбу зі шляхтою, а тому поляки неодноразово вимагали передачі їм тієї території України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. Звертаючись до Петра I, вони в лютому та липні 1707 р. пропонували йому арештувати Самуся, як це було зроблено раніше з С. Палієм[54]. І хоча тоді російський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він все-таки пішов на цей крок трохи згодом і вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 –

першої половини 1711 рр., захищаючи «права і привілеї» населення Богуславщини. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепи гетьмана П.Орлика й розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали[55].

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Орлика Дністра, полковник Самусь посилає до гетьмана своїх представників, а згодом приєднується до нього з усім складом полку під Білою Церквою[56]. Невдалі штурми колись завойованої Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П.Орлика до Бендер. Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від більш чисельних сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків[57]. Очевидець того бою засвідчував, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися – зброю до рук брали навіть старі та діти[58].

Таким чином, треба зазначити, що протягом останніх десятиліть XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових діях, які проводила Річ Посполита проти Османської імперії та залежних від неї держав. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької «Священної ліги», передбачала самостійні походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом С. Самуся та інших полковників близько півтора десятка разів разом із лівобережними козаками здійснювали великі антиосманські операції.

Колонізуючи землі Київщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української революції. Одержавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Українського гетьманату, які існували тут з 1648 до 1676 рр. й були знищені у другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст. Отримуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха (якого українські провідники традиційно «лякали» протекцією московського царя), правобережне Військо Запорозьке поступово й самочинно, з точки зору уряду Речі Посполитої, трансформувалося в автономну державно-політичну структуру. Такий процес «узурпації» влади на Правобережжі сприяв

її об'єднанню з лівобережною частиною Українського гетьманату. На це також впливала й політика Шведського королівства у цьому регіоні Центрально-Східної Європи.

Правобережний гетьман Самусь повторив долю свого соратника С.Палія, який ще в 1704 р. був арештований за наказом російського уряду, але з невідомих нам причин, невдовзі його відпустили. Знаємо також про те, що у 1713 р. він заповів Межигірському монастирю, що під Києвом, свій «млин в Богуславі, що нижче нового мосту», а також ліс, сади і власну землю[59]. До речі, Самусь, як і багато інших тогочасних провідників Українського гетьманату, відзначався великим меценатством й опікою щодо церкви. На початку XVII ст. на свої кошти він заснував на березі р. Рось Богуславський монастир, неодноразово дарував цінні речі й гроші для багатьох київських храмів. Поховати себе він заповідав у Межигір'ї, для чого дав на потреби місцевого монастиря 300 червінців «за свій похорон і поминання». Коли вмер довголітній полковник Війська Запорозького та гетьман правобережного козацтва достеменно невідомо, хоча, гадаємо, це трапилося не пізніше 1715 р. Можливо, його було поховано в Межигірському монастирі[60].

Пам'ять про запорозького козака Самуся, який був спочатку полковником Вінницького (1685–1699), а потім Богуславського (1699–1711) полків, виконував обов'язки наказного гетьмана від імені короля (1693–1702), був гетьманом Правобережної України (1702–1704) й керував «другою Хмельниччиною», жила серед українського народу довгий час після його смерті. Ще наприкінці XVIII ст. на Полтавщині існувало село Самусівка, де проживав правнук гетьмана, значковий товариш Іван Якович Самусь[61]. Він був сином внука Самуся, Якова Степановича, який довгий час був одним із сотників Лубенського полку. Відомо, що на початку XX ст. одна з доріг на Київщині носила назву «Шлях Самуся». Цей історичний шлях тягнувся від Обухова до сіл Тростянка і Яцки й зникав у степах коло Ксаверівки. «Стара дорога є у великім пошануванні у людей»[62], – записав у своїх нотатках відомий краєзнавець Є.Руліковський. У людській пам'яті залишилися певні асоціації з цим шляхом – місцеві жителі казали, що він служив кордоном від Польщі. Очевидно, тим самим вони віддавали заслужену шану Самусеві як борцеві за «козацькі вольності» та єдину Українську державу.

[1] *Антонович В.Б.* Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. II. – К., 1868. – С. 1. – 197; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. – К., 1899; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Вип. 4. – Прага, 1942. – С. 1–32; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993; Їх же. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.:

проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. – К., 1999; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) – К., 1996; Його ж. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003.

[2] Російський державний архів давніх актів. – Ф. 229, кн. 94. – Арк. 301, 372; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 58.

[3] Volumina legum. – T. V. – Petersburg, 1860. – S. 350.

[4] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. II. – К., 1888. – С. 465.

[5] Grabowski A. Ojczysty spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. – T. II. – Kraków, 1845. – S. 532.

[6] Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів (далі – Осолін). – Од. зб. 406/III. – Арк. 123.

[7] Бібліотека Ягелонського університету у Кракові (далі – Ягелон). – Од. зб. 1151. – Арк. 29; Sarneski K. Pamietniki z szasow Jana Sobieskiego. – Wrocław, 1958. – S. 355.

[8] Бібліотека Польської академії наук у Кракові (далі – ПАН. Краків). – Од. зб .967. – Арк. 300.

[9] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. – К., 1888. – С. 266; *Sajkowski A.* W strone Wiednia–Kraków, 1984. – S. 318.

[10] Сборник летописей... – С. 271–272.

[11] Музей Національний ім. Чарторийських у Кракові (далі – Чарт.) – Од. зб. 1949/IV. – Арк. 4.

[12] Там само. – Арк. 1–120.

[13] РДАДА – Ф. 229, кн. 67. – Арк. 1060; *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 91.

[14] Чарт. – Од. зб. 1949/IV. – Арк. 35.

[15] Там же. – Арк. 63.

[16] Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів (далі – БНВ). – Од. зб. 22194. – Арк. 202; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України. – С. 89; *Wojtasik J.* Rosprawa zbrojna z turkami i tatarami // Studia i materiałły do historii wojskowosci Polskiej. – T. XIII. – Cz. 1. – Warszawa, 1967. – S. 84.

[17] Чарт. – Ф. 1949/IV. Warszawa, 1967. – Арк. 67.

[18] Архів головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД). Warszawa, 1967. – Ф. «Архів публічний Потоцьких», № 47. – Т. 2. – Арк. 601–608.

[19] Осолін. – Од. зб. 406/III. – Арк. 123.

[20] Чарт. – Од. зб. 867/IV, № 42. – Арк. 23; *Sarnecki K.* Pamietniki z szasow Jana Sobieskiego. – S. 215.

[21] Чарт. – Од. зб. 1668. – Арк. 34; *Степанков В.* Боротьба народних мас Поділля // Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – С. 101.

[22] АГАД. – Ф. «Архів публічний Потоцьких», – № 162. – Т. 1. – Арк. 120; *Sarnecki K.* Pamietniki z szasow Jana Sobieskiego. – S. 214.

[23] Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. III. – С. 329–330.

[24] Volumina legum. – T. VI. – Petersburg, 1860. – S. 13; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 113.

[25] *Perdenia J.* Op. sit. – S. 114.

[26] Чарт. – Од. зб. 1668. – Арк. 260.

[27] *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 113.

[28] Цит. за: *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 113.

[29] Volumina legum. – T. VI. – S. 34.

[30] Чарт. – Од. зб. 867. – Арк. 34–38; Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701–1702 / Wyd. P. Smolarek. – Warszawa, 1962. – S. 42.

[31] *Janczak J.* Powstanie Paleja // Zeszytu Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. - Seria A, № 23. – Wrocław, 1960. – S. 99.

[32] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 484, 502, 518–519.

[33] Осолін. – Од. зб. 271. – Арк. 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja. – S. 107–108.

[34] РДАДА. – Ф. 229, кн. 86. – Арк. 424–425; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні... – С. 132.

[35] *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 132.

[36] Чарт. – Од. зб. 1955. – Арк. 120.

[37] Осолін. – Од. зб. 271, № 126.

[38] Чарт. – Од. зб. 1676. – Арк. 119–120; Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. III. – С. 449–450.

[39] Осолін. – Од. зб. 271, № 126; *Janczak J.* Powstanie Paleja. – S. 115.

[40] Чарт. – Од. зб. 1955. – Арк. 120–123.

[41] Там само. – Од. зб. 1676. – Арк. 19.

[42] Осолін. – Од. зб. 3550. – Арк. 141.

[43] РДАДА. – Ф. 124, оп. 3, № 39.

[44] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. IV. – СПб., 1900. – С. 468.

[45] *Антонович В.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра. – С. 133–134; *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 147.

[46] РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, спр. 253. – Арк. 39.

[47] Там само. – Ф. 229, кн. 122. – Арк. 97–98; *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 190.

[48] Чарт. – Од. зб. 1676. – Арк. 357.

[49] Там само. – Од. зб. 525. – Арк. 236–237.

[50] Чарт. – Од. зб. 197. – Арк. 131–134; *Janczak J.* Powstanie Paleja. – S. 143.

[51] Volumina legum. – T. VI. – S. 166.

[52] *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 174.

[53] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 182.

[54] Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. V. – СПб., 1907. – С. 490–491.

[55] Там же. – С. 216

[56] *Крикун М.* Згін населення Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 48.

[57] *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714). – М., 1990. – С. 54.

[58] Там же.

[59] *Максимович М.* Сказание о Межигорском монастыре. – К., 1865. – С. 34; *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. – С. 59.

[60] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 231.

[61] *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. – К., 2002. – С. 122

[62] *Rulikowski E.* Opis powiotu Kijowskiego. – Kijow, 1913. – С. 64.

Віра Панашенко

Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині

З середини XVII ст. в Україні формувалася й зростала нова генерація соціальної еліти – козацька старшина. Це насамперед тогочасні урядовці – генеральна старшина (генеральний обозний, писар, осавули (2), хорунжий, бунчужний, судді (2), підскарбій)), полковники і полкова старшина (обозні, писарі, осавули, хорунжі), сотники і сотенна старшина (осавули, писарі, хорунжі). Загальна структура урядової старшини в Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. виглядала таким чином:

гетьман	– 1
генеральна старшина	– 9
полковники	– 10
полкова старшина	– 50 (по 5 в кожному полку)
сотники (на 1774 р.)	– 164
сотенна старшина	– 492 (по 3 в кожній сотні)
Всього	– 726 чол.

Отже, верхівка козацької старшини – гетьман, генеральна старшина і полковники – складалася із 20 чол., середній прошарок – полкова старшина і сотники (на 1774 р.) – з 214 чол., нижча ланка – сотенна старшина (також на 1774 р.) – з 492 чол.

Суттєвим прошарком козацької еліти в Гетьманщині було й знатне військове товариство – бунчукові, військові й значкові товариші. До гетьманського оточення входила значна кількість козацької знаті, яка не посідала постійного державного чи військового уряду. Це були здебільшого вихідці з вельможних родин, які всіляко прагнули відмежуватися від нижчої чиновної старшини і усвідомлювали потребу організуватись у відособлену ланку. Таке розмежування було започатковане наприкінці XVII ст. і рельєфно проявилося за гетьманування І. Мазепи та І. Скоропадського.

Нова суспільна позиція верхівки знатного військового товариства зумовлювала появу нової, спільної для них назви, яка б вирізняла їх серед старшини і служила б ознакою їх елітарної єдності. Нею стала назва – бунчукові товариші, тобто козацька знать, що підпорядковувалася

безпосередньо гетьману, перебувала під гетьманським знаком – бунчуком.

Чин бунчукових товаришів був запроваджений І. Мазепою з метою надання шляхетського лоску і пишності гетьманській резиденції. Перші бунчукові товариші – юнаки з сімей генеральної старшини і полковників – у мирний час жили в своїх домівках, почергово перебували біля гетьмана і виконували його доручення, а під час військових походів слідували за ним під командуванням генерального бунчужного. Як зазначав О. Шафонський, у той час бунчукові товариші за статусом вважалися нижче знатних військових або просто військових товаришів[1]. Однак з часом, будучи наближеними до гетьмана особами, бунчукові товариші стали виділятися серед козацької старшини, що супроводжувалося наданням їм офіційного чину й привілеїв, прирівняних до генеральної старшини і полковників. Проживаючи на території будь-якого полку, бунчукові товариші не підпорядковувалися полковникам, а тим паче – сотникам. Залучати їх до виконання в полку поточних військових чи адміністративних справ не дозволялося. Так, указом Генеральної військової канцелярії від 13 лютого 1727 р. стародубській канцелярії заборонялось притягати бунчукових товаришів «до отправленія полкових дѣл»[2].

Статус бунчукових товаришів офіційно фіксувався в компутах (списках), шо велися в Генеральній військовій канцелярії чи Малоросійській колегії. З 30-х рр. XVIII ст. чин бунчукового товариша підтверджувався універсалом гетьмана або патентом Генеральної військової канцелярії чи Малоросійської колегії. Кількість їх рік у рік зростала.

Головним обов'язком бунчукових товаришів була військова служба. Під час військового походу з них формувався окремий загін під командуванням генерального бунчужного. Відомо, що в поході 1725 р. брали участь 70 бунчукових товаришів, у корпусі кн. Долгорукого, що йшов на Дербент (1726 р.) їх налічувалося 29[3]. В Гілянський похід (1725–1727) виступило 35 бунчукових товаришів[4], їхнім головнокомандувачем у Низовому корпусі був А.Ф. Кандиба, а в Астрахані (1726) – бунчуковий товариш С.М. Миклашевський[5].

За військову службу бунчукові товариші одержували відповідну винагороду. Як зазначав Г.Ф. Міллер, кожному з них на чин належало по 200 дворів[6]. У 1729 р. визначено грошове жалування генеральній і полковій старшині, в тому числі бунчуковим товаришам – по 60 крб. і по 2 пари соболів[7].

За військовим рангом статус бунчукових товаришів вважався першим після полковника. В разі потреби з числа бунчукових товаришів призначали наказних полковників, командуючих чималими військовими загонами, командирами на форпостах, порубіжних лініях тощо. Так, для Гілянського походу було сформовано корпус з бунчукових і значкових товаришів, командування якими покладалося на бунчукового товариша А. Лизогуба. До керівництва корпусом

входили також бунчукові товариші А. Кандиба та І. Тарасевич, суддя В. Кочубей, писар Я. Якубович, осавули Я. Гречаний і Я. Журахівський, хорунжий Ф. Сулима[8].

Нерідко бунчукові товариші ухилялися від участі у військових походах, за що несли відповідні покарання. Так, бунчукових товаришів, які не пішли в похід 1726 р., Колегія оштрафувала на 100 крб. кожного. Однак, користуючись своїм високим соціальним становищем, вони знаходили шляхи для звільнення від небажаних військових походів. За свідченням Я. Марковича, у 1727 р. штабний лікар Бриль комісував 27 бунчукових товаришів, зокрема В. Кочубея, С. Бутовича, Я. Марковича, І. Борозну, Ф. Чуйкевича, П. Бутовича, В. Томару та ін., які за сенатським указом звільнялися від участі у поході[9]. У 1736 р. в Генеральній військовій канцелярії «по вѣдомостям с полков присланным» був складений реєстр бунчукових товаришів, які на той час «в домах обрѣтаются». Всього до реєстру потрапило 97 бунчукових товаришів. Частина із них була задіяна до виконання конкретних справ – «у рощоту при комисіи», «у тритейских судов», «у покупки лошадей», «у следствія в полку», «у правленія полкового», «при переводе в Москвѣ», «в Пѣтербурхи», частина значилась хворою, а більшість – без вказівок на причину їх перебування дома, а не на військовій службі[10].

В мирний час бунчукові товариші відповідали за прийом провіанту для армії, стан шляхів, роботу поштових станцій тощо. Їм також довіряли найбільш почесні доручення: супроводжувати гетьмана до Москви чи Петербурга, царських урядовців по Україні і т. п. Зокрема, в 1731 р. бунчуковий товариш Ф. Заборовський супроводжував архієрея київського, який виїхав з Кролевця в Київ[11]. Згодом бунчукових товаришів стали залучати до адміністративно-політичної діяльності. 17 січня 1736 р. правителі Генеральної військової канцелярії постановили, щоб при цій установі «для приключающихся посылок и других войсковых служеб» знаходилось 13 бунчукових товаришів (поперемінно через кожних два місяці). Першим 13 бунчуковим товаришам був надісланий указ, щоб вони з відповідними харчовими припасами на два місяці прибули до Глухова не пізніше 26 січня[12]. В разі відсутності полковника його обов'язки міг виконувати бунчуковий товариш, який водночас очолював і полкову канцелярію. Наприклад, у 1728–1730 рр. в Стародубському полку обов'язки полковника виконували три бунчукові товариші – Степан Максимович, Семен Галецький і Опанас (Атанасій) Єсимонтовський (комітет 3-х), а в 1759–1762 рр. такі ж обов'язки покладалися на бунчукових товаришів Олександра Дублянського і Петра Миклашевського (комітет 2-х). Нерідко бунчукові товариші засідали в полковому і навіть Генеральному судах.

З роками було впроваджене офіційне звільнення бунчукових товаришів від виконання службових обов'язків. Так, у 1761 р. ряд бун-

чукових товаришів звернувся до гетьмана з проханням звільнити їх від «всѣх войсковых и статских дѣл», мотивуючи такі прохання станом здоров'я. В результаті Василь Кутневський, Данило Кандиба, Андрій Бакуринський, Яків Троцький, Іван Булавін, Федір Костенецький, Антон Милорадович, Іван Стожок, Іван Забіла, Матвій Карпека були звільнені від військових і статських служб та перейшли в категорію абшитованих бунчукових товаришів[13].

На службу під бунчук приймали також вихідців із старшинських родин без надання офіційного чину бунчукового товариша. Така потреба виникала під час військового походу, а також за бажанням гетьмана. Так, у 1732 р. Д.В. Забіла був прийнятий під гетьманську протекцію, щоб служити під його бунчуком, а 1735 р. він одержав гетьманський універсал на чин бунчукового товариша. Того ж року гетьман Д. Апостол призначив на службу бунчуковим товаришем Г.В. Борозну, який брав участь у військових походах, а в грудні 1735 р. одержав універсал на чин бунчукового товариша[14]. П.С. Миклашевський з 1739 р. служив бунчуковим товаришем, того ж року брав участь у Хотинському поході і тільки в грудні 1765 р. одержав універсал на відповідний чин[15]. В.В. Завадовський за вказівкою гетьмана Д. Апостола був на службі бунчуковим товаришем при генеральному обозному Я. Лизогубі (1733), при генерал-лейтенанті Ізмайлові (1734), при генерал-майорі Біроні (1735) і лише в грудні 1735 р. одержав універсал від О.І. Шаховського і Генеральної військової канцелярії на чин[16].

В середовищі бунчукових товаришів абсолютної рівності не існувало. Серед них виділялися знатні бунчукові товариші – Д.С. Бутович, І.А. Гудович, А.Ф. Кандиба, Я.А. Маркович та ін., а онук гетьмана М. Скоропадський був між іншими бунчуковими товаришами найперший[17]. До речі, М. Скоропадський перебував на службі бунчуковим товаришем з 1715 р., а одержав універсал Генеральної військової канцелярії лише 21 грудня 1735 р. Одним із чинників диференціації між бунчуковими товаришами слугувала практика взяття частини із них під гетьманську протекцію та оборону. Найчастіше це робилося за часів гетьманства Д. Апостола. Зокрема його універсали на гетьманську протекцію і оборону одержали бунчукові товариші І. Бутович (1728), Гр. Скорупа (1728), Гр. та Андрій Войцеховичі (1732), Панас Покорський (1730) та ін.[18]. Неоднозначність соціального становища бунчукових товаришів визнавав і царський уряд Росії, який виділяв серед них «первостатейних» і «второстатейних»[19].

Формування статусу бунчукових товаришів у Гетьманщині відбувалося водночас із удосконаленням структури соціальної еліти в Росії. З 20-х рр. XVIII ст. в ній запроваджено систему, згідно з якою всі чини і посади розташовувалися в певному порядку. Це регламентувалося законом від 1722 р., відомим під назвою «Табели о рангах». Ним встановлювалося, що чини і звання представників російського панства

означали не номінальні ступені, а власне посади. Існував нерозривний зв'язок між чинами і посадами. З 30-х рр. XVIII ст. чини російської еліти стали набувати значення почесних титулів, незалежних від посади. Чинність «Табели о рангах» не поширювалася на еліту Гетьманщини. Однак її вплив позначився на зміцненні статусу привілейованої козацької верхівки, зокрема бунчукових товаришів. З другої половини XVIII ст. чин бунчукового товариша більш рельєфно набуває значення почесного титулу. Чин бунчукових товаришів надавався не лише за військову службу чи адміністративно-політичну діяльність, а й за належність до старшинської верхівки. Так, у 1764 р. Галецькі Петро і Яків одержали чин бунчукових товаришів за службу їхнього діда й батька[20].

Чин бунчукового товариша, як ознака підвищення по військовій службі, надавався полковій старшині, сотникам, військовим товаришам, військовим канцеляристам тощо. Зокрема, чин бунчукового товариша одержали: почепський сотник І.І. Губчиць (1759), бакланський сотник М.В. Губчиць (1765), грунський сотник І.О. Милорадович (1747), стародубський городовий отаман та значковий товариш І.С. Лашкевич (1746)[21]. «Ради старости и слабости здоровья» з чином бунчукового товариша звільнений у відставку військовий товариш Г.І. Костинецький[22].

При відставці чин бунчукового товариша одержали: Г.К. Долинський, М.В. Жданович (1784), С.І. Ілляшенко (1767), О.І. Кодинець (1782), Г.Ф. Кулябка (1732), Т.І. Левенець (1765), Макарії Андрій та Іван (1765, 1767), Семен Андрійович (1784) та ін.[23].

Загалом, маючи титулярне звання та чин бунчукових товаришів, знаходила місце під сонцем величезна кількість старшини, яка не займала будь-яких військових чи адміністративних посад, але користувалася значними привілеями і відігравала суттєву роль у суспільному житті Гетьманщини. «Це була нова шляхта, – писав І.П. Крип'якевич, – яка охоче нав'язувала до традицій давньої шляхти і свої претензії спирала на старе право, наприклад, на Литовський Статут»[24]. До смерті за ними зберігалися привілеї панівної верхівки козацької еліти.

За економічним становищем бунчукові товариші посідали вагоме місце в полку, рівнозначне полковникам. Нерідко маєтності перших на території полку були значно більшими порівняно з маєтностями генеральної старшини. Це можна ілюструвати на матеріалах генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (див. табл.).

В «Генеральном следствии о маетностях Черниговского полка. 1729–1730 гг.» наводяться прізвища 24 бунчукових товаришів. Всі вони володіли маєтностями – від кількох до кількох сотень дворів. Крім згаданих у таблиці, до числа більш заможних бунчукових товаришів належали Іван Мокрієвич, Василь Полоницький, Дем'ян, Степан і Петро Бутовичі, Василь Дорошенко та ін.

Маєтності козацької старшини в Чернігівському полку. 1729-1730 рр.[25]

Старшини та чини	Кількість дворів		
	на ранг	куплених	всього
гетьман Д. Апостол	229	–	229
генеральний обозний Яків Лизогуб	142	108	250
генеральний осавул Федір Лисенко	130	15	145
генеральний бунчужний Іван Борозна	20	–	20
чернігівський полковник	330	–	–
полковий суддя	28	–	–
два полкових осавули	–	–	–
бунчукові товариші:			
Полуботки Андрій і Яків	–	334	1609
Лизогуб Семен	–	196	1170
Борковський Андрій	–	–	401
Скоропадські Михайло й Іван	–	–	224

Подібна картина характерна і для Стародубського полку, де на той час було 20 бунчукових товаришів. Там значними маєтностями володіли: Максим Корсак (мав 796 дворів посполитих), Андрій Миклашевський (455 дворів), Григорій Гамалія (200 дворів), Іван Миклашевський (218 дворів) та ін.[26].

В Лубенському полку було 16 бунчукових товаришів. Найзаможніші з них Іван і Яків Новицькі (володіли 413 дворами посполитих), Я.А. Маркович (103 двори), С. Милорадович (110 дворів)[27].

У Гадяцькому полку вказано лише 3 бунчукові товариші, серед яких виділявся Федір Потребич-Гречаний – володів 142 дворами посполитих, які дісталися йому «за службы отца его»[28].

Отже, основна частина приватновласницьких маєтностей у Лівобережній Україні (крім Гадяцького полку) належала бунчуковим товаришам.

Економічна могутність бунчукових товаришів підкріплювалась їхнім політичним становищем та сімейними зв'язками. Сімейні зв'язки між бунчуковими товаришами були одним із чинників зміцнення їхньої політичної ваги в суспільстві та примноження їхніх маєтностей. Яскравим прикладом може служити рід Лизогубів.

Лизогуби[29]

Іван Кіндратович	полковник канівський (1659, 1662–1663), уманський (1659–1661)
Яків Кіндратович	полковник канівський (1666–1669, 1672–1673), чернігівський (1687–1698)

Юхим Якович	генеральний бунчужний (1683–1690), генеральний хорунжий (1694–1698), полковник чернігівський (1698–1704) *Дружина – дочка Петра Дорошенка* *Зяті: Бутович С.І. – сотник седнівський,* *Кандиба А.Ф. – сотник конотопський, генеральний суддя* *Томара С.І. – полковник переяславський*
Андрій Юхимович	сотник конотопський, знатний військовий товариш, бунчуковий товариш *Дружина – Миклашевська П., дочка стародубського полковника*
Яків Юхимович	знатний військовий товариш, генеральний бунчужний, генеральний обозний, таємний радник *Дружина – Мирович Ф.І., дочка переяславського полковника*
Семен Юхимович	знатний військовий товариш, бунчуковий товариш *Дружина – Скоропадська І.І. – дочка гетьмана*
Антон Андрійович	бунчуковий товариш *Зяті: Кулябка А.Ф. – бунчуковий товариш* *Стороженко Г.А. – бунчуковий товариш* *Валькевич П.В. – генеральний осавул* *Требинський Д.П. – бунчуковий товариш* *Жоравка Т.Л. – бунчуковий товариш*
Іван Якович	бунчуковий товариш
Григорій Якович	бунчуковий товариш
Ілля Якович	бунчуковий товариш (у 1776 р. одержав чин полковника) *Дружина – Рачинська Г.І.,* *дочка смоленського дворянина* *Зяті: Рубцов М.Г. – бунчуковий товариш* *Покорський Д.А. – бунчуковий товариш* *Солонина М.С. – остерський сотник* *Дунін-Борковський – бунчуковий товариш* *Борозна Л.В. – бунчуковий товариш*
Іван Семенович	бунчуковий товариш
Семен Семенович	бунчуковий товариш *Дружина – Танська Г.В.,* *дочка переяславського полковника*

Василь Семенович	бунчуковий товариш *Дружина – Кочубей М.В., дочка полтавського полковника*
Костянтин Семенович	бунчуковий товариш *Дружина – Новицька А.І., дочка бунчукового товариша*
Петро Семенович	бунчуковий товариш *Зяті: Горленко А.А. – полтавський полковник* *Сулима С.І.* *Афендік М. С. – вороньківський сотник* *Стахович А.А. – бунчуковий товариш*
Яків Іванович	бунчуковий товариш *Дружина – Сулима М.С., дочка переяславського полковника*
Григорій Григорович	бунчуковий товариш
Іван Іванович	бунчуковий товариш
Василь Іванович	прапорщик *Дружина – Каневцева М.Л., дочка капітана*
Олексій Іванович	поручик
Іван Семенович	бунчуковий товариш
Петро Семенович	бунчуковий товариш

Далі йдуть нащадки, більшість яких – військовослужбовці російської армії.

Характерним явищем у середовищі бунчукових товаришів був принцип родової спадковості. Крім Лизогубів, значна кількість бунчукових товаришів походила з роду Борозни, Бутовичів, Гамаліїв, Горленків, Губчиців, Домонтовичів, Забіл, Карпек, Кочубеїв, Кулябок, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Покорських, Раковичів, Рубців, Савичів, Сахновських, Скоропадських, Солонин та ін.

Кількісний склад бунчукових товаришів у Гетьманщині XVIII ст. не визначався. Так, у компуті 1729 р. (кілька списків) їх зафіксовано по 120–140 чоловік. Найбільше було у Ніжинському полку (48 чол.), Стародубському (24 чол.) та Чернігівському (21 чол.). У Полтавському, Переяславському та Гадяцькому полках – лише по 5–7 чол., а в Миргородському – зовсім не було[30]. Загальна кількість бунчукових товаришів у 1733 р. перевищувала 100 чол.[31]. В описі Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. названо 154 бунчукових товариші[32].

В «Малороссийском родословнике» В.Л. Модзалевського (Т. 1–4) протягом XVIII ст. налічуються понад 500 бунчукових товаришів. Якщо врахувати 5-й, неопублікований том цієї праці, то загальна кількість їх сягатиме понад 600 чоловік.

Активізація суспільно-політичного руху в Україні, спричинена формуванням та діяльністю в Росії Комісії по складанню Нового Уложення (1766–1774), відіграла важливу роль у справі дворянської нобілітації української старшини і шляхти. Українська старшина вважала одним із шляхів одержання дворянства здобуття російських статських чинів. До Сенату почали надходити клопотання української старшини про надання їй відповідних російських чинів. Із бунчукових товаришів одним із перших звернувся до Сенату Іван Миклашевський. Підкреслюючи військові заслуги свого діда Михайла та батька Андрія, а також свої особисті, зазначаючи, що «служащіе в чинах малороссійских многіе пожалованы чинами великороссійскими» він прохав «сіе моє челобитье принять об определеніи меня нижайшего в чин статский россійский». В результаті він одержав чин колезького асесора[33].

З 1775 р. відбувалися суттєві зміни в офіційному статусі бунчукових товаришів. Ширше практикувався їх перехід на регулярну військову службу, що відкривало широкі можливості для здобуття ними високих чинів російської армії. Крім того, створений в Лівобережній Україні новий адміністративний апарат відкривав можливості для їхнього переходу на цивільну службу, а отже, для здобуття табельних чинів, властивих російському дворянству.

У 1775 р. П.О. Румянцев подав до Сенату «доношеніе» про присвоєння цілому ряду української старшини і шляхти російських чинів, а також про передачу їм у володіння рангових земель. До списку потрапили підкоморії, земські судді, полкові обозні, ніжинський війт, а також бунчукові товариші – Олександр Давидович, Іван Леонтович, Григорій Кобеляцький, Андрій Маркович, Корнилій Кобеляцький, Адам Столповський, Степан Томара, Прохор Забіла, Яків Опочека[34].

Про можливість залучення бунчукових товаришів на цивільну службу свідчить відомість, складена у Стародубському полку (1775 р.). Згідно з нею конкретна картина виглядає таким чином[35]:

Бунчукові товариші	Попередній чин	З якого часу бунчуковий товариш	Має піддан-них душ	Відношення до статської служби
1	2	3	4	5
1. Миклашевський Іван		1757	640	колезький асесор
2. Борозна Григорій	син військового товариша, військовий товариш	на службу бунчуковим товаришем призначений гетьманом Д. Апостолом, одержав універсал 1735 р.	352	до статської служби по старості літ нездатний, а на підвищення чину достойний

Продовження таблиці

Бунчукові товариші	Попередній чин	З якого часу бунчуковий товариш	Має підданих душ	Відношення до статської служби
1	2	3	4	5
3. Корсак Василь	з шляхетства смоленського	1760	1185	достойний
4. Немирович-Данченко Іван	на службі в ГВК (1745), військовий товариш (1752)	1766	603	достойний
5. Рубльов Василь	військовий канцелярист (1753), військовий товариш (1757)	1767	157	достойний
6. Савич Петро	канцелярист ГВК (1747), військовий товариш (1750)	1767	157	достойний
7. Рубець Семен	військовий канцелярист ГВК (1750), військовий товариш (1760)	1767	39	достойний
8. Рубець Іван	військовий канцелярист ГВК (1749), військовий товариш (1760)	1766	80	достойний
9. Борозна Іван	син генерального бунчужного	1763	Спільно з батьком не розділений	достойний
10. Жоравка Антон	син бунчукового товариша	1746	1232	достойний
11. Романович Семен	з шляхетства, син бунчукового товариша	1769	13	достойний

Продовження таблиці

Бунчукові товариші	Попередній чин	З якого часу бунчуковий товариш	Має підданих душ	Відношення до статської служби
1	2	3	4	5
12. Рубець Михайло	канцелярист ГВК (1749), військовий товариш (1760)	1767	21	достойний
13. Губчиць Федір	канцелярист ГВК (1747)	1747	113	достойний
14. Веленський Григорій	канцелярист ГВК (1757), військовий товариш (1765)	1767	200	достойний
15. Гарновський Антон	ні з якого чину, з іновірців, прийняв християнство	1754	має свій позов	достойний
16. Покорський Іван	канцелярист ГВК (1754), військовий товариш (1763)	1766	410	достойний
17. Іскрицький А.	син земського судді і ватажок шляхетства	1761	300	достойний
18. Лишень Михайло	канцелярист ГВК (1766)	1774	375	достойний
19. Стахович Іван	канцелярист ГВК (1756), військовий товариш (1765)	1775	52	достойний
20. Борозна Лаврентій	з шляхетства	1720	35	до статської служби по старості літ нездатний

Продовження таблиці

Бунчукові товариші	Попередній чин	З якого часу бунчуковий товариш	Має підданих душ	Відношення до статської служби
1	2	3	4	5
21. Миклашевський Іван Павлович	військовий товариш (1764)	1764	у володінні спільно з матір'ю і братами	достойний

Крім вищеназваних, на той час у Стародубському полку налічувалося 7 абшитованих бунчукових товаришів.

Загалом бунчукові товариші XVIII ст. становили значну частину соціальної еліти Гетьманщини і суттєво впливали на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток краю. На відміну від польського шляхетства з його гоноровим ставленням до торгівлі, бунчукові товариші примножували свої багатства прибутками за рахунок торговельних операцій та промислів. Володіння млинами, спорудження винокурень з якомога більшою кількістю казанів, виробництво сільськогосподарської продукції (зокрема конопель), влаштування рудень (добування і обробка залізної руди), буд (поташних) і гут (скляних заводів), конярство і бортництво – все було підпорядковане збільшенню прибутків. Більшість з них була великими землевласниками, які наприкінці XVIII ст. перетворилися в поміщиків. Так, за підрахунками О.К. Касименка, наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні було близько 130 великих поміщиків, які мали понад чверть мільйона кріпаків. Серед них: А.А. Полетика – 2685 душ, Г.О. Закревський – 2930, О.А. Савич – 2042, Я.Л. Бакуринський – 3000, П.Д. Стороженко – 3342, Забіли – 4400, П.М. Лукашевич – 4550, Журавські – 4826, П.О. Свічка – 5000, М.Я. Маркович – 5258, І.І. Галаган – 6000, М.В. Будлянський – 6612, Дуніни-Борковські –7872, П.В. Завадовський – 11400, Оболонські – 12000, Милорадовичі – 13180, Родзянки – 16000, Кочубеї – 16200, Скоропадські – 25670, О.А. Безбородько – 31200[36].

Більшість із них у свій час мала чин бунчукових товаришів. Так, А.А. Полетика служив бунчуковим товаришем (1767–1784), а потім став роменським повітовим предводителем дворянства (1784, 1797–1798); Г.О. Закревський – бунчуковий товариш (з 1764 р.), згодом – підкоморій Батуринського повіту (з 1768 р.), колезький асесор (1780), предводитель дворянства Київського намісництва (1784); П.І. Закревський – бунчуковий товариш (1771), далі колезький асесор (1780);

С.І. Закревський – бунчуковий товариш (1780), потім асесор Новгород-Сіверської палати кримінального суду (1791); П.О. Свічка – бунчуковий товариш (1773), згодом пирятинський повітовий предводитель дворянства (1785) і т. д.[37].

Отже, у XVIII ст. бунчукові товариші становили суттєву частину знатного військового товариства й тогочасної еліти Гетьманщини в цілому, значною мірою впливали на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток краю.

Початок формування нової козацької еліти – військового товариства в Гетьманщині припадає на середину XVII ст. На початковій стадії це була перехідна ланка від рядових козаків до козацької старшини, своєрідний резерв, окремі представники якого займали урядові посади. Чітке розмежування між рядовим козацтвом і військовим товариством відбувалося ще за часів гетьманування Богдана Хмельницького. Так, 1654 р. до складу посольства С. Богдановича-Зарудного і П. Тетері, направленого до Москви, входило 10 послів, 12 членів вищезгаданого товариства, 26 козаків, четверо міщан і два посланці від цехів м. Переяслава. Про соціальне розмежування між членами посольства свідчили скарги представників товариства на те, що їм внаслідок помилки писаря неправильно видають жалування – «дано потому же, как и казаком, и не так, как товаришем»[38]. В посольстві 1661 р. вже були старші козаки[39], а в скарзі полтавських козаків, надісланій гетьману І. Брюховецькому на свавілля воєводи Я. Хитрово, йшлося про утиски менших товаришів і товаришів заслужених чи «нарочитих».

Отже, за соціальним становищем товариство стояло вище рядових козаків, а в його середовищі виділявся прошарок значних і старших. «Епітети "старшего, меньшего" постійно супроводжували слово "товариство", – зазначала історик О.Я. Єфименко, – "Старшое" становили переважно багаті, енергійні, освічені, досвідчені люди, із них вибирали посадових осіб, уряд»[40]. Саме представники військового товариства могли претендувати на провідні посади у військово-адміністративних органах влади, оскільки їм належали ключові позиції в економічному й політичному житті суспільства. Вони поступово прибирали на себе права й привілеї шляхти, вважали себе соціальною елітою і запровадили термін – *козацька старшина*.

Водночас залишався й термін – військове товариство. У другій половині XVII ст., як занотовано в «Малороссийском родословнике» В.Л.Модзалевського, значна частина козацького товариства вживала такі терміни для визначення свого рангу: військовий товариш, знатний військовий товариш, значний товариш полку, значний товариш сотні, значний і заслужений військовий товариш, славетний і значний військовий товариш тощо. Як правило, це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини і справляла вагомий вплив на вирішення військових і державних справ. Поступово терміни – військовий товариш і значний військовий

товариш набули юридичного визнання, що зміцнювало політичні та правові позиції цієї категорії козацтва.

В перше десятиріччя XVIII ст. рельєфно проявлялася зверхність значних військових товаришів над рештою. Тоді особливо виділялися І.Ф. Єсимонтовський, І.М. Мовчан, П.Л. Полуботок, В.Л. Свічка, А.А. Гамалія, Ф.С. Добронизький, А.К. Карнович, П.М. Максимович, С.К. Мокрієвич, М.І. Рославець та ін. Ю.І. Рубець був значний і знаменитий військовий товариш, а А.І. Судієнко – славетний і значний військовий товариш[41] тощо.

Згодом більш поширеною стала назва – знатний військовий товариш. До таких належали, як правило, вихідці з аристократичного на той час роду. Зокрема, знатними військовими товаришами були: І.В. Борозна, Р.Ф. Борохович, Петро Булавка, брати Войцеховичі (сини Богдана – Степан, Іван і Петро), І.І. Горленко, Ф.С. Гречаний, В.М. Громека, І.А. Дорошенко, А.І. Єсимонтовський, Забіли (Тиміш Костянтинович, Тарас Тарасович, Степан Степанович, Іван Іванович), І.І. Іскра, В.В. Кочубей, Лизогуби (Андрій Євдокимович, Яків Юхимович, Семен Юхимович), І.І. Ломиковський, Максимовичі (Антон Максимович, Степан Максимович), Марковичі (Федір Маркович, Юрій Андрійович), Миклашевські (Андрій Михайлович і Степан Михайлович), Рубці (Яків Михайлович, Гнат Ілліч, Федір Якович, Семен Гнатович, Федір Григорович), С.Ф. Свічка, І.С. Силич, Д.Я. Солонина та ін.[42].

В той час із значних і знатних військових товаришів обирали генеральну старшину і полковників. Так, М.А. Гамалія був знатний військовий товариш, а потім займав посади генерального бунчужного (1701–1703 рр.), наказного полтавського полковника (1705 р.), генерального хорунжого (1707 р.), генерального осавула (1707–1709 рр.).

Водночас поширилася практика взяття під гетьманську протекцію чи гетьманську оборону й безпосередню юрисдикцію військових службовців, в т. ч. й військових товаришів. Це надавало їм ряд пільг, зокрема звільнення їхніх дворів від сплати податків, від розквартирування російського війська, від виконання допоміжних робіт для армії тощо.

Так, універсали про взяття під гетьманську протекцію одержали військові товариші Степан Холодович (1709 р.), Іван Ханевський (1710 р.), Олексій Михайловський (1730 р.), Іван Чорнолузький (1731 р.), Андрій Гудович (1732 р.)[43] та ін. А військовий товариш Іван Бутович одержав універсал (1731 р.) про вписання його в компут бунчукових товаришів[44].

На початку XVIII ст. із середовища військових товаришів виділилася козацька верхівка, яка підпорядковувалася безпосередньо гетьману, перебувала під його бунчуком, звідки й дістала назву – бунчукові товариші. Перші бунчукові товариші почергово знаходилися біля гетьмана і виконували його доручення, а під час військових походів слідували за ним під командуванням генерального бунчужного.

У той час, як зазначав О. Шафонський[45], бунчукові товариші за статусом вважалися нижче військових товаришів. Однак з часом, будучи наближеними до гетьмана особами, бунчукові товариші перевищили ранг військових товаришів, що супроводжувалося наданням їм офіційного статусу й привілеїв, прирівняних до генеральної старшини та полковників. Із запровадженням звання і чину бунчукових товаришів більшість значних і знатних військових товаришів поповнила їх ряди.

Статус військових товаришів зберігався й надалі. В другій половині XVIII ст. він був майже обов'язковою сходинкою для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів. Більшість вихідців із таких сімей приймали на військову службу з наданням чину військового товариша. Нерідко звання або чин військового товариша надавалися як підвищення по службі, а також «за служби предков». Наприклад, 1780 р. значковий товариш Андрій Сахновський звернувся з клопотанням до Генеральної військової канцелярії про надання йому чину військового товариша «за службы предков»[46]. Згодом частина військових товаришів ставала бунчуковими товаришами, а частина досягала чину сотника, полкового старшини тощо.

В свою чергу, чин військових товаришів могли одержати після тривалої служби значкові товариші, військові канцеляристи Генеральної військової канцелярії, військового суду, полкових канцелярій тощо. Відомі випадки, коли статус військового товариша прагнули одержати вихідці із духовенства. Так, в архівних матеріалах зберігається клопотання священика Комаровського про прийняття його племінника у військові товариші (1752 р.), справа про прийняття священика Леонтовича у військові товариші[47] тощо. Для більшості з них статус військових товаришів залишався верхньою сходинкою військової служби. До таких належали Бакуринські, Брежинські, Буцьки, Білецькі-Носенко, Добронизькі, Зарудні, Копцевичі, Коробки, Красовські, Лукашевичі, Маковські, Мовчани, Молявки, Парпури, Петрункевичі та ін.

Головним обов'язком військового товариша була військова служба за власний кошт. Насамперед їх залучали у військові походи. Так, у 1769 р. були складені списки військових товаришів – 100 чоловік, які мали виступити в похід в першу чергу, і 100 чоловік – в другу[48]. Під час походів вони нерідко командували сотнями, супроводжували головну артилерію, відали артилерійською скарбницею, боєприпасами тощо.

Крім того, військових товаришів залучали до різних комісій – лічильних, слідчих, межових, порубіжних, до купівлі для армії коней та волів, заготівлі провіанту та фуражу, в полкові канцелярії «в званіи войсковых канцелярист» та «полковых канцелярист», для перекладу листів з польської та латинської мов, полковими комісарами – «в до-

правке на обывателяхъ недоимочныхъ денегъ», індуктового збору, для нагляду за шляхами та поштовими трактами, за будівництвом у Глухові та Батурині гетьманських резиденцій та виробничих споруд, за спорудженням фортець, для обліку гербового паперу, для нагляду за вільними військовими посполитими в Глухові та Кролевці тощо.

Проживали військові товариші, як правило, на території полку, підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії або Малоросійській колегії.

Як зазначала Гадяцька полкова канцелярія у «доношеніи» в Малоросійську колегію, «немалое число жительствующихъ войсковыхъ товаришей, которые по большей части ни от коллегіи, ни откуда ни в какое дело употребляемы не бываютъ, а живутъ в домахъ праздно, не отправляя никакой службы»[49]. Однак залучати їх до несення військової служби для полкових потреб замість значкових товаришів не дозволялося.

Чин військового товариша надавався за рекомендацією полковників Генеральною військовою канцелярією або Малоросійською колегією. Так, у 1781 р. до Малоросійської колегії надійшли рапорти стародубського полковника Якова Завадовського про надання чину військового товариша як нагороду канцеляристу Якиму Сап'янику, сотенному отаману Михайлу Семеку, сотенному писарю Євсею Рудинському, сотенному отаману Опанасу Рубанівському[50].

У другій половині XVIII ст. звання військового товариша надавалося також при відставці з військової служби. Зокрема, до Генеральної військової канцелярії надійшли «доношенія» військового канцеляриста Петра Телесницького, канцеляриста Малоросійської колегії Павла Литвиновського, значкових товаришів Степана Петрункевича (Стародубського полку), Пантелеймона Лободи та Івана Мелшевського (Ніжинського полку), Павла Канівця (Прилуцького полку) з проханням про відставку в званні військового товариша[51]. При відставці звання військового товариша одержали: В.В. Велецький, В.Ф. Гребецький, Я.М. Жданович, С.Д. Забіла, І.Г. Зеленський, С.І. Іваненко, І.С. Ілляшенко, П.П. Коциський, П.Г. Кузьменський, Р.Н. Гамалія, Ф.Т. Лишень, Я.Л. Мартос, Я.П. Мовчан, П.Г. Покорський, О.М. Полетика, П.І. Сахновський, Х.Т. Соломка та ін.[52].

Суспільна позиція військових товаришів не була однозначною, а великою мірою залежала від володіння більшими чи меншими маєтностями. За економічним становищем між військовими товаришами існувало різке розмежування. Одні з них мали більші маєтності, ніж бунчукові товариші, інші – жодних маєтностей. Так, з 27 військових товаришів у Стародубському полку (1775 р.) по 120 підданих чоловічої статі мали С.С. Єсимонтовський та Іван Случавський, 110 підданих – Петро Павловський, 70 підданих мав Петро Лашкевич, 30 – Петро Покровський, 25 – Олексій Єсимонтовський, а 8 – підданих не мали[53].

Кількість військових товаришів, як і бунчукових, не була сталою. У послужних списках 1763 р. (документ додається) зафіксовано 238 військових товаришів, в тому числі в Стародубському полку – 32, Ніжинському – 34, Чернігівському – 25, Київському – 19, Переяславському – 17, Прилуцькому – 12, Лубенському – 38, Миргородському – 15, Полтавському – 23, Гадяцькому – 23[54]. В «Описі Новгород-сіверського намісництва 1779–1781 рр.» (К., 1931) названо понад 200 військових товаришів. У «Малороссийском родословнике» В. Модзалевського протягом XVIII ст. їх згадується понад 500.

З кінця XVII – початку XVIII ст. у відособлений прошарок козацької еліти Гетьманщини виділилося полкове товариство, яке не посідало будь-якого уряду, а об'єднувалося під малим полковим прапором – значком, звідки й виникла назва – значкові товариші. За військовою субординацією значкові товариші були першими після сотників та військових товаришів і підпорядковувалися безпосередньо полковнику.

Головною підставою для здобуття чину значкового товариша становило володіння козацькими ґрунтами, на базі яких вони були спроможні відбувати військову службу за власний кошт. В першій половині XVIII ст. значкові товариші володіли землею, млинами, а частина з них – і чималими маєтностями. Зокрема, в Лубенському полку значкові товариші Іван і Петро Вакуленки мали 120 дворів, Іван Самойлович – 76, Григорій, Федір і Яків Манжосови – 43, Григорій Рубанов (Яненко) – 31, Федір Яковлів з братом – 33. У Стародубському полку значковим товаришам належало від 7 до 88 дворів кожному із заможних, в Чернігівському – відповідно від 4 до 86 тощо[55].

З 60-х рр. XVIII ст., коли царським урядом впроваджувалося в Україні обмеження вільного переходу селян та посилення панської юрисдикції над ними, виміром економічного становища старшини слугувала вже кількість підданих душ чоловічої статі – селян, підсусідків, наймитів тощо. Більшість значкових товаришів, як правило, мала по кілька підданих (від 2–3 до 10–15 чол.) або й зовсім не мала таких. Незначній частині значкових товаришів належало по кілька десятків, а то й сотень підданих. До таких відносились: в Прилуцькому полку (1775 р.) Кирило Тодорський мав 298 підданих душ, Іван Білецький – 23; в Гадяцькому полку (1775 р.) Михайло Вечорка – 14, Тихоній Яковлів – 30; в Чернігівському полку (1772 р.) Іван Войцехович – 30, Олексій Данилов – 60, Василь Красовський – 65 тощо[56].

Як правило, в число значкових товаришів потрапляли сини із заможного козацтва, полкової і сотенної старшини, значкових товаришів, канцеляристів, міських урядовців, духовенства, в ряді випадків – генеральної старшини, бунчукових та військових товаришів. Нерідко за особливі військові заслуги чин значкового товариша надавався й рядовим козакам. Зокрема, чернігівською полковою канцелярією за підписом полковника І. Божича видано ордер (1754 р.) знатному козаку

Івану Морозу та його старшому братові Євдокиму про прийняття їх в число значкових товаришів[57].

Значкові товариші відносилися до полкової еліти, користувалися відповідними привілеями й авторитетом. Тому одержати чин значкового товариша прагнули багато хто з полчан. Широко практикувалася спадковість цього чину, тобто сини наслідували чин значкового товариша від свого батька. Наприклад, у січні 1754 р. до чернігівського полковника І. Божича звернувся з проханням син значкового товариша І. Загальського Іван. Він пояснював, що з 1647 р. його батько І. Загальський «за старостью и дряхлостью» звільнений від військової служби, а замість нього «принадлежащую значковому товарищу службу» відбував саме він – син Іван. Тому він і прохав «к оной указной присяге привесть и... на чинъ значкового товарища» видати йому від полкової канцелярії ордер. Невдовзі він одержав із полкової канцелярії «откровенный ордеръ» з застереженням, щоб «всякій въ томъ его Ивана Загалского в значковые товарищи опредѣленіи вѣдая, дѣла до него (кроме настоящей его команды) ни по чему не имѣлъ и ни к чему не притягался, а имѣеть онъ, значковый товарищ Иван Загалский точію в единственное полковое черніговской канцелярій виденіи состоять»[58].

А у 1761 р. значкового товариша І. Шаулу в армії замінив його син Петро, якому того ж року указом київської полкової канцелярії присвоєно звання значкового товариша[59]. Звільнивши від військової служби значкового товариша Г. Корсуня, лубенська полкова канцелярія теж присвоїла це звання його синам – Афанасію і Якову Корсуням[60]. Нерідко чин значкового товариша наслідував його брат чи інший родич. Наприклад, прилуцька полкова канцелярія при звільненні зі служби значкового товариша Д. Тодорського призначила (1770 р.) на його місце брата Кирила Тодорського[61].

У першій половині XVIII ст. найбільш поважні особи із числа значкових товаришів могли дбати про гетьманську протекцію, що супроводжувалося наданням їм ряду пільг: звільнення від сплати податків, постоїв російських військ тощо. Започаткував такі пільги гетьман І. Скоропадський. Зокрема, значкового товариша Гадяцького полку Герасима Кротковича, як брата смоленського митрополита, він своїм універсалом (від 23 березня 1710 р.) взяв під гетьманську протекцію[62].

Найчастіше таке покровительство над значковими товаришами практикувалося за часів гетьманства Д. Апостола. Так, значковий товариш Мойсей Савич звернувся з проханням до гетьмана Д. Апостола взяти його під «высокую свою протекцию» (1728 р.). У поданому «доношеніи» М. Савич зазначав, що з 1709 р. перебував під гетьманською протекцією, що підтверджено універсалом І. Скоропадського, і виконував його різні доручення « вѣрно и нѣленостно », а від « полковыхъ же услугъ и всякихъ посылокъ уволенъ найдовался». «Беремо пана

Мойсѣя Савченка... в особливую нашу протекцѣю и оборону, – наголошувалося в гетьманському універсалі Д. Апостола (1728 р.), – и дворъ его... от всякихъ переѣзжающихъ людей уволняемъ, пре то пылно мѣти хочемъ и рейментарско приказуемь, абы як панъ полковникъ нѣжинский со всею старшиною своею полковою, так и панъ войтъ тамошний з майстратовыми началными, и нихто инший до своихь его пана Мойсѣя посылокъ не важился заживати и на дворъ его жадныхъ великороссийскихъ и малороссийскихъ переѣзжающихъ через городъ Нѣжинъ людей не смѣлъ наводити...»[63].

Гетьманськими універсалами значкових товаришів Стародубського полку Федора Полетику (1729 р.) та Василя Косача (1731 р.) було звільнено від військових постоїв, значкового товариша Полтавського полку Афанасія Адаменка (1729 р.) – від сплати податку за володіння млином, значкового товариша Чорноуської сотні Якова Дрозда – від повинностей (1727 р.)[64] тощо. А значкового товариша Гадяцького полку Герасима Кроткевича взято під гетьманську протекцію (1729 р.)[65].

Перебуваючи під гетьманською протекцією, значкові товариші через деякий час могли одержати чин бунчукового товариша. Зокрема, значкового товариша Стародубського полку Леонтія Галецького також взято під гетьманську протекцію з наданням йому звання бунчукового товариша (1733 р.)[66].

Суттєві пільги значковим товаришам надавали й полковники. Так, прилуцький полковник І. Ніс видав універсал значковому товаришу Івану Біличу на звільнення його від розмірового податку з млина в с. Беринівці (1713 р.)[67].

У другій половині XVIII ст. чин значкового товариша прагнули одержати й деякі полкові та сотенні урядовці й канцеляристи, військові служителі, вихідці із духовенства. Так, до Генеральної військової канцелярії звернувся (1756 р.) з «доношеніемъ» сотенний осавул Березинської сотні Чернігівського полку Григорій Коненко з клопотанням, що він «ннѣ в томъ званій сотенного асаулства быть более не намѣреваетъ, желаетъ служитъ в числѣ значковыхъ товарищей». Чернігівська полкова канцелярія атестувала його в чин значкових товаришів, а Генеральна військова канцелярія видала відповідний ордер. Чернігівський полковий канцелярист Іван Федосов також прохав «определить его в значковые товарищи... купно с братьями его: старшимъ Яковомъ и меншимъ Константиномъ». Генеральна військова канцелярія видала їм на той чин «откровенный ордеръ» (1756 р.) за підписом генерального осавула Якова Якубовича[68]. Ордером київського полковника Л. Лукашевича сотенний отаман Микита Крамаренко за «добропорядочную и безпорочную службу» та за «бытность в Крымскомъ походѣ» одержав чин значкового товариша. «Произведенъ мною значковымъ полку Киевского товарищемъ, – зазначалося в ордері, – въ которомъ чинѣ его признавать, а он, напротив того, долженъ командирамъ своимъ всякое по службѣ повиновеніе

отдавать... Приведъ его к указной присяги... вписать въ списокъ в число значковыхъ товарищей»[69]. В значкові товариші прийнято й остерського сотенного осавула Петра Мищенка (1769 р.)[70], чернігівського полкового писаря Василя Федорова[71].

У значкові товариші потрапляли й вихідці із духовенства. Одним із них був Федір Біблецький, який одружився на вдові значкового товариша Чернігівського полку Петра Платухи Агафії Карандувні. За нарядами чернігівської полкової канцелярії він виконував обов'язки значкового товариша, що й дало йому підставу звернутися до Генеральної військової канцелярії з проханням про надання йому відповідного чину. «И яко по роду прадѣда и отца своего священника вороницкого Мартина Библецкого состоитъ в шляхетствѣ и с имѣющихся в него Библецкого поповскихъ грунтовъ и его имущества в селѣ мѣгъ быть в полку Черниговскомъ в числѣ значковых товарищей для отправленія указной службы», – наголошувалося в атестаті від чернігівського полкового уряду. Рішенням Генеральної військової канцелярії його зараховано в число значкових товаришів. «И в томъ званіи привесть его на верность е.и.в. к присяге (которую онъ здесь по обыкновенной ротѣ и выполналъ) и дать ему на чинъ значкового товарища откровенный ордеръ, который и данъ» (за підписами Семена Кочубея і Якова Якубовича, 1756 р.)[72].

У значкові товариші було прийнято також брата придворного священика Барановича (1756 р.)[73]. На військову службу з присвоєнням чину значкового товариша Ніжинського полку був прийнятий син священика Соломахи Олександр (1766 р.)[74]. Звання значкового товариша Чернігівського полку присвоєно також сину священика Богданівського Максиму[75] тощо.

Показовим у даному випадку є особовий склад значкових товаришів Київського полку (1779 р.)[76].

Ім'я та прізвище	Походження	Вступив на військову службу	Одержав чин значкового товариша	Має підданих
1	2	3	4	5
1. Яків Хенцинський	син значкового товариша	1760	1761	–
2. Андрій Зорич	з виборних козаків	1771	1771	22 підсусідки
3. Роман Островський	син сотника	1760	1767	6

Продовження таблиці

Ім'я та прізвище	Походження	Вступив на військову службу	Одержав чин значкового товариша	Має підданих
1	2	3	4	5
4. Антон Чернушевич	син значкового товариша	1757	1760	5
5. Павло Дерда	з козаків	1755	1771	1 підсусідок
6. Іван Панамаренко	син значкового товариша	1769	1772	7 підсусідків
7. Яків Лук'янович	син абшитованого значкового товариша	1769	1772	4 підсусідки
8. Сава Дем'яненко	з сотенних хорунжих	1764	1771	–
9. Степан Падун	з виборних козаків	1768	1773	6
10. Іван Заговровський	звання козачого	1760	1772	–
11. Олексій Харченко	з полкових канцеляристів	1769	1773	–
12. Дмитро Злотковський	син абшитованого значкового товариша	1772	1773	–
13. Іван Явон	син курінного отамана	1760	1774	–
14. Федір Кропковський	чину не мав	–	1775	–
15. Яким Сердеков	син військового товариша	1769	1776	3

Продовження таблиці

Ім'я та прізвище	Походження	Вступив на військову службу	Одержав чин значкового товариша	Має підданих
1	2	3	4	5
16. Антон Мислявський	з полкових канцеляристів	1771	1774	–
17. Павло Вуяхевич	син священика	1769	1774	–
18. Павло Леонтович	з курінних отаманів	1768	1776	5
19. Олексій Шатський	з козаків	1760	1774	–
20. Силвятей Пищхика	з козаків	1760	1776	3 підсусідки
21. Іван Кличинога	з полкових канцеляристів	1766	1772	10
22. Федір Стеценко	з канцеляристів	1769	1776	–
23. Матвій Бурмичевський	з підканцеляристів гродського суду	1769	1776	–
24. Петро Філяревич	з сотенних канцеляристів	1770	1776	–
25. Федір Богомулець	син військового товариша	1769	1777	–
26. Петро Богомулець	син військового товариша	1776	1777	–
27. Прокіп Росинський	син сотенного отамана	1764	1777	–

Продовження таблиці

Ім'я та прізвище	Походження	Вступив на військову службу	Одержав чин значкового товариша	Має підданих
1	2	3	4	5
28. Яким Таличенко	з сотенних хорунжих	1773	1778	–
29. Кирило Красний	син військового товариша	1763	1773	3
30. Осип Красний	син військового товариша	1769	1773	4
31. Іван Радиславський	з полкових канцеляристів	1776	1778	105

Із 70-х рр. XVIII ст. чин значкового товариша надавався полковим і сотенним урядовцям та служителям при виході у відставку як нагорода за військову службу. Зокрема, сотенного осавула Переяславського полку Доброштана звільнено зі служби з наданням йому звання значкового товариша (1776 р.)[77]. Таке ж звання присвоєно й колишньому перекладачу Запорозького війська Мавронку (1768 р.)[78], військовим сурмачам Колесничевському, Голубовському, Решетникову і Соляникову[79], канцеляристу Переяславської полкової канцелярії Острозькому (1767 р.)[80]. Сотенний осавул Київського полку Кузьма Щербина прохав полковника клопотати перед Малоросійською колегією, щоб та своїм ордером його «от всехъ служебъ уволила и в награжденіе многопродолжительной многоревностной до сего службы дала мне чинъ абшитованого значкового товарища» (1778 р.). Козак Миргородського полку Білоцерківської сотні Тимофій Кабан також прохав Малоросійську колегію нагородити його в абшит значковим товаришом[81].

Як правило, нагорода чином військового товариша відбувалася з відома та за клопотанням полковника. Так, 1781 р. стародубський полковник Яків Завадовський подав рапорт до Малоросійської колегії про звільнення сотенного писаря Івана Пушкарьова, який служив з 1746 р. «добропорядочно с особливымъ прилежашемъ» з клопотанням присвоїти йому чин значкового товариша[82]. При звільненні з посади звання значкового товариша одержали: канцелярист миргородської полкової лічильної комісії Малиновський, писар першої почепської

сотні Ситников, козак Глухівської сотні Кущ[83] тощо. Серед архівних матеріалів зберігається справа про звільнення зі служби у зв'язку з хворобою колишнього запорозького козака Семена Суботи із наданням йому чину значкового товариша (1766 р.)[84]. При цьому кожен з них складав присягу на вірність російському імператору і одержував підтверджуючий документ – абшит.

Головним обов'язком значкових товаришів була військова служба, яку вони виконували за власний кошт. Як правило, значкових товаришів залучали до участі у військових походах. Так, Я. Маркович занотував, що з Генеральної військової канцелярії надійшов указ про направлення у Гілянський похід значкових і бунчукових товаришів замість рядових козаків[85]. Гетьманським указом (1736 р.) було дане розпорядження в усі полки Гетьманщини про призначення конвоїрів із значкових товаришів під час переміщення російських армійських полків[86].

За розпорядженням полкових канцелярій значкові товариші перебували також у внутрішніх та порубіжних «командированіяхъ», різних комісіях, на форпостах тощо. Наприклад, у 1736 р. із наявного на службі 41 значкового товариша Полтавського полку до виконання ряду адміністративних та військових доручень залучено 31, а саме: полковими комісарами по збору коштів на полкових служителів 2, по збору порцій і рацій 2, по нагляду за вівчарнями 4, в Царичанці при комісії генерал-майора кн. Трубецького для різних доручень 10, при бунчуковому товаришу В. Завадовському для «помеществованія писма» 1, в Кримському поході першого наряду 5, за полкового комісара при київській фортеці 1, командиром над 40 козаками у Воронежі 1, за командира над 50 козаками у фортеці св. Парасковії 1, відправлено з провіантом до Криму 1, наказними сотниками до Переяслава 3. Із решти 10 значкових товаришів, які залишалися в полку, 6 «определены к отдачи в магазейны провіанта», а 4 були бідні і не могли виконувати службу[87]. З 1732 р. утворено полкові лічильні комісії для збирання й обліку грошей. До кожної такої комісії із значкових товаришів призначався комісар, якому підпорядковувалися один із полкових канцеляристів (для письма) та 4 виборні козаки (для караулу і посилок). 1737 р. був розісланий указ Генеральної військової канцелярії усім полковим урядам про надіслання кожним до м. Глухова 4-х значкових товаришів і козаків для потреб канцелярії[88].

З початку XVIII ст. кількість значкових товаришів чітко не визначалась, а залежала від полкових потреб, волі полковників і спритності козацької старшини. Царським указом від 8 серпня 1734 р. вона у 10 полках мала не перевищувати 420 чол., а саме: у Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському і Переяславському полках по 50 чол., а в Київському, Миргородському, Прилуцькому і Гадяцькому – по 30[89]. Водночас зазначалося, що значкових

товаришів, які не ввійшли до цієї кількості (крім дітей полкової старшини та інших знатних людей), слід записати рядовими козаками і надалі без указу Генеральної військової канцелярії до значкових товаришів не включати.

Право надання чину значкових товаришів тривалий час зберігалося за полковниками. Однак зрештою воно перейшло до Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії. «Произвожденіе» значкових товаришів на службу відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю. Остаточне рішення про надання чину значкових товаришів залишалося за Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією[90]. Реєстри (або компути) значкових товаришів зберігалися в полкових канцеляріях, що давало можливість полковим урядовцям набирати значкових товаришів більше офіційно дозволеної кількості. Про це свідчить ордер гетьмана К. Розумовського про заборону полковим канцеляріям призначати значкових товаришів «сверхъ комплекта» (1763 р.)[91].

Значна частина значкових товаришів прагнула одержати посаду військового урядовця – сотника, полкового старшини, канцеляриста, міського урядовця тощо. Так, значковий товариш Стародубського полку І. Губчиць одержав посаду почепівського сотника (1735 р.)[92]. Універсалами гетьмана Д. Апостола значкового товариша Семена Слюза призначено на посаду лубенського полкового хорунжого (1732 р.), значкового товариша Андрія Рубця – стародубського полкового хорунжого (1732 р.), значкового товариша Івана Маньківського – сотником Шептаківської сотні (1728р.)[93].

Такі підвищення практикувалися і надалі. Зокрема, значкового товариша Ільянова призначено сотником у Канівську сотню (1767 р.), значкового товариша Родіонова – почтмейстером Глухівської сотні (1765 р.)[94]. А значковий товариш Роман Щерба, який протягом кількох років виконував обов'язки кур'єра при Малоросійській колегії, звернувся з проханням нагородити його місцем бурмистра в Глухівську міську ратушу і призначити відповідне жалування[95].

Разом з тим, не всі нащадки козацької старшини і духовенства прагнули до військової служби, а тому частина з них не бажала одержувати чин значкового товариша. Так, у Ніжинському полку визначеної (царським указом 1734 р.) кількості 50 значкових товаришів на 1752 р. не набиралось. В той же час старшинські діти – син абшитованого полкового сотника Яків Тарасевич, покійного верклiївського сотника Прокіп і Йосип Адосовські, покійного кролевецького сотника Андронік, Яків та Євлампій Генварські, покійних значкових товаришів Федір Прохоровський і Микита Стожок, покійного сердюцького писаря Афанасій Нестерович, покійного попа Конотопської сотні Федір Харкевич, кролевецького протопопа Іван Каленовський, брат кро-

левецького сотника Дем'ян Огієвський, конотопський відставний отаман Пантелеймон Лобода та писар Іван Гремов «по одному тому, чтобъ свободно безъ службы жить, званіе значковыхъ товарищей не ищутъ». На підставі того, що всі вони володіли козацькими ґрунтами, гетьманське правління прийняло рішення – «написать в компутъ значковыхъ товарищей и привестъ ихъ къ тому къ присяге» і відповідно залучати до військової служби[96].

Чин і звання бунчукових, військових і значкових товаришів існували в Гетьманщині до 1784 р. Царським указом від 28 липня 1783 р. про перетворення українських козацьких полків на регулярні й карабінерні полки російської армії, припинила своє існування традиційна система військового та адміністративного самоврядування в Гетьманщині. На українських землях запанували загальнодержавні порядки Російської імперії. Українська козацька старшина як окремий стан втратила свій статус і була прирівняна в правах до російського дворянства. Царським указом від 22 грудня 1784 р. припинялося надання українських козацьких чинів. На виконання цього указу елітні козацькі посади й чини перейменовувалися на російські табельні чини. Бунчукові товариші стали прем'єр-майорами, а ті, хто перейшов на статську службу – колезькими радниками чи колезькими асесорами. Військові товариші, які залишалися на службі і звільнені стали корнетами, а ті, хто перейшов на статську службу, одержали посади титулярних радників або губернських секретарів. Переважна більшість бунчукових, військових і значкових товаришів володіла значними маєтностями та чисельними кріпаками, що надавало їм можливість переключатися на розвиток приватних господарств та відстоювати свої права на дворянство. Значкові товариші, які залишалися на військовій службі, були перейменовані, відповідно, на унтер-офіцерів.

[1] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малыя России. – К., 1851. – Ч. 1. – С. 111-112.

[2] ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 1325. – Арк. 3.

[3] *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – М., 1859. – С. 129, 189.

[4] ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 1587. – Арк. 10-10 зв.

[5] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 261; Т. 3. – К., 1912. – С. 480.

[6] *Миллер Г.Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 62.

[7] *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 306.

[8] Там само. – С. 7.

[9] Там само. – С. 183.

[10] Там само. – С. 209.

[11] Там само. – С. 371.

[12] ЦДІА України в Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 5355. – Арк. 4.

[13] Там само. – Ф. 269, оп. 1, спр. 3426–3428, 3431–3435, 3438.

[14] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 68; Т. 2. – С. 80.

[15] Там само. – Т. 3. – С. 485.

[16] Там само. – Т. 2. – С. 100.

[17] Там само. – Т. 1. – С. 124, 353; Т. 2. – С. 261; Т. 4. – С. 663; *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 453.

[18] ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 10591. – Арк. 139, 149, 155.

[19] ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 16. – С. 961.

[20] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 235.

[21] Там само. – Т. 1. – С. 344, 346; Т. 3. – С. 27, 515.

[22] Там само. – Т. 2. – С. 499.

[23] Там само. – Т. 1. – С. 422; Т. 2. – С. 22, 205, 381, 611; Т. 3. – С. 58.

[24] *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1992. – С. 260.

[25] Табл. складена за кн.: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729–1730. – Чернигов, 1908. – С. 151–163.

[26] Підрахунки зроблені автором за кн.: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – К., 1929. – Т. 1. – С. 4–72.

[27] Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – К., 1931. – Т. 4. – С. 18–46.

[28] Генеральное следствие о маетностях Гадячского полка. 1729–1730 гг. – Полтава, 1873. – С. 9.

[29] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 3. – С. 96–122.

[30] ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 3204. – Арк. 2–14.

[31] *Миллер Д.П.* Очерки из истории юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 16.

[32] Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931 (підрахунки автора).

[33] ЦДІА України у Києві. – Ф. 763, оп. 1, спр. 303. – Арк. 4; Ф. 54, оп. 3, спр. 3063. – Арк. 2.

[34] ЦДІА України у Києві. – Ф. 763, оп. 1, спр. 482. – Арк. 5 зв., 6 зв., 7, 8.

[35] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 9364. – Арк. 1–21.

[36] Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К., 1962. – С. 492.

[37] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 113; Т. 2. – С. 84, 85; Т. 4. – С. 122, 580.

[38] Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – Стлб. 471.

[39] Там само. – Дод. до т. 7. – С. 333.

[40] *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 282.

[41] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1908–1914. – Т. 1. – С. 412, 665; Т. 2. – С. 306; Т. 3. – С. 300, 563, 573; Т. 4. – С. 220, 350, 370, 577, 796.

[42] Там само. – Т. 1. – С. 69, 85, 121, 193, 305, 336, 338, 453; Т. 2. – С. 2, 77, 79, 81, 210; Т. 3. – С. 100–102, 189, 331, 339, 391, 392, 470, 481; Т. 4. – С 370–372, 579, 629, 712.

[43] ЦДІА України у Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 2687. – Арк. 3; Спр. 3788. – Арк. 10 зв., 11; Спр. 9025. – Арк. 10; Ф. 54, оп. 3, спр. 3788. – Арк. 31; Спр. 9567.

[44] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 2887. – Арк. 2.

[45] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России. – К, 1851. – Ч. 1. – С. 111–112.

[46] ЦДІА України у Києві. – Ф. 54, оп. 3, спр. 12066. – Арк. 48 зв.

[47] Там само. – Ф. 269, оп. 1, спр. 613, 3061.

[48] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 3062. – Арк. 1; Спр. 37759. – Арк. 8–11.

[49] Там само. – Спр. 3177. – Арк. 1.

[50] Там само. – Спр. 12066. – Арк. 24, 35, 41, 44.

[51] Там само. – Спр. 1852. – Арк. 1, 4; Спр. 3058. – Арк. 2; Спр. 12066. – Арк. 47 зв., 48.

[52] *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 170, 333; Т. 2. – С. 22, 83, 163, 197, 217, 420, 602, 665; Т. 3. – С. 157, 436, 566; Т. 4. – С. 106, 126, 505, 694.

[53] ЦДІА України у Києві. – Ф. 54, оп. 2, спр. 9364. – Арк. 13 зв.–24.

[54] Там само. – Ф. 80, оп. 1, спр. 25. – Арк. 1–26 зв.

[55] Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. 4. –К., 1931. – С. 3, 26, 27, 42, 45, 121; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Там же. – Т. 1. – К., 1929. – С. 23, 27, 32, 34, 37, 39, 46–48; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1719–1730 гг. – Чернигов, 1908. – С. 9,14, 20, 23–28, 120.

[56] ЦДІА України у Києві. – Ф. 54, оп. 3, спр. 9564. – Арк. 26 зв., 28 зв.; Спр. 9566. – Арк. 9 зв.; Спр. 6769. – Арк. 22 зв., 24 зв.; Спр. 6767. – Арк. 16 зв. 17 зв.

[57] Там само. – Ф. 108, оп. 2, спр. 287. – Арк. 163–164.

[58] Там само. – Арк. 158–159.

[59] Там само. – Ф. 63, оп. 1, спр. 38, 61.

[60] Там само. – Ф. 98, оп. 1, спр. 32.

[61] Там само. – Ф. 96, оп. 1, спр. 10.

[62] Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 2789. – Арк. 24.

[63] Там само. – Спр. 769 (1). – Арк. 34, 35.

[64] Там само. – Спр. 3085. – Арк. 3; Спр. 3704. – Арк. 3; Спр. 3788. – Арк. 36; Спр. 2583. – Арк. 3.

[65] Там само. – Спр. 2789. – Арк. 25.

[66] Там само. – Спр. 3586. – Арк. 9.

[67] Там само. – Спр. 7754. – Арк. 34.

[68] Там само. – Ф. 108, оп. 2, спр. 287. – Арк. 172, 173.

[69] Там само. – Ф. 63, оп. 1, спр. 115.

[70] Там само. – Спр. 83.

[71] Там само. – Ф. 108, оп. 2, спр. 33. – Арк. 104.

[72] Там само. – Спр. 287. – Арк. 169, 171.

[73] Там само. – Ф. 269, оп. 1, спр. 1813.

[74] Там само. – Ф. 763, оп. 1, спр. 78.

[75] Там само. – Спр. 76.

[76] Там само. – Ф. 54, оп. 1, спр. 2576. – Арк. 15 зв., 23.

[77] Там само. – Спр. 1943.

[78] Там само. – Оп. 2, спр. 94.

[79] Там само. – Ф. 763, оп. 1, спр. 323.

[80] Там само. – Ф. 54, оп. 1, спр. 579.

[81] Там само. – Ф. 763, оп. 1, спр. 579. – Арк. 6, 36.

[82] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 12066. – Арк. 18.

[83] Там само. – Оп. 1, спр. 87, оп. 3, спр. 1853. – Арк. 4; Спр. 1854. – Арк. 2.

[84] Там само. – Оп. 3, спр. 1360.

[85] *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – М., 1859. – С. 58.

[86] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 4379.

[87] Там само. – Ф. 94, оп. 2, спр. 62. – Арк. 2–3.

[88] Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 5863.

[89] ПСЗ. – Т. 9, с. 397.

[90] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России. – К., 1851. – С. 119.

[91] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 269, оп. 1, спр. 4022.

[92] Там само. – Ф. 80, оп. 1, спр. 6.

[93] Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 4161. – Арк. 2; Спр. 3788. – Арк. 6; Спр. 4912. – Арк. 38.

[94] Там само. – Ф. 54, оп. 1, спр. 592; Оп. 2, спр. 357.

[95] Там само. – Ф. 763, оп. 1, спр. 579. – Арк. 6.

[96] Там само. – Спр. 577. – Арк. 5.

Додатки

Компут (списан в року 1729 марта 20*) товариства бунчукового в полках рейменту гетманского найдующихся[2]

Полкъ Кіевский

Василій Солонина
Кирило Солонина
Данило Карпѣка
Семенъ Шаула
Іван Ханенко*
Іванъ Тарнавіотъ
Стефанъ Барановский
Іванъ Шаула
Александер Солонина

Полкъ Чернѣговский

Семенъ Лизогуб
Андрей Борковскій
Николай Тризничъ**
Антоній Максимовичъ
Демянъ, Стефанъ и Петро Бутовичи
Іванъ Ломиковский — сам господарем в Гадяцким, а син в походѣ
Андрѣй и Яков Полуботки*
Василій Пополнѣцкій
Василій Дорошенко
Максимъ Долѣнскій
Михайло Домонтовичъ
Дмитро Домонтовичъ
Павелъ Скоропадский з сином Тимофѣем
Іванъ Скоропадскій*
Іванъ Булавка
Іванъ Поподнѣцкій нововпи̇сние**
Моисѣй Несторенко
Іванъ Мокрѣевичъ
Іосифъ Рашевский
Матвѣй Жураковский

Компут бунчукових товаришей. 1734 г.[1]

В полку Кіевскомъ

Федор Василіевъ Солонина
Александер и Семен Даниловичи Солонини
Кирило Солонина
Семенъ Шаула
Іванъ Тарнавіот
Іванъ Ханенко

В полку Чернѣговскомъ

Семенъ Лизогубъ
Андрей Борковскій
Іванъ Максимовичъ
Демян и Петро Бутовичи
Павелъ Ломиковскій
Яковъ Полуботокъ
Владимеръ Пополн›цкій
Іванъ Пополнѣцкій
Васил Дорошенко з сином Василем
Мойс›й Несторенко
Іванъ Долѣнский
Іванъ Мокріевичъ посоховский
Іванъ Мокріевичъ сибережскій
Михайло Домонтовичъ
Іосиф Рашевскій
Матвѣй Скоропадскій
Матвѣй Жураковскій

Полкъ Стародубовский	**В полку Стародубовском**
Андрей Миклашевскій	Михайло Турковский з синами
Іванъ Миклашевский	Максимом, Іваном и Михайлом
Іванъ Борозна	Андрей Миклашевскій
Петро Корецкий	Іванъ Миклашевскій
Стефанъ Ширай з сином	Петро Корецкій
Федором	Стефанъ Ширай з синомъ
Максимъ Корсакъ	Федоромъ
Іванъ Бороздназовскій**	Максимъ Корсакъ
Николай Борозна	Николай Борозна
Лаврентій Борозна	Лаврентій Борозна
Петръ Чарнолузский	Григорій Борозна
Фома Городискій**	Григорѣй Гамалѣя
Андрѣй Грай**	Іванъ Гамалѣя*
Василь Гамалѣя**	Григорій Антоновичъ Гамалѣя*
Григорій Гамалѣя	Владимеръ Романовскій
Владимеръ Романовский	Василій Завадовскій (з сином
Стефан** и Петро Валкевич	Василіем же*)
Василій Завадовскій	Афанасій Покорскій (з синами Дани-
Афанасій Покорский	лом, Алексѣем, Григоріем и Іваном*)
(з сином Алексеем*)	Андрѣй Дзевулскій
Андрей Дзевулскій	Данило Кутневский з синами
Григорій Котляренко**	Парфенъ Пекалѣцкій
Данило Кутневский (з синами*)	Григорій Скоруппа
Андрей Заруцкий**	Іванъ Гамалѣя**
Тимофтей Журавко	Григорій Силевичъ
Парфен Немалѣцкій	Михайло Рубець
Андрей Грай*	Демянъ* Рубець
Васил Завадовский**	Василій Романовичъ
Семенъ Рубець**	Петро Чорнолузскій
Федор Рубець**	(Іванъ Чорнолузскій*)
Григорій Скоруна	Іванъ Кголембовскій
Іван Гамалѣя*	Іванъ Случановскій*
Григорій Силевичъ*	Михайло Кголембовскій

Полкъ Нѣжинский	**В полку Нѣжинскомъ**
Михайло Скоропадский*	Михайло Скоропадскій
Федор Кочубей	Стефанъ Миклашевскій
Стефанъ Миклашевский	Михайло бывшій фастовскій
Михайло Скоропадскій**	полковник
Михайло бившій фастовский	Стефанъ Бутовичъ
полковникъ	

Федоръ Савичъ**
Андрей Кандиба**
Андрей Лизогуб
Яковъ Марковичъ
Іванъ Забѣла обатовский
Іосифъ Тарасовичъ
Федоръ Савичъ*
Демянъ Туранскій
Яков Жураковский н›жинский
Семенъ Чуйкевичъ
Стефан Забѣла (з сином Іваном*)
Федоръ** Петро Жураковский*
Іванъ Забѣла борзенский**
Федор Чуйкевичъ (за писара судовъ енералних опредѣленній*)
Іванъ Пироцкий*
Никита Холодовичъ
Афанасій Дорофѣевичъ (з сином Федором*)
Іванъ Костенецкй
Яковъ Грабовскій
Яков Жураковскій глуховскій
Данило Забѣла (з сином*)
Василей и Стефанъ Романовичи воронѣжскіе
Стефанъ Холодовичъ
Григорій Голубъ
Семенъ Карпѣка
Федор Карпѣка
Стефанъ Карпѣка
Яковъ Карпѣка
Потапъ Назаренко
Іванъ Покотило
Александер Шишкевичъ
Іванъ Шишкевичъ
Яков Долѣнскій
Козма Заруцкий
Іванъ Филиповскій
Леонтій Метелский
Павелъ Козловскій
Яков Сергіенко
Василь Покотило**
Андрей Лизогубъ
Яковъ Марковичъ
Іванъ Забѣла (хоружій артилеріи енералной**)
Іосифъ Тарасовичъ
Федор Савичъ
Демянъ Туранскій
Яков Жураковскій нѣжинскій
Стефанъ Забѣла (з сином Іваном**) умер синъ*
Федор Чуйкевичъ
Іванъ Пѣроцкій
Афанас Дорофѣевичъ (з сином Федором*)
Іванъ Костенецкій
Яковъ Ґрабовскій
Яковъ Жураковскій глуховскій
Іванъ Даниловъ Забѣла
Василь (Романович**) Лазаревич* ворон›жскій
Стефан (Романовичъ**) Лазаревич* брат его
Стефан Холодовичъ
Павель Голуб
Данило Карпѣка (з сином Матвѣемъ*)
Федор Карпѣка
Семен Карпѣка (асаул артиллеріи енералной*)
Стефанъ Карпѣка
Яковъ Карпѣка
Потапъ** Назаренко з синами
Александер Шишкевичъ
Козма Заруцкій
Іванъ Филиповскій
Леонтій Метелскій
Дмитро Жураховскій
Василь Харевичъ**
Кирило Пироцкій з синами
Іванъ Биковскій
Іванъ Дяковскій
Іосифъ Кандиба*

Іосифъ Рашевский*
Григорій Покотило
Дмитро Жураховский
Василь Харевичъ
Іванъ Троцкій
Григорій Козловский
Іванъ Биковский

Полкъ Переяславский

Василь Томара
Василь Танскій**
Никифор* Афендик (з синами**)
Василь Димитрашко
Федор Сулима
Корба
Берло

В полку Переяславскомъ

Василь Томара**
Василь Дмитрашко
Андрей Дмитрашко
Іванъ Сулима
Стефанъ Сулима

Полкъ Полтавский

Іванъ Левенець
Василій Кочубей**
Григорій Чернякъ**
Леонтій Чуйкевичъ**
Дмитро Колачинский
Іванъ Тарнавскій
Гарасим Кованка з братами**

В полку Полтавскомъ

Іванъ Левенець
Дмитро Колачинскій
Іванъ Тарнавскій

В полку Миргородском
бунчукового товариства нѣтъ

Полкъ Гадяцкій

Федор Потребичъ Гречаний
Яковъ Гречаний
Андр›й и Іванъ Трощинскіе
Захарій Рощаповскій
Василь Богаенко опошанскій
Іванъ Богаевскій лютенскій
Іван Бутович*

В полку Гадяцкомъ

Андрей Полуботок
Захарій Рощаковский*
Федоръ Потребичъ Гречаний
Яковъ Гречаний
Андрѣй и Іванъ Трощинскіе
Захарій Рощаховскій**
Василь Бугаевскій опошанскій

Полкъ Прилуцкій

Павелъ Раковичъ
з сином Андрѣемъ
Андрей Горленко

В полку Прилуцкомъ

Павелъ Раковичъ (з сином Андрѣемъ*)
Андрей Горленко
Яковъ Якубовичъ

Яким Гречаний**
Стефанъ Тарнавский
Яковъ Якубовичъ
Іванъ (и Матвей**) Себастіянович
Мазеракій
Захарій Прокоповичъ
Петрикій Ґрекъ
Григорій Галенковскій (з сином*)

Іванъ Себастіяновичъ
Матв›й Себастіяновичъ
(сотником*)
Захарій Прокоповичъ
Петро Николаевичъ
Григорій Галенковский

Полкъ Лубенскій

Стефан** Іван* Гамалѣя
Іванъ Новицкий
Яковъ Новицкий
Андріашко**
Лук'янъ Свѣчка
Петро Кулябка
Петро Троцкій (при канцеляріи найдучийся*)
Яким Кулябка
Петро и Василь Савичи
Андрѣй Петровский
Федор Заборовский

В полку Лубенском

Іванъ Гамалѣя
Іванъ Новицкій
Яковъ Новицкій
Лук'янъ Свѣчка (базарній**)
Петро Кулябка (з синами*)
Петро Троцкій
Якимъ Троцкій*

Якимъ Кулябка
Петро и Василь Савичи
Андрѣй Петровскій з сином Филипом
Федор Заборовскій
Іванъ Самойловичъ
Александеръ Саковичъ
Федор, Яковъ, Григорій,
Семен Василевичи

Реєстр
бунчукових товарищей по вѣдомостям с полков
присланнимъ сочиненній, котріе ннѣ
в домах обрѣтаются. 1736 р.[3]

В полку Стародубовскомъ

Андрей Миклашевскій	у рощоту при коммиссіи
Федоръ Ширай	у Воронѣжѣ при слѣдствіи был**
Петро Корецкій	у рощоту при коммиссіи
Петро Валкевичъ	у тритейских судовъ
Николай Борозна	боленъ
Василь Завадовскій	
Афанасъ Покорскій	син его в походѣ, з которого уже возвратѣлся"
Андрей Гудович й син его**	
Васил Гудович*	
Алексій Есимонтовскій	был недавно у слѣдствія й тепер ест
Іванъ Кутневскій	
Павелъ Дублянскій	был прошлого року коммендѣром у лѣніи
Петро Іскрицкій	тесть его, з которим в едином дворѣ живет, в походѣ**
Іванъ Случановскій	
Михайло Ґолембіовскій	
Григорій Силевичъ	
Василь Романовичъ	

В полку Нѣжинском**
Полку Нѣжинского **
в сотнѣ Короповской

Іванъ Дмитріевъ Фалчевскій	у покупки лошадей
Яковъ Довгеля	у покупки лошадей

В сотнѣ Кролевецкой

Стефан Бутович	был недавно у слѣдствія
Федор Чуйкевичъ	при корпусѣ Меклетбургском

В сотнѣ Глуховской

Андрей Лызогуб**	у слѣдствія в полку Нѣжинскомъ**
Михайло Скоропадскій	у третейских судовъ
Яковъ Марковичъ	у рощоту при коммисіи

Стефанъ Миклашевскій	
Іванъ Филиповскій	у слѣдствія в Новыхъ Млинахъ
Яковъ Жураковскій	в походѣ был и уже з оного возвратился**
Филипъ Борзаковскій	у слѣдствія в полку Лубенском*
Федоръ Чуйкевичъ**	при корпусѣ Мекленбурском*

В полку Полтавскомъ

Григорій Чернякъ	боленъ
Дмитро Колачинскій**	умеръ**

В полку Гадяцкомъ

Андрей Трощинскій	у слѣдствія в Прилуцком полку**
Яковъ Потребичъ Гречаний	
Андрей Полуботокъ	в Пѣтербурхи
Іванъ Чарнишъ	у слѣдствія
Данило Покорский*	у слѣдствія в (Нѣжинском**)
Федоръ Потребич Гречаний*	

В полку Чернѣговскомъ

Андрей Борковскій	
Михайло Домонтовичъ	у слѣдствія в Переясловском полку
Моисей Дмитровичъ	
Іванъ Савичъ	
Владимеръ Полонѣцкій	
Григорій Кузмѣнскій	при переводѣ в Москвѣ
Михайло Радичъ	
Петро Войцеховичъ	боленъ
Андрей Стаховичъ	
Петро Темранский	был недавно у слѣдствія
Михайло Мануйловичъ**	
Павелъ Масловскій**	переведенъ в значковые

В полку Кіевскомъ

Василь Войцеховичъ*	
Петро Сахновскій*	
Сергій Солонина	
Семенъ Шаула	
Іосифъ Солонина	
Прокопъ Шаула	
Семенъ Солонина	
Іванъ Ханенко	слѣпъ
Яковъ Борсукъ*	у правленія полкового

В полку Лубенском

Петро Кулябка или син его Петро	у роздѣлки добръ графскихъ
Федор Кулябка (или сын его Григорий*)	
Василь Савичъ	
Яковъ Василіевичъ	
Іванъ Новицкій	
Александеръ Гамалѣя	
Іосифъ Гамалъя	
Василій Свъчка	
Андрей Петровскій з сином Филипом	
Федоръ Заборовскій	болен
Семенъ Савичъ**	при переводѣ в Москвѣ
Федоръ Савич	

В полку Переясловскомъ

Григорій Максимовичъ	
Василь Думитрашко	при переводѣ в Москвѣ
Петро Думитрашко	
Апатѣй Афендикъ	

В полку Нѣжинскомъ

Семенъ Чуйкевичѣ*	при переводѣ в Москвѣ
Васил Каневскій	
Іванъ Кураховскій	
Іванъ Забѣла	хоружій артилерійскій**
Стефанъ Бутовичъ**	былъ недавно у слѣдствія**
Іванъ Костенецкій	у слѣдствія
Федоръ Костенецкій	при корпусѣ Мекдембургском
Яковъ Красовскій	
Василь Лазаревичъ	
отставной маіоръ (Михайло Банѣнь*)	
Михайло Хвастовскій	апшитован, стар и брюхат*
Григорій Козловскій	
Іванъ Пѣроцкій	боленъ был но уже оздоровилъ**
Іванъ Дмитріевъ Хвастовскій	
Яков Жураковскій**	в походѣ**
Андрей Лизогубъ	у слѣдствія в Нѣжинском полку был**
Василь Кандыба	у покупки лошадей
Дмитро Кураховскій	
Іванъ Ларевичъ	

В полку Стародубовскомъ

Петръ Валкевич*	у тритейских судов*
Василь Бороздна	

Іванъ Бороздна	
Іванъ Городіскій	
Василь Мовчанъ	протекціант (у дѣла слѣдственного**)
Евстафій Мовчанъ	
Владимеръ Романовскій	болен*

В полку Миргородском

Яковъ Дунінъ	у слѣдствія

В полку Прилуцком

Андрей Горленко	
Павел Сакович	при слѣдствіи в Батуринѣ
Федоръ Марковичъ	
Петро Николаевичъ	
Антонъ Милорадовичъ	
Костантій Лисаневичъ**	определенъ писарем в полкъ Переясловский**
Максим Антоновичъ	

Всѣхъ 97

Табель о войсковыхъ товарищехъ служащихъ 1763 г.[4]

Имена	Сколко от роду лѣтъ	С какого года в службу вступилъ	Когда чин получилъ
Полку Стародубовского			
Федоръ Дворецкій	49	1731	1757
Ефимъ Федоренко	44	1737	
Григорій Подкова	47	«	
Иванъ Белозовской	49	«	1757
Григорій Зеневичъ	40	«	1751
Василь Соболевскій	42	1738	1741
Иванъ Занковскій	40	«	1744
Федосъ Плешко	39	1739	1751
Данило Силевичъ	37	«	1758
Петро Соболевскій	37	1743	1761
Василь Темиловскій	36	1745	1760
Ивань Немировичъ Данченко	40	«	1751
Алексей Великоговичъ	33	1746	1759
Владимеръ Булашевичъ	38	«	1751
Иванъ Павловскій	35	1749	1759
Михайло Рубци	31	1749	1760
Иванъ Рубци	30	«	«
Яковъ Вишнецкій	35	1750	1761
Василъ Рубци	28	1751	1760
Семень Рубци	27	«	«
Федоръ Незамаевскій	53	1752	1757
Федоръ Лашкевичъ	53	1754	1762
Яковъ Великосовичъ	28	1755	1760
Иванъ Мовчанъ	30	1759	1759

Петро Лашкевичъ	27	1760	1767
Петро Грозѣнскій	39	«	1760
Петро Жораковскій	26	«	«
Григорій Соболевскій			
Григорій Михайловскій			
Павелъ Бачинскій			
Иванъ Ягджула	За отлучкою сказок не взято		
Петро Затура			
Итого в полку Стародубовском 32			

Полку Нежинского

Константинъ Острожский	75	1709	1735
Степанъ Гацукъ	55	1722	1745
Андрей Борсукъ	65	1727	1743
Демянъ Курскій	58	1730	
Степанъ Висоцкій	46	«	1751
Леонтій Шликевичъ	62	1731	1741
Григорій Приблуда	49	1732	1752
Ефимъ Филоновичь	54	«	1745
Тимофей Андреевскій	43	1735	1757
Григорий Мироновскій	38	1736	«
Михайло Трусевичъ	39	1738	1752
Иванъ Василенко	60	1743	1746
Григорій Трусевичъ	31	1744	1752
Петро Трофимовичъ	31	1745	1745
Федоръ Жуковскій	51	1746	1754
Николай Каменскій	45	«	1757
Павел Росоханскій	31	1747	«
Алексѣй Тарасевичъ	33	1748	1760
ФедоръМихайловскій	37	«	1754

Николай Зинкевичъ	36	1749	1755
Осипъ Чуйкевичъ	31	«	1760
Василь Романовскій	31	1751	1759
Якимъ Мандза	27	1757	1757
Максимъ Карпѣка	30	1760	1760
Моисей Костеневич	28	«	«
Антонъ Клепусъ	42	—	1757
Григорій Костенецкій	40	1760	1760
Симонъ Нарбутъ			
Василь Уманецъ			
Петро Петрункіевичъ			
Григорій Клепусъ	За отлучкою сказок не взято		
Александеръ Карпѣка			
Петро Герасимовичъ			
Иванъ Вилчинъ			
Итого в Нежинскомъ полку войсковых товарищей 34			

Полку Черниговского

Иванъ Даниловичъ	54	1722	1757
Николай Соколовскій	60	1730	1746
Иванъ Марковичъ	49	1733	1761
Демянъ Маленскій	53	1734	«
Иванъ Товстолесъ	46	1736	1757
Петро Войцеховичъ	50	1737	1741
Яковъ Красовскій	48	1739	1760
Данило Силечъ полинскій	38	1743	1756
Василь Михно	36	1745	1760
Антонъ Силечъ	40	1746	1756
Михайло Шуба	30	1747	1751
Иванъ Малявка	38	1748	1761

Петро Войнѣцкій	31	1749	1757
Григорій Войцеховичъ	50	1751	1751
Алексей Стаховичъ	39	1757	1757
Василь Полонецкій	42	–	1742
Иванъ Лизогубъ	26	1760	1760
Иванъ Кузменскій	28	1761	1761
Иванъ Трусевичь	28	–	1761
Андрей Полонецкій			
Андрей Оболонскій			
Прокопъ Затиркевичъ	за отлучкою сказок не взято		
Федоръ Михно			
Иванъ Бакуринский			
Петро Бутовичъ			
И т о г о в полку Черниговском 25			

Полку Кіевского

Петро Темранскій	60	1726	–
Степан Лутай	45	1730	1752
Микита Мандрика	50	1735	1745
Онуфрій Пригара	42	«	1757
Степанъ Пасенко	39	1737	1752
Федоръ Новаковичъ	38	1740	«
Степанъ Роговскій	45	1741	1751
Иванъ Тоцкій	35	«	1760
Андрей Діяковскій	36	1746	1756
Александеръ Шрамченко	31	«	«
Андрей Крупянскій	31	1748	1754
Василь Пригара	28	1749	1760
Семенъ Паламаренко	31	1753	1760
Михайло Ханенко	27	1758	1758

Никита Леонтовичъ	28	1760	1760
Василь Комарнѣцкій	30	«	«
Григорій Солонина	19	1761	1761
Семен Пустота Григорій Гудимъ	за отлучкою сказок не взято		
И т о г о в полку Киевскомъ войсковыхъ товаришей 19			

Полку Переяславского

Леонтій Базилевичъ	56	1732	1756
Сава Терлецкій	55	1733	1742
Иванъ Шарковичъ	42	1735	1746
Петръ Славатинскій	41	1737	1751
Петро Головачевскій	34	1739	«
Артемъ Лащинскій	33	1743	1754
Дмитрій Лебедь	40	1744	1751
Гаврило Харченко	35	1746	1758
Алексей Сулима	29	1748	1761
Яковъ Шаргородскій	30	1749	1759
Петро Левецкій	40	1750	1761
Петро Яковъ — Рубановичи	39 37	1756 «	1756 «
Федоръ Туманскій	30	1761	1761
Антонъ Ковалевскій			
Федоръ Добронецкій	за отлучкою сказок не взято		
Максимъ Требинскій			
И т о г о в полку Переяславскомъ войсковыхъ товарищей 17			

Полку Прилуцкого

Василь Шнурчевскій	55	1730	1740
Степанъ Прокоповичъ	40	1734	1742
Алексей Петруша	44	«	1749

Демянъ Язловецкій	53	1735	1742
Михайло Корсунь	35	«	1753
Андрей Мазаракій	46	1736	1745
Яковъ Григорашъ	55	«	1746
Иванъ Мазаракій	40	1737	1745
Петро Севастіяновичъ	28	1749	1757
Петро Фондзеровскій	30	1753	1761
Константинъ Марковичъ	30	1761	«
Яковъ Корсуновскій	за отлучкою сказок не взято		
Итого в полку Прилуцкомъ войсковыхъ товарищей 12			

Полку Лубенского

Климъ Пещанскій	50	1724	1746
Гаврило Григоровичь	51	1733	1742
Григорій Рубановъ	55	«	1743
Михайло Лазаревській	49	«	1746
Федоръ Столповскій	31	1745	1751
Иванъ Ковалевскій	44	1735	«
Кирило Сіятовскій	50	1736	«
Павелъ Огроновичъ	42	1737	1757
Никита Костирка	50	«	1761
Матвей Косяровскій	36	1738	1751
Григорій Сверскій	44	«	1744
Иванъ Яненко	42	«	1740
Василь Магро	46	1739	1761
Павелъ Кустъ Кисловичъ	38	1740	1757
Максимъ Яновскій	42	1741	1754
Григорій Огроновичъ	40	1742	1757
Нестеръ Кадякъ	43	1744	1751
Иванъ Белогрудъ	34	1742	1760

Иванъ Корнеевичъ	42	1744	«
Григорій Касяровскій	32	1745	1757
Иванъ Жуковскій	33	1746	«
Юрій Савойскій	35	«	1760
Яковъ Ограновичъ	30	1749	1757
Константинъ Юркевичъ	30	«	«
Андрей Марковичъ	34	1751	«
Андрей Шостакъ	27	1754	1760
Василь Золотаревскій	50	—	1755
Григорій Троцкій	31	1756	1761
Максимъ Щербакъ	22	1757	«
Яков Гамалея	28	«	1757
Адамъ Столповскій	30	1757	1760
Иванъ Гамалея	25	1761	1761
Дмитрий Жуковскій	30	—	1760
Григорій Корсунь			
Евстафій Ходоровскій			
Иванъ Марковичъ			
Алексей Евреиновъ	за отлучкою сказок не взято		
Семенъ Слюзъ			
И т о г о в полку Лубенскомъ войсковых товарищей 38			

Полку Миргородского

Степанъ Воліовачъ	52	1731	1741
Кирило Воліовачъ	50	1735	1746
Йван Леонтіевъ	41	«	1760
Иванъ Леоньтовичъ	36	1740	1756
Данило Леонтіевъ	37	1742	1757
Осипъ Зарудній	42	«	1761

Иванъ Гершуки	32	1750	1760
Лука	25	«	«
Иванъ Родзянка	29	1752	1757
Иванъ Острогрдскіе	33	1756	1756
Владимеръ	29	«	«
Николай Лесницкій	31	1757	1757
Дмитро Воліовачь	26	1760	1760
Иванъ Зарудніе	37	«	«
Василь	35	«	«
И т о г о в полку Миргородскомъ войсковыхъ товарищей 15			

Полку Полтавского

Иванъ Макогонъ	55	–	1740
Осипъ Висоцкій	61	1730	1746
Федоръ Максимовичъ	65	1738	1743
Андрей Богаевскій	48	1739	1750
Тимофей Левенецъ	36	1740	1755
Кирило Сулима	30	«	1761
Михайло Старицкій	50	1726	1742
Иванъ Кованка	36	1745	1752
Григорій Кованка	29	1750	1752
Петро Волковецкій	27	1751	1760
Василь Могилянскій	30	1753	1752
Петро Лаврентіевъ	24	1754	1760
Василь Тарнавскій	33	1748	1761
Семенъ Чернякъ	39	«	«
Иванъ Богдановичи	38	1758	1760
Григорій	32	«	«
Андрей	27	«	«
Леонтій Синегубъ	35	1743	1761

Петро Белушенко		27	1759	1759
Ерема Хвостъ				
Лука Руденко Константинъ Константиновъ		за отсутствием сказок не взято		
Семенъ Затура				
Итого в полку Полтавскомъ войсковыхъ товарищей 23				

Полку Гадяцкого

Степан Калатура	53	1724	1760	
Ананій Неделка	52	1729	1745	
Иванъ Пѣратинскій	52	1730	1743	
Григорій Марковскій	40	1743	1761	
Василь Борзаковскій	33	1745	1751	
Григорій Корицкій	31	1747	1757	
Осипъ Шишковъ	47	–	1752	
Иванъ Ставицкій	27	1754	1760	
Федоръ Лоринцовъ	36	1748	1757	
Федор Бабариновъ	24	1757	1761	
Назаръ Пащенко	40	1746	1758	При селитраних заводахъ
Федор Гаевкій	43	–	«	
Яковъ Коноваловъ	42	1731	«	
Степан Киріяновъ	34	1739	«	
Михайло Киріяновъ	23	1752	«	
Данило Тимченко	58	1731	«	
Семенъ Баляскій	51	«	«	
Мойсей Тимченко	49	«	«	
Алексей Тимченко	46	«	«	
Павло Нѣжинецъ	40	1741	«	
Иванъ Тимченко	36	1743	«	
Кирило Богаевскій Роман Пащенко	за отсутствием сказок не взято			
Итого в полку Гадяцкомъ войсковыхъ товарищей 23				
Всего 238				

Реєстри значкових товаришів
(зібрані з різних документів)

Полтавський полк. 1735 р.[5]

Полку Полтавского значковых товарищей имѣтся на лице:

В городе Полтавѣ
Іванъ Буцкый
Данило Захарцев
Василій Самарский
Евстафий Черноподскиӣ
Евстафий Куликъ
Захарий Буцкыӣ
Леонтий Лищенко
Костъ Тарасенко
Федоръ Бойченко
Итого 9

В сотнѣ первой полковой
Алесей Чернякъ
Итого 1

В сотнѣ второй полковой
Матвѣй Буцкый
Григорий Чуйкевичъ
Федоръ Котъ
Іванъ Старицкий
Итого 4

В сотнѣ Великобудиской
Иванъ и Семенъ Максименки
Итого 2

В сотнѣ Решетиловской
Григорий Еременко
Павло Радионовъ
Степанъ Пѣщанскый
Итого 3

В сотнѣ Старосанжаровской
Иванъ Воблий
Павло Котъ
Итого 2

В сотнѣ Новосанжаровской
Герасимъ Мелещенко
Григорий Бычъ
Итого 2

Виносні літери підкреслено.

В сотнѣ Бѣлицкой
Матвѣй Сердюченко
Итого 1

В сотнѣ Кобыдяцкой
Павло Козелский
Итого 1

В сотнѣ Сокодской
Андрей Гордиский
Григорий Афанасьевъ
Григорий Штепа
Итого 3

В сотнѣ Кышинской
Іванъ Рабецъ
Итого 1

В сотнѣ Переволочанской
Іовъ Сенченко
Никита Димитриев
Василий Гегела
Лука Гораїн
Андрѣй Сова
Итого 5

В сотнѣ Келебердянской
Степанъ Лишенко
Иванъ Паламарчук
Итого 2

В сотнѣ Нехворощанской
Іванъ Палецкий
Итого 1

В сотнѣ Маяцкой
Гаврило Штепа
Афанасий Адаменко
Итого 2

В сотнѣ Царичанской
Яковъ Жадаченко
Іосифъ Бабанский
Итого 2

В сотнѣ Китайгородской
Никита Лохвѣцкий
Итого 1
Всего на лице 42
Да в отлучке значковые по первому наряду в полском походѣ

В сотнѣ первой полковой
Іванъ Нащинский
Итого 1

В сотнѣ второй полковой
Леонтій Балясный
Итого 1
Всего в отлучках 2

Ніжинський полк. 1736 р.[6]

Значковые товарищи, имеющиеся ннѣ на лице.

Николай Забѣла
Петро Панкевичъ
Василь Купченский
Григорий Шрамченко
Василь Дмитренко
Иванъ Писаревский
Василд Дмиращенко
Петро Зимнацкий
Іванъ Стесаевский
Романъ Яненко
Алексѣй Дрѣмовский
Василд Ярмошевичъ
Григорий Огиевский
Фома Микишенко
Кондратъ Езучевский
І то наличныхъ 15

Значковые товарищи, которые ннѣ не представлении мною на лице Алексѣя Демидовского в домѣ немає, но обявлено мнѣ, что он при правлении сотенномъ батуринскомъ, которого и там при сотенномъ правленій немає, а іже онъ отехалъ нѣ от кого поданного извѣстія не получелем.

Григорий Кубраковскии в полковой канцилярії отпросился в домъ для взятя купчей.

Павла Родавского в домѣ не засталемъ, а обявлено мнѣ, что якоби отправленъ в Засеймские сотни за нѣякимись дѣлами.

Іванъ Небаба в битност мою в его домѣ росписался под штрафомъ явится в Глуховѣ на число августа 29 дня, а за чим оного и понинѣ нѣтъ не видно.

Итого не явившихся на лице 4.

Войсковый товариш полку Нѣжинского Петро Фомичъ.

Миргородський полк. 1766 р.[7]

Романъ Лѣснидкій
Леско Мѣрчинъ — отам[ан] кур[інний]
Грицко Котлацкій
Роменъ Кулега
Сидоръ Костенко

Костя Мостовий
Пронь Столоноженко
Яковъ Чирва
Андрѣй Ярмакъ
Іван Рублювской
Федко Похилченко
Трохимъ Джелемет
Николай Леонтієвич
Войтекъ Ляхъ
Лукянъ Солонинченко

Чернігівський полк. 1766 р.[8]

Иванъ Федосовъ	при комисаріятѣ ннѣ щетчиномъ
Яковъ Коморовскій	в доправки кварталныхъ денегъ
Яковъ Плохута	сей взялъ з полковой канцеляріи аттестатъ для испрошения в главной командѣ уволнения от службы
Василь Ґрембецкій	в содержанії казенних, денегъ видения скарбца полкового
Стефан Якимовичъ	городовимъ черниговскимъ квартермистромъ
Иванъ Даничъ	по комисарству под щетомъ в полковой щетной коммисеї
Павел Товстолесъ Иванъ Кужелній	сії оба в доправки кварталних денегъ
Евтихій Слуцкій	в команде засечной в надсмотренії работников
Петро Силечъ	
Иванъ Красовскій	по щетной коммисії в доправки доїмокъ
Иовъ Соноцкій	определенъ к доправки кварталних денегъ в повет Менскій
Гаврило Красновскій	
Иванъ Дубовикъ	сії оба в доправки кварталних денегъ
Яковъ Довгаль	
Гаврило Ґурскій	по щетной коммисеї в доправки доїмокъ
Еремей Ребуса	
Иванъ Кладкевичъ Федоръ Загалскій	сії оба посилаются в полскую пограничную коммисию
Иванъ Загалскій	
Яковъ Бубликъ Петро Иванина	в доносе на сотника березинского Сахновского
Иванъ Ярковскій	посланъ в город Тулу в силѣ указа канцелярії Скарбу войскового
Иванъ Миничъ	
Михайло Доморкав	в должности городнической по указу Малороссійской Коллегії

Гадяцький полк. 1772 р.[9]

Карпъ Луценко	синъ значкового товариша
Степанъ Воловикъ	з рядовихъ козаковъ
Давидъ Супруненко	зъ шляхетства
Демянъ Дирза	зъ шляхетства
Федоръ Мелникъ	з казаков
Михайло Вечорка	синъ значкового товариша
Павелъ Демяновичъ	зъ шляхетства
Іванъ Вакуловский	зъ шляхетства
Кондратъ Карпенко	зъ шляхетства
Михайло Тихоновичъ	изъ священическихъ чиновъ
Михайло Жуковскій	синъ значкового товариша
Григорій Пашевскій	зъ шляхетства
Петро Холодовскій	синъ значкового товариша
Іван Задирака	зъ шляхетства
Петръ Алексеевъ	синъ Никитов, зъ шляхетства
Данило Павловскій	асигнованний значковий товариш, синъ значкового товариша
Тихоній Яковлевъ	синъ Тимченко, войскового умершего товариша синъ
Іванъ Іванов	синъ Пенчукъ, съ асигнованныхъ въ значковые товариши
Григорій Алексеевъ	синъ Тимченко, синъ асаула полкового абшитованого
Іванъ Павловскій	асигнованный значковый товариш, синъ сотничей
Матвей Скомакъ	изъ полковыхъ старшинъ Войска Запорожского низового
Василь Назаревскій	зъ асигнованныхъ в значковые товариши
Іванъ Тимофеевъ	синъ войскового товариша
Дмитрей Елимов	абшитований значковый товаришъ, синъ кошовий, обретается в городе Гадячу
Павелъ Пархомовъ	абшитований значковый товаришъ, синъ Алексеевъ, обретается в местечке Комшиной
Евфимъ Ивановъ	неслужащій значковий товаришъ, синъ Рабяжскій, обретается въ службе по договору у поставщиковъ в Перекопске при посте провианта.

Гадяцький полк. 1775 р.[10]

Давидь Супруненко	зъ рядовихь козаковѣ
Демянъ Дирда	зъ асигнованныхъ в значковые товариши
Федоръ Мелникъ	съ казаковъ

Сидоръ Пащевский	изъ полковыхъ канцеляристъ
Улас Скочко	зъ выборнихъ казаковъ
Іван Вакуловский	изъ канцеляристъ полковыхъ
Михайло Вечорка	синъ значкового товариша
Петро Холодовский	синъ значкового товариша
Алексей Никитовъ	зъ рядовыхъ козаковъ
Исаакъ Пенчукъ	зъ асигнованнихъ в значковие товариши
Прокопъ Золотаревский	синъ сотничий
Федоръ Левошко	зъ хорунжихъ сотенних
Матвей Козменко	зъ виборнихъ козаковъ
Абшитовані значкові товариші	
Динись Мартиновъ	синъ Гуржевой, в местечке Зенковъ
Василий Ивановъ	синъ Симонъ, в местечке Веприкъ
Иванъ Тимофеевъ	синъ Тимофеенко, в местечку Веприку
Данило Тимофеевъ	синъ Тимофеенко, в местечку Веприку

Чернігівський полк. 1772 р.[11]

Ларіонъ Довґаль	з полковихъ канцеляристъ
Григорій Тризна	з полковихъ канцеляристъ
Іванъ Тризна	з полковихъ канцеляристъ
Павелъ Краскувскій	зъ сотенного асаула
Іванъ Миничъ	съ казаковъ
Емелянъ Коржъ	синъ значкового товариша
Максимъ Жуковский	зъ канцеляристъ суда земского
Іванъ Войцеховичъ	синъ бунчукового товариша
Алексей Даниловъ	синъ Шукчи, з асауловъ сотенныхъ
Василь Плахуча	зъ полковихъ канцеляристъ
Василь Ґрембицкій	синъ значкового товариша
Василь Красовскій	з сотеннихъ асауловъ
Гаврило Ґурскій	синъ священический
Іван Забулскій	синъ значкового товариша
Еремій Рябуся	синъ значкового товариша
Сидоръ Кнажиковский	синъ значкового товариша
Дмитрій Баранъ	синъ войскового товариша
Павелъ Толстолѣсъ	синъ значкового товариша
Павелъ Тиховичъ	синъ сотника
Федоръ Радиевъ	синъ войскового товариша
Петръ Силичъ	синъ абшитованого значкового товариша
Петръ Іванина	с казаковъ
Яковъ Бубликъ	с казаковъ
Іван Геладкевичъ	с казаковъ
Алексѣй Харченко	съ полковыхъ канцеляристъ

Филимонъ Богдановичъ	уволненый отъ служби, жительствующий въ селе Репкахъ
Иванъ Демяновъ	синъ Половецкий, уводнений отъ службы значковий товаришъ, жительствующий ннѣ при зяте своему возномъ сотнѣ Роиской Іваску Стодолѣнскомъ в селе Халявинѣ
Евфимъ Федоровъ	синъ Половецкій, абшитований значковый товаришъ, жительствующий в селѣ Халявинѣ
Антонъ Половецкій	за старостю и слабостю и за убожествомъ без войсковой службы в домѣ жительствуетъ
Іванъ Михайловъ Половецкій	абшитованный значковий товариш, жительствуетъ в селе Халявинѣ, уволненый отъ всехъ служебъ
Марко Рашко	уволненый от службы, жительствующий в селѣ Росщах
Лукянъ Кривковичъ	абшитованний значковий товариш, жительствующий в селе Церковищах

Прилуцький полк. 1775 р.[12]

Іванъ Белецкий	синъ значкового товариша
Федоръ Кахничевскій	с казаков
Павло Галенковский	синъ значкового товариша
Іванъ Голевецъ	званія козачого
Іванъ Чепурко	синъ значкового товариша
Макаръ Задимидко	синъ возного ичанского
Василь Тимошевский	синъ войскового товариша
Корнѣй Шуенко	с казаков Войска Запорожского
Кирило Тодорский	синъ значкового товариша
Антонъ Соломаха	синъ значкового товариша
Романъ Белецкій	синъ значкового товариша
Устимъ Салогубъ	синъ значкового товариша
Петро Кондратенко	синъ значкового товариша
Дмитро Войташевский	с козаковъ
Ілля Севаскуловъ	съ козаков
Іванъ Нечай	синъ отставного сотника
Максимъ Сидоровъскій	с козаковъ
Григорий Оноприйко	синъ значкового товариша
Павло Запара	с козаковъ Сѣчи Запорожской
Антонъ Левенецъ	синъ значкового товариша
Антонъ Руденко	с козаковъ
Яковъ Кириченко	с козаковъ

Іванъ Недбайло	синъ значкового товариша
Федоръ Василенко	синъ козачий
Григорий Суханский	синъ поповъ
Петро Романовичъ	
Василь Бутенко	с канцеляристъ полковыхъ
Андрей Леонтиевъ	с козаковъ
Кондратъ Гулейко	с козаковъ
Михайло Келембетъ	синъ отставного сотника
Михайло Тарасевичъ	синъ значкового товариша
Степанъ Войтенко	с козаковъ
Іванъ Куриленко	синъ значкового товариша
Хома Тарасенко	синъ войскового товариша
Иосифъ Жила	с козаковъ
Григорий Кисловичъ	синъ значкового товариша
Петро Иваненко	синъ козачий
Леонтий Сергѣенко	синъ мѣщанский
Карпъ Радченко	синъ козачий
Федоръ Шворовъ	с полковыхъ канцеляристъ
Іван Ческолъ	з старшинскихъ детей

Переяславський полк 1778 р.[13]

Сергей Сезюновичъ
Григорий Кардашевский
Григорий Пащенковъ
Алексей Гурвичъ
Трофимъ Петренко
Иванъ и Горикъ Роздобудъский заедно
Петро Купчинский
Кирило Коломиецъ
Иванъ Кмола
Семенъ Диковскій
Андрей Бурдунъ
Евстафий Медовникъ
Пантелеймонъ Исаевичъ
Алексей Острожский
Иванъ Якубовский
Тихонъ Загорулко
Денисъ Манталъ
Иванъ да Иванъ и Алексей Суленки заедно
Петро Гдурский
Петро Прохоровичъ
Петро Ошкало
Романъ Гриценко

Кондратъ Рева
Семенъ и Сава Мехеди заедно
Иосифъ и Семенъ Соломахи заедно
Алексей, Петро и Гаврило Бачей заедно
Иванъ Великий
Лукянъ Гавриленко
Романъ Грищенко
Филонъ и Яковъ Гриший заедно
Омелко Петрашевичъ
Иванъ Суленко, Степанъ Василенко заедно
Яковъ Демченко
Демянъ и Семенъ Корови заедно
Иванъ и Антонъ Мезини заедно
Павелъ Красавский
Павелъ Журба
Иванъ Платковский
Андрей, Степанъ, Никита и Леонтий Заїки заедно
Василь Ищенко
Степанъ Матвеевский
Петро Протченко
Павелъ Кулешъ
Яковъ Зубенко
Федоръ Губовъ
Мартинъ Бурликъ
Семенъ Якимовичъ
Романъ Матвиевичъ
Семенъ Деркачъ
Петро Навецкий
И т о г о значковихъ товарищей 50

Стародубський полк. 1778 р.[14]

Андрей Карновичъ
Емелянъ Страшненко
Филипъ Филоновъ
Михайло Булашевичъ
Михайло Ноздра
Михайло Рославецъ
Александръ Горляневичъ
Петръ Свенцицкій
Андрей Чернявскій
Евфимъ Щерба
Григорій Голембатовскій
Григорій Засулскій
Павелъ Варявскій
Карпъ Ноздра

Михайло Подолскій
Степанъ Карновичъ
Иванъ Яніченокъ
Парфенъ Дементіевъ
Петръ Базилевичъ
Трофимъ Плаксій
Григорій Кореневскій
Василь Ноздра
Демянъ Базилевичъ

* – Дописано.
** – Закреслено.
[1] ЦДІАУК. – Ф. 51. оп. 3, спр. 3204. – Арк. 2–4. Виносні літери підкреслено.
[2] Там само. – Спр. 4897. – Арк. 4–8.
[3] Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 5355. – Арк. 19–20 зв.
[4] Там само. – Ф. 80, оп. 1, спр. 25. – Арк. 1–26 зв.
[5] Там само. – Ф. 94, оп. 2, спр. 60. – Арк. 2–3. Виносні літери підкреслено.
[6] Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 5358. – Арк. 1. Виносні літери підкреслено.
[7] Там само. – Ф. 102, оп. 2, спр. 101. – Арк. 15. Виносні літери підкреслено.
[8] Там само. – Ф. 108, оп. 2, спр. 1853. – Арк. 4–5. Виносні літери підкреслено.
[9] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 6768. – Арк. 21 зв. – 27 зв., 64 зв.
[10] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 9566. – Арк. 7 зв. – 11, 76 зв. – 77 зв. Виносні літери підкреслено.
[11] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 6767. – Арк. 13 зв. – 24 зв., 73 зв. – 74 зв. Виносні літери підкреслено.
[12] Там само. – Ф. 54, оп. 3, спр. 9564. – Арк. 26 зв. – 34 зв. Виносні літери підкреслено.
[13] Там само. – Ф. 763, оп. 1, спр. 581. – Арк. 3–4.
[14] Там само. – Ф. 763, оп.1, спр. 580. – Арк. 101.

Олексій Струкевич

«Пакти й Конституції законів та вольностей війська Запорозького»

(політико-культурний аналіз)

Даний документ здавна привертає увагу науковців, насамперед через його значення для українського державотворчого процесу XVII–XVIII ст. Намагаючись з'ясувати його роль і місце в політичній спадщині України, вчені неоднозначно оцінювали його юридичну сутність. Так М. Грушевський сприймав його як хартію[1], М. Костомаров, Д. Яворницький, В. Різниченко – як договір[2]. З огляду на конкретноісторичні умови політичної еміграції початку XX ст. визначав політико-правовий зміст документа Д. Дорошенко. Історик оцінював його як договір, що за умови відродження «самостійної української держави» мав стати її конституцією[3].

Як першу конституцію Війська Запорозького цей документ розглядали і розглядають І. Крип'якевич, Л. Мельник, О. Пріцак, О. Оглоблин, В. Смолій та В. Степанков, А. Слюсаренко й М. Томенко, О. Субтельний, В. Замлинський, В. Горобець[4].

З правового боку найбільш глибоко проаналізував його М. Василенко. Він вбачав у ньому «перший конституційний акт на Україні, за допомогою якого пануючий клас робив реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України». Розглядаючи документ крізь призму соціально-політичної боротьби старшин з гетьманом, вчений підкреслював його органічний зв'язок з основами державно-політичного устрою Гетьманщини, визначав його як головний нормативний документ, що мав служити організації владних відносин після відокремлення України від Російської держави[5].

Постатейний розгляд положень документа міститься у праці О. Лукашевича й К. Манжури. Керуючись формально-правовим методом, дослідники визначають його як «договірно-законодавчий акт, деякі пункти якого мають конституційне значення»[6].

Окремий параграф присвячено розгляду документа у монографії О. Кресіна[7]. Не відкидаючи можливий вплив на зміст Конституції іноземних нормативних актів, дослідник приходить до висновку, що «"Пакти і конституції..." 1710 року стали першим українським конституційним проектом», який був «органічним продовженням розвитку українських політичних та правових практики, думки, культури»[8].

Саме в останньому аспекті – аспекті української політичної культури ми й спробуємо проаналізувати даний документ.

Насамперед хочемо зазначити: нам не видається дивним той факт, що у континентальній Європі саме Україна започаткувала справу конституціоналізму. Адже дана ідея, як здобуток європейської цивілізації, виникла з потреби обмежити ґрунтовану на силі традиції владу короля, свавілля представників тогочасної державної адміністрації. Зіткнення традиції з прагненням до встановлення взаємин між соціально-політичними суб'єктами на базі певних зафіксованих у юридичних документах норм можна продемонструвати на прикладі Великої Хартії вольностей 1215 р., конституції США, низки європейських конституцій, започаткованих Великою французькою революцією. Легко помітити, що конституціоналізм скрізь супроводжував революційні перетворення, які заперечували чи, принаймні, не могли бути реалізованими у межах регулювання взаємин між учасниками політичного життя за допомогою традицій.

Внаслідок революційних змін, викликаних Національно-визвольною війною, в Україні розпочалися процеси формування нової державності. А вони у правовій сфері, на думку дослідників історії держави і права, здійснюються як «перехід від норм звичаєвого права, до норм, створених державою»[9]. Даний природно-історичний процес в Україні поєднався з політико-культурними позиціями старшинства щодо правового регулювання взаємин та договірності. Пригадаємо, що у внутрішньополітичному аспекті договірність у Гетьманщині сприймалася як взаємна присяга гетьмана і Війська на дотримання своїх чітко окреслених обов'язків стосовно контрагента.

Можемо стверджувати, що ідея конституціоналізму вперше на Європейському континенті була реалізована в Українській козацькій державі не випадково, а закономірно: внаслідок реалізації тогочасної загальноєвропейської потреби у регулюванні стосунків, що вийшли за межі традиції, як це було зроблено і європейськими суспільствами (включаючи й цивілізаційно похідне від них суспільство США) у ході власних революційних перетворень.

Зруйнування на теренах України політичної системи Речі Посполитої поставило на порядок денний потребу регулювання взаємин між власною державною центральною владою і суспільством, між ними та царем як протектором і сувереном, між суспільними станами та верствами. Запозичити чи використати у цій справі козацьке звичаєве право було неможливо. Регулювання суспільно-політичних відносин за допомогою козацької традиції могло здійснюватися лише до того часу, поки політична окремішність не виходила за межі станового автономізму. З побудовою власної держави неспроможність традиції компенсується витворенням державних конституційних норм. Спочатку їх вмістилищем стали договірні статті гетьманів з московськими царями і, насамперед, Переяславсько-Московський

договір, який, з огляду на закладені у ньому зерна конституціоналізму, М. Грушевський називав «конституційною хартією» України і порівнював її з англійською «Великою хартією вольностей» 1215 р.

Сучасна правова наука, на наш погляд, дає можливість вирішити сумніви з приводу визначення правової сутності документа. Під конституціоналізмом правовики розуміють суспільно-політичну і правотворчу діяльність, зміст якої визначають такі три обов'язкових компоненти, як права і свободи громадян, представницьке правління, принцип розділення властей[10]. Оскільки документ, іменований «Пакти й конституції прав та вольностей Війська Запорозького», принаймні, у зародку містить всі три складові, то ми маємо достатньо підстав, щоб називати його конституцією.

Зосередившись на політико-культурному зрізі даного питання, ми, вслід за Е. Кінаном, політичну культуру розглядатимемо як «той комплекс вірувань, практик та очікувань, який – у сприйнятті соціального суб'єкта – надає порядку і значення політичному життю і дозволяє його носіям створити як глибинні передумови та моделі їхньої політичної поведінки, так і форми та символи, в яких вона артикулюється»[11].

Завершуючи зі вступними зауваженнями, підкреслимо, що Конституція П. Орлика нами розглядається як надзвичайно цінний документ для вивчення політичної культури еліти України-Гетьманщини. Якби раптом так сталося, що якомусь, за формулюванням Дж. Оруела, «міністерству правди» вдалося б знищити чи сфальсифікувати всі документи з історії України-Гетьманщини, то однієї Конституції, її латиномовного варіанту, вистачило б, щоб відновити рівень і сутність оцінок українською елітою природи тогочасного світу, українського суспільства, власних місця й ролі у них.

Звертаючись до аналізу документа, насамперед зазначимо, що Конституція дозволяє нам визначитися з питанням про сприйняття старшинами рівня політичної окремішності та суб'єктності України на міжнародній арені. З погляду реалізації ідеї державності, дане питання розглядається нами як центральне, і документ дає всі підстави стверджувати, що політична еліта України була зорієнтована на вибудування суверенного суспільства.

Цінність* суверенітету – як складова політико-культурного комплексу українських старшин – чітко представлена вже в преамбулі Конституції. Тут ми, зокрема, зустрічаємося з таким виявом налаштованості на суверенітет, як чітке політико-ідеологічне та історичне обґрунтування потреби національного визволення.

Автори Конституції своє обґрунтування розпочинають з того, що народ хозарський (або ще: козацький, руський: для авторів документа

---

* Під терміном «цінність» ми розумітимемо переконання політичного суб'єкта щодо суспільно значущої мети, досягнення якої він прагне.

всі три етноніми є назвою українського народу) здавна був вільним, державним та рівноправним на міжнародній арені: «Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ними міцним союзом...»[12].

Апелюючи до природного права кожного народу на свободу, культурно-релігійну самобутність та влаштування суспільного життя за власними уявленнями, автори Конституції обґрунтовували право українців на звільнення від тогочасних польських властей: «...Народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького...».

Факт добровільного підданства гетьмана та народу Московському Царству старшини – автори Конституції ні в якому випадку не розглядали як добровільне зречення власної політичної окремішності та суб'єктності. Вони підкреслювали: це сталося за умови, що Військо Запорозьке і «вільний (тут і далі підкреслення наші. – *Авт.*) народ Руський» залишатиметься «при непорушних правах законів та вольностей»[13].

Оскільки з часом «Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей... призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ», то українці отримали законне право опору, яким користувалися, підкреслювали автори, завжди: «...Щоразу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував».

Саме з цих позицій автори Конституції пояснювали політичний вибір І. Мазепи восени 1708 р. Зазначимо, що до усвідомлення можливості використання права законного опору для обґрунтування ідеї національного визволення автори Конституції прийшли не першими і не останніми в історії Гетьманщини. Пригадаємо хоча б звернення І. Виговського до європейських монархів. Проілюструвавши на багатьох прикладах своє бачення сутності московської політики щодо України, гетьман підводив їх до висновку: «Отак виявляється хитрість і підступність, хто спочатку через нашу внутрішню і громадянську війну, а потім відкрито власною зброєю готує нам ярмо рабства, хоч ми його не заслужили. Для уникнення цього, виходячи з нашої невинності і закликаючи на допомогу Бога, ми змушені були

і мусимо тепер чинити законний захист і просити допомоги в сусідів заради свободи»[14].

Своїм природним правом на захист пояснювали причини війни з Москвою і генеральні старшини І. Виговського. В листі до царя від 25 липня 1659 р. вони, зокрема, вказували, що цар замість того, щоб, відповідно до прохань старшини, допомогти «міжусобицю усмирити», «в Україну свої раті прислав, які фортеці, міста, містечка, села в ніщо перетворили, людей кілька десятків тисяч в полон похапали, церкви Божі розорили і багато вчинили образ» та 12 тижнів тримали в облозі Конотоп[15].

Далі старшини ще з більшою відрефлексованістю права на самозахист як самого фізичного існування, так і чинного суспільно-політичного устрою додавали: «А і в тому велику немилість в. ц. в-ті пізнаємо, що не тільки сам багато ратей на нас вислав, але й окремих царів на нас закликав, знати, згубити нас хочучи, що із грамот в. ц. в-ті, які нам дісталися, вирозуміли ми, дивуючись тому добре, що любо військо запорозьке не протягом єдиного часу короні польській противилося і за вольності свої з нею воювали, проте через кілька сот років не знали такого в краях своїх спустошення, про яке нині від православних ратей оглянувши, сльозами обливати буде; що ж чи б і за колишнього часу чи могло б бути і не побажав би в. ц. в-ть задовольнити, ми Богом засвідчуючись невинно і за вольності наші стояти будемо»[16].

Орієнтації на природне право чинити опір згубній щодо себе політиці монарха-протектора пережили й саму Українську козацьку державу. Так, зокрема, автор «Історії Русів» вустами І. Брюховецького, пояснюючи причини обурення всієї Гетьманщини з приводу укладення Москвою Андрусівського договору, казав цареві: «Отже, закріпляти його (народ. – *Авт.*) або іншому дарувати ніяк і ніхто не має права, і в противному разі готов він знову боронити себе зброєю до крайньої межі і радше погодиться вмерти із зброєю в руках, як зносити ганебне ярмо від ворогів своїх. І се є істинно і незмінно, о Царю!»[17].

Неодмінною складовою зорієнтованості на суверенітет є турбота про територіальну цілісність та недоторканість кордонів своєї країни. У політичній культурі українських старшин ці прояви набули особливої значущості і виросли до окремої політико-культурної цінності – соборності. Її виокремлення передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Дана орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої воєнної могутності, і за часів втрати будь-якої спроможності самостійно її реалізувати.

Орієнтація на соборність простежується від самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою

протекцію «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...»[18].

Переживши часи революції та «Руїни», цінність соборності продовжувала хвилювати «умы» української політичної еліти і в часи відносної суспільно-політичної стабільності. Зокрема, в інструкції послу до царя В. Кочубею від 1 грудня 1682 р. І. Самойлович відкреслював: «Однак цей увесь край Дніпра (Правобережжя. – *Авт.*) стоїть нам в пам'яті нашій»[19]. Гетьман зобов'язував посла нагадати, що Україна піддалася царю, перебуваючи «в досконалій своїй повноті не тільки від Польської землі по річку Случ і по місто Кам´янець, а від Волоської землі по річку Дністро широта її простягалася, але і від Литви вглиб свої широко мала кордони». Окремо він наголошував на тому, що до «тогобічної Дніпра сторони» мають належати «Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя і вся Червона Русь, в яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Із'яслав, Корець та інші знаходяться»[20]. Очевидно, що гетьман не полишав сподівань, принаймні, в історичній перспективі, повернути ці території до складу України. Тому й включив до інструкції фразу: «Проте залишаємо теє до щасливішого часу»[21].

Природно, що ідея соборності однією з перших представлена у Конституції П. Орлика: «Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, Славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтверджені силою договорів». Гетьману ставилося в обов'язок, опираючись на протектора, всіма можливими засобами домагатися втілення цих завдань: «Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії»[22].

Обов'язковою складовою налаштованості на суверенітет є прагнення еліти здійснювати у нею ж політично організованому суспільстві ніким не обмежуване право правління. Саме так, власне, і витлумачується термін «суверенітет» – верховне право правити. Дана зорієнтованість стала складовою політико-культурного комплексу старшин з часу виникнення держави. З огляду на уже добру обізнаність істориків й читачів з висловлюваннями Б. Хмельницького, хотілося б проаналізувати у визначеному нами контексті слова представника низового ешелону старшини сотника С. Вейчика, сказані у квітні 1651 р. севському воєводі Т. Щербатову. Сотник дорікав воєводі: «Пишеш до нас, у нашу землю», однак «не до нас пишеш, [а] до старост та підстарост, котрі уже третій рік як за Віслу поутікали. А до госпо-

даря нашого не пишеш, пана Богдана Хмельницького, гетьмана всього Війська Запорозького, і пана Мартина Небаби, полковника чернігівського, також Війська Запорозького». Дану частину листа як представник еліти, у його самосприйнятті рівної московській, сотник завершував повчанням: «Тоді живіть з нами по-дружньому і знайте як писати»[23].

Проте головним свідченням утвердження ідеї суверенітету у цьому листі є навіть не вимога сприймати нову українську еліту рівною московській. Найвагомішим, з нашого погляду, нюансом, що засвідчував факт утвердження старшинства в ідеї суверенно здійснювати свою владу, було висловлення сотником переконаності щодо виключних прав української еліти забезпечувати порядок на власній території стосовно усіх соціальних суб'єктів, включаючи й іноземних підданих. С. Вейчик вимагав від севського воєводи: «...Живіть з нами по-дружньому, а справедливість чиніть із своїх людей нашим людям. А в нас, що себе [про]штрафлять, то і ми будемо справедливість скутечну чинити, бо винного завше треба карати»[24].

Повну реалізацію суверенітету як політико-культурної цінності, насамперед у внутрішньополітичному аспекті, передбачав Переяславсько-Московський договір 1654 р. Він налаштовував старшинську еліту на застосування в Україні виключно норм власного права при власній судовій системі: «Насамперед звели Твоя Царска Величносте підтвердити права і вольності наші військові, як од віку бувало у війску Запорозькому, що своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і судах, щоб ні Воєвода, ні Боярин, ні Стольник в суди військові не вступався, але від старійших своїх щоб товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два третього повинні судити»[25]. Якщо до цього додати і висунуту перед царем вимогу про збереження усіх прав і вольностей для усіх інших станів, то ми отримаємо сприйняття старшинами українського соціуму як соціуму верховного і повновладного на своїй території у здійсненні власного права щодо усіх актуальних тоді аспектів внутрішньої політики: судівництва, адміністрування, майнових стосунків.

Факт наявності чітких орієнтацій на суверенітет, зокрема, на такий його значущий прояв, як самостійне забезпечення порядку у своєму суспільстві, відверто зафіксував стольник В. Кікін, що перебував у Чигирині протягом 23 серпня – 3 вересня 1657 р. З'ясовуючи, як поставляться представники українського старшинства до запровадження в краї воєводського урядування, 24 серпня він мав розмови більше ніж з десятьма сотниками. Від свого імені, як він чітко фіксував у статейному списку, стольник казав старшинам: «Краще б те було, щоб у них у війську запорозькому були в значних містах ц. в-ті воєводи, для того, щоб про те чуючи неприятелі, були настрашені, та й поміж них у війську ніякого дурна і бунтів не було». З приводу таких пропозицій сотники відповідали: «...А що поміж нами у війську

і починаються які бунти від злих людей, і у нас тим людям, від кого починаються розрухи і бунти, буває карність». Тобто старшини дали зрозуміти стольнику, що підтримувати порядок у власному суспільстві вони здатні й готові самі, без представників іноетнічної еліти. До такого висновку прийшов і сам Кікін: «І з тих слів зрозуміло, що вони начальні люди того не захочуть, щоб бути у них в містах ц. в-ті воєводам»[26].

Таку спрямованість витримували й усі наступні гетьмани та їх старшинське оточення. Такою ж бачилася роль української еліти стосовно управління власним суспільством і авторам Конституції. Для цього передбачалося заснування Генеральної Ради, де б політичні рішення «про цілісність Батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи» мали б приймати на спільному обговоренні генеральні старшини, полковники, генеральні радники (обрані до Генеральної Ради, представники від рядового козацтва полків), гетьман, а також посли від Війська Запорозького низового. Документ передбачав прийняття і поточних рішень. У міжсесійний період це мали робити гетьман і генеральні старшини[27].

Як бачимо, старшини виключали будь-які можливості для представників іноетнічних еліт, їх найвищих репрезентантів брати участь у прийнятті рішень, що стосувалися б Гетьманщини. Таким чином, Конституція П. Орлика самим своїм існуванням доводить, що українська політична еліта була спрямована на суверенітет як мету суспільно-політичного руху.

Яскравим проявом зорієнтованості на суверенітет є природна потреба виступати суб'єктом міжнародної політики. Автори Конституції такий стан речей сприймали настільки природним, що навіть і не прагнули якось особливо декларувати право України бути рівноправним суб'єктом міжнародного життя. Через це документ більше зосереджений на питаннях втілення, а не декларування цього права. Це чітко фіксується фактом наявності у Конституції пункту 3 про необхідність встановлення братерського союзу з Кримом.

Твердження про зорієнтованість на суверенітет потребують детального розгляду теми протекції, яка звучить уже в преамбулі. Щоб відповісти на це питання, необхідно врахувати, що тодішні міжнародні і міждержавні взаємини ґрунтувалися на прагненні кожної держави поставити собі в залежність усі сусідні народи. Звідси уявлення про гарантоване від нападу сусідів життя набували егоїстичного змісту. Щоб залишатися у безпеці, тобто не стати об'єктом насильства ззовні, потрібно самому підкорити, ослабити, тримати у страху своїх сусідів.

Тому повівши боротьбу за своє окремішне політичне існування, українська політична еліта, щоб убезпечити себе від зовнішньої агресії, а отже і гарантувати своє панівне становище у суспільстві, могла діяти двома шляхами: або мобілізувати суспільство на подолання усіх ймовірних зовнішніх ворогів і таким чином позбавити їх можливості

нападати, або знайти покровителя, який гарантував би можливість об´єднаного захисту від потужніших нападників. Оскільки заново створений соціально-політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, альтернативою залишалося шукати протектора-оборонця. Така політико-культурна орієнтація була природною і повністю відповідала тогочасним уявленням про міждержавні стосунки та засоби захисту власних інтересів.

Ще 1632 р. Ю. Немирич у «Розмові про московську війну», опублікованій в Парижі, писав: «...Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить покладатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників а також допомоги»[28]. Саме таким шляхом, як відомо, пішов Б. Хмельницький. Нічого дивного і неприродного у такій поведінці гетьмана Війська Запорозького не вбачав і головний його історичний опонент Ян Казимир. У листі до австрійського цісаря Фердинанда III від 4 грудня 1650 р. він писав: «Досвід переконав його, що одинокий спосіб привести козаків до послуху є сила оружя, але їхні звязи з заграничними князями, головно з Портою, роблять їх так могучими»[29].

З огляду на зміст зовнішньополітичної діяльності лідерів Національної революції та визвольного руху, погоджуємося з думкою визнаного знавця міжнародного права й історика Л. Окиншевича. Вчений виходив з тези, що плани пошуків «протекції» чужоземного монарха «у дуже багатьох випадках прикривали собою – зважаючи на скрутний і складний зовнішньо-політичний стан – свідоме стремління до утворення незалежної держави»[30].

Зі стабілізацією політичного існування Гетьманщини втілення орієнтацій на забезпечення за допомогою монаршої протекції своїх прав і вольностей, а отже й політичної окремішності та незалежності стало обов'язковою складовою взаємин української еліти з незалежними монархами. Це, зокрема, видно з уже цитованої інструкції І. Самойловича В. Кочубею: «Усьому світу те явно, що пресвітлому монарху... покійний Богдан Хмельницький гетьман з військом запорозьким і з усім народом малоросійським вдалися під високу його монаршу державу заради заступлення православної християнської грекоруської віри... і заради оборони своїх військових і народних вольностей». Цар же, пояснювалося далі, «прохання прийнявши», «поволив в бажану їм свою монаршу преміцну і богом охоронену оборону пригорнути»[31].

Правоту поглядів Л. Окиншевича засвідчує й преамбула Конституції 1710 р., де Карл XII визнається «оборонцею і протектором нашим», саме зважаючи на те, «щоб його В-ть не допускав нікому, не тільки прав і вольностей, але й кордонів військових надвережати і собі привласнювати»[32].

У згаданому контексті хочемо звернути увагу читачів на той факт, що надання протекції-оборони ніколи не розцінювалося українською елітою як користь виключно для протегованих, за рахунок шкоди у людських та матеріальних ресурсах країни монарха-протектора. У документах збереглося доволі прикладів, щоб переконатися, що українська еліта розглядала справу протекції крізь призму уявлень про спільну користь сторін.

Пояснюючи й спонукаючи московського царя до допомоги, І. Брюховецький, наприклад, використовував для цього образ «переддверря». 2 березня 1666 р., вже не вперше закликаючи до надання «царської допомоги», гетьман писав: «Кожний тоді господар не всередині дому, але перед дверима неприятеля зустрічає, але всією силою в дім його не допускаючи, перед сіньми борониться й кріпиться; а Україна до Великої Росії справжнім переддверрям і захистом: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України... на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятеля спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося»[33].

Авторам Конституції Україна, в призмі геополітичних планів шведського короля, не могла, звичайно, уявлятися передмур'ям чи переддверрям. Проте, відповідно до класичного імперського постулату «дружи через сусіда», незалежна й міцна Україна цілком виправдано розглядалася старшинами вигідною для Швеції у її протистоянні з Московією.

Визнання над собою протекції-захисту з боку шведського короля ні в якому випадку не може сприйматися як свідчення того, що старшини орієнтувалися на політичну автономію. Автономія означає, що протегований має погодитися на поширення політико-правового простору країни монарха-протектора на Україну. Конституція ж чітко фіксує той факт, що Україна визнавала протектора при власній політико-адміністративній, судово-правовій системах, власній недоторканій території і визволеному народові, що мав би користуватися власними «правами й вольностями» без будь-якого обмеження.

Одне з найпомітніших місць у Бендерській Конституції займають питання, що стосуються звільнення політичного життя України-Гетьманщини від свавілля. Причина цьому лежала на поверхні тогочасних політичних змагань в українському суспільстві. Старшин найбільше турбувала загроза стати об'єктом свавілля з боку гетьмана. А складність завдань, що поставали перед політичною елітою в управлінні суспільними справами, нерідко призводила до зіткнення поглядів, позицій, потреб та інтересів різних сторін, у тому числі старшин з гетьманом.

Зіткнення між ними нерідко були дуже гострими як за змістом, так і за поведінковими реакціями. 1648 р., наприклад, під Замостям полковники могли звинуватити Б. Хмельницького у бездіяльності, у прислуговуванні полякам. Гетьман же, зі свого боку, міг вдатися до

вельми жорстокого покарання, призначивши таких «крикунів» під час організованого на їхню ж вимогу штурму на найбільш небезпечні ділянки[34].

Прикладом іншого зіткнення, де старшини виступали від імені інтересів окремішних, є рада осені 1653 р., коли «до гетьмана приходили полковники і казали йому гетьману: не потрібно нам чужої землі обороняти (мова про Волощину. – *Авт.*), а свою безоглядно метати; досить нам того, що за себе стояти і свою землю обороняти. І гетьман дістав шаблю, і рубнув Черкаського полковника Єська по лівій руці»[35].

Практично паралізував свого часу роботу Ради старшини Д. Многогрішний: «...Нині його, гетьмана, вся старшина боїться погляду і вести мову ні про які справи не сміє, оскільки гетьман став до них непомірно жорстоким», «тільки де кому мовить слово та й за шаблю»[36]. У чолобитній на І. Самойловича старшини ставили у вину гетьману свавілля: «Уряди зі свого гніву віднімає і з непристойних причин їх карає, і в безчестя вводить, і кого хоче без суду і без доказу даремно»[37].

Історична школа змагання виховала у його учасників ставлення до права як до політико-культурної цінності, котра мала звільнити сферу політики від свавілля. Чітку фіксацію цієї потреби ми зустрічаємо у Конституції П. Орлика. Там, зокрема, усувається можливість для «властолюбних накупців... над слушність і право... приваблювати серце Гетьманське корупціями»[38] і таким чином здобувати уряди. Як бачимо, конституційно-правова норма сприймалася регулятором кадрової політики.

Зорієнтованість на конституційну норму знаходила свою реалізацію і у підпорядкуванні їй гетьманської інституції у справі правосуддя. Якби хтось з «військових урядників» будь-якого рангу вчинив злочин «чи то гонор Гетьманський насмілився образити», гетьман ні в якому разі не міг їх покарати «приватною своєю помстою чи владою», а зобов'язувався передати справу на розгляд Генерального суду, який і визначав би факт вини та форму покарання.

Нарешті, Конституція П. Орлика утверджувала провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшин. Представники останньої отримували правовий захист у всіх випадках, коли вони приватно чи публічно вказували б гетьману на хиби його політики: «...Тоді тая ж Старшина Генеральна, Полковники і Генеральні радники, спроможні будуть вільними голосами чи то приватно, чи, коли нагальна і невідкладна потреба вкаже, публічно на Раді Його Вельможності виговорити і про порушення прав і вольностей отчистих нагадати, без ущемлення і найменшого пошкодження високого рейментарського гонору; про які виговори не має Ясновельможний Гетьман вражатися і помсти чинити, але непорядки виправити старатиметься»[39].

Щойно викладені ідеї сприймаються рядом дослідників на користь тверджень, нібито Конституція служила засобом і свідченням ослаблення гетьманської влади[40]. Нам важко погодитися з ними, тому що, по-перше, обмеження свавілля з чийого б то не було боку не слід ототожнювати з ослабленням влади. Адже влада, за визначенням, передбачає узаконене, легітимне застосування сили.

По-друге, в Україні не могла утвердитися ідея абсолютної автократичної влади, оскільки гетьман мав справу з людьми, які здобули свої права й вольності та маєтки за «правом меча». Так, Мазепа-поет писав: «Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права». Як підкреслював історик В. Липинський, обов'язки старшин стосовно держави, як і в Західній Європі, випливали з лицарського родового права на землю. Абсолютна ж влада утверджується там, де зі служби монарху випливає право на маєток. Український гетьман мав же справу з людьми, які не заглядали йому в руки, мовляв, дасть чи не дасть. Гетьман взаємодіяв з особами – соціальними суб'єктами, що потребували центральної влади для організації спільних справ і, насамперед, для захисту своїх соціальних завоювань.

По-третє, слабкість політичної системи України-Гетьманщини зумовлювалася не демократизмом, а її неповнотою. На це вказував українським історикам ще О. Терлецький. Її головними суб'єктами були гетьман зі своїм оточенням і старшинська опозиція. Але серед учасників політичного життя Гетьманщини не вистачало поспольства і, насамперед, міщанства. Тому, у випадку зіткнення, гетьман чи старшина, шукаючи підтримки в третій силі, зверталися до монарха-протектора, а не до міщанства, як це було, наприклад, в країнах Західної Європи. Конституція ж П. Орлика якраз закладала основи соціально-політичного союзу гетьмана і міщанства. Її реалізація невідворотно мала зробити гетьмана сильним (і найсильнішим) суб'єктом суспільно-політичного життя України-Гетьманщини.

Врешті, якщо ми сприймаємо Бендерську Конституцію як початок нової європейської традиції, то чому до проблем зміцнення влади підходимо з позицій закоріненої в минулому ідеї абсолютизації влади? Чому не оцінюємо конституційну реформу влади у Гетьманщині з позицій нового часу, провідною ідеєю якого було встановлення балансу інтересів між суб'єктами політичного життя? А саме на це була спрямована Конституція П. Орлика, перетворюючи Генеральну раду у інституційну арену політичних змагань, з одного боку, гетьмана – уособлення загальносуспільного інтересу, а з іншого, старшин – представників інтересів своєї верстви.

В цілому, зрівноважуючи обсяг владних повноважень усіх учасників політичного життя, Конституція П. Орлика закладала основи для зміцнення політичної системи Гетьманщини, перетворюючи її в дієвий засіб захисту інтересів політично самодостатнього народу.

Як вже зазначалося, поява Конституції П. Орлика ні в якому разі не випадкова, вона виросла з європейських і українських потреб та особливостей суспільно-політичного життя. З іншого боку, закономірне не може зникнути раптово, в одночасся, більше себе ніколи не проявляючи. Але саме до такого висновку підштовхує розрив у описах процесу конституціоналізму в сучасних українських підручниках і посібниках. Наступним після Конституції П. Орлика 1710 р., як правило, наводиться конституційний проект Г. Андрузького 1846–1847 рр.

Історія України-Гетьманщини дає можливість суттєво скоротити таку прогалину. Традиція конституціоналізму насамперед знайшла своє продовження на Лівобережжі наприкінці 20-х рр. XVIII ст. Проектом малої конституції, що регулювала б взаємини гетьмана і старшини та її найвпливовішого репрезентанта – генеральних старшин, цілком можна вважати виявлену Л. Окиншевичем, а потім несправедливо забуту «Анонімну записку про потребу обмежити владу Гетьмана». Документ, підготовлений кимось з претендентів на посаду одного з генеральних старшин напередодні виборів Д. Апостола[41], теж передбачав провідну роль права та судового розгляду у політичному змаганні між гетьманом та старшиною.

Звернемо увагу: в записці не велася мова про примітивне обмеження прерогатив гетьмана, а про створення такої системи противаг, яка б дозволяла узгоджувати інтереси сторін. Щоб досягнути такого стану, у документі пропонувалося механізм надання гетьманом урядів (тоді – адміністративних посад) доповнити участю в ньому генеральних старшин, котрі б, з огляду на заслуги, пропонували до числа претендентів кандидатів із середовища «несвояків гетьманських», видавали, відповідно до заслуг, атестати, висловлювали попередню згоду. Подібного змісту порядок пропонувалося запровадити і з приводу надання земельних володінь.

Стосовно змагання інтересів сторін, яке виходило б за межі можливостей їх соціально-політичної взаємодії, документ пропонував посилити роль Генерального суду, який би, а не гетьман, вирішував всі питання у справах усунення з урядів, відняття маєтків, «смертних екзекуцій» та публічних покарань.

Аналогічно до Конституції П. Орлика, анонімна записка пропонувала підпорядкувати гетьманську інституцію Генеральному судові і у питаннях вершення правосуддя: «Немалу з того образу народ малоросійський терпить на собі, що які справи чолобитні (велася мова про апеляції на рішення нижчих судових інстанцій. – *Авт.*) хоча бували розслідувані в Суді Генеральному і вирішені, проте ж і те судове вершення Гетьманська влада сама собою перевершувала зі своєї волі понад належні права малоросійські, а іноді і проти прав єдиним своїм міркуванням». Далі автор записки вимагав запровадження чіткого порядку, за яким апеляції розглядалися б виключно Генеральним судом: «А поза Суд Генеральний щоб ніхто судженим не був»[42].

Так само анонімна записка вимагала надати провідну роль праву й стосовно виявів відвертого політичного змагання гетьмана і старшин: «Старшина Генеральна, які указом Її І. В-ті затверджені будуть, щоб при владі Гетьманській мали гідний респект і повагу в справах і в здійсненнях вільні голоси і силу дійсну. Також і Полковники. А коли що вчиниться від влади Гетьманської не за слушністю і порядкам військовим всупереч, щоб без огуди і побоювання представляти ретельно до виправлення вказаної неслушності. І те б влада Гетьманська сприймала за благо, не ставлячи собі того за досаду і протистояння ("противность"), оскільки спільний обов'язок їх доглядати того, що належить до доброго порядку і до користі народу малоросійського»[43].

Оскільки «Анонімна записка про потребу обмежити владу Гетьмана» стосувалася лише питань регулювання владних відносин між провідними суб'єктами політичного життя Гетьманщини і не зачіпала питань регулювання взаємин між суспільними верствами і владою в цілому, ми вважаємо, що є всі підстави називати її проектом малої конституції.

Ідеями конституціоналізму наповнене й відоме «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення колишніх старовинних прав Малоросії», підготоване З'їздом старшин у Глухові наприкінці 1763 р. Тут, зокрема, прозвучала тема заснування Сейму або Генеральної ради як представницького органу від старшинства та значного товариства, де б всі питання, пов'язані з потребами українського народу, вирішувалися б більшістю голосів. У документі пропонувалося також виокремити в окрему гілку влади судову, доручивши її Трибуналу[44].

Поза історією конституціоналізму поки що залишаються роботи й Григорія Андрійовича Полетики, хоча в них піднімаються теми обмеження тиранії гетьманської влади, обгрунтовується необхідність запровадження Генеральної ради як представницького органу від українських старшин-шляхти.

Таким чином, Конституція 1710 р. є органічним виявом політичної культури українців раннього нового часу. Водночас вона є яскравим свідченням, що за рівнем свого політико-культурного розвитку українська старшина того часу належала до по-європейськи цивілізованих еліт.

[1] *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 249.

[2] *Костомаров Н.* Мазепинцы // Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М., 1995. – С. 754; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – Т. III. – К.,1991. – С. 347; *Різниченко В.* Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. – К., 1918. – С. 9–12.

[3] *Дорошенко Д.* Історія України: В 2-х томах. – Т. II (від половини XVII століття). – К., 1991. – С. 155.

[4] *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 218–219; Історія української конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1993. – С. 9; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 61; *Пріцак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика, 1710 рік / Упор. М. Трофимук. – К., 1994. – С. 5; *Замлинський В.* Творець першої української конституції (Пилип Орлик) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 63; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 218; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 15; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2000. – С. 21.

[5] *Василенко Н.П.* Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. 3. – М., 1929. – С. 153–171.

[6] *Лукашевич О., Манжул К.* Конституція Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. – Х., 1996. – С. 21.

[7] *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С. 205–221.

[8] Там само. – С. 219.

[9] *Музиченко П.* Історія держави і права України. – К., 2000. – С. 204.

[10] Конституции зарубежных государств. США, Великобритания, Франция, Италия, Германия, Япония, Канада. – М., 1996. – С. VII.

[11] *Кінан Е.* Традиції московської політичної культури // Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001. – С. 87.

[12] Конституція Пилипа Орлика // Історія Української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1997. – С. 31

[13] Там само. – С. 32.

[14] Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького...// Пам´ять століть. – 1997. – № 3. – С. 31.

[15] Акты ЮЗР. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 414.

[16] Там же. – С. 414–415.

[17] Історія Русів. – К., 1991. – С. 216.

[18] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С. 626–627.

[19] *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 17.

[20] Там же. – С. 16, 19.

[21] Там же. – С. 17.

[22] Конституція Пилипа Орлика. – С. 35.

[23] Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – М., 1954. – С. 25–26.

[24] Там же. – С. 26.

[25] Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским – Ч. 1. – М., 1858. – С. 54, 63.

[26] Акты ЮЗР – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 797.

[27] Конституція Пилипа Орлика. – С. 38.

[28] *Брик М.* Юрій Немирич. На тлі історії України. – Лоссер, 1974. – С. 24.

[29] Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 148.

[30] *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. – Мюнхен, 1948. – С. 8.

[31] *Эварницкий Д.И.* Источники... – Т. 1. – С. 15–16.
[32] Источники Малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 246.
[33] Акты ЮЗР. – Т. 5. – СПб., 1867. – С. 256.
[34] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – К., 1995. – С. 99.
[35] Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 44.
[36] Акты ЮЗР. – Т. 9. – СПб., 1877. – С. 643–644.
[37] Источники малороссийской истории... – Ч. 1. – С. 302.
[38] Источники малороссийской истории... – Ч. 2. – С. 251.
[39] Там же. - С.249.
[40] *Василенко Н.П.* Конституция Филиппа Орлика. – С. 20–22.
[41] *Окиншевич Л.* Звідомлення про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // Праці комісії для виучування західноруського та вкраїнського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 346.
[42] Там само. – С. 362.
[43] Там само.
[44] Прошение малороссийских старшин и шляхетства вместе с гетманом о поправлении разных старинных прав Малороссии // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 88–89; № 9. – С. – 92–93.

Олена Дзюба

Польська книга у бібліотеках України XVIII ст.

(до історії українсько-польських культурних взаємин)

Українсько-польські культурні взаємини, незважаючи на складні обставини співжиття українського народу з польським в одній державі – Речі Посполитій, розвивалися шляхом засвоєння українською літературою і мистецтвом при посередництві польської культури нових стилів, що зароджувалися в польській культурі, реформ в освіті, використання польської мови як літературної тощо. Але відомо, що всяке запозичення, перенесене на інший грунт, починає жити своїм життям, набирає специфічних рис, властивих тій чи іншій культурі. З кінця XVI ст. засвоєння надбань польської культури ускладнювалося релігійними протистояннями, з середини XVII ст. – визвольними рухами, внаслідок яких Лівобережна Україна опинилася під протекторатом московського царя. Вектор культурних зв'язків поступово змінюється, Лівобережна Україна все більше розвиває як торгівельні, так і культурні, зокрема, освітні зв'язки, з німецькими землями. Ще на початку XVIII ст. в навчальних закладах Польщі навчалися вихованці Києво-Могилянської академії, але пізніше найбільш авторитетними стали німецькі університети, де чимало з них завершували свою освіту. Звужуються функції польської мови, вона поступово витісняється зі стін академії, та все ж характер цього навчального закладу, який сформувався під впливом так званої польсько-латинської єзуїтської школи, утримував інтерес до польської літератури, особливо віршованої та проповідницької, історичних хронік, якими продовжували користовуватися українські літописці. Про це свідчать описи бібліотек XVIII ст. Розглядаємо тут Лівобережжя та Слобожанщину в силу специфіки історичного та культурного розвитку.

Бібліотеки є надзвичайно цікавим феноменом в історії української культури цього часу. Великі книгозібрання мали навчальні заклади – Києво-Могилянська академія, Харківський, Чернігівський колегіуми, монастирі, серед найбільших – київські – Софійський, Михайлівський Золотоверхий, Києво-Печерська лавра, Микільсько-Пустинний, Межигірський, Чернігівський Троїце-Ільїнський та ін. Досить репрезентативними є і приватні зібрання професорів академії, митрополитів, єпископів, архімандритів, ігуменів, а також козацької

старшини. Необхідно зазначити, що вищу церковну ієрархію в Росії до середини XVIII ст. складали переважно вихідці з України, вони ж – письменники, поети, проповідники, педагоги. Описи їх книгозібрань збереглися, оскільки Синод вимагав після смерті ієрархів укладати опис майна, у тому числі й книг, та надсилати до вищої духовної інстанції[1]. Коли на майно не претендували спадкоємці й не було заповіту, воно залишалося в розпорядженні Синоду, книги передавалися семінаріям при архиєрейських будинках, Московській академії, монастирським бібліотекам. Описи укладалися не завжди кваліфіковано, іноді кириличною транслітерацією, без місця і року видання, або ж вказувалася загальна кількість польських видань.

Описи вивчалися переважно російськими дослідниками, які розглядали книгозібрання церковної ієрархії як невід'ємну частину російської книжної культури[2]. Але необхідно враховувати ту обставину, що майже всі їх власники та утримувачі одержали освіту в Києво-Могилянській академії, тут навчалася вся духовна та інтелектуальна еліта того часу. Під впливом прочитаних в стінах академії курсів формувався їхній світогляд та естетичні уподобання, інтерес до збирання книг. Незалежно від своєї професійної діяльності всі вони були людьми однієї, так би мовити, корпорації – Києво-Могилянської академії, їх єднала здобута в цьому закладі освіченість. Вона зумовлювала культурну єдність різних верств суспільства, що простежується і на репертуарі бібліотечних зібрань: чи-то приватних, монастирських та кафедральних, чи-то навчальних закладів – академії, колегіумів.

В бібліотеках, незалежно від кількості книг, помітні певні сталі величини щодо репертуару. Переважала латиномовна богословська, філософська і антична література, церковнослужебні і богословські видання церковнослов'янською і українською книжною мовою того часу, полемічні твори, з середини XVIII ст. – російськомовні видання. Значну питому вагу займали польські видання. Необхідно зазначити, що серед приватних зібрань найбільше польської книги було у Стефана Яворського, Гедеона Вишневського, Феофілакта Лопатинського, оскільки вони завершували свою освіту в польських школах.

Як польські (Р. Лужний, П. Лєвін)[3], так і українські дослідники (В. Крекотень, Д.Наливайко, Р. Радишевський[4]) зазначають, що польська література відігравала велику роль у становленні українського літературного бароко. Українська культура через польське посередництво засвоювала надбання доби Ренесансу та Реформації, література XVII – початку XVIII ст. творилася двома мовами – українською та польською, органічно властивими письменникам і поетам того часу.

Певне світло на польські запозичення може пролити аналіз польської літератури, яку знав український читач XVIII ст. Цьому питанню приділяв увагу польський дослідник Р. Лужний у своєму

дослідженні, присвяченому творчості києво-могилянських літераторів та українсько-польським літературним зв'язкам. Він зазначав, що аналіз польської літератури в книгозібраннях києво-могилянських діячів може дати багато цікавого для вивчення польських культурних впливів[5]. Польську книгу в бібліотеках України того часу можна згрупувати таким чином: віршована, проповідницька, житійна, поетики та риторики; історичні хроніки; видання святого письма та теології і популярна література – календарі, травники, підручники, словники та ін. Серед віршованої літератури продовжують залишатися популярними твори польського поета-гуманіста Яна Кохановського. Його «Psalterz Dawidów» згаданий у описах бібліотек Стефана Яворського, Феофіла Кролика, Лаврентія Горки, Інокентія Неруновича. В останньому випадку це, ймовірно, примірник Феофіла Кролика, бібліотеку якого Інокентій Нерунович в 1732 р., коли став єпископом Іркутським і Нерчинським, вивіз з дозволу Синоду в Іркутськ, де відновив «латинську школу», засновану києво-могилянцями. Він зберігався у бібліотеці Гедеона Вишневського, ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії, єпископа Смоленського і Дорогобузького, в намісника Києво-Братського монастиря Варлаама Волчанського, в Софійській кафедральній бібліотеці. Тут було також видання поезії Яна Кохановського (Краків, 1604)[6]. В опису бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря є «Псалтир Яна Кохановського» (Краків, 1629 р.)[7]. Це були видання першої половини XVII ст., коли інтерес до творчості поета значно зріс. Зустрічаються й видання пізнішого часу, зокрема, серед книг Києво-Могилянської академії згадується твір Я.Кохановського «Satyr wieku naszego» (Варшава, 1773 р.). Сучасні дослідники (Р.Лужний, Р.Радишевський), аналізуючи вплив польської літератури на українську в XVII–XVIII ст., зазначають, що спадщину польського поета активно використовували києво-могилянські письменники при укладанні курсів поетики.

З польських поетів XVII ст., твори яких знали й перекладали в Україні, особливою популярністю користувався С. Твардовський. Його «Woyna domowa» (перше повне видання у чотирьох частинах вийшло у світ в Каліші 1681 р.), де описувалися події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, цитувалася відомим українським історіографом початку XVIII ст. Самійлом Величком у праці «О войні козацкой з поляками». Самійло Величко міг користуватися польським виданням, але у 1718 р. переклад частини цього твору українською мовою здійснив С. Савицький. Пізніше «Війну домову» перекладав С. Лукомський, вихованець Києво-Могилянської академії, полковий обозний. Коли у 1763 р. він пішов у відставку, то, «утішая скучное время» займався перекладами з латинської та польської мов. Твір С. Твардовського згадується у описах бібліотек Гедеона Вишневського, Стефана Яворського, Гавриїла Бужинського, знаходився в бібліотеці Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря.

У бібліотеці Гедеона Вишневського був і переклад пісень з популярної поеми Торквато Тассо «Визволений Єрусалим» польського поета П. Кохановського (краківське видання 1684 р.). У викладача Києво-Могилянської академії І. Самойловича, бібліотека якого перейшла до академії, знаходилося варшавське видання цього твору (1687 р.). Популярними були і вірші українсько-польського поета Шимона Шимоновича «Śielanki» (серед книг Гедеона Вишневського згадане краківське видання 1680 р.). Зберігався інтерес до польських збірників сентенцій Беняша Будного під назвою «Апофегмати». Вони зустрічаються у описах бібліотек Стефана Яворського, Гедеона Вишневського. В останнього, як і у Гавриїла Бужинського, були «Жарти і фрашки» В. Коховського. «Фацеції або жарти польські» згадані в опису кафедральної Софійської бібліотеки. Поширювалися польські переробки таких західноєвропейських літературних творів, як «Велике зерцало»(одне з видань, згадане в опису кафедральної Софійської бібліотеки, було також серед книг Феофілакта Лопатинського). Представлена також мемуарна література XVI–XVII ст., зокрема, опис подорожі до святих місць М.Радзивіла. Це видання у переробці А. Варгоцького «Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Żiemi Swiętej» (Краків, 1607), а також опис посольства Х. Збаразького до Туреччини знаходилися серед книг Феофілакта Лопатинського. «Перегринації» згадані в описах бібліотек Чернігівського та Харківського колегіумів. Популярними були також польські видання «Історії Олександра Македонського», читали твір польського письменника XVI ст Л. Гурніцького «Dworzanin polski» (перше видання – Краків 1566 р., друге 1633 р.). У бібліотеці Феофіла Кролика були латиномовні видання Епістолій польського короля Сигизмунда Августа та А. Залуського, твір Миколая Корибутки «Sarmacia coronata».

Досить широко представлені у бібліотеках києво-могилянських вихованців польські поетики і риторики. Викладачі академії, розробляючи власні курси поетик та риторик, широко використовували польську барокову літературну теорію. Твори відомого польського теоретика бароко і поета М.К. Сарбєвського, який викладав поетику і риторику у єзуїтських колегіумах, був професором філософії та теології Віленської академії, знаходилися у бібліотеці Симона Тодорського (ймовірно, кельнське видання 1721 р.), оскільки він привіз свою бібліотеку з Галле, де протягом тривалого часу навчався в університеті й співпрацював з вченими цього закладу, а також у бібліотеці Стефана Яворського. У 1757 р. ігумен Онуфрієвського Жаботинського монастиря Єфрем Биковський купив видання творів М.К. Сарбєвського («Матвія Казимира Lyricorum») і ще «Книгу ліриків польських», як вказано в опису[8]. «Вчення М. Сарбєвського про барокові художні засоби, – як зазначає Р.Радишевський, – справило певний вплив не лише на польські поетики, але й на українські праці з красного письменства, створені у Києво-Могилянській колегії»[9].

У Лаврентія Горки, вихованця, а потім професора поетики в академії, знаходилися поезії польського поета і проповідника, вчителя багатьох єзуїтських шкіл, ректора Сандомирського колегіуму А. Канона («Kanon poeta liricade Polonis»). В кафедральній Софійській бібліотеці була його риторика «Lucubrationes oratoriae regum principum et ceterorum»(Краків, 1676). Києво-могилянські вихованці користувалися польськими риториками Й. Квяткевича «Phenix rhetorum», І. Пісарського «Mowca polski». Зокрема, популярною була праця Я. Бочиловица «Orator politicus», «Wymowny politik» (знаходилася у бібліотеках Христофора Чарнуцького, І. Самойловича, Гедеона Вишневського, Стефана Яворського, Гавриїла Бужинського, монастирських бібліотеках). Зберігалися польські видання творів барокового теоретика Кипріана Соарі, зокрема, в Софійській кафедральній бібліотеці, Михайлівському Золотоверхому монастирі. Серед книг І. Самойловича були польські видання «Zabawky oratorskie» (Вільно, 1755 р.), «De arte rhetorica»(Люблін, 1754)[10].

Але найповніше представлена у бібліотеках польська проповідницька література переважно творами єзуїтських проповідників XVII ст. Дослідники відзначають, що українська ораторська проза другої половини XVII ст. була споріднена із західноєвропейською і польською, причому, західноєвропейські запозичення йшли через польське посередництво[11]. Українські письменники та церковні діячі використовували проповіді і житія святих відомого католицького діяча, єзуїта Петра Скарги. Його переклад з латинської мови житія святих («Żywoty świętych», Вільно, 1579), а також власні недільні й святкові проповіді на цілий рік користувалися великою популярністю. Петро Скарга переклав польською мовою «Історію церкви» Цезаря Баронія. Цей твір широко використовували українські письменники-полеміст XVII ст.: він зберігався в багатьох бібліотеках, зокрема, в Кирилівському, Софійському монастирях. Проповіді Петра Скарги високо цінували сучасники. Ф.Бірковський, який став королівським проповідником після П. Скарги, на його похоронах казав, що «не скоро Польща матиме такого проповідника, який серця людські тримав у своїх руках»[12]. Проповіді і житія святих Петра Скарги були в багатьох бібліотеках: Димитрія Ростовського, який використав їх при укладанні своєї «Книги житій святих», а також Стефана Яворського, Гедеона Вишневського, Феофілакта Лопатинського, в київських монастирських бібліотеках (Софійській, Михайлівській Золотоверхій, Кирилівській церкві, Межигірській Києво-Печерської лаври).

В багатьох бібліотеках знаходилися видання творів одного з найкращих польських барокових проповідників першої половини XVII ст. Ф. Бірковського, теолога і проповідника королевича Володислава IV. Його «Kazania na niedziele i święta doroczne» (Краків, 1620 р.; перевидавалися у 1623 і 1628, у 2-х томах) були у бібліотеках Стефана Яворського, Лаврентія Горки, Гедеона Вишневського,

Феофіла Кролика, Платона Малиновського, у книжних зібраннях Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійській кафедральній бібліотеці. Проповіді Шимона Старовольського згадані у Гедеона Вишневського, монастирських зібраннях. Зберігалися проповіді ректора єзуїтських колегіумів у Львові і Ярославі О. Лоренцовича, для якого характерна «велика ерудиція, гарна польська мова і легкий стиль, риси панегиризму»[13]; А. Кохановського, якого вважали найкращим проповідником свого часу. В його проповідях, крім цитат зі святого письма, є сентенції з класичної літератури, творів Я. Кохановського, байки, анекдоти. Він проповідував у Любліні, Перемишлі[14]. В описах зустрічаються твори Я. Ольшевського, префекта Віленської академії, професора теології П. Качинського, який казав проповіді перед Люблінським коронним трибуналом, Ф. Рихловського (згадані в описі Софійської кафедральної бібліотеки), В. Гутовського, Я. Красновського, Б. Завадського, Г. Ліберіуша, С. Стефановича та ін., видані у Варшаві, Познані, Любліні, Кракові, Каліші, Вільно тощо. Найкраще польська проповідницька література представлена у зібранні Стефана Яворського[15] та Гедеона Вишневського.

Значний інтерес викликали твори Томаша Млодзяновського, хоча його стиль піддав нещадній критиці Феофан Прокопович у своєму курсі риторики, прочитаному у академії протягом 1706 р. Він характеризував його проповіді як такі, де повно всяких нісенітниць, увага слухача акцентується на другорядних питаннях, невдалих дотепах проповідника[16]. Проповідь латино-польського типу здавалася Ф. Прокоповичу відірваною від життя і беззмістовною, зокрема, в його «Духовному регламенті» навіть заборонялося читати «казнодеишков легкомисленних, какови наипаче польские бивают»[17]. Прокопович виступав переважно як оратор світський і панегиричний, намагався підтверджувати свої положення не алегоріями, а раціональними доказами чи історичними свідченнями. Але сучасники називали Млодзяновського найдосконалішим проповідником, його проповіді не позбавлені громадянського пафосу, він звертався до проблем політичного життя, засуджував магнатсько-шляхетську гонорість, нетолерантне ставлення до нижчих станів, байдужість до долі вітчизни. Багато уваги приділяв проблемам моральним, засуджував розпусту, заздрість, закликав до християнської смиренності. Проповідник відгукувався на події політичного життя, зокрема, в казанні з приводу взяття турками Кам'янця (1672 р.) говорив, що «не має більшого нещастя для Речі Посполитої як падіння Кам'янця, втрата Поділля, відступ з України»[18]. Свою останню проповідь Томаш Млодзяновський проголосив перед польським королем Яном Собєським, коли той повернувся з перемогою з-під Відня (1683 р.). Зібрання його проповідей у 4-х томах знаходилися у бібліотеках Димитрія Ростовського, Феофілакта Лопатинського, єпископа тобольського і сибірського Філофея Лещинського, Софійській кафедральній, Михайлівського монастиря.

Щодо польської проповідницької літератури XVIII ст., то популярними були багатотомне видання проповідей А. Янушевського «Kazania na niedziele y święta calego roku» (Бердичів, 1779).

Як у приватних, так і монастирських книгозібраннях зберігалася правнича література, зокрема, видання Литовського Статуту 1588 р., постанови сеймів, а також підручники з арифметики, геометрії, книги з медицини, словники, календарі. Особливо популярним був словник Г. Кнапського «Thesaurus polono-latino-graecus» (перше видання 1621 р.). Він був майже у всіх бібліотеках. Словник вплинув на українську лексикографію XVII ст., його широко використовував Єпіфаній Славинецький при укладанні свого «Лексикона латинського»[19]. В описах зустрічаються польські видання теологічної та філософської літератури, зокрема, досить часто згадується «Політика Арістотеля».

Як відомо, польська історична література мала великий вплив на формування української історичної думки XVII – першої половини XVIII ст. Невипадково як у приватних, так і в монастирських книгозібраннях були Хроніки Вацлава Каллубка, Яна Длугоша, Мартіна Кромера, Мартіна Бєльського, Мацея Стрийковського, А. Гваньїні, М. Кояловича, П. Пясецького, щоденник С. Окольського. Так, у кафедральній Софійській бібліотеці зберігалися твори польських істориків Я. Длугоша, М. Бєльського, М. Мєховського, А. Гваньїні, щоденник С. Окольського, а також «Корона Польська» Каспара Несєцького в чотирьох томах. У Гедеона Вишневського зберігалися Аналли Веспасіана Коховського.

«Хроніка європейської Сарматії» А. Гваньїні в польському перекладі, видана в Кракові 1616 р., містила багато фактів з української історії й протягом тривалого часу була для західноєвропейського читача популярним джерелом відомостей про Україну[20]. Хронікою користувалися українські літописці XVII ст., її перекладали в середині XVIII ст., а Стефан Лукомський на основі її уклав свою історичну працю «Собрание историческое» (1770 р.) Він перекладав також щоденник С. Окольського, записки польського історика М. Титловського. Особливою популярністю користувалася «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» Мацея Стрийковського. Очевидно, українського читача приваблювало широке коло джерел, авторська концепція, за якою історія Русі поставлена в один ряд з історією Польщі і Литви. Стрийковський згаданий в каталогах бібліотек Києво-Печерської лаври, Софійського, Михайлівського, Межигірського монастирів, в багатьох приватних зібраннях.

Необхідно зазначити, що в бібліотечних зібраннях досить широко представлені видання польською мовою Святого письма. У єпископа Тобольського Філофея Лащевського знаходилася «біблія польською мовою в лицях». Ігумен видубицького монастиря Сиф Гамалія мав у себе в келії Новий Завіт польською мовою[21]. У І. Самойловича була «Historia

Starego y Nowego Testamenta» (Варшава, 1776 р.). Biblia polonica (Краків, 1599) знаходилася у кафедральній бібліотеці Софійського монастиря в 4-х примірниках, а ще два примірники, без вказівки на місце і рік видання. Польські видання Біблії були у бібліотеках Межигірського і Микільського Пустинного монастирів. В опису книг Іркутського єпископа Інокентія Неруновича згадана «Biblia polonica», «De vere fide liber Polonicus». У кафедральній Софійській бібліотеці представлені видання польською мовою творів Василія Великого, Фоми Аквінського, в Микільському Пустинному монастирі – Теофіла Рутки. Іноді лише вказувалося про наявність польських книг, наприклад в описі бібліотеки Інокентія Неруновича згадані «Kronici polski» і просто «Liber polonicus».

Отже, описи бібліотек, переважно києво-могилянських вихованців, які займали високі посади в церковній ієрархії, були письменниками, поетами, проповідниками, засвідчують поширення серед освічених верств польської літератури, яка справила великий вплив, за визначенням відомого польського дослідника Р. Лужного, на «барокозацію давнього українського письменства»[22]. В межах цього стилю розвивалася українська література XVII – першої половини XVIII ст. Яскравими представниками її є власники чималих зібрань польської літератури – Стефан Яворський, Лаврентій Горка, Гавриїл Бужинський, Христофор Чорнуцький, Гедеон Вишневський, Феофілакт Лопатинський та ін. Аналіз складу їх бібліотек надасть можливість для дослідників української літератури прослідкувати польські запозичення та впливи. Водночас польська книга в бібліотеках Лівобережної України свідчить про характер освіти, який сформувався під впливом польсько-латинських шкіл і утримувався протягом тривалого перехідного періоду з огляду на відсутність сприятливих умов для виникнення власної світської вищої школи. Незважаючи на зміну орієнтацій в культурних взаєминах Лівобережної України у XVIII ст., польська книга до його середини зберігала свою функціональну роль в українській літературі та культурі.

[1] При написанні статті використані описи бібліотек, що зберігаються у Російському державному історичному архіві (м.Санкт-Петербург), фонді N 796 (Канцелярія Синоду): Бібліотека Гавриїла Бужинського – оп. 12, спр. 174; Феофіла Кролика – оп.13, спр. 248; Феофілакта Лопатинського – оп. 20, спр. 67; Гедеона Вишневського – оп. 42, спр. 61; Симона Тодорського – оп. 35, спр. 424; Інокентія Неруновича – оп. 29, спр. 99; Христофора Чорнуцького – оп. 7, спр. 236; Філофея Лещинського – оп. 8, спр. 282; Лаврентія Горки – оп. 4, спр. 537; Сильвестра Ляскоронського – оп. 35, спр. 424. Описи монастирських бібліотек та навчальних закладів також зберігаються в цьому архіві (Ф. 834. Рукописи Синоду) та у НБУ ім. В. І. Вернадського (Інститут Рукопису). Частина описів опублікована М. Петровим в «Актах, относящихся к истории Киевской академии».

[2] Див.: *Луппов С.П.* Книга в России в первой четверти XVIII в. – Л., 1973; Его же. Книга в России в послепетровское время. – Л., 1976; Его же. Польская литература

в русских библиотеках и частных книжных собраниях XVII – первой половины XVIII века // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 34. – М., 1977; Книга в Сибири XVII – начала XX вв. – Новосибирск, 1980; Книга и ее распространение в России в XVI–XVIII в.: Сб. науч. трудов. – Л., 1985; *Николаев С.И.* Польская книга в России в XVII – начале XVIII в. // Рукописная и печатная книга в России: проблемы создания и распространения. Сб. науч. трудов. – Л., 1988; *Хотеев А.И.* Книга в России в середине XVIII в.: Частные книжные собрания. – Л., 1989; Книга в России. Век Просвещения: Тезисы докладов. – Л.,1990; Книга в России XVI – середины XIX в.: Материалы и исследования. – Л., 1990.

[3] *Łużny R.* Dawne piśmiennictwo ukraińskie a polskie tradycje literackie // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. – Wrocław–Warszawa–Krarów–Gdańsk, 1974. – S. 33; Lewin P. Nieznana poetyka kijowska z XVII w. // Z dziejów stosunków literackich... – S. 84.

[4] *Наливайко Д.С.* Київські поетики XVII – початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. – К., 1981. – С. 172; *Крекотень В.І.* Оповідання Антонія Радивиловського. – К., 1983. – С. 33; *Радишевський Р.П.* Українсько-польські літературні зв'язки XVI–XVIII ст. (деякі підсумки і перспективи дослідження) // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С. 201; *Radyszewśkyj R.* Polskoęzyczna poezja ukraińska od konca XVI do początku XVIII wieku. Cz. 1. – Kraków, 1995. – S. 150.

[5] *Łużny R.* Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów zwiazków kulturalnych polsko-wschodniosłowianskich XVII–XVIII w. – Kraków, 1966. – S. 16.

[6] НБУВ. ІР. – Ф. І, № 2440.

[7] Там само. – Ф. 540 П /1764.

[8] НБУВ. ІР. – Ф. ІІ, № 411. – Арк. 2 зв.

[9] *Радишевський Р.П.* Барокковий консептизм поезії Лазаря Барановича // Українське літературне барокко. – К., 1987. – С. 159.

[10] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – От. 2. – Т. 5. – К., 1908. – С. 11.

[11] *Крекотень В.І.* Оповідання Антонія Радивиловського. – С. 33.

[12] *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej. – T. 9.- Kraków, 1857. – S. 247.

[13] Historya wymowy w Polsce. – T. III. – Kraków, 1860. – S. 286.

[14] Ibid. – S. 274.

[15] *Маслов С.* Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914.

[16] *Феофан Прокопович.* Філософські твори. – Т. І. – К., 1979. – С. 135.

[17] Там само. – С. 138.

[18] Historya wymowy w Polsce. – T. III. – S. 287.

[19] *Німчук В.В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980. – С. 235.

[20] *Дячок О.О.* «Хроніка Європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV–XVI ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 5.

[21] НБУВ. ІР. – Ф. ІІ, № 18837–18838. – Арк. 3 зв.

[22] *Łużny R.* Dawne piśmiennictwo ukraińskie a polskie tradycje literackie. – S. 33.

Частина четверта

Методологія та історіографія

Олександр Головко

Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності

Проблеми розвитку держави та державності слов'ян Східної Європи в добу виникнення та функціонування держави Русь з центром у Києві, а потім в часи існування удільних князівств, тривалий час не були у достатній мірі пріоритетною темою для досліджень вчених. Зараз спостерігається певне підвищення інтересу науковців до спеціального монографічного вивчення складних процесів становлення та функціонування вказаних державних організмів[1].

Для подальших наукових досліджень по цій тематиці важливим має стати не тільки відмова від розгляду проблеми державного поступу середньовічних спільностей в контексті його жорсткої залежності від прогресу феодальних відносин, а і вироблення якісно нових методологічних підходів до аналізу процесу виникнення та функціонування держави та державних інституцій. Ці підходи, на нашу думку, мають бути в нагоді науковцям, які готують праці з історії державнополітичного розвитку України в різні історичні періоди.

Однозначно, що в основу методології цих досліджень мають бути покладені загальнотеоретичні висновки політологів, соціологів та істориків з питання походження та розвитку державності. Ці теоретичні наробітки необхідно враховувати, виходячи з конкретно історичних обставин розвитку суспільства та зважуючи на те, що держава та її інституції (державність у вузькому розумінні цього поняття) є історичними категоріями. Будь-які спроби з позицій сьогодення розглядати явища минулого не можуть сприяти отриманню коректних наукових висновків. Однак, вірогідно, не можна провадити історико-політологічний аналіз, лише враховуючи ідеологічні уявлення давнього чи середньовічного суспільства[2].

Згідно марксистської теорії, яка тривалий час була єдино можливою ідеологією для багатьох вчених, що вивчали історію Східної Європи, держава розумілася як основний інститут політичної системи класового суспільства, механізм охорони інтересів його економічної та соціальної верхівки. Заради справедливості необхідно відзначити, що таке визначення досить часто не могло задовольнити багатьох серйозних дослідників-марксистів, які займалися конкретними науковими пошуками, оскільки зазначене бачення ролі держави у житті

суспільства у повній мірі не характеризувало значення державного організму в суспільно-політичних процесах. Не відкидаючи повністю ролі класових факторів у державному розвитку, необхідно звернути увагу на важливу організаторську роль держави в інтегруванні суспільства, в якому, дійсно, мають місце і соціальні відмінності, і боротьба класів, що викликана цими відмінностями.

Набагато більше можливостей для глибокого розуміння явища держави надає цивілізаційний підхід, який зорієнтований на сприйняття історичних процесів як багатомірного поліцентричного поступу в рамках єдиної цивілізації. Такі уявлення почали активно поширюватися в науці наприкінці XX ст. Прихильники такого підходу розглядають історію людства як послідовний та синхронний розвиток культурних систем – цивілізацій. Термін «цивілізація» означає в контексті історичних досліджень спорідненість розвитку суспільства, що проявляється у спільності рис матеріальної та духовної культури. Цивілізації не тільки з'являються і зникають, а й взаємовпливають та взаємодіють одна з іншою[3].

Держава перш за все діє у сфері загальних інтересів розвитку та існування соціальної цілісності. Якщо вона виходить за межі цієї сфери, не представляє інтереси соціальної цілісності, то перестає бути і державою, оскільки не виконує своєї функції регулювання соціальних відносин. Вважати державу лише інститутом панування одного класу над іншим – це, по суті, спотворювати її природу, ігнорувати реально існуючий тісний зв'язок держави з інтересами соціальної цілісності.

Держави різних епох та народів істотно відрізняються одна від іншої. Тому не є зайвим ще раз нагадати, що держава – це історична категорія, а тому до стародавніх та середньовічних держав, їх розвитку, ідеології, яка з ними пов'язувалася, не можна підходити з сучасними мірками. Проте є загальні ознаки, переважна більшість яких характеризує державу в будь-яку епоху. Саме політологічне визначення цих ознак є вкрай важливим для подальших конкретних історичних узагальнень.

Однією з найважливіших ознак держави є територія, на яку поширюється вплив державного механізму. Сама держава будується не за кровнородинними (кровними) чи релігійними ознаками, а на основі територіальної і, часто, етнічної спільності людей. В сучасних умовах ця територія чітко окреслюється кордонами, проте в середньовіччя межі розділу між державами мали часто досить умовний характер, тому науковці головну увагу перш за все приділяють з'ясуванню наявних політичних центрів тих чи інших спільностей та сфери розповсюдження їх впливу[4]. Тема про вивчення сфер, де пересікаються впливи різних держав, політичних сил, є для медієвістики дуже важливою. І тут постає питання не тільки про кордони, а і про прикордонні області, контакті чи буферні зони. Перші досить часто мали умовний характер, а прикордонні зони представляли з себе ареали, які відокремлювали

держави (етнополітичні спільності) і формувалися завдяки природним перепонам: річкам, болотам, озерам, пущам тощо[5]. В конкретному житті України особливий інтерес представляють прикордонні зони, які лежали між землеробською та кочівницькою цивілізаціями[6]. Населення цих зон існувало за своїм, властивим лише їм, укладом життя, мало особливий культурно-господарський тип розвитку[7].

Якщо на сучасному етапі еволюції держав їх ознакою є герб, прапор, гімн, то в середньовіччі головними були інсігнії монаршої (князівської) влади (князівські печатки, знаки, амулети тощо). Оскільки в силу тодішнього світогляду держава часто сприймалася через персону володаря, то, зрозуміло, наскільки вагоме значення для ідейно-політичного життя, дипломатичних взаємин мали саме ці символи монаршої влади. До цього необхідно додати, що дуже важливою як у внутрішньополітичному житті, так і в міжнародних взаєминах була титулатура володарів – носіїв державної влади[8].

На етапі становлення середньовічного суспільства відбувається зміна суспільної влади публічною. З цього часу влада стає прерогативою і виразницею волі верхівки суспільства. Вона поступово формує прошарок державних професіоналів-виконавців. Саме ця верства і здійснює фактичну узурпацію влади, сприяє формуванню ранньодержавницьких інституцій. Наявність публічної влади є ознакою держави, яка відрізняє її від родоплемінного суспільства, організація і управління якого будуються на принципах самоуправління усієї спільності людей[9].

В будь-якому розвинутому суспільстві є багато влад: сімейна, виробнича, церковна, влада громадських корпорацій та організацій. Але вищою владою, рішення якої є обов'язковими для всіх членів суспільства, є влада державна. Тільки державі належить право на видання законів і норм, які обов'язкові для всього населення. Закони є провідною ознакою існування держави і влади, вони регулюють систему життєдіяльності держави і суспільства. Завдяки існуванню законів держава перестає бути проявом сваволі і стає всезагальною нормою. В ранньосередньовічний час відбувається важлива еволюція від звичаєвого, побудованого на традиціях первісного суспільства, законодавства до письмового[10].

Верховенство влади, її суверенітет створюють підстави для існування монополії держави на легальне застосування сили, фізичного примусу. Діапазон державного примусу дуже широкий – від обмеження свободи до фізичного знищення людей. Можливість позбавити членів суспільства вищих цінностей, якими є життя і свобода, визначає особливу важливість і дієвість державної влади. Для виконання примусу існують спеціальні державні інституції (тюрми, армія, суд тощо).

Відокремлення правлячої верхівки, яка стає стрижнем і носієм публічної влади, суверенітету, створення законів та формування

органів примусу вимагало значних ресурсів. З виникненням держави державний апарат отримав (а частіше добився) права стягувати податки і збори з населення. Податки йдуть не тільки на забезпечення потреб правлячої верхівки, а і на матеріальне забезпечення державної політики: оборонної, економічної, соціальної.

З моменту народження кожна людина стає членом не тільки суспільства, а і держави, де вона живе. Ця причетність до держави носить форму громадянства, яке, на відміну від членства в якихось суспільних організаціях, є обов'язковим для населення. Позбавлення громадянства, перетворення індивідуума на ізгоя призводить до виникнення у людини серйозних труднощів[11]. Однозначно, що в добу середньовіччя громадянство носило своєрідну форму, чим воно відрізнялося від доби античності чи новітніх часів. Але держава не є абстрактною категорією. Вона є організацією і системою управління великої кількості людей, які в силу цього де-факто є громадянами цієї держави.

Важливою ознакою держави є її претензії на представництво суспільства як цілого і захист загальних інтересів і спільного блага. Практично жодна організація не здатна претендувати на представництво і захист громадян і не володіє для цього необхідними засобами[12]. В середньовіччя, правда, були випадки, коли організації ставали державами. Такими державами, наприклад, були духовно-рицарські ордени в Прибалтиці в XIII–XVI ст.[13].

Таким чином, держава – це багатоаспектний інститут, який виступає, з одного боку, як особливий апарат управління суспільством, а з іншого – як асоціація всіх членів суспільства, розташованого на певній території. Політолог С.Г. Рябов вважає, що «держава – це виділений із суспільства, сформований панівними верствами апарат управління громадськими справами, наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями підпорядковувати волю громадян певної території, встановлювати закони й домагатися їх виконання, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування спільноти»[14].

В аналізі проблеми «держава і спільність людей», яку ми розглядаємо, важливим є вивчення системи співзалежності між цими категоріями. В цьому плані необхідним є введення в науковий оборот понять «об'єкт державного розвитку» та «суб'єкт державного розвитку» в проблемі саме впливу фактору існування держави на ті чи інші спільноти людей. Зрозуміло, що доводить історичний досвід, далеко не всі людські спільноти є суб'єктами державного розвитку, під яким слід розуміти активно цілеспрямовані процеси в рамках цих спільнот по створенню власної держави, державних інститутів. Тут у системі «держава і спільність людей» остання займає активну позицію, оскільки сама творить для власної самореалізації державу. Значно ширшим є поняття «об'єкт державного розвитку», де також існує співзалежність

між категоріями «держава» і «спільність людей», але там остання виконує пасивну функцію, оскільки державні інститути, що регулюють її державнополітичне життя, є привнесеними ззовні, від якоїсь іншої спільності людей, яка має власну державу і поширює її впливи на сусідів. Якщо говорити іншими словами, суб'єктність державного розвитку – це наявність повного (або достатнього) комплексу ознак, інститутів, механізмів, які уособлюють державу, роблять її повноцінною. Водночас відсутність власного державного життя у того чи іншого етнополітичного формування (суб'єктності державного розвитку) не означає, що це етнополітичне формування взагалі перебуває поза сферою державного життя, тобто не має об'єктності державного розвитку. На прикладі України можна констатувати, що з часів, принаймні, раннього середньовіччя переважна частина її населення (крім кочівників) постійно перебувала в сфері державного розвитку, оскільки на це населення поширювався вплив або власного, або іншого державного механізму.

В питанні про об'єкт та суб'єкт державного розвитку необхідно визнати те, що в конкретній історичній ситуації інколи складно чітко виявити, чи є та чи інша спільність суб'єктом державного розвитку. Це викликано тим, що у певному історичному середовищі державницькі фактори можуть існувати не у повному, чистому вигляді. Мова йде про ситуацію, коли реально ті ці інші тенденції державного життя в тій чи іншій формі не є у повному вигляді розвинутими. Саме такими обмеженими в плані суб'єктності державного розвитку були деякі давньоруські князівства, коли певні ознаки такої суб'єктності мали відношення до всієї сукупності князівств, а саме держави-імперії Русь з центром у Києві.

Як ми вище бачили, з поняттям держави тісно пов'язано таке явище, як влада. Під владою розуміють здатність і можливість певної групи населення здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку на членів конкретної спільності людей за допомогою певних засобів – авторитету, прав, насильства і т. д.[15]. Концентрованим виявом існування влади є відносини владарювання та підкорення. По суті, влада є виразником потреб складної соціальної системи в організації і саморегуляції (незалежно від типу суспільства) та наслідком виникнення суспільних станів, прошарків і відповідних стосунків між ними. Виокремлюють декілька видів влади: економічну, політичну, сімейну та інші. В рамках держави ми говоримо про державну або політичну владу.

Тому наступною категорією, тісно пов'язаною з категоріями «держава» та «влада», є категорія «політика». Якщо згрупувати та узагальнити всі визначення терміну «політика», то останню можна охарактеризувати наступним чином. Політика – це специфічний вид діяльності суб'єктів суспільного життя, пов'язаний з боротьбою за

завоювання та утримання влади, розподілом цінностей, організацією управління державними та суспільними справами.

Майже всі теорії та концепції політики побудовані на розумінні того, що саме владні відносини між великими суспільними групами, діяльність держави, боротьба за владу у державі, а також спосіб її функціонування, визначають характер політичного життя. Проте у цих теоріях є суттєві відмінності щодо тлумачення суспільного змісту та суспільних коренів влади, інтерпретації процесу боротьби за владу.

Незважаючи на останнє, можна визнати, що ступінь і сила політичного та суспільного впливу, форми діяльності визначаються суспільно-економічними чинниками. Вони впливають на зміст і форми реалізації політики центрами влади (урядами, державними адміністраціями) переважно опосередковано, хоча можуть при певних обставинах виходити на перший план.

Політична діяльність (у тому числі здійснення примусу, організація комунікації, зв'язку тощо) пов'язана із значними матеріальними витратами. Зрозуміло, що за таких умов ті суспільні групи, що можуть фінансувати політику, утримувати організаційну структуру держави, монополізують або доводять до максимуму свій вплив у суспільстві. Політична влада є одним з найважливіших видів влади, під яким вбачають реальну спроможність даного стану, групи, індивіда провадити свою волю у політиці і правових нормах. Вона характеризується соціальним пануванням і керівництвом тими чи іншими станами, соціальними групами тощо. Влада має у своєму розпорядженні засоби фізичного, економічного, психологічного примусу, санкціоновані системою ідеологічних і правових норм. Воля і підтримка керівної соціальної групи є умовою і джерелом спроможності певних інститутів нав'язувати суспільству рішення, зразки поведінки тощо і в такий спосіб здійснювати керівництво державою.

Політична влада функціонує через систему соціальних інститутів, які втілюють в собі технічні, людські, організаційні, інформаційні можливості. Політична влада реалізується в діях організацій, установ, норм, які забезпечують регулювання і організацію суспільних відносин при умові їх легітимності. Реалізація влади відбувається через використання організацій, норм і санкцій, що встановлені для досягнення загальних цілей і цінностей.

Механізм реалізації влади - це різні засоби володарювання. Політична влада здійснюється шляхом примусу в різних формах, у тому числі і шляхом фізичного насилля, співробітництва, інформаційного впливу, ідеологічного тиску тощо. Отже, політична влада забезпечується прямою грубою силою, загрозою її застосування, залежністю, багатством, престижем, авторитетом, контролем, харизмою, успіхом тощо. Влада може функціонувати по закону або всупереч йому. Політична влада ідентифікується з політичними відносинами

двоякого плану: володарювання або підкорення та управління людьми, організації соціальної системи.

Виходячи з цього, стає зрозумілим, що правлячі стани є кінцевими суб'єктами влади. У свою чергу, безпосередніми суб'єктами політичного управління є політичні інститути та їх органи, які реалізують процес керівництва різними сферами суспільного життя, мають засоби влади (такі, як координація, примус, контроль, насильство, репресії тощо) і спосіб їх використання.

Держава не припускає втручання в свої дії, як більш значної сили, якоїсь іншої внутрішньої чи зовнішньої сили. Суспільство, яке повністю контролюється лише владою, яка від нього походить, створює суверенну державу. Само поняття суверенітету означає верховну владу, верховенство її над певним населенням, що мешкає на певній території, яка охоплюється і контролюється державою. В процесі дослідження проблеми виникнення і розвитку держави базовою є проблема суверенності державнополітичного організму. Під останньою розуміється здатність правлячої еліти, що має владу, самостійно вирішувати державні проблеми та організувати інститути державного управління на захист провідних інтересів суспільства. Зрозуміло, що мова йде не про абсолютний суверенітет, якого ніколи не існує в реальному політичному житті, в реальному політичному середовищі, а відносний, тобто достатній для реалізації самостійної державнополітичної діяльності суб'єкта державнополітичного розвитку. Питання про суверенність тісно пов'язане з питанням про суб'єктність державності етнополітичної спільності, оскільки наявність достатньої суверенності є підставою для висновку, що в державнополітичному розвитку означеної спільності є ознаки суб'єктності державного розвитку. Участь як суб'єкта державного розвитку в міжнародній політиці є важливою ознакою наявності суверенності та свідоцтвом суб'єктності держави.

Необхідно зазначити, що в середньовічному світі, принаймні, християнському, суверенність має завжди у значній мірі умовний характер. Зокрема, в рамках християнського світогляду в ідеологічному житті Європи панували загальні уявлення про вселенську християнську імперію. Цю ідею поширювали християнські ідеологи, починаючи від Августина Блаженного. Претензії на «заземлення» імперії перш за все висунули візантійські василевси, які вважали себе намісниками бога на землі[16]. Оформлення двох головних напрямів християнства сталося набагато пізніше, ніж розкол християнського світу в контексті претензій на імперське лідерство. В 800 р. Карл Великий фактично започаткував західну ідеологічну модель державного будівництва[17]. На чолі всіх християнських держав стояв імператор. Більш низький рівень займали королі, які вважалися володарями-суверенами, на яких вплив вищого за рангом імператора був номінальним. Ще більш низьким рівнем, ніж королі, були князі (герцоги), але рівень їх суверенності

у середньовічній ієрархії був обмежений. Важливо відзначити, що володарі центральноєвропейських держав, таких як Польща, Чехія, тривалий час були князями, оскільки верхівка Германії не хотіла визнавати суверенність означених держав. В християнському православному світі князь був самодостатнім володарем, титул якого не потребував конкретизації і підвищення рангу в титулярному плані, проте в конкретному політичному житті князі не були у повній мірі суверенами, оскільки їм завжди приходилося рахуватися з політичними претензіями інших князів – представників однієї князівської династії Рюриковичів.

Легітимність інститутів політичної влади – базовий елемент їх закріплення і функціонування в суспільстві. Поняття легітимності означає визнання суспільством, масами обґрунтованості і необхідності конкретної політичної влади і її носіїв. У вузькому сенсі поняття легітимності характеризує законність влади. В широкому сенсі – відповідність влади законно встановленим нормам, а також базовим цілям держави, загальноприйнятим принципам та цінностям суспільства.

Легітимність проявляється в добровільному прийнятті більшістю суспільства конкретної форми правління, влади того чи іншого класу, гегемонії певної партії тощо. Легітимність виникає з однорідності домінуючих в суспільстві установок, традицій, інтересів, цінностей. Частіше за все легітимність – предмет боротьби за володарювання певних політичних сил, предмет пошуку спеціальних методів виправдування перед суспільством влади цих сил. В розвитку Русі виключна роль князів освячувалася християнською церквою, яка боролася проти будь-яких зазіхань на владу володарів. Церква відстоювала і ідею виключності князівської влади у здійсненні юридичних функцій[18].

Вчені визначають різні типи легітимності, серед яких необхідно назвати: а) легальний тип легітимності, коли влада узаконена встановленими нормами права, побудована на визнаних суспільством конституційних принципах держави і підкріплюється діяльністю інститутів, а також санкціями, у тому числі і примусом; б) ідеологічна легітимність, коли влада визнається в силу внутрішньої впевненості чи віри в правильність ідеологічних цінностей, які задекларовані; в) традиційна легітимність-влада визнається легітимною, оскільки вона діє в рамках правил, що спираються на традиції, традиційні цінності; г) структурна легітимність-влада будується на уявленнях про законність певних структур і норм, що регулюють відносини політичних структур; д) харизматична легітимність-визнання влади, яка побудована на вірі мас по відношенню до політичного лідера[19].

Отже, визначення загальних методологічних підходів дає важливий теоретичний інструментарій для вивчення питання про становлення та розвиток державності в добу середньовіччя, у тому числі і слов'янського населення Східної Європи з часів раннього середньовіччя до середини XIII ст. Визначення основних ознак державності дозволяє в кожному

конкретному випадку з'ясувати, коли ця державність виникає, наскільки в її розвитку присутній фактор суб'єктності, тобто, наскільки ця держава є суверенною. Дослідження проблеми суб'єктності та об'єктності дозволяє вирішувати проблему впливу на конкретне суспільство з боку інших державних утворень, з'ясувати рівень цього впливу. В цьому аналізі важливим є питання про ставлення населення до влади. Зокрема, наскільки це населення (сукупність людей, які мають відношення до конкретного суспільства, що перебуває у сфері державного життя) визнає легітимність представників політичної влади, особливо носіїв владних повноважень. Ця тема вкрай важлива для історії України більш пізніх часів, коли князівська верства фактично вже перестала виконувати свої державницькі функції, а представники інших верств не мали для цього необхідної легітимності.

[1] *Котляр М.Ф.* Історія давньоруської державності. – Київ, 2002. – 234 с.

[2] *Толочко О.П.* Держава і образ держави. – К.,1993. – 37 с.

[3] Цивілізація і динаміка / Під ред. І.В. Бойченка. – К., 2003. – С. 43–46 (автор розділу – І.В. Бойченко).

[4] Див., наприклад: *Котляр Н.Ф.* Город и земля (из истории формирования государственной территории Киевской Руси) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Т. 2. Секция III. Жизнь и быт средневекового города. Секция IV. Средневековый город и его округа. – К., 1968. – С. 265–270.

[5] *Ванечек В.* Франкские пограничные марки и их соседи – чехи и моравы // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С. 150–155; *Исаевич Я.Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 112; Dowiat J. Polska – państwem średniowiecznej Europy. – Warszawa, 1968. – S. 61.

[6] *Дашкевич Я.* Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288–297; Его же. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7–21; *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1991. – № 11. – С. 24–35.

[7] *Бромлей Ю.В.* Очерк теории этноса. – М., 1983. – С. 122–123; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997.

[8] *Коларов Х.* Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии // Etudes balkaniques. – 1978. – № 3.– S. 89–101; Vodoff V. Remarques sur la valeur du terme «tzar» applique sux princes russes avant le milieu du XV siecle // Oxford Slavonic Papers. – 1979. – Vol. XI. – P. 1–41; *Poppe A.* O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd historiczny. – 1984. – № 3. – S. 423–439; *Толочко О.П.* З історії політичної думки на Русі // Укр. іст. журн. – 1988. – № 9. – С. 70–77; *Головко О.Б.* Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 42–52; та ін.

[9] *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы //

Исследования по истории славянских и балканских народов. Киевская Русь и ее славянские соседи. – М., 1972. – С. 17–18.

[10] *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде. – Л., 1988. – С. 171–172.

[11] *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 367.

[12] *Губернський С.А., Білоус А.О., Білоус В.С., Цвих В.Ф.* Держава як основний інститут політичної системи // Політологія: Історія та методологія. – К., 2000. – С. 293–294.

[13] *Łowmiański H.* Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Baltykiem w wieku XIII i XIV // Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. – Wrocław etc., 1973. – S. 233-296.

[14] *Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави. – Київ, 1996. – С. 42.

[15] *Ирхин Ю.В.* Политология. – Изд. 2-е, доп. – М., 1996. – С. 53.

[16] *Медведев И.П.* Империя и суверенитет в средние века (на примере истории Византии и сопредельных государств) // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972. – С. 412–424.

[17] *Ронин В.К.* Византия в системе внешнеполитических представлений раннекаролингских писателей // Византийский временник. – 1986. – №. 47. – С. 85–94.

[18] *Dvornik F.* Byzantine political ideas in Kievan Russia. – Washington, 1956. – P. 96–101.

[19] *Соловьев К.А.* Эволюция форм легитимности государственной власти в древней и средневековой Руси // Международный исторический журнал. – 1999. – № 1–2 (Інтернет-видання – www.history.machaon.ru).

Леонтій Войтович

Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації

В точних науках стандарти чітко визначають зміст і значення кожного терміну, не допускаючи його довільного трактування. Цим шляхом намагається іти і юриспруденція. І в українській, як і у всій пострадянській історичній науці, давно назріла проблема установлення однозначного трактування основних термінів. Коли марксистсько-ленінська термінологія перестала бути єдино правильною, не тільки різні школи і напрями, але й мало не кожен автор почали вкладати свій зміст у такі поняття, як «держава», «феодалізм» чи «середні віки». Давно настав час визначитися і ввести єдине розуміння хоча б основних термінів і понять.

Здавалось би, все дуже просто. В європейській та світовій науці (П. Рот[1], В. Мензель[2], А. Допш[3], М. Блок[4], Г. Кравінкель[5], Ф.Л. Гансгоф[6], Ф.М. Стентон[7], Л. Февр[8] та ін.) термін феодалізм визначається як система стосунків на основі феодів-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fier (ф'єр)*, англ. – *fee (фі)*, нім. – *lehen (лен)*] – земельних володінь, або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто, надання частини цих територій своїм васалам) за умови виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За умов функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій.

Термінологія, пов'язана з різними етапами феодалізму, довгий час була предметом дискусії. Розрізняють два види надань: прекарії (*precarium* – щось надане в тимчасове користування) чи бенефіції (*beneficium* – привілей) та власне феоди, тобто умовні надання на період виконання служби і надання з правом успадкування[9]. Хоча початково всі ці терміни фактично були синонімами одного поняття[10]. Причому *феодами* називали земельну ділянку, яку отримували, як плату за виконувану повинність чи роботу, особи будь-якого стану, включаючи ремісників чи нижчий клір[11]. Практично в усіх європейських постри-

25 — 4-2347

ських країнах, які розвивалися на базі «варварських» королівств, із утворенням постійних дружин королів та їх намісників починала складатися система роздачі *бенефіцій* і поступова заміна їх *феодами*. Спочатку верховний військовий вождь – король чи герцог, об'єднуючи функції військового вождя, судді, а в язичеську епоху ще й верховного жерця, намагався тримати при собі дружину, забезпечуючи її всім необхідним. Але межі герцогств та королівств збільшувалися, дружинники заводили сім'ї, старіли і ставали непридатними для військової служби, проте їх досвід та заслуги дозволяли передати їм в управління певні території з частиною прерогатив сюзерена. Це потребувало відповідного забезпечення, для чого служили *бенефіції*. Але васали прагнули гарантувати майбутнє своїх нащадків, і тому місце *бенефіцій* зайняли *феоди*, поряд з якими з'явилися *алоди* (*alleux* – землі чи володіння, вільні від будь-якої залежності, що передавалися у спадок)[12].

Отож, маючи такі доволі чіткі визначення цих понять, залишається тільки спроектувати їх на території Київської Русі та князівств, які утворилися на її землях після монгольського завоювання, знайти підтвердження або заперечення існування бенефіцій, феодів та алодів і визначитися із самим феодалізмом, звичайно, враховуючи місцеві особливості. Цим шляхом пішов тільки російський дослідник М. Павлов-Сильванський, який, порівнюючи такі руські і германські юридичні інститути, як община-марка, боярство-лицарство, надання земельних ленів, васальна служба, захисна залежність і т.д., досить переконливо доказав, що між ними більше спільного, ніж відмінного, і на цій підставі вважав руське суспільство феодальним[13]. Феодальним суспільством, не наголошуючи на самому терміні, вважав суспільство Київської Русі М. Грушевський[14].

Але вони залишилися у меншості. Скоріше з ідеологічних, ніж наукових, міркувань, російська наука сформувала версію «особливого розвитку» руського суспільства і протиставлення його суспільству західному.

Революція застала ці дискусії у самому розпалі і відразу ж їх закрила, канонізувавши марксистський погляд на проблему. Марксистська догматика вважала, що феодальна суспільно-економічна формація, яка тривала від падіння Римської імперії до Англійської буржуазної революції (кінець V – середина XVII ст.), була заснована на власності феодалів на землю та експлуатації особисто залежних від них безпосередніх виробників – селян. Принаймні, так спрощено засвоїв цю схему головний російський марксист В.Ульянов (Ленін), ототожнивши її з класичним російським кріпацтвом, яке якраз при феодалізмі ніколи не існувало. Пізніші дослідники, намагаючись узгодити цю догму з історичною реальністю, розділили феодалізм на три періоди: раннє середньовіччя – період генези та раннього феодалізму (кінець V–X ст.), класичне середньовіччя – період

розвиненого феодалізму (XI–XV ст.) і пізнє середньовіччя – період розкладення феодалізму (XVI – середина XVII ст.). В Радянському Союзі це було неможливо зробити, позаяк кріпосне право в Росії існувало до 1861 р. Запозичивши від російської дореволюційної історіографії прихильність до особливого східнослов'янського чи російського розвитку суспільства, існування феодалізму віднесли від VII–VIII ст. до 1861 р. Ця схема досі збереглася у шкільних підручниках з історії по всій Україні, незважаючи на те, що у самій Росії у неї вже майже не залишилося прихильників.

Основою цієї схеми (якщо відкинути дилетантсько-чудернацьке її ототожнення з кріпосним правом і продовження до 1861 р., можна було б і далі, особливо на 1931–1964 рр., коли селяни не мали паспортів та працювали за «трудодні») стала розроблена вченим старої школи Б. Грековим теорія вотчинно-сеньйоральної схеми як бази розвитку феодалізму у Київській Русі.[15]. Намагаючись надати їй наукової доказовості, Б. Греков був змушений багато що просто скалькувати із західноєвропейських зразків, які часом не мали аналогій, принаймні, засвідчених джерелами, у руських землях. Залишаючи головні моменти бездоказовими, або опертими на постулат «так мусило бути», він оголосив кріпаками смердів та інші напівзалежні і залежні верстви населення і «утвердив» тезу про закріпачення селянства у часи Київської Русі та появу феодалізму в результаті руйнування общинного ладу[16], при цьому повністю залишивши поза увагою общину-марку, яка дожила мало не до XX ст.

Схема С. Юшкова, загалом близька до схеми Б. Грекова, виглядає менш догматичною і обгрунтованішою (принаймні, стосовно проблем васальних відносин, інститутів віча та імунітету)[17]. Л. Черепнін, загалом підтримуючи схему Б. Грекова, підсилив її обґрунтуванням концепції «державного феодалізму» – верховної власності держави в особі князя на підвладні йому землі. Він також менш категорично ставився до періодизації цього процесу, зокрема, вважаючи, що у XII ст. феодалізація ще не завершилася[18]. Більшого в ті часи зробити було не можна. Противники цієї схеми не тільки відлучалися від науки, але й знищувалися фізично.

Проблеми феодалізму і існування феодальних інститутів (синхронних в часі і подібних за призначенням) знайшли своє вирішення у працях В. Пашуто[19] та М. Свердлова[20]. Там же приведені аналіз і критика думок попередників. Але обидва автори не захотіли зачіпати основ схеми Б.Грекова, обмежившись її косметичним ремонтом.

На перший погляд, важко заперечити існування у часи Київської Русі феодальних відносин, перш за все наявність не тільки бенефіцій, але й самих феодів чи ленів, якщо під останніми розуміти не тільки земельні володіння, але й фіксовані доходи з них (грошові або натуральні), надані сюзереном своїм васалам у спадкове володіння за умови виконання останніми певних служб на користь сеньйора (військової,

з управління певними територіями, судочинства чи придворної служби). Але спокуса і надалі шукати особливі відмінності, характерні тільки для руських земель, завжди була привабливою. Наприклад, М.Приселков так і не визнав Київську Русь за державу феодальну[21], хоча тоді подібна позиція вимагала великої мужності.

Цілий ряд дослідників досі шукають особливий шлях розвитку суспільства Київської Русі. Найцікавішими виглядають спостереження за певними особливостями відносин у Київській Русі, які, безперечно, мали місце і відрізнялися від аналогічних явищ в інших країнах. Тут можна виділити погляди І. Фроянова (та його школи), В. Рогова, Л. Милова й О. Толочка. Всі ці дослідники відійшли від традиційної констатації, що економічною основою феодальної роздробленості було натуральне господарство. З позицій цих класичних постулатів пояснити економічні причини роздроблення Київської Русі неможливо, що змусило і ряд зарубіжних дослідників засумніватися в існуванні феодальних відносин на Русі.

І.Фроянов мав мужність відверто виступити проти грековських постулатів і повністю зруйнувати всю вотчинно-сеньйоріальну схему, не кажучи вже про спроби трактувати смердів та інші верстви напівзалежного населення як кріпаків[22]. Слушними виглядають заперечення концепції верховного феодального землеволодіння, перш за все спостереження за особистими володіннями князів, придбанням ними боярських земель[23]. Але, зруйнувавши догматичну марксистсько-ленінську схему Грекова-Черепніна і створивши цілісну концепцію суспільства Київської Русі, яку розвивають нині його прихильники, І. Фроянов не зумів позбутися того ж марксистсько-ленінського розуміння основних визначень феодалізму. Для нього феодалізм також немислимий без великого сеньйорального землеволодіння. А в Київській Русі у більшості її земель надання волості означало надання права збирати доходи з неї («пожалування кормління», за прийнятою російськими істориками термінологією), що було встановлено значною мірою самим І. Фрояновим[24]. А бенефіції-кормління, за його висновками демонстрували дофеодальні стосунки і тільки певне наближення до самого феодалізму. Як наслідок – його схема переросла в такий же кам'яний канон, як і конструкції попередників. У ній Київська Русь, як і держави, що виникли на її місці, перетворилися на міста-поліси з віддаленими пригородами під демократичним управлінням громадського органу – віча, в якому головну роль відігравало боярство. Князі ж перетворилися на безвольних слуг віча, діяльність яких скеровувалася лідерами громад – мудрими боярськими вождями[25].

Не тільки І. Фроянов та його школа не змогли позбутися марксистсько-ленінського догматизму, під постулати якого неможливо підігнати суспільні стосунки, що мали місце в Київській Русі та князівствах, сформованих на її землях. Тут безсилими виявилися й висока професійність та талант Б. Грекова, Л. Черепніна, В. Пашуто та

інших. Тому В. Буганов, О. Преображенський та Ю. Тихонов мусили констатувати, що «князі Київської Русі початково роздавали своїм васалам не земельні володіння, а доходи з них. Вже пізніше мала місце тенденція до перетворення данини, яку збирали на користь окремих феодалів, на земельні лени. Віднесення експлуатації до пригноблення зі сторони ранньофеодальної держави до XII ст. і відмова розглядати данину як формування ренти не дозволяють дати характеристику суспільного ладу і давньоруської державності у класовому змісті»[26].

Наводячи ту ж цитату, навіть такий блискучий і далекий від догматизму дослідник, як І. Данилевський, продовжує звертатися до «класичних» марксистських визначень і готовий відмовити Київській Русі у державності, позаяк вона явно не була «державою економічно пануючого класу»[27]. Привабливішими, на мій погляд, є думки тих дослідників, які у поглядах на державу вже не озираються на «класичні» формування, зокрема, О. Мельникової[28]. Але зведення до спільного знаменника поглядів щодо визначення поняття *держави* також потребує окремої дискусії.

За В. Роговим, завдяки централізованій ренті-податку, яку отримували князі-намісники, поставлені київським князем у своїх волостях, «умови для політичної роздробленості визріли раніше ніж на політичну авансцену вийшло широкою масою приватне землеволодіння»[29]. З цією тезою можна погодитися, але тільки частково. Князі-намісники існували (і то короткий час) тільки у планах київських політиків. Потрапивши в реалії колишніх племінних князівств, де ще недавно сиділи свої «світлі князі» з місцевих династій, молодші Рюриковичі відразу ж відчули себе їхніми наступниками, при цьому отримавши підтримку місцевих еліт. А стосунки на основі бенефіцій залишалися панівними в більшості земель, оскільки і самі князі, і їхні васали змушені були переходити з одного престолу на інший, що, за умов слабкого правового поля, робило земельні лени мало привабливими. Після Любецького сейму 1097 р. такі переміщення князів і далі залишилися тільки в межах переважно однієї землі. Але й тоді Ігор Святославич (+ 1202 р.) спочатку княжив у Путивлі, потім – Курську, далі – Новгороді Сіверському і закінчив чернігівським князем. За таких умов бенефіції були вигіднішими, і саме доходи від них складали економічну базу правлячої еліти та її оточення. Тенденції до політичного роздроблення все ж полягали не тільки в сепаратизмі місцевих еліт, але й у феодальній природі міжкнязівських відносин, коли кожен князь дробив власну волость, надаючи володіння синам як своїм васалам, які перетворювалися на васалів своїх старших братів, далі дроблячи отримані «уділи». Вже у самій цій структурі суспільства закладалася основа політичного дроблення. Тепер уже князь сам шукав підтримки у місцевих еліт для реалізації своїх амбітних планів. Їх інтереси співпадали, що сприяло закріпленню за певними територіями регіональних династій – відгалужень розрослого дерева Рюриковичів.

Так створювалися умови для перетворення бенефіцій у феоди. Князь і його нащадки осідали на певній території, їх бояри зливалися з місцевою елітою, для якої феоди були привабливішими за бенефіції. Безперечно, має рацію І. Данилевський, що в певний період усі сили знаходилися у стані нестійкого балансу. Співвідношення цих сил почало змінюватися, причому, у кожній землі по-своєму[30].

Думка Л. Милова схожа на висновки В.Рогова: князі отримували не земельні лени, а тільки земельну ренту-податок з цих ленів з обов'язковим суверенітетом над цим леном, який забезпечував повну гарантію її отримання[31]. Це теж тільки один із економічних факторів, які на певному етапі впливали на розвиток феодальних відносин. Навіть на початках Київ залишав князям-намісникам (бенефіціарам) частину податку, який збирався на даній території, для утримання їх дружин та дворів. Так Ярослав Володимирович, будучи князем-намісником у Новгороді, з трьох тисяч гривень, які збиралися на його території, залишав тисячу гривень для своєї дружини. Але збором цього податку ці князі отримували повний суверенітет над даною територією, включаючи і судові функції, які раніше київський князь реалізував через «полюддя», розглядаючи спірні питання під час об'їздів.

Концепція О. Толочка значно глибша і об'ємніша. Він виходив із засади, що Київська Русь ніколи не була централізованою державою[32], з чим важко не погодитися. Періоди єдиновладдя київських князів у X – на початку XII ст. були, справді, скоріше винятком, ніж правилом. Цей фактор також можна б виділити як одну з неекономічних причин наступного роздроблення. Але і жодна з інших ранньосередньовічних імперій (у зарубіжній історіографії їх позначають терміном «варварські» на противагу Візантійській імперії, яка була спадкоємницею Римської; у радянській історіографії панував термін «ранньофеодальні»), сформованих з племінних князівств та їх об'єднань, не була стабільною. Перш за все іншоетнічні частини або ті, залежність яких від центру була слабшою, при кожній нагоді робили спробу відділення. Крім того, відсутність єдиного ринку, зв'язаного приблизно однаково з усіма частинами імперії, та слабо розвинене правове поле не створювали доцентрових сил, які могли би збалансувати відцентрові сили, наприклад, Полоцьку землю, де вже на початку XI ст. завершилося формування етнічного кривицько-дреговицького (ранньобілоруського) державного утворення.

О. Толочко правильно, на мій погляд, вбачає сутність процесу феодальної роздробленості «в набуванні князями земель у повному обсягу прав на наділення у кордонах підвладної їм території»[33]. У зв'язку з цим він датував розгортання цього процесу 30–60-ті рр. XII ст., зазначаючи, що коріння його було у попередніх десятиріччях. Загалом заперечуючи дату 1132 р., умовно прийняту багатьма дослідниками за початок удільного періоду (без сумніву, процес не міг бути одночасовим, а тривав протягом десятиріч), він фактично її не

відкидав. Наголошуючи на умовності подібного відліку, вважаю можливим приймати традиційну вже дату 1132 р.[34].

Ми мусимо брати до уваги два фактори: надання бенефіцій у вигляді повного чи часткового отримання ренти-податку з одночасним суверенітетом для гарантії такого отримання, що широко практикувалося у більшості земель протягом XI-XII ст. (початки таких надань легко знайти й у X ст.), та можливість існування земельних ленів у племінних князівствах, включених в орбіту Київської Русі. Обидва ці фактори також служили стимуляторами феодального роздроблення ще в XI ст. або навіть раніше. На матеріалі Новгородської землі таку гіпотезу підтримує ряд дослідників[35]. Виходячи з рівня розвитку технології окремих ремесел, наявності величезних городищ типу Стільського, для будівництва яких потрібно було організовувати маси людей, дещо по-іншому можна дивитися і на хорватські князівства у басейнах Дністра та Сяну, приєднаних до Київської Русі в кінці X ст. Про ці князівства збереглися згадки в писемних джерелах, нагромадилося багато археологічного матеріалу, що дозволяє відносити їх початки до VII–VIII ст., якщо не раніше[36]. Безсумнівним є вплив на них такої ранньофеодальної держави, як Велика Моравія. Отож, можна також задуматися над витоками феодальних відносин у Галицькій землі і причинах могутності галицького боярства. Хоча закріплення у Галицькій землі Ростиславичів і наступне об'єднання її частин зусиллями Володимирка Володаревича створили добрі умови для переходу від системи бенефіцій до системи феодів. Тим більше, що гарним прикладом служили сусідні угорські землі, з якими Галицька земля перебувала у тісних контактах.

Подібні фактори могли існувати і вливати на розвиток феодальних відносин і в інших землях, перш за все – Полоцькій, Смоленській, де закріплення певних князівських династій також створювало гарні умови для розвитку феодальної системи.

Фактично, перші прояви феодальної роздробленості були зафіксовані у рішеннях Любецького та Витичівського снемів. Закріпляючи цілі землі за певними гілками династії Рюриковичів, князівські з'їзди не збиралися погоджувати ці рішення із вічами міст-держав. Після 1097 р. ці землі, а згодом і князівства, які утворилися в їх складі, можна вважати феодами щодо київського князя. Спеціально не зачіпаю титулатуру. Це теж потребує окремої дискусії, дещо в іншому руслі ніж, її почав А. Поппе[37]. Мені здається цілком допустимим слідом за Б. Рибаковим розглядати землі, на які розділилася Київська Русь, як «королівства»[38], але як «королівства» чи «великі герцогства» у складі «варварської імперії», якою була і залишалася Київська Русь, навіть прилучившись з утвердженням християнства до Візантійської православної цивілізації (за схемою А. Тойнбі). Ці землі-«королівства» ділилися на менші князівства («герцогства»), у складі яких виділялися ще дрібніші («графства»), що дуже близьке до аналогічної картини у

сусідній Польщі, а ще більше – Священній Римській імперії германської нації. Різниця полягала в тому, що тільки династії, які тримали всі ці феоди, були гілками династії Рюриковичів. Цікаво, що і територія цих князівств («герцогств» та «графств»), де її вдається визначити (а таких спроб надзвичайно мало), практично співпадає з етнічними племінними територіями (вловлюваними археологами) та пізнішими адміністративними повітами[39].

Любецький та Витичівський снеми виконали своє завдання, усунувши ряд причин протистояння між князями і стримавши швидкий розпад того нестійкого об'єднання, яке все ж правильніше називати Київською Руссю, а не Древньою. Київ все-таки усвідомлювався самими князями як центр держави, володар якого ставав найстаршим серед Рюриковичів, подібно до того, як володар Кракова ставав сюзереном Польщі, незважаючи на те, скільки інших князів і у якому ступені визнавали цю зверхність. Подібно і германський король ставав імператором тільки після фактичного або символічного (у вигляді в'їзду) здобуття Риму. Крім того, назва *Древня* або *Давня* автоматично покликує запитання: а де *нова, новітня* чи *середня*? Такий поділ прийнятний для Єгипту чи Росії *(Древняя Русь – Владимиро-Суздальская Русь – Московская Русь – Россия)*. Тому шкода, що серед українських істориків прихильників «Древньої» чи «Давньої» Русі значно більше, ніж серед петербурзьких.

Одночасно Любецький та Витичівський снеми узаконили фактичне закріплення окремих земель за певними гілками роду Рюриковичів, запрогнозувавши можливість перетворення цих земель з адміністративних одиниць у державно-адміністративні. Цьому сприяло закріплення в межах земель *бенефіцій* бояр і дружинників, які служили певній гілці роду, з подальшим перетворенням *бенефіцій* у *феоди*, пов'язання самих князів і прибулих з ними бояр та дружинників з місцевими елітами і верхівкою міст, формування місцевих ринків, сітки доріг та інфраструктури, переплетення торговельних інтересів боярської та міської еліт.

Звичайно, одним з важливих факторів залишався і надалі фактор традиції племінних князівств. Володимир Святославович та Ярослав Володимирович не могли встигнути стерти певні етнічні відмінності між різними племенами, чиї князівства склали Київську Русь. Тим більше, що в північно-західній частині держави ще йшла асиміляція балтів, яка завершувалася на користь слов'ян; на величезних просторах Суздальської і Рязанської земель жили переважно угро-фінські племена, а слов'янські колоністи складали тільки незначну частку їхнього населення. Проти них протягом XI ст. спалахували повстання під язичеськими гаслами. Кожна з земель, які сформувалися у складі Київської Русі, мала не тільки свої особливості, але й різні рівні суспільних відносин. Система нових міжкнязівських відносин, зафіксована Любецьким та Витичівським снемами, сприяла

реставрації деяких старих племінних князівств, звичайно, вже у іншій територіальній якості. За цей час (кінець X – середина XII ст.) вже стерлися етнічні відмінності між спорідненими між собою волинськими племенами чи близькими до них племенами придністровських та карпатських хорватів, до того ж, розбавлених міграцією тиверців та уличів і київськими переселенцями. Але залишилися системи шляхів і давні сформовані місцеві ринки, до яких тяжіли новостворені еліти. Через це, наприклад, старі князівства бужан, волинян, лучан і дулібів скоро відродилися практично на тих же територіях вже як Белзьке, Володимирське, Луцьке та Дорогобузьке князівства в системі Волинської землі.

Не пов'язуючи феодалізм з кріпосним правом, досить легко визначити його верхні хронологічні межі. Такі найкращі в Європі для свого часу правові пам'ятки, як Литовські статути, дозволяють відтворити картину суспільних відносин у XVI ст. Феодалізм зник із зникненням системи васальних зв'язків. Формально останні були ліквідовані після видання Віленського привілею 1492 р., за яким удільні князі втратили не тільки право зносин з іноземними володарями, але й право надання своїм васалам[40]. Але на сіверських землях, князі яких перейшли під московський протекторат, та й у більшості удільних князівств на Волині, які фактично продовжували існувати, поступово зливаючись з приватними володіннями їх сюзеренів, ця система проіснувала ще майже до середини XVI ст. Литовські статути зафіксували шляхту як еліту суспільства, яка користувалася всіма політичними та економічними правами. Навіть дрібна безземельна шляхта на службі в магнатів мало нагадує васалів. Тим більше смішно шукати васалів-феодалів у централізованій абсолютистській російській монархії XVIII–XIX ст., військова і чиновницька еліта якої відрізнялася від нинішньої тільки тим, що мала на правах приватної власності кріпаків, яких можна було купити і продати на ринку.

Автор розглядає дану статтю як вступ до дискусії щодо визначення і введення єдиного розуміння терміну «феодалізм» і пов'язаних з ним сформованих у західноєвропейському світі понять (*бенефіція, феод, алод, феодальна держава*) у контексті дослідження середньовічного суспільства на землях України.

[1] *Roth P.* Feudalität und Unterhanenverband. – Weimar, 1863.

[2] *Menzel V.* Die Entstehung des Lehnwesens. – Berlin, 1890.

[3] *Dopsch A.* Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. – 2 ed. – Vienn, 1921–1922; Id. Benefizialwesen und Feudalität // Mittelungen des oesterreichischen / Instituts für Geschichtsforshung. – 1926.

[4] *Bloch M.* Un problème d'histoire comparèe: la ministèrialitè en France et en Allemagne // Revue historique du droit. – 1928. – P. 34–75; Id. Feudalism // Encyclopaedia of the social sciences. – T. 6. – Paris, 1931.

[5] *Krawinkel H.* Zur Entstehung des Lehnwesens. – Weimar, 1936.

[6] *Ganshof F.L.* Note surlex origins de l'union du benefice avec la vassalitè // Etudes d'histoire dèdiées a la mèmoire de Henri Pirenne. – Beuxelles, 1937.

[7] *Stenton F.M.* The first centery of English feudalism 1066–1166. – Oxford, 1932.

[8] *Февр Л.* Феодальное общество // Февр Л. Бои за историю. – Москва, 1991. – С. 146–158.

[9] *Kern H.* Feodum, fief // Mèmoires Soc. Linguistique. – T. 2. – Paris, 1872; Clotet L. Le benefice sous les deux premières races // Comptes rendus du Congrès scientifique international dex catholiques. – 1891; Bonuroit A. Les «precariae verbo regis» devant le concile de Leptinnes // Revue d'histoire ecclèsiastique. – 1900; Lesne E. Les bènèficiers de Saint-Germain-des-Près au temps de l'abbè Irminon // Revue Mabillon. – 1922; Krawinkel H. Feudum. – Weimar, 1938.

[10] *Блок М.* Феодальне суспільство. – Київ, 2002. – С. 179–180.

[11] *Bloch M.* Un problème d'histoire comparèe: la ministèrialitè en France et en Allemagne // Revue historique du droit. – 1928. – P. 54–55.

[12] *Jolliffe J.E.A.* Alod and fee // Cambridge historical Journal. – 1937.

[13] *Павлов-Сильванский Н.П.* Феодализм в России. – М., 1988. – С. 39–125, 178–207, 217–228, 288–482.

[14] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – К., 1993. – С. 192–259.

[15] *Греков Б.Д.* Київська Русь. – К., 1951. – С. 118–358.

[16] *Греков Б.Д.* Очерки по истории феодализма в России // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Вып. 72. – М., 1934.

[17] *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С. 186–204, 236–294, 307–309.

[18] *Черепнин Л.В.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Новосильцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. – М., 1972. – С. 138–142.

[19] *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С.11–126.

[20] *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – С. 23–89, 106–134, 194–223.

[21] *Приселков М.Д.* Киевское государство II половины X в. по византийским источникам // Ученые записки ЛГУ. – Вып. 8. – Л., 1941. – С. 216–217, 240.

[22] *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. – Л., 1974; Его же. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории // Начала русской истории. – М., 2001. – С. 331–482; Его же. Челядь и холопы в трудах дореволюционных историков // Там же. – С. 113–148; Его же. Советские историки о смердах в Киевской Руси // Там же. – С. 191–224.

[23] *Фроянов И.Я.* Генезис феодализма на Руси в советской историографии // Начала русской истории. – С. 225–328; Его же. Крупное землевладение и хозяйство на Руси X–XII веков // Там же. – С. 373–424; Его же. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории // Там же. – С. 526–531, 576–594.

[24] *Фроянов И.Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии // Начала русской истории. – С. 149–190; Его же. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории // Там же. – С. 540–541.

[25] *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. – Л., 1988; Фроянов И.Я. Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. – М. – СПб., 1995.

[26] *Буганов В.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А.* Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. – М., 1980. – С. 124.

[27] *Данилевський И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) – М., 2001. – С. 164–165.

[28] *Мельникова Е.А.* К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СРСР В.Т. Пашуто. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тезисы докладов. – М., 1992; Ее же. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Семеро-Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993. – М., 1995.

[29] *Рогов В.А.* К вопросу о развитии княжеской власти на Руси // Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии. – М., 1984. – С. 70.

[30] *Данилевський И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) – М., 2001. – С. 142.

[31] *Милов Л.В.* О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги А.В.Кучкина «Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.») // История СССР. – 1986. – № 2. – С. 140–146; Его же. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса // Вопросы истории. – 1992. – № 4–5.

[32] *Толочко О.П.* Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 29.

[33] Там само. – С. 39.

[34] *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 5.

[35] *Алешковский М.Х.* Социальные основы формирования территории Новгорода IX–XV вв. // Советская археология. – 1979. – № 3. – С. 104, 109; *Янин В.Л.* Новгородская феодальная вотчина. – М., 1982. – С. 213; *Кизилов Ю.А.* Земли и княжества Северо-Восточной Руси в период феодальной раздробленности XII–XV вв. – Ульяновск, 1982. – С. 9.

[36] *Войтович Л.* Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. – Львів, 30–31 березня 2001 р. Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – С. 195–210.

[37] *Poppe A.* O tytule wielkoksiązęcym na Rusi // Przegląd Historyczny. – 1984. – № 45. – Z. 3. – S. 423–439.

[38] *Рыбаков Б.А.* Первые века русской истории. – М., 1964. – С. 147.

[39] *Войтович Л.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Т. 1. Пам'яті І.К. Свєшнікова (1915–1995). – Львів, 1998. – С. 286–294.

[40] Zbior praw Litewskich od r. 1389 do r. 1529 / Przez A.F. Działyńskiego. – Poznań, 1841. – S. 58-66.

Валентина Матях

Україна в XVII–XVIII ст.: вузлові проблеми та пріоритети наукового студіювання

Спрямованість історичної науки на всебічне і об'єктивне дослідження суспільного розвитку, утвердження погляду на історичний процес як єдність протиріч і закономірностей, вочевидь, передбачає необхідність виокремлення із загального цілого окремих подій чи періодів так званої «високовольтної напруги»[1], цих своєрідних цеглин, без деталізованого вивчення яких унеможливлюється відтворення синтезної панорами існування людської цивілізації, розуміння рушійних механізмів її еволюції.

В другій половині XX ст. характерним для європейської історіографії стає звернення посиленої уваги на XVII ст. як визначальну фазу на шляху зміни цивілізаційних якостей[2]. Водночас підкреслюється, що характеристична сутність цієї фази, як і ті інновації, які вона внесла в історичний процес, ще потребують свого наукового вивчення[3]. Узагальнююча характеристика XVII ст. «як більш-менш єдиного і цілісного періоду європейської історії»[4] в історичних студіях зводиться до кризових явищ в соціально-економічній сфері, «синхронного» сплеску соціальних рухів, наслідком чого є створення «загальноєвропейської революційної ситуації»[5], формування державних утворень нового часу, ґрунтованих на засадах політичної централізації, – в суспільно-політичній сфері, кардинальних змін на духовно-культурному рівні. Головне ж, на думку М.А. Барга, полягає в тому, що XVII ст. стало своєрідним «водоподілом між двома всесвітньо-історичними етапами – середньовіччям і новим часом»[6]. З погляду ж Ю.А. Геровського, «весь період XVII ст. можна розглядати як епоху політичних коливань і характерної відсутності стабільності»[7]. Від себе додамо: всі зазначені вище тенденції на оминули й Україну, геополітичне становище якої однозначно дозволяє трактувати її як країну центрально-східного регіону Європейського континенту. Однак, на відміну від більшості європейських країн, де відмінності XVII ст. від наступного, XVIII, є досить явними, на українських теренах, в силу особливості внутрішньої суспільно-політичної ситуації, започатковані у другій половині XVII ст. процеси знаходять своє логічне продовження і завершення у столітті наступному.

Погляд на історію Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. як на один із найцікавіших епізодів всесвітньої історії

утвердився в українській історичній думці ще наприкінці XIX ст.[8] Присутність же порівняльного контексту в дослідженні української історії ранньомодерної доби перетворюється на характерну рису новітньої вітчизняної історіографії. Саме тому вважаємо за доцільне звернути увагу на вузлові проблеми, які існують в дослідженні національного історичного процесу XVII–XVIII ст., та накреслити можливі варіанти й спрямування подальших наукових пошуків.

Абстрагуючись від загальноєвропейської специфіки періоду XVII ст. на конкретно-історичний грунт України, зазначимо, що саме на цьому хронологічному відрізку часу в перебігу національного історичного процесу відбувалися зміни дійсно масштабного характеру, які кардинальним чином позначилися не лише на всіх життєзабезпечуючих сферах тогочасного існування української спільноти, але й багато в чому визначили її долю в майбутньому. Зокрема, саме в цей час в національній свідомості українців міцно вкорінюються такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на труд та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що обумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин й дозволило Україні впродовж досить короткого проміжку часу не лише продемонструвати світові своє «пан'європейське покликання», а й прилучитися, через утворений тут «культ свободи», до «універсального фонду Європи»[9].

Разом з тим, цілий аспект проблем національної історії зазначеної доби в силу об'єктивних і суб'єктивних причин протягом досить тривалого часу в вітчизняній науці досліджувався лише фрагментарно. Інші зазнали значних деформацій у трактуванні. Вивчення ж окремих в умовах тоталітарної системи взагалі унеможливлювалося через перепони ідеологічного характеру. Лише на зламі 80–90-х рр. ситуація в українській історіографії зазнала докорінних змін. Звільнення наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур, творчої лабораторії історика – від заскорузлих історіографічних штампів і випрацьованих в кабінетах ЦК методологічних схем і концепцій, можливість вільного оперування недоступним раніше масивом архівних джерел фактично співпали у часі з становленням в українській історіографії нової державницької школи, грунтованої на традиціях попередників та творчому переосмисленні і привнесенні на національний грунт досягнень світової історичної думки.

Не випадково нова історико-історіографічна ситуація, що склалася в Україні після проголошення у 1991 р. Акту про державну незалежність, насамперед позитивно відбилася на проблематиці, пов'язаній із дослідженням епохальної події в житті українського народу на зламі

середньовіччя і нового часу, в якій сфокусувалися як причини, так і наслідки всіх суспільно-політичних процесів і акцій XVII–XVIII ст., а саме – Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Грунт для цього певною мірою було підготовлено вже в 80-х рр. XX ст., коли представникам молодшої генерації українських істориків вдалося зробити прорив в усталених на попередньому часі традиціях щодо добору дослідницьких тем, зокрема, звернутися до розгляду соціальних аспектів світогляду селянства й козацької голоти та трансформації у ньому уявлення про суспільний устрій України[10], вперше в українській історичній науці порушити питання про необхідність дослідження впливу подій воєнного часу на формування соціальної свідомості української людності[11], проблем українського державо- та націотворення[12].

Справжнім же переломом в дослідженні подій середини XVII ст., на цей раз на теоретичному рівні, стала поява у 1992 р. нової концепції Національно-визвольної війни[13], а згодом (друга половина 90-х рр.) – Української національної революції XVII ст.[14]. Тим самим вдалося не лише рішуче подолати нав'язаний українській історичній науці в 50-х – середині 80-х рр. стереотип щодо оцінки сутності та основаного змісту політичних подій 1648–1676 рр., а й аргументовано довести, що основний зміст тогочасної визвольної епопеї не міг бути зведений до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією», оскільки нею фактично було «започатковано нову епоху в боротьбі українського народу за незалежність і створення самостійної держави»[15]. Хоча в результаті Української революції і не вдалось створити незалежну державу «в етнічних межах України», частина такого національного утворення «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.» а сформована у ході революційних подій національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»[16], «потужнім імпульсом для розвитку здеформованої і придавленої національної свідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави»[17]. Таким чином, в 90-х рр. було переглянуто сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Національно-визвольної війни в українській та європейській історії, а саму її класифіковано як Українську революцію. Водночас з'явився ряд наукових праць, в яких було здійснено спроби переглянути деякі, здавалося б, вже добре вивчені епізоди та події в історії Хмельниччини та віднайти в ній чимало незаповнених лакун.

Однак зауважимо, що ставлення науковців до цієї проблеми продовжує залишатися досить неоднозначним і не завжди адекватним тогочасним реаліям. Чималу роль у цьому відіграють ті концептуальні засади, з яких той чи інший дослідник підходить до загальної оцінки доби XVII–XVIII ст. та місця і значення у ній подій 1648–1676 рр. Так,

якщо вчені, які належать до сучасної академічної державницької школи, оцінюють Національно-визвольну війну як епохальний за своїми політичними, соціальними, економічними та етнокультурними результатами період української історії, який водночас став своєрідним рубіконом у витворенні новаційних позитивних стереотипів та вкоріненні їх у свідомість українського суспільства (йдеться про ідею української державності, ідею соборності Української держави, ідею спадковості гетьманської влади тощо[18]), то представниками інших наукових течій, зокрема, так званого українського постмодернізму, які досить скептично сприймають історичну ретроспекцію національної державотворчості, а також потенційні можливості вітчизняних дослідників пізнати та відтворити адекватно історичним реаліям український цивілізаційний процес[19], демонструється явна тенденція до сприйняття Хмельниччини як страшної трагедії для українського народу та його сусідів, що за своїми масштабами не переросла рамок звичайного козацького повстання, щоправда, наймасштабнішого, яке «на багато століть уперед, якщо не донині визначило національний ідеал, довкола якого невдовзі вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культури, – постать героя-козака, символічного борця «за волю України»[20], і тим самим перетворилося на підґрунтя як націоналістичної, так і марксистсько-ленінської історіографії для створення відповідного ідеологічного міфу, успадкованого (за твердженням прихильників цієї концепції) «сучасним історіописанням»[21]. Подібна точка зору накладає відповідний карб і на сприйняття її прибічниками психологічного аспекту Визвольної війни як епохи «бездомности духу»[22].

Все це доводить, що в царині дослідження центральної (не лише в національному, а й в масштабі загальноєвропейському) проблеми з суспільно-політичної історії України XVII–XVIII ст. на найближчу перспективу можливості для наукового студіювання практично не обмежені. Адже свого нагального розв'язання потребують такі питання, як національно-соціальний склад учасників національно-визвольних рухів на різних етапах революції; співвідношення між соціальними і національно-визвольними вимогами в програмах її лідерів; конфесійний фактор в його співвідношенні з іншими рушійними факторами визвольної епопеї XVII ст.; рівень тогочасної національної самосвідомості та політичної культури українського соціуму; вплив Національної революції на економічну і культурну сфери; негативи, викликані революційними подіями середини XVII ст. в господарській та демографічній сферах; нарешті, місце Української національної революції в загально-європейській революційній ситуації XVII–XVIII ст. тощо.

Перегляд основного сенсу національно-визвольних змагань українців в середині XVII ст. як боротьби за створення незалежної національної держави дав поштовх для активізації досліджень в галузі

українського державотворення. Головним результатом напрацювань сучасної генерації українських істориків-державників стало утвердження на початок XXI ст., в якості історіографічно визнаного, факту існування на етнічноукраїнських теренах в другій половині XVII–XVIII ст. Української козацької держави.

Насамперед зупинимося на питанні спадкоємності в дослідженні національного державотворчого процесу. Зазначимо, що постановка такого питання є цілком закономірною. Адже не менш давньою, ніж сама традиція української державотворчості, є традиція її наукового вивчення. Інтерес дослідників до розробки проблематики національної державності в часи переходу від середньовіччя до нового часу навряд чи можна вважати випадковим. Адже, за усталеною на сьогодні тезою, саме в XVII–XVIII ст. було покладено «край старим формам» в державотворчості українського етносу, відбулося глибоке національно-соціальне перетворення самих основ української державности»[23].

За специфікою перебігу процесу державного будівництва в Україні у другій половині XVII–XVIII ст. в національній історіографії традиційно виділяються два комплекси проблем. По-перше, це держава Б. Хмельницького як самостійна незалежна одиниця з повним обсягом повноважень як у сфері внутрішнього управління, так і зовнішньополітичної суб'єктності, і, по-друге, державотворчий процес в Україні, починаючи від смерті великого гетьмана і до кінця XVIII ст., в усіх його складностях і модифікаціях. Такий хронологічний поділ пояснюється насамперед тим величезним значенням, яке відіграла епоха Хмельницького як в історичній долі українського народу загалом, так і, зокрема, в справі становлення незалежної Української держави. Саме з цих причин тема Хмельниччини постійно перебувала і перебуває у фокусі наукових інтересів істориків, юристів, соціологів, політологів другої половини XIX–XX ст. Через призму її, власне, сприймалася і сприймається вся історія України XVII–XVIII ст.

Наявний на сьогодні історіографічний доробок дає підстави стверджувати, що перебіг державотворчого процесу за наступників Б. Хмельницького не був рівномірним. Однак окремі сплески державотворчої активності не змінювали його в цілому затухаючого характеру, що обумовлювалося, за оцінками фахівців, комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, не останню роль серед яких відігравала поступова втрата козацькою верствою своїх репрезентативних державницьких функцій в результаті її внутрішньої диференціації. Козацька старшина в боротьбі за зрівняння в правах з російським дворянством в більшості своїй поступово позбувається автономістичних настроїв, так і не виробивши із себе міцної національної державотворчої еліти.

В цілому вся тематика з проблеми української державотворчості XVII–XVIII ст. сфокусована у двох площинах. По-перше, це політико-адміністративний устрій Української держави та становлення і

розвиток її державно-правних інституцій. Центральним при цьому виступає питання про правові підвалини існування в українських землях самостійного державного організму. Іншим важливим аспектом, який постійно перебував у фокусі дослідницьких інтересів, починаючи з кінця 50-х рр. XIX ст., є дослідження проявів державного будівництва в Україні-Гетьманщині в контексті її тогочасної політичної історії.

Що слід розуміти під дефініцією «держава», як протікав процес еволюції державної ідеї в українських землях, якими були соціальний зміст та форми її практичного втілення, які верстви українського суспільства презентували цю ідею, взагалі, якими показниками слід характеризувати власну національну державну одиницю – до розв'язання цих та інших питань протягом кількох десятиліть зверталися науковці як в загальних працях з історії України-Гетьманщини, так і в спеціальних, досить численних, розвідках з конкретної проблематики історії державного будівництва в XVII–XVIII ст. Незважаючи на появу грунтовних, належно аргументованих досліджень, багато проблем з історії українського державотворення означеного часу мають, як і раніше, дискусійний характер (йдеться про республіканську чи монархічну концепції державного устрою Гетьманщини; наявність державотворчих планів у Б. Хмельницького на початку Національно-визвольної війни; хронологічні межі визнання Української держави як повноправного суб'єкта міжнародного права; місце і сутність українсько-московського договору 1654 р. в державотворчому процесі; ряд питань адміністративно-територіального устрою; наявність власної української монети за часів Б. Хмельницького та П.Дорошенка тощо). Не існує не тільки комплексного дослідження з історії українського державотворення, але й потребують спеціальних монографічних розробок такі питання, як політико-суспільний устрій Української держави в його генезі; формування державницьких теорій в українській суспільно-політичній думці; взаємозв'язок державного ладу та соціальної й економічної політики уряду; державна політика в галузі культурного будівництва; з'ясування політичної структури українського суспільства; погляд на українську державу крізь призму геополітичних інтересів країн Центральної і Східної Європи, могутніх держав Заходу тощо.

Варто також з'ясувати роль людського фактору в державотворчому процесі; прослідкувати, наскільки чіткими були державотворчі концепції українських гетьманів як носіїв найвищої державної влади в країні; дослідити державно-територіальний устрій України-Гетьманщини та її народонаселення. Визріла необхідність комплексно дослідити українські державні інституції в їх самобутності, еволюції та взаємовпливах, а також виявити їх тотожності чи відмінності з державними установами та структурами інших європейських країн; розглянути фактори, що сприяли інтенсивності державного будівництва в середині XVII ст. і призвели до його повного затухання

лише протягом кількох наступних десятиліть, нарешті, виявити місце та з'ясувати роль українського державотворення й українського державного організму в цивілізаційній системі та суспільно-політичних структурах Європейського континенту, що можливе через порівняльний аналіз національного і загальноєвропейського досвіду державного будівництва та державотворчих теорій. На черзі також підведення під проблему належного фундаменту шляхом створення синтезного історіографічного курсу з проблеми дослідження історії українського державотворення XVII–XVIII ст.

Важливою науковою проблемою, найтіснішим чином пов'язаною з українським державотворенням другої половини XVII–XVIII ст., на новітньому історіографічному відрізку (як і за попередніх періодів) залишається проблема українсько-російських відносин, коріння перманентної актуалізації якої знаходяться як у площині суто академічного інтересу, так і прикладного застосування в поточній міждержавній практиці[24].

На зламі 80–90-х рр. минулого століття започатковується нова якість як в дослідженні політичних подій в Україні, пов'язаних з січневою радою в Переяславі та лютнево-березневими переговорами урядів Богдана Хмельницького й Олексія Михайловича, так і цілого комплексу українсько-російських відносин постпереяславської доби. У зв'язку із актуалізацією дослідження суспільно-політичного розвитку ранньомодерної Української держави перед істориками відкрилися нові перспективи щодо з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактору в українському державотворчому процесі другої половини XVII–XVIII ст.; переходу від доведення «месіанської» ролі Російської держави щодо національних меншин, зокрема, українців, на позиції розгляду характеру цих взаємовідносин в контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинення українських земель, грунтованої на «концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів», патрімоніального права московських володарів на всі «Руські землі»[25].

Прикметно, що у своїх студіях представники новітньої української історіографії намагаються не лише простежити магістральну лінію розвитку стосунків між Україною і Росією у другій половині XVII–XVIII ст., а й осягнути їх суть, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах. Так, з'ясовуючи місце московського напряму у політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо.

В цілому друга половина XVII – початок XVIII ст. оцінюються в сучасній українській історіографії як «суперечливий і неоднозначний етап в історії українсько-російських відносин», на якому, принаймні, до середини 1700 р., Українська козацька держава виступала де юре як повноправний партнер свого північного сусіда. Однак, через концептуальні розбіжності урядів обох держав у поглядах на перспективи і характер українсько-російського союзу, стосунки між обома країнами від самого початку набули суперечливого, а підчас і конфронтаційного характеру. З першої ж декади XVIII ст., на переконання українських істориків, в українському питанні російський царат дотримується відверто інкорпораційної лінії поведінки, спрямованої на повну ліквідацію української автономії.

Що ж стосується безпосередньо українсько-російського договору 1654 р., варто наголосити, що вже 1995 р. в ході роботи науково-теоретичного семінару були апробовані нові підходи до розв'язання цієї наукової проблеми. Зокрема, учасники форуму розглянули комплекс питань, пов'язаних з дослідженням причин укладення цієї угоди, а також найближчих та більш віддалених наслідків даної міжнародної акції уряду Б.Хмельницького для розвитку української державності. При цьому підкреслювалася необхідність зосередження уваги на спеціальній розробці «комплексу проблем, що характеризують хід реалізації досягнутих обома сторонами домовленостей», переосмислення значення січневої Переяславської ради для українського державотворення, реакції на неї тогочасного українського суспільства; вироблення комплексних підходів до з'ясування характеру обумовленого договірними статтями союзу між Українською і Російською державами, «перспектив розвитку України як незалежної держави у наступні після 1654 р. десятиліття і століття»[26].

Варто підкреслити, що останнім часом намітилася чітка тенденція до розмежування двох штучно споріднених на попередніх етапах понять – лютнево-березневих переговорів 1654 р. між українською і російською сторонами як історично утворених реалій, репрезентованих на найвищому міждержавному рівні, та політичного міфу про Переяслав 1654 р., нав'язаного Україні ззовні з метою формування певних суспільних настроїв. Зокрема, цілком обгрунтовано ці тези було оприлюднено під час роботи «круглого столу» на тему «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія» (грудень 2003 р.), який було організовано і проведено Інститутом історії України НАН України. Разом з тим, багатовікова живучість цього міфу в якості засобу для маніпулювання суспільною свідомістю вже сама по собі становить цікаву для наукового студіювання проблему.

Наявний на сьогодні в новітній українській історіографії доробок в царині дослідження українсько-російських міждержавних відносин в їх хронологічній протяжності дозволяє стверджувати, що пріоритет

тут, як і на попередніх етапах, впевнено перебрали на себе стосунки політичні. Разом з тим, важливим фактором, що суттєво впливає на загальний характер співіснування будь-яких сусідніх народів, є взаємодія етнокультурна, взаємодія духовна. Саме тому, очевидно, цей фактор визнають сучасні вчені за головний в процесі денаціоналізації української еліти на зламі середньовіччя та нового часу та поступової втрати нею державотворчої потенції[27]. Саме тому, очевидно, не випадковим, а цілком закономірним виглядає той факт, що в міфотворчості спочатку імперських, а згодом радянських ідеологів поряд з міфом про Переяслав 1654 р. з незначним розривом у часі утверджується ще один міф – про зверхність «передової» російської культури над культурою українською, яка відповідно вдягається у шата провінційності, хуторянськості.

Для вкорінення цього міфу у суспільну свідомість з не меншою затятістю, ніж стосовно міфу Переяславського, задіюються всі ланки державної ідеологічної машини (будь-то царської Росії до 1917 р. чи Союзу Радянських Соціалістичних Республік з року 1922). В цьому добре налагодженому механізмі не почутими залишалися поодинокі спроби відтворення історичної правди. Повторюємо: як в галузі політичній, так і в галузі культурній.

Тим часом, історичні реалії промовляють самі за себе. І якщо в сфері політичній українським історикам останнім часом вдалося суттєво поглибити чи взагалі переглянути чимало питань, зокрема, з історії розвитку українсько-російських відносин доби існування Української козацької держави, то в справі дослідження тогочасних культурно-духовних взаємовпливів на сьогодні ще зроблено надзвичайно мало.

Ставлячи за мету привернути увагу до важливої історіографічної лакуни, яка потребує свого нагального заповнення, зробимо наголос лише на найголовніших, з нашої точки зору, моментах. Думаємо, сьогодні не викликає сумніву, що духовно-культурний розвиток двох сусідніх народів слов'янського світу – українського та російського за доби середньовіччя – ранньомодерного часу відбувався у відмінних системах координат – потужного впливу західної європейської цивілізації та самобутності хліборобської культури степу на етнічноукраїнських теренах й яскраво вираженого тяжіння до азіатських взірців культурно-духовного життя Московії. Як результат – вже на середину XVII ст., тобто добу Української національної революції, Україна, на відміну від свого північного сусіда, жила повнокровним, досить розвиненим інтелектуальним життям. Життям самобутнім, проте чітко зорієнтованим на європейський культурно-духовний простір. Це спостерігалося у всіх без винятку галузях – науково-освітній, архітектурно-мистецькій, музично-театральній, літературній, сфері матеріальної, нарешті – політичної культури. Причому, у розвитку всіх без винятку культурно-духовних формовиявів, які з середини XVII ст. спрямовувалися на утвердження національної самобутності

та національної самоідентичності, вирішальну роль відігравав саме український елемент[28]. Натомість, особливо з початку XVIII ст., на російських кресах в культурно-духовній сфері спостерігаються дещо інші процеси, а саме формується, а на середину XVIII ст. набуває свого утвердження культура імперська, грунтована не на російському, а на іноземному інтелекті. Саме відносно неї правомірно застосовувати крилате визначення «золотий вік» Катерини II. І ні про яку російську культуру при цьому не йдеться, адже остання зазнає на собі впливу тих самих складових невблаганного процесу нівелювання на державному рівні специфічних національних культурних особливостей народів, що становлять населення Російської імперії. Їх формовияви, аналогічно до культур інших національностей, зберігаються лише на рівні народної культури, культури т. зв. «глибинки».

Наскільки позначилися ці явища на асиміляції українського культурно-духовного процесу в загальноімперський, наскільки значним був вплив українського інтелекту на культурний розвой Російської імперії, наскільки українська інтелектуальна діаспора в Москві та Петербурзі впливала на урядову політику в культурній сфері – питання, які слід розв'язувати. Адже час переконав, що, незважаючи на всі спроби розтворити українську культуру в загальноімперській, повного розмивання першої так і не відбулося. І якщо на кінець XVIII ст. Україна втрачає свою політичну незалежність, то зберігає самобутність культурну, хай завуальовану, на певний час затишену, уповільнену у своєму розвитку. Але вже початок XIX ст. засвідчує її потужну потенцію, яка незабаром реалізується в українському національному відродженні.

І вже по-справжньому terra incognita залишається сфера стосунків господарських, стосунків економічних. Без перебільшення можна стверджувати: на сьогодні в українській історичній науці фактично втрачено цілу історіографічну традицію дослідження соціально-економічних процесів, започатковану із становленням історіографії як науки і розвинену (щоправда, із значними деформаціями – слідством все тієї ж ідеологічної міфотворчості) за радянських часів. Тим не менше, вже в кінці XIX – на початку XX ст. українськими науковцями було зроблено ряд цікавих спостережень стосовно специфіки і самобутності розвитку економіки Української козацької держави та тих негативних явищ, які породила в цій сфері економічна політика російського царату, спрямована, особливо від початків реформаторської діяльності Петра I, на підрив і поступове нівелювання національної української соціально-економічної моделі, витвореної у роки революції й зорієнтованої на західноєвропейські господарсько-економічні системи нового часу. Звернення уваги на студіювання в царині українсько-російських соціально-економічних стосунків постпереяславської доби з позицій сучасного історіописання може дати цікаві і надзвичайно повчальні результати.

Що ж стосується зрізу політичного, на сьогодні найбільш розробленого, то й тут на найближче майбутнє у дослідників перспективи дуже широкі. Адже на сьогодні вироблено лише головний напрям у вивченні українсько-російських політичних і дипломатичних відносин, лише започатковано підходи до з'ясування ролі російського фактора в руйнації української державності та засад суспільного устрою, робляться лише перші кроки щодо визначення його місця в дезорганізації суспільно-політичного життя на ментально-свідомісному рівні, в першу чергу – свідомості політичної. У зв'язку з цим актуалізується необхідність наукової розробки такого важливого аспекту українсько-російських відносин, як формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина і навпаки – оформлення образу росіянина в уявленні українського народу. На порядок денний виступають проблеми співставлення політичних культур двох сусідніх народів; притаманних їм особливостей національних характерів, суспільно-політичних цінностей. В той же час не варто забувати, що усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей українського суспільства під час перебування України під протекцією Російської держави навряд чи можливе без врахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян.

При структуралізації українсько-російських відносин не варто обмежуватися лише реконструкцією їх на міжнародному, державному та елітарному рівнях. Не менш важливо з'ясувати перебіг їхньої взаємодії на рівні обивательському, рівні повсякденного буття пересічного українця та росіянина.

Останнє зауваження. До сьогодні майже в усіх дослідженнях характер та направленість розвитку українсько-російських відносин розглядаються переважно в координатах їх впливу на суспільно-політичну еволюцію України. Але не менш важливим і цікавим було б подивитися на проблему в призмі тих трансформацій, що відбувалися під їх дією у внутрішньому житті та формуванні зовнішньополітичних прожектів країни-протектора; в іхній екстраполяції на європейський цивілізаційний процес.

Значною популярністю у науковців різних поколінь користувалася і продовжує користуватися проблематика, пов'язана із дослідженням національно-визвольних змагань українців постреволюційної доби, зокрема, могутнього гайдамацького руху XVIII ст., в якому, особливо у виступі 1768–1769 рр., чітко простежуються традиції, започатковані Національно-визвольною війною середини XVII ст. Однак досить питомий у кількісному відношенні доробок, на жаль, не засвідчує достатню ступінь наукової розробки цієї проблеми. Навпаки, підкреслював Ф.П. Шевченко, праці з історії гайдамаччини, зокрема, Коліївщини, як ні з жодної іншої тематики, містять «багато спірних, а то й невірних тверджень і концепцій»[29]. На думку Г.Ю. Храбана, «ще й досі не зжиті численні хибні уявлення про ті або інші аспекти діяльності

повстанців, не виправлені ті або інші фактичні помилки...»[30]. Головну причину такого стану автор вбачав у недостатньому використанні наявної (зазначимо, досить грунтовної) джерельної бази[31]. На потребі переосмислення багатьох головних аспектів проблеми неодноразово наголошує у своїх працях В.А. Смолій[32]. Зокрема, на його погляд, свого перегляду потребують існуючі тези про причини вибуху Коліївщини, її суспільно-політичні передумови, питання про характер та типологізацію подій 1768–1769 рр. в Правобережній Україні, ставлення до них Росії, «так званий "возз'єднавчий рух"», який тривав у Правобережжі протягом XVIII ст., та ряд інших аспектів проблеми[33].

Зазначимо, що до останнього часу залишається недостатньо з'ясованим походження самої назви визвольної акції 1768–1769 рр., як до речі, й терміну «гайдамаччина». Постає потреба й перегляду поширеної в історіографії версії про досить примітивне озброєння повстанців, тим більше, що данні джерел містять щодо цього дещо іншу інформацію. Безперечно, цікавим уявляється з'ясування не тільки соціального та кількісного складу загонів повстанців, але й рівня їхньої соціальної свідомості. Істотні розбіжності спостерігаються й в оцінках ролі православного фактору у розвитку гайдамацького руху. Наявність в історіографії попереднього часу полярних точок зору та відсутність новітніх наукових розробок наводить на думку про доцільність детального вивчення цих питань.

Важливою ланкою дослідження історії Коліївщини виступає розгляд того резонансу, який викликав цей рух в урядових колах Росії. Не менш цікавим аспектом виступає сприйняття дослідниками значення виступів гайдамаків як, зокрема, в історії України, так і в загальноєвропейському процесі. Поза увагою науковців залишилися такі питання, як вплив подій 1768–1769 рр. на російсько-турецькі відносини кінця XVIII ст., стратегічне місце Умані в планах повстанців, реакція урядових кіл європейських країн на внутріукраїнську ситуацію в період розмаху Коліївщини тощо. Безперечно одне – сьогодні немає жодних підстав підводити риску під вивчення важливої наукової проблеми, яка цілком може сподіватися на нових дослідників.

Останнім часом у фокусі дослідницьких інтересів все частіше опиняється проблематика, пов'язана із вивченням історичного зрізу ментальності та процесів формування суспільної свідомості українського соціуму, зокрема, на етапі існування Української козацької держави. Висунення цієї проблеми в пріоритетний ряд для комплексної реставрації перебігу історичного процесу в Україні з усією очевидністю ставить сучасних істориків перед необхідністю наукової розробки такого важливого її зрізу, як система ціннісних орієнтацій в її соціально-історичній значущості. Визначення категорії цінностей як «орієнтації знань, інтересів і переваг різних суспільних груп і особистостей», а в подальшому і «як засобу виявлення соціальних зв'язків і функціонування соціальних інститутів»[34], дозволяє, зокрема,

застосувати відпрацьовані в аксіології методики в працях, спрямованих на вивчення історії культури, науки, суспільної свідомості, соціальних відносин тощо[35].

Разом з тим, специфіка дослідження ціннісних орієнтацій, що побутували за певної історичної доби, насамперед полягає в тому, що історик має справу не з матеріальним свідченням розвитку суспільства, а з абстрактними константами його духовності. Приступаючи до подібних досліджень, він повинен насамперед узагальнити накопичений в світовій історіографії досвід дослідження суспільної свідомості і духовної культури етносів та націй, тобто, тих галузей, в яких більшою чи меншою мірою присутній зріз тематики, пов'язаної з механізмом та структурним аналізом системи цінностей українського суспільства переломної між середньовіччям і новим часом доби; ув'язати установки, ідеї, переконання, моральні та етичні норми поведінки індивіда з загальною канвою його історичного буття, враховуючи при цьому всю сукупність економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

У цьому генетичному зв'язку на окремих стадіях історії визначальними можуть виступати різні, інколи діаметрально протилежні групи або окремі чинники, що зумовлюється як спільними характеристичними показниками перебігу історичного процесу в певний проміжок часу, так і особливостями його виявів в окремо взятих країнах, в залежності від їхнього суспільного устрою, географічних та кліматичних умов тощо.

Так, якщо кардинальна зміна ціннісних орієнтацій в Європі у першій половині XVII ст. була спричинена насамперед індустріалізацією економічної сфери і відповідно обумовленими цим зрушеннями у політичній системі[36], то вирішальним фактором зміни системи цінностей в Україні в тому ж таки столітті виступила Національно-визвольна війна українського народу, що спричинила не тільки до якісного вибуху у політичній та соціально-економічній сферах, але й докорінно змінила весь психологічний фон доби. Іншим прикладом того, як переорієнтація ціннісних показників може слугувати першопричиною негативних змін у соціополітичному житті суспільства, виступають події періоду так званої «Руїни», коли домінанта цінностей у психології української еліти переважила на користь деструктивних, відцентрових орієнтацій. Аналогічні причини зумовили пізніше, вже у кінці XVIII ст., перемогу російського абсолютизму, з його набором цінностей охлократичного характеру, над традиційним українським козацьким демократизмом, що в політичній сфері призвело до знищення української державності, а в соціальній обумовило виникнення проблеми старшинського нобілітету.

Висунення ціннісних орієнтацій українського суспільства в спеціальний об'єкт історичного дослідження відкриває перед науковцями широке поле діяльності. Перш за все, очевидно, необхідно окреслити

коло орієнтирів, притаманних саме українському суспільству на певних етпах його історичного існування, і провести порівняльний аналіз із загальнолюдською системою цінностей; з'ясувати причини, згідно яких ті чи інші складові цієї системи набували своєрідної інтерпретації на національному психологічному грунті.

Другим важливим завданням є визначення еволюції формування системи цінностей українського етносу в залежності від загального стану розвитку його свідомості та співвідношення чинників політичного, економічного, географічного характеру тощо. При цьому не слід забувати, що особливістю історичного буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в умовах наявності власного незалежного державного організму. Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали під економічну і політичну залежність від іноземних держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії чи Габсбурзької монархії, що не могло не накласти відповідного карбу і на ментально-свідомісну сферу та характер українців. Саме тому в культурно-психологічних впливах чужорідних ментально-світоглядних середовищ на самосвідомість української нації та ментальні орієнтації українського суспільства вбачаємо один із важливих напрямів вивчення соціальної психології українців. Зокрема, цей вплив виявився в проблемі культуртрегерства польської шляхти в українських землях, боротьбі конфесій у релігійній сфері, перемішенні західно- і східноєвропейських, а також східних та азіатських стилів в українській архітектурі, музиці, виникненні феномену Феофана Прокоповича з його еволюційним розвитком від православ'я через католицтво знову у лоно православної церкви, через служіння українській науці шляхом привнесення в неї модернізаційних теорій західноєвропейського Просвітництва до російського царедворця, вірного прибічника реформаційної діяльності царя Петра I; у відмові української старшини від боротьби за традиційні козацькі привілеї і шуканні нею прав російського дворянства та багатьох інших суперечностях культурного і політичного життя України в XVII–XVIII ст.

У зв' язку з цим цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному грунті ідей Реформації та Просвітництва, Протестантизму та інших течій духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу.

Важливо також виявити співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, що спрямовували установки й устремління його окремих соціальних груп, а також індивідів. В цьому контексті надзвичайної актуальності набуває з'ясування рівнів інтелектуального та духовного розвитку окремих станів, верств і соціальних прошарків українського суспільства, впливу на їх свідомість інтеграційних про-

цесів. При цьому слід пам'тати про ту роль, яку відіграють у формуванні соціальної психології «елітарні прошарки суспільства» як носії повної інформації про соціокультурну спадщину нації[37]. В українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. цю функцію надійно перебрали на себе представники заможних кіл козацтва – т. зв. козацька старшина та новонароджувана шляхта, які «були змушені, добровільно чи примусово, розділити роль політичного представника землі та захисника "малоросійських прав і вольностей" з українським гетьманом»[38].

Цінність як наукова категорія, характеристичною сутністю якої виступає класифікація значущості предметів і явищ об'єктивного світу для людини як соціального індивіда (а також певної суспільної спільноти) через їх екстраполяцію на сферу соціальних відносин, є однією із визначальних дефініцій соціальної історії. Згруповані в цілісні системи ціннісних орієнтацій, цінності обумовлюють вибірковість відношення людини до явищ матеріальної і духовної культури, зумовлюють соціально-політичні позиції окремих станів і суспільних груп, формують відносно усталений психологічний склад окремого соціуму, відповідний соціальний характер[39].

Якщо в цілому в українській історіографії дослідженість проблематики, пов'язаної з вивченням ціннісних орієнтацій середньовічного суспільства, перебуває сьогодні в зародковому стані, то дещо по-іншому виглядає справа з студіюванням другої частини проблеми, а саме – з вивченням суспільного устрою українських земель та його соціальної структури, а також взаємовідносин між її окремими соціальними прошарками і верствами, їх політичного становища в суспільстві, властивих їм устремлінь, соціальних рухів. Зокрема, тематика, пов'язана з дослідженням соціально-політичної структури українського суспільства, перебуває в полі зору вітчизняної історіографії, починаючи з середини позаминулого століття. Останнім часом помітно активізувалася увага до історії національних соціальних інститутів (зокрема, Української козацької держави XVII–XVIII ст.) як чинників соціально-політичних змін в ієрархії українського середньовічного суспільства, що пов'язується з актуальністю цієї проблематики для практики того національно-розбудовчого процесу, який переживає Україна після серпневих подій 1991 р. Однак не можна не погодитися й з тими дослідниками, що наполягають на необхідності звернення до вивчення соціально-політичної структури суспільства під кутом зору й соціально-історичної психології, а не лише цензових та юридичних ознак соціальної ієрархії. Безперечний сенс має і висловлене свого часу наполягання А.Я. Гуревича на поглибленому дослідженні як макро-, так і мікроструктури феодального суспільства[40]. Але при цьому слід враховувати й властиву цьому суспільству ступінь «колективного мислення», що можливе завдяки аналізу притаманних йому системи цінностей, уявлень та інших формовиявів

духовного життя. Тим більше, останнє актуалізується через те, що система ціннісних орієнтацій напряму пов'язана з таким його формовиявленням, як політична культура, для якої цінність виступає «головною мотиваційною базою»[41], на якій грунтується не лише сприйняття чи несприйняття індивідом чи суспільною спільнотою побутуючих на окремих проміжках часу політичних концепцій, але й певна лінія і спрямованість політичної поведінки[42].

Чи не найголовнішим компонентом колективного мислення у будь-якій суспільній структурі виступає категорія колективної свідомості та її невід'ємної складової – історичної свідомості, яка розцінюється окремими дослідниками як найвища духовна і етична цінність[43], що акумулює у собі «пануючі уявлення про світ і місце в ньому людини, про суспільство, що розглядається крізь призму простору і часу»[44].

Разом з тим, слід відзначити, що дослідження свідомісного рівня розвитку українського суспільства ранньомодерного часу практично не має традицій в історіографії. Подібні сюжети якщо і залучалися дослідниками, то лише в якості ілюстративного матеріалу для зображення та пояснення сутності конкретно-історичних перипетій доби.

Тим часом, в новітній історичній літературі висловлено різні точки зору щодо рівня національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст., хоча переважна більшість дослідників все ж таки сходиться на тому, що революція застала українське суспільство на стадії досить високого духовного розвитку, який в історіографії оцінюється як період національного піднесення[45]. Поява абсолютно нової якості в суспільній свідомості українців припадає на 1648–1676 рр. – добу Української національної революції. Отже, при дослідженні стрімких зрушень в тогочасному світосприйнятті завдання полягає насамперед в окресленні кола тих свідомісних рівнів і форм, зміни в яких ставали загальнонародним надбанням. При цьому перш за все необхідно акцентувати увагу на модифікаціях в політичному і соціальному свідомісних зрізах. По-друге, варто чітко означити сукупність тих чинників, які протягом лише кількох років обумовили якісні зрушення в світогляді українського суспільства.

Ступінь дослідженності політичної історії Гетьманщини дозволяє вже сьогодні поставити питання про міру впливу на суспільну свідомість тогочасних політичних та геополітичних факторів, з'ясувати, яким саме чином під їх дією відбувалася трансформація усталених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому.

Коригування суспільної свідомості українців під дією згаданих факторів у другій половині XVII–XVIII ст. перш за все позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології. В контексті вищеозначеного як першочергова на порядок денний виступає проблема еволюції в

умовах інкорпораційного наступу на Гетьманщину російського царату української національної ідеї, відношення до неї представників різних прошарків і станів тогочасного українського соціуму. В цілому, незважаючи на наявність ряду спеціальних досліджень як в вітчизняній історіографії, так і в західних українознавчих центрах[46], ця проблема залишає для науковців широке поле діяльності. Разом з тим, саме національна ідея посідає чітко визначене місце в структурі того чи іншого світогляду[47], виступає яскравим виразником національної самобутності та національної самоідентифікації. За визначенням політологів, суть її полягає у «визначенні мети існування етнічної спільноти», виробленні певної системи цінностей, в якій чітко диференціюється співвідношення національних і загальнолюдських «принципів і уявлень[48]. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. своєрідною домінантою в існуючій шкалі ціннісних орієнтацій в Україні стала національна державна ідея.

Незважаючи на те, що в кінці XX ст. українська історіографія фактично збагатилася новою концепцією українського державотворення на межі середньовіччя і нового часу (адже вперше у вітчизняній науці на ґрунтовній джерельній базі було не лише вичленено основні етапи зародження та прослідковано процеси розвитку в політичній культурі українців державної ідеї, але й визначено її місце в політичній свідомості нації, виявлено механізми її практичної реалізації[49]), ця проблема продовжує залишатися одним із пріоритетів наукового студіювання. Тісно переплітається із нею й комплекс питань політикокультурних орієнтацій української національної еліти. Потребує спеціального дослідження і питання про міру збалансованості в українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. республіканських і монархічних тенденцій. Сьогодні однозначної відповіді на нього історична наука не має.

Зауважимо, що досліджуючи суспільну свідомість українського соціуму XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кількох важливих моментів. По-перше, йдеться про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, рицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Яким чином всі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, яка набуває поширення в суспільстві з кінця XVII ст., – питання далеко не риторичне. Розв'язання його можливе лише за умови з'ясування провідних мотивів трансформації суспільної свідомості українців з урахуванням впливу на них як змате-ріалізованих, так і духовних, психологічних чинників.

Не останню роль при цьому відіграють і типологічні риси українського національного характеру. Проблема, наукове вивчення якої було започатковане М. Костомаровим, а пізніше продовжене Д. Чижевським,

В. Антоновичем, М. Грушевським, Т. Рильським та іншими науковцями другої половини XIX–XX ст., в контексті дослідження суспільної свідомості Гетьманщини та змін в ній під впливом зростаючого спрямування політичного курсу російського уряду на повну інтеграцію останньої до складу Російської держави набуває своєї актуалізації через можливість порівняння національних характерів двох сусідніх слов'янських народів, які формувалися у відмінних культурних та географічних середовищах. Водночас усвідомлення напрямів еволюції суспільної свідомості в період перебування України під протекцією російського царя навряд чи можливе без врахування особливостей національного самоусвідомлення українців та росіян. Зокрема, доречно нагадати, що український історик і публіцист М. Демкович-Добрянський як характерне для національної свідомості росіян виділив її багатоплощинність та територіальне розуміння нації. Натомість українська національна самосвідомість характеризується ним як одноплощина, а поняття нації в ній вже з другої половини XVI ст. ідентифікується з православ'ям[50].

Таким чином, ми переходимо ще до однієї проблеми, яку не можна скидати з рахунку. В роки Національної революції суттєвої детермінованості в суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного фактору, його значення в національно-визвольних рухах. На слабку розробленість цих питань вказував під час роботи Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річному ювілею Б. Хмельницького, московський дослідник Л.В. Заборовський. Сьогодні дещо спрощеним виглядають трактування повстання 1648 р. як «боротьби за віру», коли релігійні вимоги поступалися вимогам боротьби за стародавні козацькі вольності[51], або теза щодо своєрідного «альянсу релігії і нації» на першому етапі війни[52]. Значно більше наблизилися до розуміння ролі релігійного фактору в формуванні суспільної ідеології в роки Національної революції середини XVII ст. ті дослідники, які вбачають у тогочасному православ'ї «концентрований вираз самобутнього державного розвитку українського народу»[53], через призму вивчення якого переломлювався комплекс соціальних та національно-визвольних ідеалів і ідеологічних установок суспільства. Однак поступово, з часу постання Української держави, православ'я втрачає свою роль провідника національної самосвідомості. Після ж 1654 р. воно починає ототожнюватися у свідомості українців з імперськими ідеалами Російської держави[54]. Можливості ж для переосмислення ролі православ'я в національно-визвольних та державницьких змаганнях XVII–XVIII ст. сьогодні цілком реальні, до того ж мають під собою міцний документальний грунт.

Безперечно, ми далекі від того, щоб стверджувати, що вибудуваний нами ряд пріоритетів виключає можливість інших проблемних варіацій в дослідженні цивілізаційних процесів в Україні за доби раннього

нового часу. Без сумніву, ця проблематика значно ширша, як і значно розмаїтішими були тогочасні реалії. Зокрема, свою специфіку мали в XVII–XVIII ст. суспільно-політичні процеси на Правобережжі. І це також треба враховувати. В абсолютно відмінних умовах формувалася суспільно-політична ситуація в західноукраїнському регіоні, що є темою окремої розмови. Поряд із подіями загальнонаціонального значення йшов процес трансформацій і деформацій звичного укладу життя на побутовому рівні. Комплексних і вузькоспеціальних досліджень потребує духовно-культурна сфера. Цілий ряд проблем залишається невивченим у сфері економічній. Однак ми свідомо обмежувалися проблемами загальноукраїнського значення, проблемами найбільшої фокусативності, визначаючи їх як знакові для періоду XVII–XVIII ст., крізь які переломлюється більш вузька, конкретизована на менш масштабніших явищах, окремих подіях, персоналіях проблематика.

Успішне розв'язання накреслених завдань потребує врахування кількох вузлових моментів методологічного характеру. Йдеться насамперед про необхідність упорядкування понятійного апарату, яким повинен оперувати історик у своїх пошуках. Перш за все це стосується ключових дефініцій, адже в існуючій сьогодні науковій літературі спостерігається досить широкий діапазон їхнього прочитання. Іншим важливим моментом є визначення концептуальних засад, з яких історик підходить до вивчення тієї чи іншої конкретної проблеми, підведення під неї методологічної бази. Сьогодні ніхто не в праві нав'язувати історичній науці якусь одну методологію, одну точку бачення. Історик сьогодні може і повинен застосовувати будь-які методи і принципи наукового дослідження, вар'ірувати можливостями методик інших дисциплін соціогуманітарної сфери, працювати як на рівні позитивістської історіографії, так і на рівні емпіричному, створювати як дослідження комплексного, узагальнюючого характеру, так і заглиблюватися у розробку мікросюжетів. Лише за умови такої багатоваріативності дослідницьких пошуків розкриваються реальні можливості реконструкції минулого у всій його багатогранності та багатоаспектності.

[1] *Шевченко Ф.П.* Про суд історії // Укр. іст. журн. – 1967. – № 2. – С. 52.

[2] *Барг М.А.* Место XVII века в истории Европы // Вопросы истории. – 1985. – № 3. – С. 58–4; *Геровский Ю.А.* Центральная Европа в XVII веке и ее основные тенденции. – М., 1970; Mousnier K. Les XVIe et XVIIe siècles. Le progrès de la civilisation europèenne et le dèclin de l'Orieńt. – 5e ed. – Paris, 1967; The Secularisation of Society in the 17 Century. – М., 1970 та ін.

[3] *Барг М.А.* Место XVII века в истории Европы. – С. 58.

[4] Там же. – С. 60.

[5] Див.: *Поршнев Б.Ф.* Народные восстания во Франции перед Фрондой (1623–1648). – М.–Л., 1948.

[6] *Барг М.А.* Указ. соч. – С. 73.

[7] *Геровский Ю.А.* Центральная Европа в XVII веке... – С. 14.

[8] *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 242.

[9] *Граччоті С.* Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. – 1995. – № 3–4. – С. 147–148.

[10] *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой голытьбы // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 71–84.

[11] *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1985. – № 6; Його ж. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1986.

[12] *Гуржій О.І., Смолій В.А.* Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10; *Смолій В.А.* Українська козацька держава // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993; *Степанков В.С.* Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. – Хмельницький, 1990; *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991; та ін.

[13] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.

[14] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст. – К., 1999.

[15] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... – С. 3.

[16] Там само. – С. 87.

[17] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 314.

[18] *Смолій В.А.* Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1; Його ж. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5; *Степанков В.С.* Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992; *Верба І.В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). – К., 1991; *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648–1657) // Богдан Хмельницький та його доба (Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана). – К., 1996; Його ж. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – 4; та ін.

[19] Див., наприклад: *Дашкевич Я.* Постмодернізм та історична українська наука: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / Зб. статей. – К., 2000; *Терно С.* Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди // Історія в школах України. – 2003. – № 1, 2; та ін.

[20] *Яковенко Н.* Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність – 1995. – № 12. – С. 68.

[21] Там само. – С. 70.

[22] *Яковенко Н.* Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 70.

[23] *Новицький В.* Державне минуле України як предмет науки // Україна. – 1929. – № 9. – С. 17.

[24] Див.: *Смолій В.А.* Передмє слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 6.

[25] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція середини XVII ст. – С. 5–6.

[26] Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995. – С. 5.

[27] *Штогрин Д.* Концепція національної еліти в історіографії Дмитра Донцова // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 51–52.

[28] Див. наприклад: Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003.

[29] *Шевченко Ф.П.* Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні // Укр. іст. журн. – 1968. – № 9. – С. 11–23.

[30] *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). – К., 1989. – С. 4.

[31] Там само.

[32] *Смолій В.А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1769 р.: малодосліджені сторінки історії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 3. – Київ–Черкаси, 1993. – С. 3–12.

[33] *Смолій В.А.* Коліївщина 1768 р. ... – С. 3–12.

[34] Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 732.

[35] Там же.

[36] *Руденко В.Г.* Ціннісні орієнтації Богдана Хмельницького в боротьбі за самовизначення України // Гетьман Богдан Хмельницький і його доба: Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-літтю від дня народження великого гетьмана. – 24–25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 63.

[37] *Донченко О.* Концепція соціальної психіки суспільства. Стаття друга: соціальні стани та процеси // Філософська і соціальна думка. – 1994. – № 3–4. – С. 39.

[38] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. – С. 62.

[39] *Горячова А.И.* О взаимоотношении идеологии и общественной психологии // Вопросы философии. – 1963. – № 11. – С. 58–59; *Гуревич А.Я.* Некоторые аспекты изучения социальной истории (общественно-историческая психология) // Вопросы истории. – 1964. – № 10. – С. 52–53.

[40] Див.: *Гуревич А.Я.* Некоторые аспекты изучения социальной истории ... – С. 57–59.

[41] *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 12–13.

[42] Див.: Политическая культура населения Украины: результаты социологических исследований. – К., 1997. – С. 3.

[43] Див.: *Блок М.* Апология истории. – М., 1973. – С. 147; *Барг М.А.* Эпохи и идеи. Становление историзма. – М., 1987. – С. 11.

[44] *Барг М.А.* Указ. соч. – С. 3.

[45] Див., наприклад: Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. – 1992. – № 3; та ін.

[46] Див. наприклад: *Возняк М.* Українська національна ідея і державна думка (історично-філософічна стаття) // Громадська думка. – Львів, 1920. – № 37; *Донцов Д.* Українська державна думка і Європа. – Львів, 1918; Українська ідея: історичний нарис. – К., 1995; та ін.

[47] *Лук М.* Національна ідея в духовній культурі України середини XIX – початку XX століття (філософський аналіз) // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 245.

[48] Українська ідея: історичний нарис. – С. 3–4.

[49] Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – 367 с.

[50] *Демкович-Добрянський М.* Україна–Росія. – Львів–Краків–Париж, 1993. – С. 92–94.

[51] *Крип'якевич І.* П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 114.

[52] *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 71.

[53] *Саган О.Н.* Українське православ'я – концентрований вираз самобутнього державного і духовного розвитку українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукр. іст. читань). – К.–Черкаси, 1992. – С. 49–50.

[54] *Трофимчук О.* Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 2. – К., 1993. – С. 112.

Валерій Степанков

Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків

Серед політичної еліти молодої Української держави, що постала у полум'ї Національної революції 1648–1676 рр., Петро Дорошенко відіграв одну з провідних ролей. Складається враження, що доля навмисне обрала його, щоб у житті й діяльності однієї особи сфокусувати все найвеличніше і найтрагічніше епохи визвольних змагань українців. Йому довелося пережити як політичний тріумф (об'єднання у червні 1668 р. козацької України й проголошення себе її гетьманом), визнання і повагу з боку населення держави, так і повний крах результатів багаторічних зусиль, ненависть і прокляття обманутого у своїх сподіваннях козацтва й поспільства; пройти через принизливість капітуляції й почесного ув'язнення; прилучитися до життя бюрократичної верхівки Росії (виконуючи обов'язки в'ятського воєводи) й типового провінційного російського поміщика та врешті-решт померти на чужині, далеко від так палко любимої ним України.

Сповнена високих злетів і болісних невдач політична діяльність П.Дорошенка, драматичність приватного життя не могли залишитися поза увагою істориків, хоча, поправді кажучи, вона виявилася незрівнянно меншою, ніж цього заслуговує ця надзвичайно духовно сильна й щедро обдарована талантами особистість. Вперше зробив спробу з'ясувати його роль у бурхливих подіях третьої чверті XVII ст. анонімний автор «Історії Русів». В його зображенні гетьман виступає борцем за права і свободу українського народу, рішучим противником впровадження російських порядків у Лівобережжі. Не випадково приписує йому лист (1667 р.) до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького такого змісту: «Такий начальник у народі, який ти є, Іване, винен перед судом Божим і людським. Народ, який довірив тобі долю свою, пролив незмірну силу крови своєї, загубив також незліченних предків своїх і нащадків на побойовищі, ведучи довголітні війни з Поляками за вольність свою і свободу. Але яку він має тепер вольність і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру! Річні труди їхні і все, набуте потом їхнім, забирають у них Воєводи та пристави: суд же й розправа в їхніх руках. І що ж зостається нещасному народові? Тільки злидні, туга та стогін! Ви зі Старшинами своїми збагатилися

в Москві самими жінками, але й то за посаг їхній народ відплачує; і ти уподібнюєшся достеменно тому пастухові, який держить корову за роги, а інші її доять... Я ладен усе відступити на користь народу, навіть і саме життя своє, але покинути його в тяжкій неволі і думати мені нестерпно»[1].

А відтак, на думку автора, мета діяльності П. Дорошенка полягала в тому, щоб «визволити народ з кормиги Воєводської і зробивши йому тим велике добро, привернувши його на свій бік і стати Великим Гетьманом на всю Малоросію». Проте населення Лівобережжя гетьмана не підтримало, мислячи, що «хоче передати його під владу Полякам, з якими тримався він заодно. А народ про злуку з ними й чути не хотів»[2]. У принципі не сприймаючи його підданства Порті, автор різко критикував дії П. Дорошенка, спрямовані на збереження влади у 1669–1671 рр. На його думку, «гетьманство Дорошенкове і воїнство його не що інше було, як велика розбишацька ватага»[3].

Д. Бантиш-Каменський, котрий вперше «вдався до архівних студій і став використовувати матеріяли державних архівів»[4], у праці «Історія Малої Росії» оцінював внутрішню і зовнішню політику гетьманів не під кутом зору її відповідності інтересам України, а в світлі вірності російській державній ідеї, московському трону; ідеалізував політику царів щодо української держави. Чимало уваги приділив висвітленню діяльності П. Дорошенка, котрого зображував владолюбним, підступним, віроломним, діяльним. зухвалим і гоноровитим володарем Правобережного гетьманату, котрий прийшов до влади «на згубу Україні і шкоду Росії» й перетворився у »порушника загального спокою»[5]. Визнавав, що той виношував задум «про приєднання Малоросії під одну верховну владу». Але при цьому, не маючи «розуму й політики Богдана Хмельницького», протиставив собі «дві сильні союзні держави» – Росію й Річ Посполиту й зазнав невдачі[6]. В цілому дав таку характеристику гетьману і його правлінню: «Цей крамольний вождь полків задніпровських, хоробрий, владолюбний, але малодушний, нестатечний, впродовж дев'ятирічного володіння більшою частиною України закривавив свою країну кров'ю побратимів, шкідливий для Росії, страшний для Польщі, корисний одній Туреччині й то тимчасово, умів підчинити собі хана кримського...»[7].

Дуже суперечливо оцінив дії гетьмана М.Маркевич. З одного боку показує його хоробрим й далекоглядним полководцем, хитрим й розумним політиком, з другого – надзвичайно честолюбним і жорстоким: «...не жалів ні батьківщини, ні віри християнської задля користі і влади над Україною»[8]. Психологічно правдивіший образ П. Дорошенка витворив М. Александрович у праці «Андрусівський договір і П. Дорошенко». Слушно вважаючи, що гетьман намагався возз'єднати «Південну Росію» (козацьку Україну. – *Авт.*) й домогтися для неї незалежності, він зазначив: «Що стосується вдачі Дорошенка, то він був типовим українцем свого часу, коли громадянські війни

здеморалізували суспільство, а єзуїтське правило, що ціль виправдовує засоби, було загально прийняте... У вишуканні способів, в байдужості до проливу крови, в порушенні присяги й зобов'язань, в презирстві до людської особи, Дорошенко був рівний Брюховецькому, але значно перевищував його розумом, підприємчивістю, умінням вивернутись у найтяжчих обставинах, твердістю волі, послідовністю вчинків, політичним тактом і розумінням інтересів краю. Опріч того, в той час як Брюховецький, жертвуючи інтересами краю, дбав тільки про задоволення свого вузького егоїзму, кровожадности й користолюбства, Дорошенко, не менше за нього властолюбний, відмовлявся від усіх, особисто йому пропонованих користей, якщо вони не були згідні з інтересами України»[9].

Вперше на основі аналізу різноманітних джерел дослідив політичну діяльність П.Дорошенка видатний історик М.Костомаров, котрий у визвольних змаганнях українців кінця 40–70-х рр. XVII ст. спромігся побачити прагнення до «політичної самостійності України», а також появу ідеалу її «самобутнього незалежного існування»[10]. Поділяємо думку Д. Дорошенка, що в умовах, в яких довелося вченому творити, «трудно було дати більш прихильну оцінку й характеристику політики Дорошенка, ніж це зробив Костомаров»[11]. Зокрема, дослідник звернув увагу на той факт, що гетьман не хотів визнавати над Україною не лише московської, але й тим паче польської влади[12]. Як на переконання історика, у П. Дорошенка, «як і в багатьох тогочасних малоросіян, була одна задушевна думка – зробити Україну самобутньою державою»[13]. Будучи щиро відданим і завжди вірним «ідеї незалежності і самобутності своєї батьківщини», він намагався продовжити те, що «накреслено було Богданом Хмельницьким, невдало проводилося в життя Виговським»[14]. Враховуючи ворожість Московії й Польщі щодо національних устремлінь українців, П. Дорошенко вирішив прийняти протекцію султана, сподіваючись, що Туреччина «залишить Україну під її місцевим управлінням, не займаючи ні віри, ні звичаїв, задовольняючись лише певного роду васальною залежністю». Адже це була «єдина могутня сусідня держава, що не мала приводу дружити ні з Польщею, ні з Москвою – і при цьому держава з великими військовими силами»[15].

У розумінні М. Костомарова гетьман виступав «видатною людиною». Водночас вчений вважав, що він «виявився більше винуватим перед малоросійським народом, ніж перед Москвою. Бажаючи досягнути самобутності, чого б вона не коштувала, Дорошенко не зупинився ні перед жодними заходами, був присутнім у Кам'янці під час наруги мусульман над християнськими святинями, віддавав до турецької і татарської неволі натовпи хрещеного люду – все це з надією досягнути самобутності і зміцнити її за Україною, і був жорстоко покараний; замість визнання від народу – роздратував проти себе народ...»[16]. Тим не менше вчений був переконаний, що на дні душі

у кожного мислячого українця «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і пробудиться, коли настане нагода»[17].

Позитивну характеристику постаті гетьмана дав й інший видатний історик – В. Антонович, котрий присвятив його життю й діяльності короткий біографічний нарис. Він писав: «Не вважаючи на помилки і неуспіх, Дорошенко серед сучасних йому козацьких провідників є відрадною появою: не дрібний егоїзм, не бажання наживи або особистих користей керували цим гетьманом: він щиро дбає про добро батьківщини, серед найтяжчих обставин, з неймовірною енергією й завзяттям бореться за нього і падає з гідністю та з свідомістю виконаного обов'язку»[18]. На думку історика, гетьман «безперечно був найбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і справжнім патріотом, що дбав про долю свого народу». Найбільш «патріотичні і розумні» особи «зрозуміли його і пішли за ним». Однак він «не мав спромоги довести діла до кінця, бо коли не хоче чого народна маса, то нічого не можна вдіяти»[19].

Д. Дорошенко наголошував на тому, що А. Стороженко підкреслював непохитність П. Дорошенка у прагненні досягнути «політичної незалежності і самобутності» для Малоросії[20]. С. Єгунова звертала увагу на щиру любов гетьмана до Батьківщини, його обдарованість, прагнення добитися самобутності України[21].

З кінця XIX ст. зростає інтерес до вивчення ролі особи П. Дорошенка у соціально-політичній історії гетьманату. Зокрема, Д. Яворницький зобразив його «людиною видатних здібностей», палким патріотом, котрий «стояв вище особистих і станових інтересів, хотів служити з користю батьківщині, врятувати її від внутрішніх чвар і поставити на шлях політичної автономії». Вчений зробив спробу вияснити причини, що спонукали гетьмана прийняти турецьку протекцію. На думку історика, «він бачив, що Польща не дала щастя Украйні, але в той же час він передбачив, що і від Москви Украйні не ждати попуску: він вважав, що врешті-решт, малороси, маючи одну віру і майже одну і ту ж мову з руськими, втратять і тінь своєї політичної незалежності і зіллються нероздільно з великоросами. Тому, якщо віддатися замість московського царя турецькому султану, то, при різниці мови й віри, можна розраховувати, що Украйна завжди збереже свою самостійність». Чимало уваги він присвятив показу характеру взаємовідносин П. Дорошенка із запорозькими козаками, зокрема, кошовим І. Сірком[22].

Відома дослідниця О. Єфименко зараховувала гетьмана до найбільш свідомих діячів тієї трагічної епохи української історії, коли сцена політичного життя мала вигляд «якоїсь безладної і безглуздої гри випадковостей», що привело до втрати політичної цілісності й самобутності України[23]. Це був «один з тих небагатьох діячів цієї важкої епохи, які були висунуті наверх не випадковою грою стихійних сил, а природним потягом своїх особистих достоїнств. Розум, спроможний

охоплювати широкі горизонти, природня красномовність, яка допомагала йому повести за собою натовп, сильне честолюбство – все це робило з нього політичну особу, вожака маси». Він прагнув об'єднати Україну під своєю владою й домогтися її цілісності й самостійності. Однак припустився великої помилки, прийнявши протекцію Туреччини[24]. О. Целевич, торкнувшись висвітлення проблеми відносин П. Дорошенка з Річчю Посполитою у 1670–1672 рр., висловив міркування, що його світогляд був далеко ширшим за ідеї Б. Хмельницького[25].

В. Волк-Карачевський, досліджуючи боротьбу козацької України з Річчю Посполитою у другій половині XVII ст., дійшов висновку, що П. Дорошенко хотів домогтися для неї «політичної самобутності», перетворення у «самостійне васальне князівство» під протекцією Порти. Будучи «талановитою особою» й спритним діячем, він спромігся заручитися підтримкою з боку населення. Проте прагнув нав'язати народу «свої політичні теорії, не турбуючись про те, що це ставило народ у незвичайно важкі умови й заливало його, у повному смислі слова, потоками крові. Крім цього, як особа честолюбива, він бажав сам, щоб то не стало, облагодіяти свою батьківщину. Це ж і погубило і його, і його справу». Помилку гетьмана історик вбачав і в тому, що пішов на союз з мусульманами, який займав стосовно них непримиренно ворожу позицію[26]. Високо оцінював діяльність П. Дорошенка Ф. Уманець, на переконання якого той з-поміж усіх гетьманів із «найбільшою енергією й переконанням» стояв за «Річ Посполиту Українську». Зазнаючи невдач, перетворився на «добровільного мученика за Україну». Як державний діяч, відзначався самовідданістю служіння інтересам Вітчизни, військовими здібностями, спритністю дипломата. Одним словом, виступав гідним претендентом «на політичну спадщину Хмельницького»[27]. І.Кревецький торкнувся висвітлення окремих сторін зовнішньої політики гетьмана у1671 р.[28].

Певну увагу приділив з'ясуванню діяльності цього видатного діяча гетьманату М. Грушевський. Він добачав у ньому одного із продовжувачів політики Богдана Великого, спрямованої на виборення козацькою Україною самостійності. «Забезпечення української автономії, – писав історик, – се грунт, се правдива, дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльности і змагань і таких льоялістів (у відносинах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики, як Дорошенко, – у котрого ся ідея невтральної української держави під протекторатом її сусідів – Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітна...»[29]. В його уявленні П. Дорошенко був «чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України і приймаючи булаву з рук ханських, вертався до старої гадки Хмельницького поставити Україну в невтральне і належне становище між Москвою Польщею і Туреччиною і запевнити їй повну

свободу і автономію». Вчений вважав союз з Туреччиною вимушеним кроком гетьмана: «Народови гадка про підданство бісурменови була ненависна, так що Дорошенко мусів таїти ся перед ним з своїми відносинами до султана. Спустошення, що чинили на Україні його союзники Татари, викликали велике невдоволеннє. Але в тодішніх обставинах Дорошенко не бачив иньшого способу вивести Україну з тих нетр, в яких вона застрягла...»[30].

Враховуючи сказане, вважаємо правомірним використання даної М. Грушевським оцінки політики І. Виговського та І. Мазепи й щодо дій П. Дорошенка. «Ми не маємо майже нічого, – наголошував учений, – щоб вияснило нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів, і так само Мазепи й його прихильників... Якби діло їх увінчалося успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтригантів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смути й "измены"... як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, – були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся інтелігенція їх часів»[31].

Високо оцінював постать П. Дорошенка в українській історії видатний дослідник Слобідської України Д. Багалій. Гетьман, як зазначав автор, «бажав з'єднати усю Україну – і Право- і Лівобережну – під своїм єдиним урядом; єдину Україну бажав мати і увесь нарід; але проти сього була тодішня політика і дипломатія Москви і лівобережних гетьманів», котрі «не могли піднятися до загальних громадських інтересів усього народа»[32].

З кінця XIX ст. розпочалося становлення державницького напряму в українській історіографії, що зумовило зміну методологічних засад історичного дослідження. «Не простий народ, не соціяльні первні, але держава-нація в її цілості і повноті, – зауважив Б.Крупницький, – була оголошена найвищим добром. Тому й підхід до державних діячів нашого минулого був узалежнений від того, як і оскільки вони прислужилися державному будуванню України. Не слуги народу, простого народу. а слуги державно-національної цілости вийшли на передній плян»[33]. На зламі XIX–XX ст. робляться спроби глибше осягнути сутність державотворчих зусиль П. Дорошенка. Так, В. Липинський образно називав його самітнім «останнім козаком», зарахував до найкращих «Хмельничан» – представників «української національної аристократії», навколо якого гуртувалися «послідні Хмельничани»[34]. Позитивно характеризував державотворчу діяльність П. Дорошенка О. Терлецький, котрий вбачав причини загибелі Правобережного гетьманату у відсутності глибокого проникнення ідеї держави «в українську масу» та спротиві олігархії зміцненню його влади[35].

М. Андрусяк відтворив картину боротьби гетьмана проти зазіхань на булаву П. Суховія, підтримуваного кримською елітою[36]. І. Крип'якевич зобразив П. Дорошенка послідовним борцем за соборність і незалежність держави в етнічних межах проживання українців, уважним «до голосу народу», творцем постійного війська з найманих частин, обережним дипломатом, котрий прагнув поставити існування держави «на ширших міжнародних основах. Найважливішим його кроком був союз з Туреччиною»[37].

Як слушно спостеріг О. Оглоблин, «ціла українська історіографія 1920-х років – і на Наддніпрянщині, і в Галичині, і на еміграції – стояла на тих самих ідейних українських державницьких позиціях, ставлячи в центрі своєї уваги й своїх дослідів проблему української національно-державної самостійности в її історичному розвитку й в усіх її виявах – політичному, економічному, культурному... Саме цей державницький дух і національний характер – були основними рисами української історіографії 1920-х років на Наддніпрянській Україні»[38].

У радянській Україні на початку 30-х рр. XX ст. велике коло науковців творило під впливом концепції державницького напряму. Так, високо оцінював політику П. Дорошенка Й. Гермайзе, яка, на його переконання, «мала тенденцію бути не місцевою, не сіверською, не західньою, а всеукраїнською, всекозацькою, з перевагою все-таки козацько-степового елементу, чим і пояснюється Дорошенкове тривкіше політичне приятелювання з татарами... У Дорошенка в його власних словах і заявах ми зустрічаємо не раз гостре відчування національної української єдности». У справах гетьмана увесь час пробивався «гарячий струмінь сильного козацько-старшинського автономізму, українського патріотизму і прагнення до національного об'єднання. Це власне і зробило з Дорошенка національного героя, опоетизованого письменниками наших днів». Дослідник не сумнівався у тому, що «Дорошенко безперечно визначна людина і діяч глибоко ідейний, чесний і великий патріот до того. В своїй діяльності він багато помилявся і найтяжчою, можна сказати, найтрагічнішою його помилкою був союз з татарами і турками, непопулярний в народній масі, подиктований йому тяжкою неминучістю, цілковитою безвихідністю становища»[39].

Видатний історик М. Петровський у праці, присвяченій аналізу «Літопису Самовидця», відзначав, що «вся, не тільки внутрішня, але й зовнішня політика Дорошенка була не його особистою політикою, а політикою тих кіл, що висунули його на чолі уряду»[40]. Він аргументовано спростував поширену в історіографії думку (грунтувалася на свідченні Самовидця), що гетьман після возз'єднання влітку 1668 р. козацької України повернувся з Лівобережжя у Правобережжя внаслідок зради дружини. Це не так. «Головною причиною відступу Дорошенка з Лівобережжя, – наголошував М. Петровський, – були звістки про наступ польських військових відділів на Правобережжя»[41]. Дослідник довів

необгрунтовність закиду Самовидця на адресу гетьмана, що начебто той здав Чигирин у вересні 1676 р. через боягузтво. «Коли й можна закинути дещо особі П. Дорошенка, – зауважував він, – то боягузтва, остраху за себе йому закидати не доводиться – сучасні йому джерела не дають для цього ніяких даних. Причину ж здачі Дорошенка треба бачити, на мій погляд, в тому, що політика тих кіл, що висунули його, потерпіла в той час фіяско – спроба об'єднати Україну при допомозі Крима, а потім і Туреччини, не досягла своєї мети й тільки збільшила руїну України»[42]. Історик також спромігся уточнити низку деталей політичної діяльности гетьмана[43]. Викликає інтерес його праця про життя П. Дорошенка уже як приватної особи (у ролі поміщика) у Підмосков'ї, у якій він назвав екс-гетьмана видатним українським діячем[44].

Безсумнівно, найвидатнішим здобутком у вивченні постаті П. Дорошенка стало завершене у 1939 р. монографічне дослідження Д. Дорошенка, яке, на жаль (через події Другої світової війни й втрату рукопису 1945 р.), побачило світ через багато років після смерті (1951 р.) автора у Нью-Йорку 1985 р., дякуючи зусиллям співробітників Української Вільної Академії Наук у США. Уперше в історіографії, на основі аналізу різноманітного кола джерел й творчої спадщини науковців, було відтворено цілісну панораму біографії гетьмана. Причому, його життя й діяльність висвітлено на тлі драматичних подій революції 1648–1676 рр., активним учасником яких він виступав. У вступі («Від автора») вчений слушно констатував, що «серед галереї українських історичних діячів другої половини XVII століття постать гетьмана Петра Дорошенка, безперечно, одна з найцікавіших і, з погляду ідеї боротьби за єдність і незалежність України, одна з найсимпатичніших, особливо для нашого покоління, якому так само довелося за цю ідею боротись. У своєму стремлінні здійснити ідеал самостійної України не завагався Дорошенко вжити всіх способів, які тільки були йому доступні, і не зупинявся ні перед якими жертвами. Через те сучасне йому покоління, яке бачило самі лишень трагічні наслідки його зусиль, бачило страшну руїну Правобережної України, цього серця й колиски української козаччини, вважало Дорошенка за головного винуватця цієї руїни й осудило його діяльність...». Не можна й нині не погодитися із зробленим дослідником зауваженням, що, власне, «непопулярна в очах усіх кругів українського громадянства спілка з бусурманами була причиною негативної оцінки його діяльности також і з боку козацьких літописців XVII–XVIII віків і навіть українських істориків XIX століття... ніхто з них не спромігся і навіть не спробував подати безсторонню оцінку історичної ролі гетьмана Петра Дорошенка, сперту на можливо широкому вивченні багатого архівного матеріялу, і так, щоб з'ясувати всі обставини й перипетії боротьби славного гетьмана за незалежну українську державу й простежити та вияснити провідні думки, які йому в тій боротьбі присвічували»[45].

Як на наш погляд, сформульоване у вступі завдання вчений успішно розв'язав. Зокрема, вияснив складний шлях сходження П. Дорошенка до вершин влади, становлення в нього політичних поглядів, характер взаємин серед еліти та їхній вплив на політичне життя козацької України впродовж першої половини 60-х рр. XVII ст. Не приховував факту важливого значення підтримки татар в оволодінні булавою[46]. Ґрунтовно дослідив процес утвердження ним влади у Правобережжі, вияснив непрості відносини із Запорожжям у 1666–1667 рр., розкрив причини погіршення стосунків з Річчю Посполитою, реконструював події Підгаєцької кампанії гетьмана. Детально висвітлив його похід у Лівобережжя, що завершився возз'єднанням у червні 1668 р. козацької України[47]. Вперше в історичній науці глибоко проаналізував зусилля гетьмана по збереженню єдності держави та її політичної самобутності, причини жорстокої боротьби старшинських угруповань за владу, дипломатичні пошуки на міжнародній арені надійного опертя в особі протектора. В праці вияснені також обставини, що спонукали П. Дорошенка та його соратників врешті-решт зробити вибір на користь Порти, а не Речі Посполитої чи Московії. Вражаюче точно вимальовано трагізм безнадійності геополітичного становища Правобережного гетьманату в 1673–1676 рр. й безсилості намагань володаря булави врятувати його від загибелі[48].

Д. Дорошенко аргументовано довів, що у політичній діяльності гетьман виступав палким поборником незалежності утвореної Української держави. «В короткі моменти своїх успіхів, – підкреслював учений, – він виходив поза межі козацького автономізму й розгортав прапор дійсно незалежної, соборної України в широких етнографічних межах "від Путивля до Самбора"... Слова: "отчизна", "заплакана матка Україна" в устах Дорошенка бренять щиро й свідчать про живе, гаряче почуття. "Цілість" отчизни стоїть у Дорошенка на першому пляні...»[49]. Звертає увагу на себе тонке спостереження історика, що «в тих умовах, в яких довелося гетьманувати Дорошенкові, він мусів засвоїти собі диктаторські, абсолютистичні методи правління. Одначе в дійсності Дорошенко був найбільш конституційним гетьманом, додержуючись старих козацьких традицій. Про це свідчать систематично скликувані ним ради...»[50]. Слушною виявилася наступна стисла характеристика особи гетьмана: «Людина бистрого розуму, красномовна, з сильною залізною волею й неустрашима, з високим почуттям власної гідности...». Він не проявляв надмірної жорстокості, хоча й стратив кількох політичних суперників. Правда, і це визнає автор монографії, «безумовною плямою на діяльності Дорошенка лежать його репресії над людністю, яка недодержала йому вірности і яку він віддавав у ясир татарам... До поставленої собі мети йшов він із залізною впертістю, не вважаючи ні на які жертви, але ці жертви зросли до такої міри, що поглинули всі сили й засоби краю, так що далі не було вже за що й боротися»[51]. Важко не погодитися з думкою автора, що

«зусилля Дорошенка виборoти для України політичну самостійність не залишили в свідомості українського народу глибокого сліду й не створили відповідної традиції...». Це правда! Однак правдою є і те, що хоча цей великий діяч, котрий «десять літ боровся за здійснення ідеалу самостійної України», пав у непосильній боротьбі, все ж «саме ця боротьба сталася неписаним заповітом» для прийдешніх поколінь українців[52].

Якщо більшість українських істориків у XIX – 30-х рр. XX ст., попри критичні стріли на адресу гетьмана, все ж зображували його політичним діячем, котрий прагнув домогтися возз'єднання козацької України та збереження її самобутності, то російські – В.Ейнгорн, В. Ключевський, С. Соловйов та ін. переважно вбачали у ньому ворожого Росії честолюбивого і підступного бунтівника, збурювача миру між Росією й Річчю Посполитою та винуватця війни з ними Порти, руйнівника Правобережної України тощо. І це не дивно, бо вони розглядали договір 1654 р. про прийняття царської протекції актом «з'єднання Малої Росії з Великою». На переконання С. Соловйова, «Украйна давала московському уряду повне право не поважати того, що вона називала своїми правами і вольностями...»[53]. Він визнавав той факт, що П. Дорошенко «хотів бути гетьманом обох сторін Дніпра», підкреслював його лукавство й честолюбність («на всі сторони манить, бреше, обманює»). Вважав, що він «вирішив піддатися туркам, щоб при їхній допомозі витіснити з України і Москву і поляків і бути єдиним гетьманом на обох берегах». Історик вперше використав чимало джерел, які проливали світло на характер політики Москви щодо Правобережного гетьманату П. Дорошенка[54]. На думку В. Ейнгорна, соціальний ідеал П. Дорошенка був близьким до польського шляхетського взірця, оскільки гетьман виступав «шанувальником польської системи управління». Його ж праці проливають світло на позицію Московії щодо Правобережного гетьманату, її політику у розв'язанні українського питання на міжнародній арені[55].

Не вбачала у П. Дорошенкові українського державного діяча й польська історіографія. Так, для А. Даровського він виступав «амбітним хамом», котрого проклинали Річ Посполита і Московія як «внука пекельного люцифера»[56]. Відомий дослідник Т. Корзон зображував його віроломним козацьким гетьманом, затятим супротивником Польщі, котрий хотів об'єднати козацьку Україну. Правда, праці цього вченого важливі під кутом зору з'ясування змісту польської політики уряду П. Дорошенка[57]. На думку Ю. Ролле (Антонія), гетьман був «справжнім типом шляхтича, виступаючого на сеймах». Завжди «марив про незалежність України обох берегів Дніпра», відзначався пияцтвом, жорстокістю і мстивістю[58]. Є. Латач у біографічному нарисі про П. Дорошенка відзначив його освіченість, проте закидав брак організаційного таланту, через що у більшості випадків той змарнував здобуті короткочасні успіхи. На думку автора, гетьман був вправним

і кмітливим, але підступним, користувався врешті капіталом, який залишився після Б. Хмельницького, котрому, окрім старання, «не дорівнював навіть і приблизно». Разом з тим Є. Латач підкреслював, що не можна відмовляти П.Дорошенку ні у певних дипломатичних здібностях, а ні в патріотизмові; він «прагнув вперто до об'єднання і визволення України, опираючись на військову допомогу Порти»[59].

З утвердженням у середині 50-х рр. у радянській історіографії концепції «возз'єднання» України з Росією, сформульованої на основі змісту «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654–1954 рр.» (1954 р.), зазнає істотного спотворення оцінка постаті П. Дорошенка, котрий починає зображуватися «зрадником українського народу». Чому? Справа в тому, як слушно зауважував у статті «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (написана у 1966 р., вона побачила світ в Україні лише у 1991 р.) видатний вчений М. Брайчевський, що у зв'язку з цим «історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалося під кутом зору не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії. Якщо хтось обстоював ідею «возз'єднання» – здобував позитивну оцінку, незалежно від усіх інших умов; той же, хто брав цю ідею під сумнів або (боронь, Боже!) брав участь у визвольній антиросійській, антицарській боротьбі, – одержував ярлик «мерзенного зрадника», «ворожого ставленника» і «найлютішого ворога»[60]. В історіографії утверджувалося переконання, що «всякий національно-визвольний рух на Україні, спрямований проти царського уряду, є рухом реакційним і ворожим, бо веде до "відриву" України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв вимагали перебування під зверхністю Російської імперії»[61]. Таким чином, по суті, повторювалася відома оцінка Петра I (літо 1723 р.) щодо діяльності українських гетьманів: «Як усім відомо, що з часів першого гетьмана Богдана Хмельницького, навіть до Скоропадського, всі гетьмани були зрадниками...»[62].

По-друге, необхідно пам'ятати, що постулати цієї концепції стали ідеологічною матрицею для наукових досліджень, порушення якої неминуче оберталося покаранням (у різних формах) неслухняних, як це, наприклад, сталося з О. Апанович, М. Брайчевським, М. Куценком, О.Компан й іншими науковцями. Яскравим прикладом «викручування рук» ученому слугує зміст закритого обговорення в Інституті історії АН УРСР влітку 1974 р. (через 8 років після написання!) вище згаданої статті М. Брайчевського, під час якого автор надзвичайно аргумен-

товано, з вражаючими гідністю й мужністю обстоював кожну думку своєї праці[63].

За таких обставин годі було думати про об'єктивність в оцінках політичних планів і діяльності Петра Дорошенка. Так, у монографії «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії» (К., 1961) О. Апанович зобразила гетьмана маріонеткою Туреччини, інтереси якого були чужими прагненням українського народу. Акцентувала увагу на його владолюбстві й політичному егоїзмові, оскільки, мовляв, для утвердження особистої влади й досягнення довічного гетьманства, одержання маєтків «віддав у рабство Україну її віковічним ворогам». Обвинувачувала у «чорній зраді» міщан Ладижина й Умані під час походу турецько-татарських військ у Правобережжя влітку 1674 р.[64]. У кінці 60-х рр. дослідниця у рецензії на монографію польського історика З. Вуйцика «Між Андрусівським трактатом і турецькою війною. Польсько-російські стосунки 1667–1672» зробила помітний крок вперед у переоцінці власного погляду на особу П. Дорошенка. Хоча по-старому зараховувала гетьмана до тієї групи старшини, яка «інтенсивно феодалізувалась» й закидала надмірне честолюбство, все ж уже визнавала «дуже спритним політиком і дипломатом». На її переконання, «в його політичній програмі завданням номер один була боротьба проти польсько-шляхетського панування, за об'єднання розділених частин України. Однак, політична програма правобережного гетьмана мала фатальні прорахунки і порочні хиби – ставка на султанську Туреччину – давнього і заклятого ворога українського народу». П. Дорошенко домагався «возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, однак тільки під його особистим гетьманатом, який хотів зробити спадковим»; прагнув обмежити демократичні риси козацького укладу[65].

Подібним чином на початку 60-х рр. визначала сутність політики гетьмана і К. Стецюк, в якому вбачала «запроданця», маріонетку Криму й Порти. Він хотів об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну за допомогою Криму й Туреччини, що поставило б її у цілковиту залежність від султана й ханів. У цілому ж його діяльність зображувалася як «ворожа життєвим інтересам українського народу»[66]. На початку 80-х рр. дослідниця констатувала: П. Дорошенко «намагався об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну за допомогою кримських татар та султанської Туреччини»; хотів добитися від Росії відмови від Андрусівського договору (який начебто «був значним кроком у справі налагодження добросусідських відносин з Польщею, припинення безперервних руйнівних воєн») й проголошення себе гетьманом всієї України; його політичні плани називалися авантюристичними, а дії характеризувалися як такі, що проводилися «заради вузькокласових інтересів» очолюваного ним угруповання старшини[67].

На думку І. Бойка, П. Дорошенко очолював частину реакційної старшини, котра не хотіла «залишатися у підданстві Росії»; погоджувався

визнати російський протекторат «за умови стати гетьманом всієї України»; намагаючись «утримати владу у своїх руках і силою примусити увесь український народ визнати її, перейшов у підданство турецького султана. Ця політика характеризувалася антинародною і зрадницькою»[68].

Виваженішу оцінку постаті гетьмана давав В. Голобуцький. Він вважав, що «Дорошенко поставив перед собою нерозв'язане по суті завдання об'єднання України шляхом використання протиріч між Росією, Польщею і Туреччиною. Він виступив як прихильник кримської орієнтації, а потім (у 1666 р.) прийняв протекцію султанської Туреччини. Проте ненависть народу до турецьких і татарських загарбників, які мали на меті пограбування і закабалення України і потяг народних мас Правобережжя до Росії привели до повного провалу планів Дорошенка і його прихильників»[69].

Водночас існували (хоча їх було дуже обмаль) й інші оцінки постаті гетьмана та його діяльності. Уже згадуваний М. Брайчевський зараховував П. Дорошенка до «справді видатних діячів»[70]. Він першим у радянській історіографії порушив проблему з'ясування причин і сутності «зрад» гетьманів. «Коли йдеться про "зраду" гетьмана (тобто, глави держави), - зауважував учений, - то ця "зрада" обертається зрадою самого себе. Важко уявити собі, щоб хтось, ставши гетьманом і зосередивши в своїх руках реальну владу над суверенною (хоча й васальною) державою, міг мріяти про роль агента або ставленика магнатської Польщі або султанської Туреччини, або ще когось. В цьому не має жодної логіки... залишаються повною таємницею мотиви поведінки усіх цих "зрадників" та "агентів". Незрозуміло, чому Іван Виговський, маючи підтримку російського уряду, забажав відновити над Україною (отже і над собою) польсько-шляхетське панування. Незрозуміло, чому Мазепа, користуючись необмеженим довір'ям Петра І, захотів "продавати Україну" (отже і самого себе) "іноземним поневолювачам". Неясно, чому Петро Дорошенко, який спочатку орієнтувався на Росію і добивався об'єднання всіх українських земель в рамках Російської держави, раптом пішов на союз з турецьким султаном і визнав протекторат Туреччини». Відповідаючи на поставлені запитання, історик дав однозначну відповідь: «Ці причини коріняться не тільки в позиції того чи іншого українського політичного діяча, а перш за все - в тій політиці самого російського царизму, що мала на увазі перетворити Україну на провінцію Російської держави, поширивши на неї загальноросійські порядки і звівши нанівець усі здобутки Національно-визвольної війни 1648-1654 рр.»[71]. Під час закритого обговорення статті «Приєднання чи возз'єднання» влітку 1974 р. в Інституті історії АН УРСР автор підкреслив, що П. Дорошенко «спочатку теж орієнтувався на Росію, і лише після краху своїх сподівань на об'єднання України в складі Російської держави, переорієнтувався

на Туреччину. І провина за це дуже великою мірою лягає на царську адміністрацію»[72].

Не може не звертати уваги на себе вражаюча, як для радянської історіографії, однозначно позитивна оцінка постаті гетьмана та його політики В. Олійником. На його розуміння, він боровся за возз'єднання України, розірваної надвоє Андрусівським договором 1667 р. Московії з Польщею. «Це, – підкреслював автор, – кардинальна проблема того часу, початок і кінець усіх інших проблем: стосунки з іншими державами, передусім Росією і Польщею, що уклали ненависну для населення України Андрусівську угоду...», після чого «Дорошенко ставив перед собою тяжке і складне завдання: врятувати Правобережжя від польського ярма та всупереч угоді об'єднати фактично і юридично розірвану Україну. На допомогу Росії тепер надії не було... Боротися проти Польщі без сторонньої допомоги було безнадійною справою. Можливими спільниками у Дорошенка могли бути тільки татари і в перспективі Туреччина». Виступ гетьмана проти умов Андрусівської угоди був сміливим і рішучим протестом супроти нехтування «національними інтересами українського народу». Історик слушно звернув увагу на «грабіжництво і зрадливість татар» як на один із важливих чинників, що спонукали П.Дорошенка «звернутися до Туреччини». Його трагедію, як особи, вбачав у відриві від народу, котрому хотів служити, до голосу якого «вільно чи невільно» вчасно не прислухався[73].

Російські радянські історики другої половини XX ст. теж по-різному підходили до характеристики діяльності П. Дорошенка. Якщо Г. Санін у своїх працях уникав вживання принизливих ярликів й прагнув об'єктивно оцінити характер його відносин з московським урядом[74], то М. Смирнов та І. Галактіонов розглядали дії гетьмана різко негативно. Так, М. Смирнов називав П. Дорошенка «зрадником», котрий пішов на «змову» з султаном «за рахунок українського і російського народів», встановив у Гетьманаті «тиранію» й вчиняв «криваві набіги» на українське населення у 1673–1674 рр.[75]. І. Галактіонов не сумнівався в тому, що «трудовий народ України ніколи не мав ні пропольської, ні протатарської, ні протурецької орієнтації; він мав лише проруську орієнтацію, про яку не раз заявляв задовго до возз'єднання з Росією». А відтак П. Дорошенко в його очах виступав тільки «зрадником», котрий хотів використати народну ненависть до шляхетсько-католицького гніту й невдоволення «русько-польським договором» (Андрусівським), щоб проштовхнути ідею «самостійної України» і підданства султану. Дослідник змалював політичний портрет одного з найталановитіших державних діячів Гетьманату у таких фарбах: «...великий феодал, політичний інтриган і демагог, ставленик турецького султана і кримського хана. Зрадивши національні інтереси народу, він прагнув створити для себе "самостійну" Україну, зробивши ставку на султана»[76].

Витворений радянською історіографією негативний образ постаті П. Дорошенка в українській історії панував у науковій літературі до кінця 80-х рр. XX ст. Із початку 90-х рр. ситуація почала докорінно змінюватися. На Міжнародній науковій конференції, присвяченій 500-річчю українського козацтва (травень 1991 р.), згадуваний уже російський історик Г. Санін піддав критиці погляди на гетьмана як на «зрадника», «ставленика турецького султана», котрий віддав Правобережжя під його владу. Визнавши факт існування Української держави, витвореної в ході Визвольної війни, дослідник зобразив його борцем за її об'єднання. Стверджував, що гетьман був готовим за певних умов погодитися прийняти підданство царю, але Росія не наважилася (побоюючись поновлення війни з Польщею) піти на цей крок. Вважаючи П. Дорошенка «видатним державним діячем», історик констатував, що «клейма зрадника України ця людина не заслужила. Політика його складна, суперечлива, як суперечливе життя України другої половини XVII ст.». І робить висновок, з яким не має жодної підстави не погодитися: «...необхідно розглянути гетьманство П.Д. Дорошенка як етап боротьби за збереження української національної державності»[77]. Виступаючи на цій же науковій конференції, молодий дослідник С. Леп'явко у доповіді про долю могили гетьмана (у с. Ярополець Волоколамського району Московської області) назвав його «славним»[78].

Цього ж 1991 р. з'явилася стаття В. Степанкова про боротьбу України й Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр., в якій також відзначалася безпідставність обвинувачень П.Дорошенка «у зраді українського народу». На думку автора, «його трагедія як державного діяча полягала... не в тому, що гетьман добивався досягнення ворожої інтересам народних мас мети (вони гаряче підтримували його заходи, спрямовані на об'єднання українських земель), а в тому, що розчленована й зруйнована довготривалою війною Україна не мала достатніх сил для її реалізації. У пошуках союзників ззовні Дорошенко потрапляв в усе більшу залежність від Порти й у кінцевому підсумку пішов на прийняття її протекторату, який не лише не допоміг розв'язати поставлене завдання, а й призвів до ще більшого спустошення Правобережної України та західноукраїнських земель»[79]. На республіканських читаннях «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» (1991 р.) автор вперше порушив проблему з'ясування сутності програми державного будівництва гетьмана. У зв'язку з чим вияснив чинники, що вплинули на її формування, охарактеризував її складові, а також дійшов висновку, що вперше після смерті Богдана Великого він висунув у 1667 р. мету, яка передбачала включення Західноукраїнського регіону до складу витвореної держави. Аналіз політичної діяльності П. Дорошенка дозволив В. Степанкову висловити судження, що він «був одним з найвизначніших державних діячів

України, її великим патріотом, невтомним борцем за незалежність і територіальну цілісність національної держави»[80]. На основі вивчення різних джерел й опанування творчого доробку науковців дослідник зробив дві спроби в історичних нарисах (1994 і 1998 рр.) відтворити об'єктивний політичний портрет гетьмана, акцентувавши увагу на його державотворчій діяльності, не обминаючи допущених ним прорахунків[81].

На початку 90-х рр. В. Смолій і В. Степанков звернули увагу на хибність головніших теоретичних засад панівної у радянській історіографії концепції «Визвольної війни і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.)» і запропонували власну. На їхню думку, Визвольна війна тривала до вересня 1676 р. – часу відречення П.Дорошенка від влади й ліквідації Правобережного гетьманату. У з'ясуванні її перебігу вчені приділили велику увагу характеристиці внутрішньополітичної та дипломатичної діяльності гетьмана. Оцінюючи його як «невтомного борця за самостійну соборну Українську державу», звернули увагу на той факт, що на 1671 р. він домігся зміцнення державних інституцій, згуртування еліти, послаблення міжусобної боротьби, зумів знайти оптимальний механізм співвідношення гетьманської влади і влади старшинської ради, поклав кінець функціонуванню чорної ради, запобіг відновленню шляхетського землеволодіння тощо[82]. У монографії, присвяченій проблемам формування й реалізації української державної ідеї XVII–XVIII ст., історики зробили спробу простежити еволюцію політичних поглядів П.Дорошенка й з'ясувати характер вживаних ним заходів, спрямованих на досягнення возз'єднання козацької України, на включення до складу держави Західного регіону. На підставі ретельного аналізу джерел, вони дійшли висновку, що П. Дорошенко не відкидав можливості прийняття протекції царя чи польського короля, але за умов збереження за Гетьманатом політичної самостійності у самих широких межах[83].

У книзі «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)» В. Смолій і В. Степанков торкнулися висвітлення низки головніших питань пошуку П. Дорошенком порозуміння з лівобережним гетьманатом і Запорожжям, соціально-економічної політики, боротьби за владу з П. Суховієм, Ю. Хмельницьким та М. Ханенком, виходу із катастрофічного геополітичного становища держави у 1673–1676 рр.[84]. Об'єктом їх дослідження стали також дипломатичні зусилля гетьмана по возз'єднанню козацької України[85]. В.Смолій у нарисі «Петро Дорошенко» (2000 р.) звернув увагу на показ найбільш драматичних подій його життя й діяльності. Як особистість, він «мав твердий характер, залізну волю, був наполегливим у досягненні мети. Доброта, дбайливість і постійна підтримка родичів, близьких людей та сподвижників поєднувалися в ньому з жорстким ставленням до противників і осіб, дії яких суперечили політиці гетьмана. З усіх найважливіших політичних питань гетьман постійно радився зі

старшиною, систематично збирав як загальновійськові, так і вузькі ради генеральної старшини та полковників»[86].

Вперше (1993 р.) у пострадянській українській історіографії політичний портрет П. Дорошенка виписала О. Апанович, слушно назвавши його «найтрагічнішим гетьманом України». Негативно оцінюючи діяльність І. Брюховецького та П. Тетері, вона протиставляла їм постать Петра. «Український патріот, душею й тілом відданий визволенню України, утвердженню її державності, – зауважувала дослідниця, – Дорошенко був людиною могутнього духу, визначного розуму, нестримної енергії, незламної волі». Його програма, «яку увінчувала ідея створення Української держави, ґрунтувалася на концепції з'єднання всіх українських земель, "цілісності Отчизни". Як кордони української території вона визначала Перемишль, Ярослав, Віслу та Німан – на Заході, Севськ і Путивль – на Сході. У таких межах була колись "держава або князівство Руське", й такі кордони мала дістати козацька держава»[87].

Чи не вперше в історичній науці О. Апанович належним чином оцінила створення ним постійного найманого війська – сердюків (серденят), полки яких «стали основою збройних сил», внаслідок чого гетьман «досяг незалежності від козацької старшини, козацьких полковників із їхніми полками, що неодноразово піддавалися різним впливам, мали різні чужоземні орієнтації. Незважаючи на розруху, майже постійний воєнний стан, гетьман намагався щось робити й для державного будівництва, дбав про фінанси, необхідні для утримання найманого війська, провів на кордоні нову митну лінію, готувався бити власну монету, провадив планову колонізацію спустошених околиць Правобережжя, а на степовому порубіжжі утворив новий Торговицький полк». Автор розкрила складність міжнародного становища Правобережного гетьманату, в якій довелося діяти П. Дорошенку, його непрості взаємини з Лівобережним гетьманатом та Запорожжям[88].

Окремий нарис гетьмануванню П.Дорошенка присвятили автори монографії «Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці» (1998 р.). Поглянувши на його гетьманство скрізь призму його державотворчих зусиль, вони дійшли висновку, що «величина постаті П. Дорошенка вимірюється напевне тим, що в умовах, коли Україна знаходилася в більш складній геополітичній ситуації, ніж в 40–50-х роках, він виступив як прямий продовжувач справи Б. Хмельницького. П. Дорошенко зумів піднятися і вище політики Запорізької Січі, яка захищаючи найпотаємніші мрії, надії, сподівання народу, не завжди діяла конструктивно в загальноукраїнському масштабі. В діяльності внука гетьмана М. Дорошенка, прапраділа Н. Гончарової, було багато невдач, чимало прорахунків і політичних кроків, які оцінити однозначно неможливо. В головному ж він ніколи не зраджував тій ідеї, яка пронизувала всю його діяльність – ідеї незалежної соборної України. Скоріш не вина,

а біда П. Дорошенка, що народ не завжди був готовий осмислити, зрозуміти, а головне втілити в життя ті політичні цілі, які гетьман ставив перед ним»[89].

В. Шевчук у відомих «Етюдах до історії українського державотворення» (1995 р.), розглядаючи політичну діяльність П. Дорошенка, висловив міркування, що до 1670 р. він стояв на позиції «неутральності», тобто незалежності ні від кого. Правда, потрапивши у «вогняне кільце» ворогів, у 1670 р. зробив спробу порозумітися з Річчю Посполитою на основі втілення у життя ідеї створення Великого князівства Руського, але зазнав невдачі. Автор зауважує, що, як політик гетьман «випробовував усі можливі варіанти, при яких міг би встояти як "неутраліст"», однак переконався, що з наявними в нього силами йому не втриматися. Однією з головніших причин катастрофічного становища П. Дорошенка В. Шевчук вважав непідготовленість українського суспільства, яке «визначалося політичною нестабільністю та різнодумністю, легко змінюючи свої орієнтації», до сприйняття ідеї «неутральності». Виявилося, що «між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, плюндрують та поневолюють». За таких обставин, з відчаю, гетьман «вхопився за рятівну соломинку, якою й була спілка з Турецькою Портою, але занадто пізно виявив, що то не соломина, а жар. Жар, який нещадно спопелив його землю замість того, щоб принести їй сподівану волю й державний спокій»[90].

Помітним доробком у вивченні боротьби П.Дорошенка за досягнення поставленої мети слугують праці видатного історика Ю. Мицика. Автор характеризує його «славним сином України», ім'я котрого «не потребує спеціальних рекомендацій»[91]. Влітку 1665 р., зазначає він, «з'являється на повний зріст могутня постать Петра Дорошенка, прозваного українськими істориками "Сонцем Руїни"». Гетьман «належав до числа наймолодшої генерації сподвижників Богдана Хмельницького» й хотів, «об'єднавши землі по обидва боки Дніпра в єдиній Українській державі, зробити її знову самостійною»[92]. Вивчаючи історію козацьких Корсуньщини та Умані, дослідник з'ясував, увівши до наукового обігу раніше незнані джерела, чимало сторінок взаємин гетьмана з їх населенням та представниками місцевої еліти, розгортання тут подій міжусобної боротьби за булаву 1668–1672 рр. тощо[93].

Відзначимо особливе значення джерелознавчих студій М. Крикуна для з'ясування окремих важливих, але не до кінця вияснених чи дискусійних аспектів політичної діяльності гетьмана. Так, ним встановлено, що після обрання П. Дорошенка на раді гетьманом 28 серпня 1665 р. старшини від імені Війська Запорозького зобов'язалися визнати його владу «і у послушенстві в нього залишатися»[94]. В студіях уточнено деталі перебігу Лисянської ради на початку березня 1666 р. та дипломатичних стосунків гетьмана з маршалком коронним

Я. Собеським у 1668–1669 рр.[95]. Вчений обґрунтував припущення, що на січневій старшинській раді 1668 р. «вперше (наскільки нам відомо) було вирішено взяти курс на тісне зближення з Османською імперією, щоб захистити контрольовану Військом Запорозьким територію від Польщі і Москви». Він же грунтовно проаналізував передумови скликання березневої Корсунської ради 1669 р., довів, що вона носила характер генеральної (з участю «черні»), встановив, що під час її роботи, внаслідок сильного впливу опозиції, постало було питання про переобрання П. Дорошенка, яке розв'язалося на користь останнього; вияснив також зміст ухвали ради про прийняття протекції султана[96], з'ясував непростий характер взаємин гетьмана з подільським полковником, а з 1675 р. «наказним гетьманом» від польського короля О. Гоголем[97].

Чимало нового у висвітлення складного міжнародного становища Правобережного гетьманату впродовж 1665–1676 рр. та зовнішньополітичної діяльності уряду П. Дорошенка внесло фундаментальне дослідження сучасного історика Т. Чухліба «Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.» (2003 р.). Автор переконливо аргументував думку, що внаслідок прийняття гетьманом «турецької протекції в центрально-східноєвропейському регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу гетьманування Б.Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україну»[98]. Аналізуючи зусилля української політичної еліти по об'єднанню розчленованої Андрусівським договором козацької України, він підтвердив уже висловлювану в історіографії думку, що найпослідовнішим провідником цієї ідеї й водночас борцем за її реалізацію виступав П. Дорошенко. З'ясовуючи причини провалу цих планів, учений слушно зауважив, що вони лежали не тільки у сфері внутрішньополітичної обстановки в козацькій Україні, але і в позиції «монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною козацькою державою того чи іншого династичного володаря... відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б з часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління»[99]. На основі багатого джерельного матеріалу (причому, значна його частина вперше залучена до наукового вжитку) Т. Чухліб у світлі концепції «полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату» розкрив складність дипломатичної гри гетьмана у відносинах з урядами Речі Посполитої, Криму, Росії та Османської імперії. Належну увагу приділив аналізу його взаємин з І. Брюховецьким, І. Сірком, П. Суховієм, Д. Многогрішним, М. Ханенком та С. Самойловичем[100].

Окремих аспектів біографії П. Дорошенка чи його політичної діяльності у своїх працях торкалися О. Бойко, В. Борисенко, В. Газін,

В. Горобець, О. Гуржій, Я. Дашкевич, М. Кравець, Л. Мельник, І. Овсій, М. Пасічник, О. Струкевич й інші сучасні дослідники. Попри відмінності у трактуванні тих чи інших подій, вони позитивно оцінюють його постать. З дещо інших позицій висвітлює роль гетьмана в українській історії Н. Яковенко. З одного боку, авторка у «Нарисі історії України» (1997 р.), характеризуючи його людиною владною, енергійною і честолюбивою, визнає, що він прагнув «оволодіти розбурханим морем усобиць і безладу», хотів возз'єднати не тільки козацьку Україну, а всі етноукраїнські землі «у єдиній Козацькій державі», проте, з другого боку, наводячи кілька разів вислів, що гетьман «запродав Україну в турецьке ярмо» (ним охоче послугувалася радянська історіографія) й ніяк не коментуючи його, утверджує читача у думці, начебто так і насправді було[101]. У рецензії на книгу «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)» дослідниця акцентувала увагу виключно на деструктивних сторонах діяльності П. Дорошенка. Категорично заперечуючи наявність його зусиль по консолідації політичної еліти Гетьманату, підкреслювала, що гетьман «так боровся за "мирне об'єднання козацької України", що в ній каменя на камені не залишилося»[102].

Помітно менше уваги вивченню життя й діяльності П. Дорошенка приділялося українськими істориками діаспори. Насамперед відзначимо високу оцінку цієї постаті української історії з боку Н. Полонської-Василенко. Вона зараховувала його до плеяди «найвидатніших гетьманів, який прагнув вибороти за всяку ціну незалежність України», намагався звільнити її «від московської та польської влади» та об'єднати. В окрему проблему дослідниця виділила характер взаємовідносин із Запорожжям. Вона звертала увагу на негативні наслідки прийняття турецької протекції, через що «улюбленець народу, він утратив його любов і довір'я, незважаючи на те, що завжди у внутрішній політиці рахувався з народом»[103].

П. Зеркаль, досліджуючи процес руїни «козацько-селянської України», дійшов висновку, що П. Дорошенко, ставши гетьманом, «задумав об'єднати під свою зверхність Правобічну, Лівобічну і Запорозьку частини України в одну державу, далі приєднати Волинь і Галичину аж по Вислу, – чому спротивилися Польща, Московщина і Туреччина». Цей план виявився змарнований Московією «руками старшого Івана Самойловича і старшого Запоріжжя Михайла Ханенка». Коли в 1674 р. з'явилися турки, то гетьману «нічого не помогли, тільки набрали з України ясиря та ограбували з рухового майна населення і повернулися звідки прийшли». Боротьбу з І. Самойловичем наступного року, в якій населення тому допомагало, автор характеризує «братовбивчою». На її переконання, П. Дорошенко «боровся за об'єднання, а не суверенність України»[104].

І. Рибчин вважав, що турецький султан, взявши під протекцію П. Дорошенка, «прирік підтримувати незалежність, самостійність і

суверенність України, в склад якої мала входити ціла етнографічна українська територія...». На переконання дослідника, в 1668 р. гетьман припустився такої ж помилки, яку зробили у 1651 р. (перед Берестечком) Б. Хмельницький, а після Конотопу 1659 р. – І. Виговський: «...дозволив своїм особистим прикрим переживанням вплинути на своє рішення стратегічного характеру в тому напрямі, що не використав пригожого моменту. Дорошенко залишив Лівобережну Україну...». Його орієнтація на Туреччину виявилася згубною для нього, бо претензії турок після укладення Бучацького договору з Польщею (1672 р.) та поведінка турецьких вояків породили «у народі почуття ненависти до Дорошенка. Народні козацькі маси почали відвертатися від нього... ьтратили довір'я до нього...»[105].

Характеризуючи постать гетьмана, І. Рибчин визнав у нього наявність політичного розуму, «великої динаміки волі», називав його «світлим провідником». Зрозумівши «глибоко імперіялістичні зазіхання Польщі і Москви супроти України, – констатував історик, – Дорошенко був певний, що тільки тривалий союз України з Туреччиною може запевнити Україні державну незалежність...». У злодіяннях турків обвинувачувати П. Дорошенка не слід. Адже такі «і подібні їм негативи, спричинені звихненою психологією юрби, особливо чужинецької, керованого нищівними афектами і пристрастями...». Причини невдачі планів гетьмана, на думку автора, «можна добачити у психології юрби-черні, темної, хиткої і пристрасної, у дикості та браку дисципліни татарської і турецької солдатески і в розпорошеності змагань козацької старшини та в рабській підкореності фанатизмові московського православ'я так з боку українського духовенства, як і світської інтелігенції, включно зі старшинами козацьких військ». Тому «замість тріюмфу самостійної держави на західньоевропейський лад, до чого прямував Дорошенко завдяки чесності характеру і ясності розумових і вольових чинників, затріюмфувала пристрасть розпорошення і нищення всього, що творить ясний і свідомий своєї високої мети ум»[106].

Позитивно оцінювали постать гетьмана такі відомі вчені як, Л. Винар, Б. Крупницький, О. Оглоблин та О. Субтельний. Зокрема, О. Оглоблин підкреслював, що він «висунув широку програму відродження самостійної й соборної Української держави...». Заслуговує на увагу його наступна зауважа: «Основною віссю зовнішньої політики Дорошенка була спілка з Туреччиною...»[107]. О. Субтельний наголошував на тому, що гетьман «погоджувався діяти заодно з Портою за умови, що Україні буде надана автономія, ширша навіть, аніж та досить велика свобода, яку мали Молдавське та Волоське князівства». Він виношував наміри «створити українське козацьке князівство під протекторатом Порти»[108]. Історик вважав, що П. Дорошенко провів у Правобережному гетьманаті «ряд ретельно продуманих реформ», до яких зараховував організацію корпусу найманців (сердюків) та запровадження системи систематичного скликання генеральних рад[109].

Сучасна російська історіографія не займається розробкою проблем, безпосередньо пов'язаних із висвітленням життя й діяльності П. Дорошенка. Правда, в окремих працях дослідники торкалися характеристики його політичної програми та зовнішньополітичного курсу. Так, І. Галактіонов оцінював зусилля гетьмана, спрямовані на створення «"самостійної" України під егідою Оттоманської Порти», як демагогічні[110]. В негативному світлі зображувалися дії П. Дорошенка у 1672–1676 рр. С. Фаїзовим[111]. На думку С. Орєшкової, його перехід під покровительство султана спровокував турецько-польську війну[112].

Б. Флоря визнавав факт існування в нього планів «відновлення єдиного українського гетьманства під османським протекторатом», яке мало користуватися «максимально широкою автономією», наголошував на прагненні П. Дорошенка домагатися «створення сильної гетьманської влади, яка б не залежала у такій мірі, як раніше, від рядового козацтва», опорою якої мали б виступити «серденята» – наймані підрозділи. Він зробив спробу з'ясувати причини міжусобиць у Правобережному гетьманаті у 1668–1670 рр., слушно звернув увагу на складність геополітичної обстановки, в якій доводилося діяти гетьману. Разом з тим, у властивих російській (і радянській) історіографіям однозначно чорних кольорах висвітлював українську політику Порти у 1672–1676 рр. й білих – російську, зображуючи останню рятівною для козацької України. На переконання вченого, з осені 1674 р. «влада Порти і її ставленика П. Дорошенка трималися виключно на силі»[113].

Дещо відмінною в оцінці діяльності гетьмана залишається позиція Г. Саніна. На його переконання, це був тверезо мислячий, талановитий політик. Мета його діяльності полягала у збереженні єдиної України. До кінця 60-х рр. XVII ст. гетьман прагнув об'єднати її «у складі Росії на умовах конфедерації Богдана Хмельницького», але не відкидав «і можливість протекторату над Правобережною Україною з боку Османської імперії чи Речі Посполитої», допускав варіант об'єднання України «під своєю булавою при фактично повній самостійності її Правобережної частини й автономії Лівобережжя в складі Росії. Це був можливий тоді шлях до збереження української державності»[114].

У польській історіографії другої половини XX – початку XXI ст., за винятком Я. Пердені, проблема життя й діяльності П. Дорошенка не ставала об'єктом спеціальних досліджень. З-поміж праць, які проливають світло на характер взаємовідносин урядів гетьмана й Речі Посполитої, насамперед слід виділити дослідження видатного вченого З. Вуйціка. В них автор торкнувся з'ясування складностей геополітичного становища Гетьманату, розвитку дипломатичних стосунків П. Дорошенка з Московією, Кримом і Портою, його зусиль, спрямованих на об'єднання козацької України під своєю булавою. Аналізуючи дії гетьмана у 1667–1668 рр., вчений дійшов висновку, що той прагнув домогтися реалізації «великої ідеї» Б. Хмельницького – «незалежної України», а першочерговим завданням вважав досягти,

опираючись на підтримку Криму й Порти, об'єднання козацької України[115].

Не обійшов мовчанкою З.Вуйцік гострої міжусобної боротьби за владу впродовж 1669–1670 рр., складностей взаємин П. Дорошенка із Січчю. Належну увагу приділив показові переговорів гетьмана з Польщею весною і влітку 1670 р. та причин їхньої невдачі[116]. Негативно оцінював твердість гетьмана у відстоюванні у 1674 р. інтересів козацької України, коли той, незважаючи на глибоку кризу особистої влади, продовжував домагатися від польської політичної еліти поновлення «концепції Гадяцької унії, об'єднання усіх українських земель і навіть зайнятих Росією...»[117]. У монографії «Ян Собеський. 1629–1696», роздумуючи над роллю П. Дорошенка в українській історії, З. Вуйцік констатував: «Багато істориків готові визнати Дорошенка за пройдисвіта, але, однак, важко так оцінювати проводиря, котрий хотів об'єднати свою батьківщину, видерти її з-під панування Польщі й Росії та піддати її третій державі, тобто Туреччині, однак, на значно ліпших й корисніших умовах»[118].

Відомий знавець історії України В.А. Серчик уникнув негативної характеристики постаті гетьмана. Не схвалюючи його протурецької орієнтації, все ж не осуджував її у різкій тональності. Слушним виглядає міркування вченого, що «нині, з перспективи трьох століть, які відділяють нас від описуваних подій, легко оцінювати вчинки гетьманів: одному закидати зраду, другому – легковажність і надмірне підданство протекторам, третього ганити за безбарвність і занадто великі турботи про власні інтереси. Безсумнівно, що не були ці постаті рівноцінними, а ні під кутом зору широти політичних горизонтів, а ні теж здібностей. Однак, з другого боку, об'єднувало їх прагнення домогтися відновлення єдності України. ...Трагедія гетьманів була водночас трагедією українських земель і людності, котра проживала у них»[119].

В. Маєвський не вбачав у П. Дорошенка помітних військових здібностей: «...не довелося йому отримати поважних воєнних перемог». Правда, внаслідок недослідженості стану «козацької військовості», важко судити чи то було результатом браку таланту з його боку, чи власне наслідом загальної кризи «козацької військовості». Метою політичних зусиль гетьмана, як на погляд історика, було скинення «польського управління з Наддніпрянщини», «об'єднання всієї козацької України, поділеної у 1660 р., і створення з неї напів чи повністю незалежної держави»[120]. І. Чаманська порушила проблему характеру політики польського уряду щодо Правобережного гетьманату у 1670–1671 рр. Вона дійшла висновку, що Річ Посполита не вчинила жодних конкретних кроків з метою залучення на свою сторону П. Дорошенка. Пропоновані нею умови «підданства» були неприйнятливі для гетьмана і не могли конкурувати зі «свободами», обіцяними Портою[121].

Безсумнівно, найбільший доробок у вивченні діяльності П. Дорошенка належить Я. Пердені, котрий на основі опрацювання багатої джерельної бази (10 архівів й рукописних відділів наукових бібліотек Польщі та СРСР) на початку 70-х рр. XX ст. завершив написання (у машинописному варіанті) фундаментальної монографії «Гетьман Петро Дорошенко і Польща». Проте смерть автора у 1973 р. перешкодила її публікації. Вона з'явилася на світ лише у 2000 р. На відміну від сучасних йому польських і радянських істориків, автор вбачав у визвольних змаганнях українців, які спалахнули у 1648 р., прагнення до здобуття незалежності. Він ґрунтовно з'ясував політичну ситуацію у козацькій Україні на час приходу до влади П. Дорошенка, слушно відзначив вагому роль татар в одержанні ним булави, одним з перших звернув увагу на факт кількаразового обрання його гетьманом, також дійшов висновку, що вже з початку 1666 р. він почав схилятися до думки про доцільність переорієнтування на Туреччину[122].

Я. Перденя переконливо довів, що розподіл України між Польщею і Росією, відповідно умов Андрусівського договору, призвів до зростання чисельності «прихильників протурецької орієнтації, бо вважали (українці. – *Авт.*), що ані Туреччина, ані Крим не прагнутимуть до поділу країни». Новизною відзначалося його твердження, що «після поразки під Підгайцями (жовтень 1667 р. – *Авт.*) Дорошенко вже не міг опертися ні на Польщу, ні на Росію. Ті, котрі ще дотримувалися ідеї незалежності, мусили шукати іншого виходу. Тією державою, яка не прагнула до поглинення України, була Туреччина, що, як думалося, задовольниться васальною залежністю на зразок Молдавії і Волощини»[123].

Вперше в історіографії вчений надзвичайно точно охарактеризував сутність політики П. Дорошенка у 1668 – на початку 1669 рр., назвавши її боротьбою «за єдність і незалежність України»; показав його цілеспрямовані зусилля по об'єднанню Гетьманату весною 1668 р., які увінчалися успіхом у червні того ж року; розкрив зміст жорстокої боротьби гетьмана з претендентами на булаву впродовж 1669–1670 рр. й визначив причини нового розпаду козацької України. Він глибоко проаналізував зовнішньополітичну діяльність П. Дорошенка, акцентувавши увагу на стосунках з Річчю Посполитою; висловив слушне міркування, що, зазнаючи невдач у намірах розбудувати незалежну возз'єднану Україну, з осені 1669 р. гетьман повертається до ідеї встановлення формальної залежності від Польщі, виношуючи план утворення Руського князівства. Під цим кутом зору детально висвітлив переговори в Острозі[124].

Підкреслюючи макіавелізм зовнішньої політики гетьмана, Я. Перденя перебільшував військово-політичну слабкість Речі Посполитої, ідеалізував позицію короля щодо козацької України. Зображуючи її виключно щирою й миротворчою, а дії українського володаря булави – підступними, автор навіює (швидше всього неупереджено,

мимоволі) думку про односторонню відповідальність П. Дорошенка за зрив переговорів й поновлення воєнних дій[125]. Дослідник детально розкрив заходи українського уряду по утвердженню влади над тереном Брацлавщини весною і влітку 1672 р. Доречним є зауваження історика, що Гетьманат «можна було заспокоїти не шляхом терору чи збройної боротьби, на який Польщі не слід було ставати, а тільки шляхом поступок більших від наданих в Острозі і, що найважливіше – їх реалізації»[126]. Він переконливо показав процес погіршення політичного становища П. Дорошенка у 1673–1676 рр., зростання його розчарування турецькою протекцією. Адже гетьман «думав, що турецька допомога дозволить йому здобути незалежність для возз'єднаної України, якою б самовладно володів, перебуваючи у номінальній залежності від султана. Однак виявилося, що залишаючи пашів, султан прагнув до утворення з України ще одного пашалика, передаючи Дорошенку титул паші, можливо навіть не всієї України». Автор вражаюче точно зобразив трагічну безвихідність ситуації, в якій опинився П. Дорошенко, внаслідок чого останній мусів капітулювати[127].

У Я. Пердені не викликає сумніву той факт, що П. Дорошенко виступав «патріотом козацької України. Від того часу, коли був обраний гетьманом, йдучи слідами Богдана Хмельницького, прагнув до відшукання незалежності й об'єднання України із західними руськими землями включно. Ці далекосяжні плани реалізовував, хоч і без успіху, впродовж десяти років свого гетьманства шляхом наполегливої дипломатичної діяльності і збройної боротьби». На його переконання, гетьман йшов до мети поетапно, намагаючись насамперед досягти щонайбільших свобод для козацтва. Польський вчений дав наступну характеристику особистих якостей гетьмана: «Великих військових здібностей не мав, а коли перемагав, то дякуючи переважаючим силам. Був зате політиком безсумнівно вмілим, спритним, наполегливим і послідовним. Мав багато задумів, проявляв велику гнучкість у діяльності. Стратегію і тактику власної політики змінював багаторазово, пристосовуючи її відповідно до обставин. Не впадав у відчай від невдач. Вміло використовував слабкість Р[ечі] П[осполи]тої й чергові зміни співвідношення сил на міжнародній і військовій арені». З іншого боку, він не завжди слушно дорікав за аморальність політики, яку проводив П.Дорошенко. «До здобуття незалежності новопосталій державі, – зазначав дослідник, – використовував всі доступні йому засоби. Засади етики у цих прагненнях були для нього чужими. За визначену для себе мету боровся до кінця, незважаючи на втрати, які ніс при цьому народ. Всі нещастя люду, який мав бути жертвою на олтарі незалежності України, слугували також заспокоєнню його амбіцій»[128].

Вагомим науковим здобутком вченого стало вияснення причин провалу задумів гетьмана та невдач у досягненні порозуміння з Річчю Посполитою. До перших він відніс намагання іноземних дер-

жав зміцнити свій вплив у Гетьманаті за допомогою прихильників; опозиційні виступи частини козаків і старшин, а також Січі; занепад господарського життя держави; суспільний неспокій тощо. На заваді досягнення згоди з польським урядом стояло кілька важливих перешкод. До них належало і прагнення П. Дорошенка «до незалежності у межах лише формального зв'язку з Польщею і то в кордонах, "доки сягає мова руська", а також обмеження впливів Р[ечі] П[оспо-ли]тої у кожному випадку». З-поміж інших автор назвав конфлікти між шляхтою й старшиною, шляхтою й селянами; проблеми ліквідації унії й урівняння статусу православної церкви з католицькою; «польсько-козацьку неприязнь», станове ставлення шляхти до козаків, егоїзм шляхти тощо[129].

Звертає увагу на себе тонке спостереження польського історика, що сучасники недооцінили задумів П. Дорошенка. Лише з часом серед майбутніх поколінь пам'ять про його наполегливі прагнення до незалежності і єдності України привела до того, що в ньому нарешті побачили особу, «котра у шерензі козацьких гетьманів повинна зайняти почесне місце»[130].

Отже, маємо підстави зробити висновок, що на початок XXI ст. зроблено чимало для вияснення сутності внутрішньої і зовнішньої політики П. Дорошенка (першорядне значення мають монографії Д. Дорошенка та Я. Пердені). І все ж соціально-політичний портрет гетьмана вимальовано у багатьох аспектах схематично. А відтак існує потреба створення цілісного дослідження, присвяченого якомога повнішому відображенню його біографії.

[1] Історія Русів / Укр. переклад Івана Драча. – К., 1991. – С. 217.

[2] Там само. – С. 214.

[3] Там само. – С. 223.

[4] *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політилогія. Право.– К., 1996. – С. 76.

[5] *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. – К., 1993. – С. 257, 302.

[6] Там же. – С. 262.

[7] Там же. – С. 353.

[8] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. II. – М., 1842. – С. 272–274; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. – Нью-Йорк, 1985. – С. 647.

[9] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 652.

[10] *Костомаров Н.И.* Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 138.

[11] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 654.

[12] *Костомаров Н.И.* Руина // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Кн. 6. – Т. XV. – СПб., 1905. – С. 80.

[13] Там же. – С. 96.

[14] Там же. – С. 271.

[15] Там же. – С. 96–97, 271.

[16] Там же. – С. 270–271.

[17] Цит. за: *Пінчук Ю.А.* До оцінки наукової і громадської діяльності М.І.Костомарова // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 11.

[18] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 655; Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. – К., 1991. – С. 79–84.

[19] *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 148–149.

[20] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 655.

[21] *Е.С.* Гетманство Брюховецкого // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – С. 564–592.

[22] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 279–409.

[23] *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 255, 260.

[24] Там же. – С. 260–263.

[25] *Целевич О.* Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670–72 р. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1898. – Т. 25. – С. 1–26.

[26] *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899. – С. 135–145.

[27] *Уманец Ф.* Гетман Мазепа. – СПб., 1897. – С. 37–39; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 656–657.

[28] *Кревецький І.* «Під протекцією курфіста»: до історії політики П.Дорошенка // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 117–118. – С. 127–136.

[29] *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // Вивід прав України. Документи і матеріяли до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 186.

[30] Його ж. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 341–353.

[31] Його ж. Виговський і Мазепа. – С. 181–182.

[32] *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 27.

[33] *Крупницький Б.* Богдан Хмельницький в світлі української історіографії // Київська Старовина. – 1995. – № 6. – С. 34.

[34] *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т. 2. – Філяделфія, Пеннсильванія, 1980. – С. 243; Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 151–152, 169.

[35] *Терлецький О.* Історія української держави. – Т. 2. – Львів, 1924. – С. 180–217.

[36] *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм 1668–1669 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 197–227.

[37] *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 200–203.

[38] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 11.

[39] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 659.

[40] *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 309.

[41] Там само. – С. 294.

[42] Там само. – С. 326.

[43] Там само. – С. 279–327.

[44] Його ж. З життя Петра Дорошенка на Московщині // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100. – С. 243–250.

[45] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 23–24.

[46] Там само. – С. 25–53.

[47] Там само. – С. 57–195.

[48] Там само. – С. 197–607.

[49] Там само. – С. 660–662.

[50] Там само. – С. 663.

[51] *Там само.*

[52] Там само. – С. 670.

[53] *Соловьев С.М.* Сочинения: История России с древнейших времен. – Книга VI. – Т. 11. – М., 1991. – С. 180–184.

[54] Там же. – С. 144, 339–485.

[55] *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения московского правительства с Правобережною Малороссией в 1673 г.: Вирізка. – С. 118–151; Его же. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 307–1085.

[56] *Darowski A.* W przededniu tureckiej nawałnice // Szkice Historyczne. – Warszawa, 1901. – Ser. 1. – S. 11–14.

[57] *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. – T. 1. – Kraków, 1898. – S. 373–576; T. II. – S. 10–440; T. III. – S. 5–380; Ibidem. Dzieje wojen i wojskowości w Polscę. Epoka przedrozbiorowa. – Kraków, 1912. – T. II. – S. 380–491.

[58] *(Rolle) Dr. Antoni J.* Zemsta kozacza // Nowe opowiadania Historyczne. – Lwów, 1878. – S. 208–229.

[59] *Latacz E.* Doroszenko Piotr Dorofiewicz // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939–1946. – T. V. – S. 336–340.

[60] *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. Триптих // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 307–308.

[61] Там само. – С. 314.

[62] Цит. за: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Указ. соч. – С. 430.

[63] *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання?... – С. 344–418.

[64] *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.). – К., 1961. – С. 195–197, 215–229, 245–266.

[65] Її ж. Рецензія: *Збігнев Вуйцик.* Між Андрусівським трактатом і турецькою війною. Польсько-російські стосунки 1667–1672 // Укр. іст. журн. – 1969. – №5. – С. 141–143.

[66] *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 256–257, 281–283, 349–356; Її ж. Рецензія: *О.М. Апанович.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.); Вид-во АН УРСР. – К., 1961. – 298 с. // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 137; Її ж. Дорошенко Петро Дорофійович // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 1970. – С. 73.

[67] Її ж. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1983. – № 3. – С. 51–54.

[68] *Бойко И.Д.* Дорошенко, Петр Дорофеевич (1627–98) // Советская историческая энциклопедия. – Т. 5. – М., 1964. – С. 313–314.

[69] *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 312.

[70] *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? ... – С. 309.

[71] Там само. – С. 337–338.

[72] Там само. – С. 401.

[73] *Олійник В.У.* Про маловідомий історичний художній твір М.П.Старицького // Укр. іст. журн. – 1971. – № 8. – С. 72–76.

[74] *Санін Г.О.* Боротьба України і Росії проти турецької агресії в 1672 р. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 12. – С. 45–53; Его же. Русско-польские отношения 1667–

1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 276–286.

[75] *Смирнов Н.А.* Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII веке // Вопросы истории. – 1954. – № 3. – С. 96–99.

[76] *Галактионов И.В.* Еще раз об Андрусовском договоре 1667 года // Советское славяноведение. – 1978. – № 4. – С. 12–13, 17–20; Его же. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии // Россия, Польша и Причерноморье ... – С. 382–389.

[77] *Санин Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. У трьох випусках. – Вип. II. – К., 1993. – С. 18–26.

[78] *Леп'явко С.* Доля могили Петра Дорошенка // Українське козацтво ... – Вип. III. – С. 116–122.

[79] *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 113–115.

[80] Його ж. Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 27–34.

[81] Його ж. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994. – С. 285–314; Його ж. Петро Дорошенко // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 102–120.

[82] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3–36; Їх же. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 40–47; Їх же. Передодень Руїни // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 2–16.

[83] Їх же. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 140–168.

[84] Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 277–329.

[85] Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 180–189.

[86] *Смолій В.* Петро Дорошенко // Історія України в особах. Козаччина. – К., 2000. – С. 118–130.

[87] *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 97–102.

[88] Там само. – С. 102–133.

[89] *Бушин М.І., Коваль В.І.* та інші. Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. – К., 1998. – С. 215–224.

[90] *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 106–121.

[91] *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя Теодора Мацьківа: Наук. збірник. – К., 1999. – С. 70.

[92] Його ж. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – С. 76.

[93] Там само. – С. 76–102; *Мицик Ю.А., Степеньків С.Ю.* Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – С. 75–82.

[94] *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2–3. – С. 337–338.

[95] Там само. – С. 312–315; Його ж. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 190–195.

[96] Його ж. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ. – Львів, 1999. – Т. 237. – С. 119–142.

[97] Його ж. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 419–440; Його ж. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2–3. – С. 37–42.

[98] *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ–Нью-Йорк, 2003. – С. 102.

[99] Там само. – С. 115–122.

[100] Там само. – С. 123–200.

[101] *Яковенко Н.* Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 217–222.

[102] Її ж. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 76.

[103] *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 2. – К., 1993. – С. 43–45.

[104] *Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. – Новий Йорк, 1968. – С. 135–137.

[105] *Рибчин І.* Динаміка українського козацтва. – Мюнхен, 1970. – С. 87–89.

[106] Там само. – С. 89–91.

[107] *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доп. вид. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 62–63.

[108] *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 18, 68.

[109] Його ж. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 134–135.

[110] *Галактионов И.В.* Россия и Речь Посполитая на заключительном этапе русско-польской войны третьей чверти XVII века // Славянский сборник. – Саратов, 1993. – Вып. 5. – С. 61.

[111] *Фаизов С.Ф.* Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. (обзор боевых действий) // Славянский сборник. – Вып. 5. – С. 98–116.

[112] *Орешкова С.Ф.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – М., 2001. – С. 19.

[113] *Флоря Б.Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667–1671 гг.) // Османская империя ... – Ч. 2. – С. 76–102; Его же. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя ... – Ч. 2. – С. 108–125.

[114] *Санин Г.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–86 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 336–341; Его же. Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-х гг. // Османская империя и страны ... – Ч. 2. – С. 66–71; История внешней политики России конца XV–XVII в. – М., 1999. – С. 334–337.

[115] *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 217–249; Ibidem. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S. 12–13, 28, 35–48, 61–64, 78, 171–174.

[116] Ibidem. Miedzy traktatem ... - S. 175-184, 208-221, 248-252.

[117] Ibidem. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679. Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1976. - S. 10, 28-29.

[118] Ibidem. Jan Sobieski 1629-1696. - Warszawa, 1983. - S. 176.

[119] *Serczyk W.A.* Historia Ukrainy. - Wyd. drugie. - Wrocław-Warszawa-Kraków, 1990. - S. 158-164.

[120] *Majewski W.* Podhajce - letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. - T. VI. - Cz. 1. - Warszawa, 1960. - S. 49.

[121] *Czamańska I.* Czy wojna z Turcją w 1672 roku była nieunikniona? Poselstwo Franciszka Kazimierza Wysockiego do Turcji u latach 1670-1672 // Kwartalnik Historyczny. - 1985. - R. XCII. - № 4. - S. 769-790.

[122] *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. - Kraków, 2000. - S. 9-11, 72-93.

[123] Ibidem. - S. 111-114, 128-129.

[124] Ibidem. - S. 143-260.

[125] Ibidem. - S. 264-290.

[126] Ibidem. - S. 297-317.

[127] Ibidem. - S. 332-360, 384-461.

[128] Ibidem. - S. 466.

[129] Ibidem. - S. 49, 467-471.

[130] Ibidem. - S. 472-473.

Наталя Юсова

Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.)

У 30-ті рр. XX ст. сталінський режим взяв курс на побудову могутньої соціалістичної держави як однієї з головних умов для створення міцної бази для продовження зовнішнього курсу у напрямі розгортання світової революції. Однак в ідеологічному відношенні побудова такої держави не могла бути ефективною без певного відновлення традиційних російських цінностей, насамперед, великодержавницьких. Втім, у національному аспекті новий курс мімікрувався під «загальнорадянський патріотизм» й «інтернаціоналізм», з урахуванням національних особливостей народів СРСР, що було необхідним в пропагандистському відношенні для успішної діяльності міжнародних «інтернаціоналістичних» структур, пов'язаних з Комінтерном. Взагалі, партійні ідеологи ставили в національно-культурному аспекті внутрішньої політики завдання тісного поєднання інтернаціонального з національним. Так, у 1937 р. С. Косіор визнає за необхідне сприяти розквіту «таких національних культур, які б несли в собі постійну тенденцію зближення й єдності національного й інтернаціонального»[1].

Важливим ідеологічним інструментом нового сталінського курсу визнавалися історична наука і освіта. Нові підручники з історії якраз і повинні були поєднувати національне з інтернаціональним в курсі історії народів СРСР. Вагоме місце приділялося історії українсько-російських взаємовідносин, а точніше, показу спільності історичного процесу двох народів. Втім, процес перегляду старих концепцій української і російської історіографій та формування радянської версії історії України в контексті історії СРСР затягнувся на десятиліття. Як вважають деякі дослідники, створення класичної радянської концепції фактично розпочалося у другій половині 30-х рр. XX ст.[2]. Дехто відносить початок цього до 1934 р.[3]. Як би то не було, але в цілому українські історіографи вважають, що 30–40-ті рр. були «перехідним періодом української історіографії». До того ж, ознакою «перехідності» вважається розвиток в її межах «формули найменшого чи меншого зла»[4].

Вироблені з кінця 30-х рр. положення про «спільне історичне минуле» українців і росіян відповідали уявленню верхівки більшовицького режиму про українсько-російський «братерський союз» – фундамент

29 — 4-2347

могутності радянського Союзу[5]. Згідно слушного спостереження Т. Мацьківа, «радянська схема» історії України стала компромісною модифікацією між традиційною схемою російської історії та схемою М. Грушевського: вона визнавала право українців на власну історію, але трактувала останню в ракурсі, максимально наближеному до російського історичного процесу[6].

Засадничою ланкою цієї «схеми» стало сформульоване в другій половині 30-х рр. положення про Київську Русь як спільний початковий період історії майбутніх східнослов'янських народностей. Нові візії істориків СРСР спиралися (і одночасно розвивали їх) на концепції східнослов'янських дослідників як минулих століть, так і безпосередньо найближчого до 30-х рр. XX ст. часу.

В 30-ті рр. мала своє продовження політика «коренізації» (в тому числі – «українізації»), яка по формі залишалася національною, а по суті набувала все більше «загальнорадянських патріотичних рис»[7]. Тому керманичі ідеологічного «фронту» на всіх його ділянках намагалися конструювати компромісні положення та схеми, що узгоджували би традиції російського «великодержавництва» та інших народів СРСР. Зокрема, ця тенденція знайшла своє втілення і в створенні радянської історичної концепції про місце Київської Русі в історії білорусів, росіян і українців. Не могла бути політично прийнятною, з одного боку, точка зору українських істориків школи М. Грушевського та російських істориків, які поділяли її, про те, що Київська держава була витвором лише української народності; а з іншого – в зв'язку з політикою більшовиків на викорінення залишків російського «великодержавного шовінізму» не могла бути прийнятною також точка зору російських істориків про Київську Русь як початковий період історії лише російського (або «триєдиноруського») народу. Тому все ж таки академічна історична наука стає на рейки вироблення поміркованого вирішення даного питання. Потрібно було знайти якийсь компромісний варіант, й він був знайдений, точніше, було актуалізовано те, що вже торувало собі шлях раніше в інших умовах. Найбільш придатною була концепція про Київську Русь як спільну східнослов'янську державу, бо така концепція створювала підстави для обґрунтування споконвічної спільності історичного процесу у східних слов'ян, що, відповідно, зміцнювало загальнорадянську патріотичну ідеологію.

В пропонованому дослідженні при допомозі джерельного матеріалу спробуємо довести, що каталізатором виникнення і оформлення радянської версії історії Київської Русі стали позанаукові чинники. Насамперед, вказана історіографічна трансформація відбувалася в контексті суспільно-політичних змін у СРСР, пов'язаних з утвердженням сталінського варіанту тоталітаризму. Приділимо також увагу і моменту зародження початкового варіанту концепції про давньоруську народність, що його слід датувати кінцем 30-х рр.

Політичні та ідеологічні передумови зміни історичної парадигми в СРСР у 30-і рр.

Хоча компартійне керівництво тезово сформулювало напрямок подальшої трансформації історичної науки, у зв'язку з необхідністю переглянути існуючу концепцію історії СРСР та її базові теоретичні засади у 1934 р., однак тенденція до відродження великодержавних історичних схем проявилася дещо раніше. Вже на зламі 20–30-х рр. в радянській історіографії в результаті дискусій, що їх проводило Товариство істориків-марксистів, починає утверджуватися думка, яка поєднувала інтернаціональні постулати з національними: з одного боку, не слід підміняти історію народів СРСР історією Росії (бо це – «великоруський шовінізм»); з іншого – не слід відривати історію цих народів від історії російського народу (бо це – «місцевий націоналізм»)[8]. Ця думка випливала з інтерпретації положень Й. Сталіна, які він виголошував публічно. Так, в 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б), керівник партії в черговий раз пояснив сутність більшовицького розуміння інтернаціоналізму. Вона полягає в тому, що в багатонаціональній державі, якою є СРСР, розвиваються «соціалістичні за своїм змістом, але національні за формою культури». У перспективі, коли пролетаріат переможе у всьому світі, ця тенденція приведе до злиття всіх культур та утворення єдиної соціалістичної культури з єдиною спільною мовою. А поки що, стверджував Й. Сталін, необхідно повсякчас боротися на два фронти – проти «великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму»[9]. Втім, на той час акцент робився Й. Сталіним на боротьбі з великодержавним шовінізмом. Ці вказівки вождя були прийняті Товариством істориків-марксистів як завдання до виконання[10].

На самому початку 30-х рр. розпочалася підготовка згідно ефектного, але не зовсім вірного виразу сучасної російської дослідниці С. Неретіної, до «шахрайської підміни Бога світової революції Богом російської історії»[11]. Зауважимо, що хоча цей вираз відображує провідну тенденцію зміни сталінського курсу, але є дещо спрощеним. Бо й надалі курс на світову революцію не відмінявся, про що, хоча би свідчать втручання СРСР в 30-х рр. у внутрішні справи багатьох країн світу, починаючи від Китаю на Далекому Сході і кінчаючи Іспанією на заході. Інша справа, що керівництво СРСР вже не покладало великої надії на можливість здійснення світової революції, а надавало перевагу побудові «соціалістичної імперії». Офіційним початком зміни курсу С. Неретіна слушно вважає опублікування в 1931 р. в журналі «Пролетарская революция» листа Й. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму», в якому він висловився про те, що саме Росія, а не Західна Європа, є батьківщиною революційно-пролетарського руху, а російська більшовицька партія була «єдиною революційною

партією» в світі[12]. Тим самим Й. Сталін визнавав домінуючу роль у сучасному революційному русі російських комуністів і російського робітничого класу, що, в свою чергу, готувало підґрунтя і до наступного відродження ідеології «великодержавництва». В іншому листі того часу керівник ВКП(б) піддав критиці з тактичних міркувань також і концепцію троцькістів про перманентну світову революцію[13]. Перший лист Й. Сталіна був сприйнятий керівництвом історичної науки в СРСР як «новий етап боротьби на історичному фронті», як такий, що має «велике значення для історичної роботи»[14]. В цьому відношенні лист оцінюється одночасно як «сигнал» і як «директива» для працівників історичного фронту[15]. Приклад саме так оцінювати цей лист і взагалі все, що виходило з вуст «вождя», подавало вище партійно-державне керівництво. Зокрема, український нарком освіти М. Скрипник виголосив у 1932 р. на засіданні кафедри Нацпитання ВУАМЛІНу (де він був членом президії кафедри) доповідь «Лист тов. Сталіна та завдання боротьби на два фронти, за чистоту марксо-ленінської теорії й політики в нацпитанні»[16].

Новий партійний курс в галузі історичної науки і освіти був остаточно легалізований і взятий на озброєння історичною наукою СРСР після оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР»[17] та «Зауважень з приводу конспекту підручника історії СРСР» Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова, зроблених 8 серпня 1934 р., а оприлюднених лише 26 січня 1936 р.[18]. Власне, обговорення стану викладання історії в навчальних закладах СРСР відбулося в Кремлі іще у березні місяці 1934 р. під керівництвом самого Й. Сталіна. Як згадував через десять років в одному із своїх листів на ім'я Й. Сталіна та А. Щербакова з приводу історії СРСР О. Єфімов*, який був присутній на березневому засіданні, «тоді обговорювалося **не стільки** питання про підручники для середньої школи, **скільки про шляхи розвитку радянської історичної науки в цілому** (виділено нами. – *Авт.*)»[19].

Хоча в постанові «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» йшлося про те, що необхідно відновити традиційну методику викладання історії, тобто, викладати предмет «в живій, цікавій формі з розповіддю про найважливіші події та факти, що мають подаватися в хронологічній послідовності, з характеристикою історичних діячів...»[20], але, зрозуміло, що така методика призводила, власне, до відновлення традиційного бачення російської історії. Не заперечували такого підходу і вказівки «вождів», хоча вони й наполягали на створенні підручника, де б «історія Великоросії не відривалася б від історії інших народів СРСР»[21]. Вказані державно-партійні документи, за оцінкою Л. Черепніна, відіграли вирішальну роль для створення

* Єфімов Олексій Володимирович – історик, член-кореспондент АН СРСР, професор Московського державного університету і ВПШ при ЦК КПРС.

засад марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку народів СРСР[22]. Надзавданням, що ставило перед істориками партійне керівництво, було обгрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР, що, в свою чергу, вимагало глибокої розробки історії всіх народів СРСР[23].

У тому ж 1934 р. відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому Й. Сталін вже акцентував увагу на боротьбі з місцевими націоналізмами[24], що було в той же час сигналом до відновлення ідеології російської великодержавності. Боротьба з місцевим націоналізмом проголошувалася головним напрямом ідеологічного фронту і в союзних республіках, зокрема, в Україні[25]. Радянська пропаганда, аргументуючи піднесення ролі російського народу (який знову проголошувався «великим»[26]), наголошувала на тому, що саме його «передовий» клас (пролетаріат) та керівна його сила (партія більшовиків) переможно завершили першу в світі соціалістичну революцію і стоять в авангарді всього прогресивного людства. Втім, цей поворот у політиці більшовиків (власне, Й. Сталіна) був обумовлений більш прагматичними причинами: необхідністю опертися на патріотизм російського народу – єдиного народу, що міг забезпечити як безпеку імперії, так і її можливу експансію[27].

Однак в історичній науці і освіті перебудова на нові «рейки» відбувалася впродовж всіх 30-х рр., що було пов'язано як з суто науковими (багато фундаментальних і конкретних питань на основі марксово-ленінської теорії історичного процесу ще знаходилося в стані розробки) і науково-організаційними аспектами (знову і знову поновлювалися процеси інституціалізування академічної і вузівської науки в напрямі установлення більш ефективного контролю над цими структурами зі сторони влади[28]), так і зовнішніми чинниками, насамперед, з репресивною діяльністю режиму, що позначалося на стабільності кадрів науковців та на їх науково-дослідницькій діяльності.

Слід зауважити, що в зазначених партійних і державних документах 1934 р. було піддано засудженню власне «абстрактні соціологічні схеми школи М. Покровського»[29]. Однак остаточно вона була «викрита» в 1936 р., коли вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 січня «Про хибні погляди так званої історичної школи Покровського»[30] і були оприлюднені «Зауваження з приводу конспекту підручника історії СРСР» Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова. Одним з важливих наслідків перегляду концепції М. Покровського стала поява «теорії» про «найменше зло», яка опосередковано вплинула на формування радянської версії місця Київської Русі в історії східнослов'янських народів і одночасно в історії народів СРСР. Згідно партійних вказівок було визнано за необхідне створення дійсно «марксистського» підручника з історії СРСР. У 1936 р. був розпочатий конкурс з написання нових підручників з історії СРСР, а в серпні 1937 р. вийшла постанова журі урядової комісії з конкурсу на кращий підручник. В ній і пролунала вказівка розглядати приєднання до

Росії інших народів та держав як «найменше зло». До цієї постанови в офіційній радянській історіографії Переяславський акт оцінювався як «союз українських феодалів з російськими», який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною[31]. У відповідності до загальної концепції марксизму-ленінізму, як відмічає М. Брайчевський, цей факт, як і будь-який акт колоніальної анексії, розглядався як «безумовне зло»[32]. А в постанові журі вказувалося, що радянські історики «не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу... України під владу Росії, розглядається... як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що... перед Україною стояла тоді альтернатива – чи бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, чи перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж **найменшим злом**»[33]. Головою урядової комісії був А. Жданов[34] і, вірогідніше за все, він був співавтором основних положень постанови. Другим співавтором, враховуючи стилістику документу, напевно, був сам Й. Сталін. Отже, в цій постанові вищим партійним керівництвом була дана директивна вказівка, як відтепер необхідно оцінювати подію «приєднання». Як зазначалося в передовиці газети «Правда», постанова «має величезне значення для всієї нашої подальшої роботи в галузі історії, в галузі політико-просвітницької роботи, в партійному навчанні»[35].

Після постанови урядового журі 1937 р. починають по-іншому оцінювати події української історії. Зокрема, Переяславський акт 1654 р. знову стає ключовою подією для всієї історії України[36]. «Образ Переяслава» поступово набуває, як слушно зауважує О. Ясь[37], сакральних окреслень; стає основним символом історичної єдності і дружби українців та росіян у СРСР. Що ж до виправдання «приєднання» українців і білорусів та їх земель, то опосередковано виникає необхідність переглянути питання про місце і роль Київської Русі в історії трьох східнослов'янських народів, які в радянський час були офіційно визнані окремими й рівноправними народами.

Актуалізація досліджень з історії Київської Русі

Якщо вести мову про збереження впливу на радянську історичну науку та освіту історичної концепції М. Грушевського, то багато її аспектів мали поширення приблизно до другої половини 30-х рр. і навіть пізніше. Деякі радянські історики ще в 1933 р. висловлювали подібні до М. Грушевського погляди на Київську Русь. Так, наприклад у дебатах по програмній доповіді Б. Грекова «Рабство в Київській Русі», що відбулися в першій декаді квітня 1933 р. в Ленінграді, науковий співробітник ленінградської академічної історичної установи, провід-

ний «яфетидолог» С. Биковський, зокрема, зазначив наступне: «...з поняттям "Київської Русі" пов'язані певні наші уявлення, ну, якщо не про українську націю, яка до того часу ще не вспіла скластися, то все-таки ми маємо тут справу з певним національним об'єднанням»[38]. Далі він детально обґрунтовує свою думку, спираючись на дані лінгвістики. Згідно С. Биковському, основною ознакою, що сигналізує про наявність таких «етногонічних процесів» на території України, буде мова. Український національний момент мав місце в мові народних мас, яка відклалася в усних проповідях, що фіксується в Іпатіївському літопису[39]. Близько до основної тези С. Биковського висловився авторитетний російський історик та джерелознавець С. Чернов. Так, він вказував на різне етнічне середовище Північної і Південної Русі, що формувалося з різних гілок слов'янства (і не лише східного), а тому заперечував існування східнослов'янського народу[40]. В своїх міркуваннях С. Чернов в деякій мірі солідаризувався з поглядами С. Биковського стосовно специфіки соціально-економічних та культурних процесів на Півночі та Півдні давньоруських земель (що зовсім не знайшло свого відображення в тезах і доповіді Б. Грекова[41]). Один з майбутніх фундаторів концепції «давньоруської народності» В. Мавродін наголошував на важливості враховувати різноманітну специфіку Київського півдня[42].

Однак на пленумі Державної Академії історії матеріальної культури (ДАІМК), що відбувся в кінці червня того ж року, голова провідного сектору – сектору феодальної формації – М. Цвібак у своїй доповіді піддав критиці українську «націоналістичну» історіографію. Ним відкидалася значущість ролі місцевих східнослов'янських племен при утворенні Київської держави. Цю державу утворили різні етнічні елементи під спільною назвою «Русь», які поклали початок процесу феодалізації східних слов'ян. «Русь» же, на його думку, була пануючою феодальною верствою[43]. Спираючись на положення К. Маркса, викладені ним у «Таємній дипломатії XVIII ст.», М. Цвібак пробує дати пояснення і етнічним процесам в давній Русі. Вони, згідно К. Марксу (і М. Цвібаку), тісно пов'язані з процесом феодалізації давньоруського суспільства, цьому також сприяло прийняття християнства[44]. Злиття племен в Русі відбувалося шляхом феодалізації, що направлялася пануючою верствою з Києва. Більше того, М. Цвібак фактично стверджує наявність етнічної єдності на рівні провідної верстви суспільства: «Цей феодальний клас, підкоряючи численні народи, сам усе більше етнічно кристалізується як «давньоруський» на візантійсько-церковнослов'янській основі по мові»[45].

Як свідчив у 1939 р. В. Пархоменко, саме після з'ясування хибності концепції М. Покровського та його школи в історичній науці СРСР виросло зацікавлення добою Київської Русі[46]. Вагому роль у цьому відношенні, як слушно вказує названий історик, відіграли праці Б. Грекова, особливо монографія «Феодальные отношения в Киевском

государстве», що перевидавалася декілька разів[47] (з третього видання під назвою «Киевская Русь»). У другій половині 30-х рр. в історичній періодиці з'явилася значна кількість статей, що були присвячені розгляду різноманітних спірних питань з історії Київської Русі[48]. В основному в цих працях розглядалося питання суспільно-економічного ладу давньоруської доби, але підіймалися й питання про значення давньокиївського періоду в історії (як тоді підкреслювалося) народів СРСР. Один з рецензентів зазначеної монографії Б. Грекова вказував, що вивчення історії Київської Русі «має величезне значення для вірного розуміння всієї історії нашої країни та народів, які її населяють»[49]. Рецензент зазначав, що М. Покровський відкидав існування єдиної «руської держави» в київську добу, а, отже, применшував значення Київської Русі для історії народів СРСР[50]. Відповідальний секретар «Исторического журнала» О. Вейланд, виступаючи 5 травня 1937 р. на засіданні провідних істориків в Інституті червоної професури, серед конкретних питань, що потребують перегляду на сторінках історичних періодичних видань, у зв'язку з викриттям концепції М. Покровського, назвав питання історії Київської Русі та удільних князівств[51]. На важливості дослідження історії давньоруської доби акцентував увагу ще в лютому 1936 р на об'єднаному засіданні кафедр Інституту історії феодальних суспільств (ІІФС) при ДАІМК і сам Б. Греков. Зокрема, він інформував присутніх, що основні сили дослідників «кинуті на вивчення Київщини»[52], тобто Київської Русі. Щоправда, важливість вивчення історії давньоруської доби Б. Греков ще в 1935 р. пояснював актуальністю дослідження проблеми генезису феодалізму, бо «без вирішення цього завдання **не можна побудувати вірного уявлення про російський** (виділено нами. – *Авт.*) історичний процес в цілому»[53]. З цього видно, що тоді Б. Греков ще не достатньо керувався партійними директивами, які ставили завдання досліджувати історію народів СРСР, а не Російської держави. Що ж стосується проблеми генезису феодалізму, то це завдання ставило також питання про природу соціально-політичного ладу «держави Рюриковичів»[54] і, відповідно, про державну територію та єдність цієї держави. Певне вирішення цих взаємопов'язаних питань згодом було використано для обгрунтування засадничих положень концепції про давньоруську народність.

Трансформація історичної науки в УРСР та висунення тези про Київську Русь як спільний початковий період історії східнослов'янських народів

На межі 20-х – 30-х рр. українська немарксистська історична наука і її представники зазнали репресій. В ході дискусій навколо концепції історії України М. Яворського (яка в 20-ті рр. вважалася марксистською) вона була засуджена як «буржуазно-націоналістична»[55]. Фактично,

в УСРР був відсутній загальноприйнятий курс історії України, що до того ж мав би в методологічному аспекті ґрунтуватися на засадах марксизму-ленінізму. Зокрема, в зв'язку з цим питання про стан в історичній науці розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У[56].

Однією з перших спроб дати «дійсно» марксистський курс історії України[57] став підготовлений співробітниками Інституту історії ВУАМЛІН двохтомник підручникового характеру[58]. В 1932 р. вийшов І-й том цього проекту. Перший розділ, де розглядалася історія Київської Русі, був написаний М. Рединим. На початку розділу автор задається питанням методологічного характеру: «З якого моменту слід починати виклад історії України?». Він піддає критиці методологічні засади вирішення цього питання в «старих» російській та українській історіографіях. Російська наука, що стояла на державницьких засадах, починала виклад історії Російської держави від утворення Київської Русі. Українська ж історіографія, на думку М. Рединa, теж, по суті, цікавилася передовсім виникненням держави, але держави української. Тому увага приділялася питанню походження українського народу, й історію України ця історіографія починала «саме як історію українського народу, з слов'янського заселення України»[59]. З марксистської точки зору, «історія України – це історія суспільних відносин, це історія класової боротьби на терені сучасної України, боротьби, що підготувала й здійснила пролетарську диктатуру». Згідно М. Рединy, почалися ці процеси «задовго до слов'янського заселення України». Тому науковець вважає «націоналістичними» ті праці, що розглядають історію «дослов'янських насельників України» як «доісторичні часи» або як «передісторію» до справжньої історії, що починається ніби із слов'янським заселенням України[60] (нагадаємо наразі, що аналогічних поглядів на так звану «доісторичну історію» дотримувався у своїх працях 20-х рр. О. Пресняков[61]).

Свою критику «націоналістичної» історіографії автор продовжує і в спеціальному підрозділі під назвою «Київська Русь і націоналістична ідеологія». Він вважає, що «спір поміж російською буржуазною наукою та українською... йшов лише навколо питання – що то була за національна держава, руська чи українська?». Питання для названих історіографій, як зазначає М. Редін, ускладнювалося тим, що перші князі Київської держави були варяги. Тому викликав сумнів національний (російський чи український) характер цієї держави[62]. Для марксо-ленінської історичної науки, як вказує науковець, не існує такої постановки проблеми, бо нації складаються вперше на основі розвитку капіталізму. «Отже, за часів Київської Руси, – робить висновок М. Редін, – ніякої національної держави або ж її зародка, ані руської, ані української, ані норманської, взагалі не було і бути не могло». Втім, науковець вважає, що Київська Русь була «першою слов'янською державною організацією на терені наступної України, а згодом і Російської імперії». Історію Київської Русі він розглядає

як один з періодів історії України, але не її початок. Саме тому, що «історія Київської Русі є один з елементів історії України, вона разом із тим є один із складових елементів історії народів СРСР»[63]. Отже, історик ухиляється від етнічних характеристик Київської держави, хоча дає зрозуміти, що її історія насамперед належить історії України. Взагалі весь підручник виразно грунтується на засадах схеми особного українського історичного процесу.

Вже в 1934 р. з метою виконання рішень державно-партійного керівництва при Інституті історії ВУАМЛІН організовується Всеукраїнська комісія по викладанню історії. Її члени взяли участь у написанні програми історії України для вузів. В основу проекту програми, зокрема, була покладена ідея показу спільності історичного процесу Росії й України[64]. Серед авторів проекту був і М. Редін[65].

Те, що справа перегляду засад української історіографії в річищі нового сталінського курсу затягнулася, в першу чергу, пояснюється відсутністю стабільно діючих науково-дослідних установ і наукових кадрів. Останніх – освічених, професійно підготовлених істориків було надзвичайно мало[66] та й ті, які були, в умовах терору 30-х рр. перманентно піддавалися репресіям[67]. Так, зокрема, структурні одиниці Історичного циклу ВУАН в 1933–1934 рр. зазнали реорганізації, а більша частина їх співробітників була піддана репресіям. В 1934 р. під час широкомасштабної кампанії у ВУМЛІН по боротьбі з «націоналістами, їх помічниками, примиренцями, троцькістами та науковими робітниками, які виявили гнилий лібералізм і втратили більшовицьку пильність»[68] зазнав «чистки» і Інститут історії ВУАМЛІН[69]. Хоча, названий інститут, виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. «Про підготовку курсу історії України»[70], на початку 1936 р. підготував перший том курсу «Історії України»[71], але до його видання справа не дійшла. Тільки лише зі створенням у 1936 р. Інституту історії України АН УРСР справа поступово зрушилася з «мертвої точки». Інститут історії України продовжив розпочату Інститутом історії ВУАМЛІН роботу зі складання марксистських курсів з української історії[72] – стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів) та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів по періодах, в яких повинно було подаватися, відповідно до нової направленості і на базі «правдивої» марксистсько-ленінської методології, викладення процесу й оцінка подій, фактів, а також особистостей[73]. Зразком же для радянських історичних праць явився сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», що вперше публікувався на шпальтах газети «Правда» у вересні 1938 р.

Знищення некомуністичної історичної науки в УРСР призвело до обриву інтелектуального зв'язку з попередньою національною історіографією. Із спеціалістів старої школи до лав українських «істориків-марксистів» попали лічені одиниці, зокрема, співробітниками Інституту історії України стали О. Оглоблин, М. Петровський та Н. Полонська-

Василенко. Втім, нове положення про Київську Русь сформулювали молоді науковці – К. Гуслистий та Ф. Ястребов.

Першим випуском нарисів з історії України, що їх готували співробітники Інституту, став нарис «Київська Русь та феодальні князівства», що вийшов у 1937 р. Його укладачами були К. Гуслистий і Ф. Ястребов. Зрозуміло, що цей нарис не можна вважати оригінальним фундаментальним дослідженням, зважаючи на низку певних причин. Так, і обидва автори не визнавали себе фахівцями з історії Київської Русі[74], однак були змушені виконувати планове завдання як співробітники відділу феодалізму Інституту історії України, продовжуючи те, що вже було ними розпочато в Інституті історії ВУАМЛІН[75]. За марксистську методологію та за «спільноруську» концепцію Київської Русі хвалять їх рецензенти, бо інших переваг немає[76]. Ця марксистська популяризація[77], окрім класиків самого вчення, формально використовує як джерело лише Іпатіївський літопис. Що послужило історіографічною основою «Нарису» – залишається тільки здогадуватися. Скоріше за все реферування відповідних томів «Історії України-Руси» М. Грушевського. Головний відступ від схеми М. Грушевського полягав саме в тому, що автори трактували Київську Русь як **спільний початковий період** історії українського, білоруського й російського народів. Зокрема, Ф. Ястребовим і К. Гуслистим зазначається, що Київська держава була «східнослов'янською державою... ні український, ні білоруський, ні російський народи в цей період ще не оформилися». На думку авторів, вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці «народності, зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом»[78]. У перевиданні даного нарису 1939 р. науковці відносять початок зародження трьох народностей вже до XI–XII ст.[79]. А культурна спадщина Київської Русі, на їхню думку, стала надбанням усіх трьох східнослов'янських народів[80]. Розглядаючи історію Південної Русі (починаючи з XIII ст.), укладачі вживають для її найменування терміни «Україна» та «українські землі»[81]. В той же час ними не вживається етновизначальних категорій «українці» або ж «український народ».

Остаточна легітимізація концепції «спільного початкового періоду» та висунення тез про етнічну єдність «руського» народу доби Київської Русі

В 1938 р. з'являються вже інші публікації, в яких висловлюються подібні до концепції К. Гуслистого і Ф. Ястребова погляди на місце і значення Київської Русі в історії слов'янських народів Східної Європи[82]. Не в останню чергу це було пов'язано з відзначенням 750-річного ювілею «Слова о полку Ігоревім». З цього приводу в травні 1938 р. в Москві відбулося урочисте засідання Академії наук СРСР спільно

з Союзом письменників СРСР. Головним доповідачем на засіданні був відомий фахівець з історії давньоруської літератури М. Гудзій[83]. Доповідь була опублікована в № 7 «Исторического журнала» за той же рік. У доповіді й у статті, можливо, вперше у радянській історіографії використовується вираз «спільна колиска». М. Гудзій зазначає, що вказаний твір давньоруської писемності «виникнув у тій спільній колисці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, він поправу належить рівною мірою всім цим трьом братнім народам»[84]. Наприкінці травня 1938 р. побачив світ перший том «Киевская Русь» лекційного курсу російського історика О. Пресняковa[85]. Це видання, безперечно, вплинуло на закріплення радянської версії про місце Київської Русі в історії східнослов'янських народів[86]. Що стосується Б. Грекова, то підтвердження впливу ідей О. Пресняковa на цього вченого знаходимо в доповідній записці історика С. Покровського на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) А. Щербакова. Тут, зокрема, наголошується, що в трактуванні Київської Русі як колиски російського, українського і білоруського народів академік Б. Греков «правильно розвиває відповідні думки Пресняковa»[87].

На думку професора С. Покровського, вирішення питання про місце Київської Русі в історії українського, білоруського та російського народів було зроблено саме в працях академіка Б. Грекова[88]. Вчений свого часу зазнав репресій у зв'язку зі справою академіка С. Платонова[89], але на середину 30-х рр. вийшов на перше місце серед радянських істориків. У 1935 р. Б. Греков був обраний академіком, в 1936 р. очолив Ленінградське відділення Інституту історії АН СРСР, а в 1937 р. став директором цього інституту[90]. В умовах партійного диктату і одержавлення наукових структур Б. Греков, з метою забезпечення можливості подальшого розвитку історичної науки, йшов на певні компроміси, не сумісні, звичайно, з об'єктивним науковим пошуком. Він намагався узгодити наукові концепції з вимогами до них зі сторони пануючої ідеології. Особливо важливим було вгадати те, до чого тяжів Й. Сталін. В одній із розмов середини 30-х рр. з істориком – членом ВКП(б), Б. Греков навіть просив того (показуючи на портрет вождя) як комуніста підказати, що хоче від представників історичної науки Й. Сталін[91]. В даному випадку, мова йшла про концепцію соціально-економічного ладу Київської Русі[92].

Б. Греков своїм авторитетом остаточно закріпив в історичній науці СРСР концепцію про місце Київської Русі в історії українців, білорусів і росіян у тому вигляді, який найбільш відповідав новому політичному курсу. Квінтесенція концепції була викладена в одному з висновків монографії «Киевская Русь» (вид. 1939 р.): «...історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії»[93]. В цьому, вважав Б. Греков, і полягає «величезне значення даного періоду» для історії трьох вказа-

них народів. Тобто, за Б. Грековим, Київська Русь – це спільна держава предків сучасних східнослов'янських народів. Піддаючи критиці погляди М. Грушевського, Б. Греков в іншій праці (підручнику для вузів) зазначає, що в часи Київської держави «цих народів як самостійних етнічних одиниць ще не існувало»[94]. На відміну від К. Гуслистого з Ф. Ястребовим, Б. Греков не вважав давньокиївський період початковим періодом історії сучасних східнослов'янських народів (а тим більше для історії народів СРСР), але – одним з найважливіших[95].

У підручниках, що вийшли в останні роки перед Великою Вітчизняною війною, концепцію про «спільноруськість» Київської Русі було закріплено і популяризовано. Окрім вказаного вище, ще для більш наглядної ілюстрації, зішлемося на лекційний підручник К. Базилевича. Значення давньокиївського періоду він дає згідно положень Б. Грекова[96]. К. Базилевич вказує також на економічні та культурні ознаки єдності Київської Русі. Так, названий історик доходить висновку, що «Київська держава, яка об'єднала східних слов'ян, стала результатом їх спільного економічного розвитку»[97]. Ще в найближчі століття (VII–IX) перед утворенням Київської держави, на його думку, йшов процес і подальшого зближення місцевих культур, в «результаті якого складалися спільні елементи в культурі східнослов'янських племен[98].

У другій половині 30-х рр. в історичній літературі починають з'являтися перші зауваги щодо етнічної єдності східних слов'ян давньоруської доби в якості єдиного народу. Так, зокрема, в тому ж 1937 р. відомий український історик, учень Д. Багалія, А. Козаченко в статті «Крещение Руси» відмічає, що встановлення єдиної релігії в Київській Русі мало значення «для укріплення єдності між окремими областями руського народу»[99]. В рецензії на греківську «Киевскую Русь» відомий дослідник давньоруської доби М. Тихомиров погоджується з оцінкою академіком Київської Русі як спільного періоду історії східнослов'янських народів. Професор М. Тихомиров вказує, що «спільність походження завжди усвідомлювалася кращими людьми серед білорусів, українців і росіян». Зокрема, вони сповідували «кровну єдність та спільне історичне походження» трьох народів. М. Тихомиров приєднується до думок українського культурно-освітнього діяча XVII ст. З. Копистенського про те, що за часів Київської держави існував єдиний руський народ[100].

У зв'язку з приєднанням Західної України і Західної Білорусії з'являються публікації, де теж стверджується ідея єдиного руського народу давньоруської доби саме в значенні спільного предка[101]. Так, в одній з них, зазначається, що Україна з «моменту виникнення Російської держави ...була її складовою, нероздільною часткою», а першою столицею цієї держави був Київ. Далі автор робить заключний висновок: «...відокремлені насильством братські народи – український і білоруський, – котрі до сих пір перебували в Польщі, повертаються у велику сім'ю **колись єдиного народу** (виділено нами. – *Авт.*)»[102].

Подібно до цих міркувань висловлюється у своїй лекції і С. Бахрушин. На його думку, історія сучасних східнослов'янських народів виросла з «колиски» давньокиївського періоду, і ці народи, що є трьома «великими гілками» східного слов'янства, нині «об'єднуються в одну спільну сім'ю»[103]. Однак необхідно зауважити, що це положення лекції С. Бахрушина було б некоректно однозначно інтерпретувати на користь визнання ним єдиного руського народу давньоруської доби.

Але найбільш виразно ідея про давньоруську етноспільноту пролунала в працях Б. Грекова. В тому ж третьому виданні «Киевской Руси» він наголошує на етнічній єдності «руського народу» в київський період. На думку вченого, ця етнічна єдність зберігалася і в період феодальної роздробленості. Власне, за Б. Грековим, «руський народ» існував і до виникнення Київської держави[104]. Щоправда, навіть у «дофеодальний» (за Б. Грековим він продовжувався приблизно до XI ст.) період існування «руський народ» в соціально-економічному відношенні не був достатньо консолідованим, бо він тоді являв собою «сукупність дрібних сільських громад», що були слабо пов'язані між собою економічно[105]. Тому умовою подальшого існування народу як «етнічного цілого», на думку Б. Грекова, в цей період стає державна влада[106].

У зв'язку з тим, що Б. Греков займав «антинорманістську» позицію, він багато уваги в своїх працях приділяє доказам місцевого походження назви «Русь». Це в нього поєднується з декларуванням існування східнослов'янського народу під вказаною назвою. Так, наприклад, в одній із статей вчений стверджує, що «Руссю називав себе той численний народ, який займав величезні простори від лівих приток Вісли до Кавказу та далеко на півночі по течії Дніпра до Волхова і Ільменю включно»[107]. Взагалі, в своїх працях академік вживає як рівноцінні поняття «східні слов'яни», «слов'янська народність», «руський народ»[108]. Так, у згаданій монографії 1939 р. він пише: «Східні слов'яни, тобто народ руський»[109]. А в своїй доповіді, що була виголошена 26 жовтня 1939 р. на засіданні Відділення історії і філософії АН СРСР (опублікована в журналі «Новый мир»), де простежується історія Західної України давньоруського періоду, з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним «руським народом» Давньої Русі, Б. Греков декілька раз використовує більш коректні та історично адекватні терміни – «народ Русь» і «русини»[110]. Підкреслимо, що під цими найменуваннями вчений мав на увазі предків всіх східнослов'янських народів. Зародження трьох східнослов'янських народів, подібно до К. Гуслистого з Ф. Ястребовим, Б. Греков відносить до XI–XII ст.[111].

Отже, зроблений нами аналіз дає можливість беззаперечно стверджувати, що поява і укорінення нової радянської версії щодо етнічних процесів періоду Київської Русі відбувалися цілком у річищі зміни

історичної парадигми в СРСР у 30-ті рр., пов'язаної з безпосереднім впливом позанаукових чинників. Втім, не має достатніх підстав вважати, що поява початкового варіанту концепції про давньоруську народність була безпосереднім замовленням зі сторони владних структур. Позанаукові чинники відіграли в генезисі концепції вагому роль, але ці чинники були, скоріше, зовнішньополітичними. Взагалі, дослідження з проблем етногенезу східних слов'ян, що розгорнулися в СРСР у 30-ті рр., були викликані потребою дати відповідь фашистським расовим і етногенетичним доктринам. Цей аспект виникнення концепції про давньоруську народність потребує окремого висвітлення.

[1] ЦДАГО України. – Ф. 59, оп. 1, од. зб. 634. – (Од. зб. 634): *Колинов А.І.* Спогади про С.В. Косіора, про роботу помічником у т. Косіора. На 259 арк. Арк. 92.

[2] *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) – К., 2003. – С. 507–508; *Брехуненко В.* Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року ... – С. 640.

[3] Див.: *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – С. 110.

[4] Див., наприклад: *Крупницький Б.* Українська історична наука під совєтами. – Мюнхен, 1957. – С. 49.

[5] Про це прямо йшла мова в інструкціях 1948 р. ЦК КП(б)У з приводу святкування 300-річчя початку Визвольної війни українського народу (Див., наприклад: ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, од. зб. 1635; Материалы к 300-летию начала освободительной войны (1648–1654 гг.). – 1948 р. – Арк. 5)).

[6] Точка зору Т. Мацьківа дається за: *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – С. 110.

[7] Див.: *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – К., 2001. – 304 с.

[8] Див.: *Черепнин Л.В.* Изучение в СССР проблем отечественной истории периода феодализма // Вопросы истории. – 1962. – № 1. – С. 47 (С. 35–66).

[9] Див.: *Сталин И.В.* Вопросы ленинизма. – М., 1936. – С. 422–428.

[10] Див.: Тезисы фракции Совета Общества историков-марксистов: О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период (приняты 6 февраля 1931 г.) // Историк-марксист. – 1931. – Т. 21. – С. 8.

[11] *Неретина С.С.* Смена исторических парадигм в СССР. 20–30-е годы // Наука и власть: Сб. ст. – М., 1990. – С. 41.

[12] Див: *Сталин И.* О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция. – 1931. – № 6. – С. 5, 9; *Неретина С.* Смена исторических пардигм в СССР... – С. 41–42.

[13] Див.: *Неретина С.* Указ. соч. – С. 42.

[14] Див., напр.: На нашем участке исторического фронта // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11–12. – С. 2.

[15] Там само. – С. 3.

[16] ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 7, од. зб. 798. – (Од. зб. 798). Матеріали про роботу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів ВЦАМЛІН. Арк. 123.

[17] Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР» // Правда. – 1934. – 16 мая.

[18] *Сталин И., Жданов А., Киров С.* Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР» // Материалы к преподавнию истории народов СССР. – М., 1937. – С. 9–10. Див. також: Об учебниках истории СССР // Правда. – 1937. – 22 августа. – С. 1; *Фохт А.* О методических и педагогических ошибках М.Н. Покровского // Исторический журнал. – 1937. – № 3. – С. 103.

[19] Российский государственный архив социально-политической истории (РГА СПИ). – Ф. 17, оп. 125, ед. хр. 225. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 67.

[20] Див.: Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР»...

[21] Див.: *Сталин И., Жданов А., Киров С.* Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР»... – С. 10.

[22] Архив Российской академии наук (АРАН). – Ф. 1791, оп. 1, ед. хр. 149. *Черепнин Л.В.* Выработка советскими историками марксистско-ленинской концепции исторического развития народов СССР. Лекции, прочитанные для слушателей Академии общественных наук при ЦК КПСС. Стенограмма 12–19 февраля 1964 г. – Л. 34.

[23] Див.: *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 87.

[24] Див.: *Шнирельман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 58.

[25] Див.: *Затонський В.П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН. – К., 1934. – 52 с.

[26] Одним з перших цей епітет застосовує Б. Волін – головний редактор провідного історичного журналу СРСР (Див.: *Волин Б.* Великий русский народ // Исторический журнал. – 1938. - № 5. – С. 1–17).

[27] Пор., наприклад: *Шнирельман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика... – С. 58–59.

[28] Див.: *Артизов А.Н.* 1937 год. Институт красной профессуры // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 119–120.

[29] *Фохт А.* О методических и педагогических ошибках М. Н. Покровского... – С. 103; Подлинный марксистский учебник по истории СССР // Исторический журнал. – 1938. – № 8. – С. 1; та ін.

[30] Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «Об ошибочных взглядах так называемой исторической школы Покровского // Правда. – 1936. – 26 января. – С. 2; Див., також: Большая правда на историческом фронте // Исторический журнал. – 1937. – № 8. – С. 6–12.

[31] БСЭ. – Первое изд. – Том LXI. – М., 1935. – С. 818.

[32] *Брайчевський М.* Вибрані твори. – Нью-Йорк – Київ, 1999. – С. 492.

[33] Див.: Постановление Жюри Правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3-го и 4-го классов средней школы по истории СССР // Материалы к преподаванию истории народов СССР. – М., 1937. – С. 7.

[34] Див.: *А.К.* «Краткий курс истории СССР». Учебник для 3-го и 4-го класса. Под ред. проф. А. В. Шестакова. Учпедгиз, 1937. 219 стр. // Большевик. – 1937. – № 17. – С. 18.

[35] Знать историю народов СССР. Передовая // Правда. – 1936. – 22 августа.

[36] Див.: *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії... – С. 507.

[37] *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року... – С. 524–525.

[38] Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (НА ИИМК РАН). – Ф. 35. – 1933 г. – Ед. хр. 55. Академия Истории Материальной культуры. Прения по докладу Б.Д. Грекова «Рабство в Киевской Руси». 3-го апреля 1933 года. Стенографический отчет. На 252 лл. – Л. 2; *Греков Б.Д.* Рабство и феодализм в Киевской Руси // Известия ГАИМК. – Вып. 86. – М.–Л., 1934. – С. 67.

[39] НА ИИМК РАН. – Ед. хр. 55. – Л. 2–4 (об).

[40] Там же. – Л. 47–52; *Греков Б.Д.* Рабство и феодализм в Киевской Руси ... – С. 110–111;

[41] Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 29, ед. хр. 1249. *Греков Б.Д.* Рабство в Киевской Руси. Тезисы доклада. – 21 л.; *Греков Б.Д.* Рабство и феодализм в Киевской Руси. – С. 5–66.

[42] НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – 1933 г. – Ед. хр. 55. – Л. 17–18.

[43] Див.: *Цвибак М.М.* К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси: Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып. 103. – М., 1934. – С. 86.

[44] Там же. – С. 99–100.

[45] Там же. – С. 100.

[46] *Пархоменко В.* К истории державы Рюриковичей (Обзор литературы за 1938 г.) // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 144.

[47] Там же. – С. 144.

[48] Див., наприклад: *Бахрушин С.В.* К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 2. – С. 54–68; Его же. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 167–168; Его же. «Держава Рюриковичей» // Вестник древней истории. – 1938. – № 2(3). – С. 88–98 ; *Греков Б.Д.* Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М. Н. Покровского // Историк-марксист. – 1937. – № 5–6. – С. 41–76; *Козаченко А.* Крещение Руси // Исторический журнал. – 1937. – № 1. – С.; та ін.

[49] И. Б. Киевская Русь [Рец.: Б.Д. Греков. Киевская Русь. АН СССР, Институт истории. Изд. третье., перераб. и допол. М.–Л., 1939.] // Вестник древней истории. – С. 118.

[50] Там же. – С. 118.

[51] *Артизов А.Н.* 1937 год. Институт Красной профессуры. – С. 130.

[52] НА ИИМК РАН. – Ф. 2, – 1936 г., ед. хр. 24. Протоколы ИИФО ГАИМК за 1936 г. 5 января 1936 г. – 27 декабря 1936 г. На 145 лл. – Л. 22.

[53] *Греков Б.Д.* Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.–Л., 1935. – С. 3.

[54] *Бахрушин С.В.* «Держава Рюриковичей» // ВДИ. – 1938. – № 2(3). – С. 88.

[55] Див., наприклад: *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 27–40.

[56] *Комаренко Н.В.* Розвиток історичної науки в Академії наук Української РСР. – К., 1986. – С. 53.

[57] Там само. – С. 64.

[58] Передмова // Історія України. – Т. І. Передкапіталістична доба. – Харків, 1932. – С. 3–4.

[59] Там само. – С. 5.

[60] Там само. – С. 5–6.

[61] Пор., наприклад: *Пресняков А.Е.* Задача синтеза протоисторических судеб Восточной Епропы // Яфетический сборник. Recneil Japhetijne. V. – Ленинград, 1927. – С. 1–20; НА ИИМК РАН. – Ф. 35, оп. 2, ед. хр. 2154. *А.Е. Пресняков.* Образование Всероссийского государства. Машинопись. На 105 лл. – Л. 58–60.

[62] Історія України. – Т. І. Передкапіталістична доба. – С. 23–24.

[63] Там само. – С. 23–25.

[64] *Комаренко Н.В.* Розвиток історичної науки ... – С. 67–68.

[65] *Скубицький Т.Т., Редін М.Є., Шерман Г.М.* Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів. – К., 1934. – 64 с.

[66] Див. опосередковане свідчення про недостатність науковців для створення підручника з історії України тодішнього академічного чиновника А. Абрамова: *Абрамов А.* Перед початком великої роботи (Про курс історії України) // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 159–160.

[67] Див.: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Передмова // У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах. – Ч. І. – К., 1996. – С. 8–12; *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби ... – С. 588; *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.). – К., 2001. – С. 4.

[68] Див.: *Шахар Г.* У ВУАМЛІН'і // Під марксово-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 119.

[69] *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України... – С. 5.

[70] Див.: Про підготовку курсу історії України. Постанова ЦК КП(б)У // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 123.

[71] Див.: Про підготовку першого тому курсу «Історії України» і першого тому курсу «Історії української літератури» // Під марксово-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123.

[72] *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України... – С. 9, 11–12.

[73] Див., наприклад: Вісті АН УРСР. – 1938. – № 1. – С. 79.

[74] *Пізніше К.Г.* Гуслистий це визнавав (Див.: З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці (29–30 квітня 1947 р.) // У лещатах тоталітаризму... – Ч. ІІ. – С. 57)).

[75] Див.: НБУВ. ІР. – Ф. Х, од. зб. 34521. Виробничий план Інституту історії УАМЛІН на 1936 р – Арк. 3; Зміст першого тому курсу «Історія України» // Під марксово-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123; *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України... – С. 6; *Удод О.А.* Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998. – С. 30.

[76] Див.: *Юшков С.В.* Киевская Русь и феодальные княжества XI–XII вв.: Рецензия // Историк-марксист. – 1939. – № 1. – С. 171; *Пичета В.И.* История Украины в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. – М., 1942. – С. 166.

[77] Так вважає й Ю. Мицик. (Див.: Рецензійний огляд // Укр. археограф. щорічник: Нова серія. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 377).

[78] Нариси з історії України. – Вип. І. – К., 1937. – С. 81.

[79] Там само. – С. 81.

[80] Нариси з історії ... – С. 160, 184.

[81] Там само. – С. 119, 128.

[82] Див, наприклад: *Галкин В.* Создание русского национального государства // Исторический журнал. – 1938. – № 12. – С. 48; *Гудзий Н.* «Слово о полку Игореве» и его историческая почва // Исторический журнал. – 1938. – № 7. – С. 13.

[83] Див.: Торжественное заседание Академии Наук СССР // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 200.

[84] *Гудзий Н.* «Слово о полку Игореве» и его историческая почва ... – С. 13.

[85] *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории: В 2 т. – Т. І. Киевская Русь. – М., 1938. – V+255 с.

[86] Див.: *Юсова Н.О.* Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А сє єго срєбро...: Збірник праць на пошану чл.-кор НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 259–262.

[87] РГА СПИ. – Ф. 17, оп. 125, ед. хр. 225. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 96.

[88] *Покровский С.А.* Киевская Русь в работах советских историков // Советская книга. – 1946. – № 34. – С. 18.

[89] Див.: *Брачев В.С.* «Дело» академіка С. Ф. Платонова // Вопросы истории. – 1989. – № 5. – С. 129.

[90] *Горская Н.А.* Борис Дмитриевич Греков // Портреты историков: Время и судьбы: В 2 т. – Том 1: Отечественная история. – Москва–Иерусалим, 2000. – С. 219.

[91] *Кобрин В.Б.* Кому ты опасен, историк? – М., 1992. – С. 154–155.

[92] Див.: *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций. – М., 1998. – С. 167.

[93] *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М.–Л., 1939. – С. 8–9.

[94] История СССР. – Том І. С древнейших времен до конца XVIII в. / Учебник для исторических факультетов вузов. Под ред. проф. В.И. Лебедева, акад. Б.Д. Грекова, член-кор. АН СССР С.В. Бахрушина. – М., 1939. – С. 57; Історія СРСР . – Т. І: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / За ред. проф. В.І. Лебедєва, акад. Б.Д. Грекова, член-кор. АН СРСР С.В. Бахрушина. – К., 1941. – С. 66.

[95] Там само. – С. 85.

[96] *Базилевич К.В.* Курс истории СССР. Лекции 1–12. Стенограмма лекций, прочитанных в ВПШ при ЦК ВКП(б). – М., 1940. – С. 68.

[97] Там же. – С. 67.

[98] Там же. – С. 68.

[99] *Козаченко А.* Крещение Руси // Исторический журнал. – 1937. – № 11. – С. 82.

[100] *Тихомиров М. Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Изд. третье, перераб. и доп. Иститут истории Академии наук СССР. – М.–Л., 1939. – 289 с. и карта 10 руб. // Историк-марксист. – 1940. – № 2. – С. 147.

[101] *Греков Б.Д.* Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10–11. – С. 248–256; *Подорожний М.Є.* Визвольна війна українського народу (1648–1654 рр.). – К., 1940. – С. 5–6.

[102] *Подорожний М.Є.* Визвольна війна українського народу (1648–1654 рр.). – С. 6.

[103] АРАН. – Ф. 624, оп. 1., ед. хр. 438. *Бахрушин С.В.* Стенограмма лекций по циклу «Киевское государство». Машинопись. Октябрь 1949 г. На 147 лл. – Л. 41. Зазначимо, що ця од. зб. складається з стенограм лекцій професора С. Бахрушина, прочитаних впродовж жовтня 1939 р. у Всесоюзній Академії Зовнішньої торгівлі, адже на кожній стенограмі стоїть дата.

[104] *Греков Б.Д.* Киевская Русь... – С. 7.

[105] *Греков Б.* Спорные вопросы периодизации древней истории народов СССР // Исторический журнал. – 1940. – № 6. – С. 8.

[106] Там же. – С. 8.

[107] *Греков Б.Д.* Древнейшие судьбы Западной Украины... – С. 250.

[108] Див. наприклад: *Греков Б.Д.* Киевская Русь... – С. 7–9; Его же. Борьба Руси за создание своего государства. – М.–Л., 1945. – С. 48, 50, 66–67; Его же. Культура Киевской Руси. – М.–Л., 1944. – С. 38–39, 56, 72.

[109] *Греков Б.Д.* Киевская Русь... – С. 9.

[110] Див.: *Греков Б.Д.* Древнейшие судьбы Западной Украины... – С. 248–256.

[111] *Греков Б.Д.* Киевская Русь... – С. 8.

Частина п′ята

Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Елена Романова

Титул жреца-херихеба в текстах Древнего Царства: возможные интерпретации

Кажется, никакой другой жреческий титул не предоставляет нам столько загадок и путаницы, как *ḫrj-ḥb(t)* – «херихеб». Особенно это заметно по источникам периода Древнего царства. Основное значение этого термина – разновидность жреческой службы. Так, в соответствующей словарной статье словаря А. Эрмана-Г. Грапова, термин *ḫrj-ḥb(t)* переводится как «Art Priester, gelehrt und zauberkundig ("Vorlesepriester", Sogennanter "Cherheb")» [1]. Но возможны и другие контексты, в которых этот термин употребляется. Определить, всегда ли он означал реальную жреческую службу, иногда трудно. С одной стороны, существуют источники – это титулы, представленные в гробницах частных лиц, согласно которых должность херихеба следует относить к высшим египетским должностям, поскольку в перечне титулов владельцев гробниц титул *ḫrj-ḥb(t)* встречается вместе с названиями высших государственных должностей, и кроме того, сравнительный анализ употребления титулов *ḫrj-ḥb(t)* и других жреческих титулов показывает, что в системе рангов *ḫrj-ḥb(t)* должен занимать более высокую позицию, чем *ḥmw-nṯr*, которые были основой храмового жречества данного периода. Вместе с тем, ранг херихеба был ниже, чем ранг сема, поскольку в большинстве титулатур, где имелись оба титула, появляется *ḫrj-ḥb(t) ḥrj-tp*, «старший херихеб», а не просто «херихеб».

С другой стороны, однозначное определение *ḫrj-ḥb(t)* как жреческой должности высшего разряда вряд ли может считаться правомерным во всех случаях, поскольку этот титул называли в списках своих титулов также люди, которые вряд ли успевали исполнять еще и жреческие обязанности, кроме того, он встречается в надписях возле изображений лиц, зависимых от хозяина гробницы, т.е. тех, социальный статус которых никак нельзя назвать высоким. Таким образом, когда в надписях Древнего царства встречается титул херихеба, возможны три варианта интерпретации данного титула:

1. Он означает реальную жреческую службу в храме.
2. Он является сопровождающим титулом чиновника, за которым не стоит реальная жреческая служба.
3. Он означает исполнение жреческой службы в гробнице частного лица, при этом не обязательно он должен означать, что особа,

имеющая данный титул, в действительности является жрецом-профессионалом.

Определить, в контексте какого из трех указанных выше случаев употребляется термин «херихеб», не всегда просто. Кроме того, само слово «херихеб» может употребляться в надписях гробниц в текстах религиозного характера, например, когда речь идет о «тайном исскустве херихеба», в формулах-призывах совершить ритуал в гробнице – «о, какой-нибудь херихеб...» и в предложениях-предостережениях, типа «Это я "просветленный", прекрасный, знающий тайное искусство херихеба». Во всех последних случаях название херихеб не является титулом конкретного лица вообще.

Название жреческой службы херихеб – «тот, кто при свитках», или «человек свитков»[2] свидетельствует, что в самом начале образования государства это была должность, обязанности которой связывались не только с культом. Первоначально херихеб был знатоком письма (не случайно, его атрибутами были свитки с текстами), который, благодаря своему умению читать иероглифы, владел магической силой созидания через слово и через письмо. Поскольку письмо и чтение всегда были связаны с магией, поэтому *ḫrj-ḥb(t)* считался сведущим в ней, колдуном. Как знатока иероглифического письма и священных книг, где собраны знания, его можно назвать не только писцом, но и ученым, ведь он должен быть ознакомленным со священными книгами, уметь их переписывать, читать, толковать и писать новые, т. е., добывать новые знания, систематизировать, хранить и передавать их, чем занимаются в наше время ученые. В период Древнего Царства *ḫrj-ḥb(t)* уже должен был быть профессионалом, но его профессионализм состоял в умении читать религиозные тексты, в этом заключалась его главная особенность, которая отделяла его от простого писца.

В культуре древнего Египта огромную роль играло слово, обоих его аспектах – как слово изреченное, речь, так и слово записанное, текст. Слово и речь, согласно определению одного из самых выдающихся исследователей современности Яна Ассмана, является одним из измерений пространства «близости к богу» египетской религии[3]. Сакральное слово обладает силой « просветления», «сияния» или «излучения», которая в силу «сакрального истолкования» делает возможным выявить в природных вещах и явлениях сакральный, божественный смысл. Египетская теория речи предполагала наличие связи между именем и его носителем (человеком или богом), названием и обозначаемым им предметом или явлением. Таким образом, речь, произнесение сакральных слов, реплики, произносимые жрецами во время церемонии, активизируют связь обыденного мира и мира богов; речевое воспроизведение какого-то события, произошедшего в мире богов, согласно египетских представлений, воскрешает это событие, делает его реальным «здесь» и «сейчас». Следовательно, любое неправильно произнесенное слово во время исполнения обряда могло повлечь за

собой тяжкие последствия не только для отдельного индивида, но для общества в целом, поэтому от жреца требовалось знание и точное соблюдение всех пунктов ритуала. В силу этого же обстоятельства огромное значение приобретает слово записанное, текст, поскольку запись и последующее прочтение ее содержания предполагали активизацию, материализацию того, о чем проговаривалось в тексте. Например, если это формула-пожелание разных благ покойному, то ее зачтение обеспечивало ему эти блага в потустороннем мире, а если это проклятие на голову врагов фараона, то его произнесение автоматически вызывало к жизни те кары, которые предполагалось наслать на злоумышленников. Поэтому в египетской культуре было разработано три системы письма: иероглифическая, иератическая и демотическая, каждая из которых предназначалась для определенных нужд, обслуживала сакральную или профанную область культуры. Вся документация, как и другие тексты обыденной жизни, записывались демотикой. Две другие системы письма предназначались для записи священных текстов, религиозной литературы, а также царских указов, надписей в гробницах царей и частных лиц, т.е. для надписей, которые были ориентированы на длительное, в идеале на вечное сохранение, на инобытие, и на общение с миром богов. Иератикой записывались священные тексты на папирусе, иероглификой – на камне, а также на других твердых материалах. Таким образом были разграничены сферы сакрального и бытового употребления письменности. Египетская административная система имела потребность в большом количестве грамотных людей, которые бы вели необходимую бюрократическую работу. Вся документация записывалась демотической системой письма. Потребности управления обеспечивала значительная армия писцов разного ранга, знакомых с этой системой письма.

Херихебы – это не просто грамотные чиновники, это мастера-виртуозы, владеющие письменной иератической, а также иероглифической системами письма. В обязанности херихеба как жреца входило выполнение церемонии открытия уст и принесение заупокойных жертв в храмах а также «чтение» (т. е. декламация) священных текстов, что, по-видимому, считалось вершиной древнеегипетской науки, по сравнению с просто знанием египетского письма. Если от писца требовалось простого умения писать и читать египетское письмо, то от херихеба соответственно – еще и чтения текстов религиозного характера и знания их скрытого содержания, а также умения толковать его (т. е. прочитать не только первичный смысл текста, а посредством сложной системы символов, аллитераций и ассоциативных связей находить скрытые в нем смыслы). Поэтому искусство херихеба было связано с тайной. Государственные служащие высших рангов, наверное, должны были владеть этим таинственным умением читать священные книги, о чем свидетельствовали титулы херихебов в их титулатурах. Ведь эти жреческие титулы в период Древнего царства

встречаются в большинстве случаев в титулатурах высших государственных чиновников.

Изо всех лиц, имевших титулы херихебов, только небольшая часть принадлежала к чиновникам среднего или низшего ранга, поскольку в их титулатурах отсутствуют титулы высших рангов и другие жреческие титулы. Остальные лица, которые имели титулы херихеба, были однозначно высшими государственными чиновниками, в том числе визири, казначеи царя, лица, имевшие титулы *r-pˁt* (князь) и (или) *ḥ3tj-ˁ* (местный князь), многие царевичи и т. д. Связь херихебов именно с царской семьей и личностью царя тоже не есть случайной, ибо, как и сем, *ḫrj-ḥb(t)* действовал как сын царя, как его доверенное лицо, от имени своего повелителя. Обязанности херихеба сначала также выполнял царевич, и только впоследствии произошло формирование херихебов как жреческой должности. Обязанности, связанные с данной должностью, сначала не ограничивались сугубо религиозной сферой, и еще во время III династии она означала что-то вроде царского секретаря, доверенного лица и, как правило, при IV династии значительная часть родственников, в первую очередь сыновей царя, имели титул херихеба. Знаменательно, что во время правления Хафра его сыновья были не просто херихебами, но имели титул *ḫrj-ḥb(t) it.f* – «Херихеб своего отца», как, например: Ниусерра[4], Иун-Ра,[5] Анхмара[6] и Сехемкара[7]. В данном случае очень уместным будет перевод этого словосочетания именно как «секретарь своего отца», что раскрывает суть его обязанностей, которые не воспринимались древними египтянами как мирские, профанные, но как священные, поскольку они связаны с обслуживанием бога-царя. Понятие «дворец» воспринималось древними египтянами не только в его значении «резиденция царя», но и в значении «место культа», как синоним слова «храм», как местопребывание бога-царя, и, наоборот, заупокойный храм фараона воспринимался, как его вечное жилище[8], т. е. «храм» и «дворец» в представлении древних египтян относились к одному кругу понятий. Эта ситуация наблюдалась не только в эпоху Древнего царства, но и позже.

В заупокойном храме царя Сахура имеются надписи и изображения, где упоминается сын этого царя *Nfrj-rn-rˁ*, носивший титул *ḫrj-ḥb(t)* n *it.f*.[9]. Эти надписи являются ценным свидетельством того, что лица, называвшиеся «херихебами своего отца», в действительности исполняли обязанности этой службы в храме. Кроме того, в титулатурах титул херихеб очень часто сопровождает титул «друг единственный» (*smr wˁtj*), который, вероятно, в самом начале формирования государства значил реального друга или спутника правителя, а впоследствии становится придворным титулом. В титулатурах Древнего царства оба эти титула шли всегда друг за другом, как правило, сначала *smr wˁtj*, а потом *ḫrj-ḥb(t)* (хотя порядок их следования мог быть обратным), что еще раз подчеркивает характер отношений царя и херихеба.

Возможно, что сначала херихеб был помощником царя (и не только в культовых делах), секретарем правителя, отсюда его связь с письмом и сопровождающий титул писца либо царских документов (*zš ꜥr nswt*), либо письмен бога (*sš mḏꜣt nṯr*). Другим титулом, который очень часто объединялся с херихебом, был *ḥrj-sšt*ꜣ – «тот, кто над тайной», или «секретарь».

В надписи из Вади Хаммамат об экспедиции, возглавленной начальником всех царских работ, «другом единственным», счетоводом царским, строителем в двух домах Мерира-Мерианх-Птах, проводившейся во времена царствования Мерира-Пепи I, упоминается херихеб с тем же именем, который приходился сыном начальнику экспедиции и также участвовал в ней[10]. Стоит отметить, что Мерира-Мерианх-Птах-отец не имел титула херихеба. Интересным является также тот факт, что жрец-херихеб участвует в экспедиции, снаряженной за камнем. Все другие участники похода были каменщиками или начальниками работ, связанных со строительством. Вполне логично считать, что в данном случае херихеб должен был не столько выполнять культовые обязанности, но, скорее всего, служить писцом и секретарем начальника экспедиции, своего отца, а его титул удостоверял в первую очередь его осведомленность во всех премудростях египетского письма.

Однако далеко не каждый государственный служащий мог считаться херихебом, тем более, не каждый писец. Здесь, как и в случаях со жреческими титулами других категорий, наблюдается тенденция сочетания жреческой должности именно с верхними прослойками государственных служащих.

Кроме херихебов, занятых в припирамидных храмах, существовали херихебы, которые работали в гробницах частных лиц и «творили дело просветления» для простых смертных (они не всегда оставили записи о себе). Надписи из гробниц частных лиц показывают, что уже в эпоху Древнего царства херихебы были заняты не только в царском заупокойном культе, но также в гробничных культах частных лиц, рядом с такой жреческой категорией, как *ḥmw-kꜣ*, которую нельзя отнести к жреческим службам высших рангов. Но поскольку именно в гробницах частных лиц встречаются в основном сентенции о «просветлении» их собственников херихебами, равно как и упоминания о «таинственном искусстве херихеба», можно, по крайней мере, констатировать факт, что кто-то исполнял ритуалы «просветления» в гробницах. Следует допустить, найти тех херихебов, которые служили в гробницах, станет возможным, если обратиться к рассмотрению титулов херихебов в титулатурах сыновей хозяев гробниц, родственников и зависимых лиц. В гробнице Сетебу (некрополь Сакара, вторая половина IV династии) имеются изображения четырех жрецов-чтецов, подносящих жертвенные дары хозяину: Мери-птаха, Птаха-секера, Мери и Седжем-нефер-птаха[11]. В гробнице Кара

(G 7101) имеется изображение некоего херихеба по имени Иду[12], который, скорее всего, не являлся родственником хозяина гробницы, а был именно жрецом-херихебом, который исполнял заупокойные ритуалы. Кроме изображения херихеба Иду в этой гробнице очень хорошо представлены сцены, изображающие херихебов за разными заупокойными ритуалами, исполнявшимися в процессе погребения, а также впоследствии, в частности, в ритуалах поднесения жертвы, «просветления», возлияния, каждения, подметания пола и т.п.[13]. Имена в этих сценах не подписаны, но, тем не менее, данные изображения свидетельствуют об участии херихебов в гробничном культе частных лиц.

Сыновья во время постройки гробниц своих родителей, следовательно, во время создания данных надписей могли быть, скорее всего, людьми молодыми, только начинающими свою карьеру на царской службе, и впоследствии, вполне вероятно, они могли получить те высокие титулы, которых им не хватало во время создания надписей в гробницах их родителей. Однако они уже имели титул херихеба, который, скорее всего, в этом случае должен был означать или то, что они имеют соответствующую квалификацию, т.е. овладели «тайным искусством херихеба», или, что более вероятно, что они, как наследники своего отца, исполняли самую важную роль в ритуале погребения последнего – зачитывали список жертв, а также совершали обряд «просветления», который позволял почившему превратиться в «*3ḫ*», блаженного духа. Вполне логично будет считать, что «вещь просветления» в Древнем царстве должен был «творить» старший сын покойного. При этом мы не имеем возможности определить, был ли он во всех случаях херихебом-профессионалом, но в любом случае он должен был быть ознакомлен с «искусством херихеба». К таким херихебам, наверное, относится Ишефи[14], старший сын визиря во времена Тети (начало VI династии) Анхмахора, в гробнице которого и находится изображение его сына. Ишефи имел только три титула: «друг единственный», «надзиратель придворных хентиуше» и херихеб. В данном случае вполне возможно, что Ишефи мог бы впоследствии унаследовать должности Анхмахора, но заметим, что он уже имел титул херихеба, следовательно, более правдоподобно было бы предположить, что это не название его должности, но титул, означающий, что Ишефи будет исполнять обязанности херихеба в гробнице отца.

Другой пример упоминания сына хозяина гробницы с титулом херихеба происходит из заупокойного комплекса Сенеджемиб-Инти. Нижний регистр западного края северной стены камеры IV содержит изображение сцены подношения жертвенного бедра и птицы тремя сыновьями усопшего, из которых двое представлены каждый как «сын его что от тела его», («сын его собственный»), а третий, который держит птицу на руках – *z3.f ḫrj-ḥb.(t) S...-Mnw-n-ʿnḫ*[15]. Старший сын

Сенеджемиба-Инти по имени Сенеджемиб-Мехи не именовал себя херихебом, а Мененанх-... вряд ли был родным сыном хозяина гробницы. Скорее всего, он был близким родственником Сенеджем-Инти и жрецом-херихебом его заупокойного культа, т. е. жрецом-профессионалом. Кроме упоминания об этом жреце, в надписях из данного гробничного комплекса находится также изображение другого херихеба по имени Исеси-баф[16]. Здесь же имеется сцена, где херихеб (без имени) осуществляет церемонию «просветления»[17]. Появление таких сцен в эпоху V династии означает усложнение ритуала заупокойного культа, к которому теперь привлекалось все больше жрецов, которые должны были иметь представление о том, как правильно отслужить заупокойную службу, т. е. быть специалистами этого дела.

Однако следует сказать, что однозначная интерпретация титула херихеба в титулатурах сыновей хозяев гробниц, как обозначения их обязанностей по отношению к культу отца, тоже не всегда оправдана. Иногда источники подсказывают нам, что данный титул означал именно должность сына хозяина гробницы, место его службы, в крайнем случае, обозначение его квалификации, но не обозначение его статуса наследника. Например, в мастабе Упемнефрета имеется упоминание о херихебе Иби-Хев-Ра[18], который приходился старшим сыном хозяина гробницы. Он имел собственную часовню в мастаба отца, с несколькими собственными стелами, ложными дверями. Судя на основании изображений и надписей в гробнице, Иби имел три титула: *ḫrj-ḥb(t)*, *zš mdȝit nṯr*, *ḫrj-sšt3*. Укажем, что отец Иби – Упемнефрет не имел титула херихеба. На восточной стене этой часовни находится изображение Упемнефрета и Иби, а также текст завещания, в котором говорится о дарении сыну Иби «земель северных вместе с гробницей (часовней) северной».[19] В завещании упомянут только один титул Иби – херихеб, хотя даже на этой же стеле под его изображением подписаны все три. Следовательно, в завещании было важно указать на то, что сын Упемнефрета был именно херихебом. Отец ему отдал часть гробницы вместе с землями для обеспечения заупокойного культа, к тому же в завещании подчеркивается, что ни один другой член семьи, «кроме сына старшего, херихеба», не может претендовать на это имущество. Можно было бы предположить, что в данном случае именно сын должен был выполнять ритуал «просветления» для своего отца, за что получил часть гробницы. Но поскольку Иби, скорее всего, умер раньше, чем его отец (для его погребения, собственно говоря, и была предназначена северная часовня, которая первоначально предназначалась для самого Упемнефрета), этот титул не должен означать тот факт, что он исполнял обязанности жреца-херихеба в гробнице отца. Это обозначение его службы.

Как свидетельствуют надписи из гробниц Древнего царства, суть *ḥmt ḫrj-ḥb(t)* – «искусства херихеба», который служил в гробнице, заключалась не в делопроизводстве, а в исполнении ритуала, давав-

шего возможность умершему достичь состояния овладения своим сакральным вечным и всемогущим телом, т. е., превращения в ах. Ритуал «просветления» как для правителя, так и для его подчиненных входил в обязанности жреческой категории херихебов, но осуществляли его не одни и те же люди. Те херихебы, которые были одновременно чати, номархами или занимали другие высшие государственные должности, наверное, могли исполнять «просветление» именно для фараона, если они в действительности были как-то связаны со жреческой службой. Титул херихеба в их титулатурах мог означать, что они осуществляли ритуал «просветления» именно для царя. Это подтверждается фрагментом изображения из заупокойного храма Сахура, где представлена процессия херихебов, согнутых в поклоне, возглавляемая визирем, (читающим свиток?, часть изображения отбита). Этот фрагмент содержит надпись позади фигуры чати: *ỉ3jtj z3b t*[*3tj*] *ḥrj-ḥb*(*t*) *imj-r3 k3.t nb.t nsw.t Mn*-[*nfrt*] (*?*), а над каждой из четырех склоненных фигур надпись гласит, что это *ḥrj-ḥb*(*t*)[20]. Значит, титул херихеба, который чаще всего из всех жреческих титулов встречается в титулатурах визирей, был не просто почетным. Визирь обязан был в определенных случаях исполнять обязанности херихеба.

Но, кроме того, наличие искомого титула в титулатурах высших чиновников должно было свидетельствовать о том, что они овладели «тайным искусством херихеба», которое рассматривалось как вершина знаний, которой мог достичь человек, изучавший египетское письмо. Таким образом, в этих случаях данный титул означал, что эти люди могли быть херихебами, т. е. могли исполнять ритуалы, которые находились в компетенции херихеба, но при этом сам титул вовсе не обязательно должен был означать, что они были жрецами-херихебами в реальности. В данных случаях мы имеем дело с херихебами, которые служили живому царю не только как жрецы, а в первую очередь как чиновники. Условно говоря, появление *ḥrj-ḥb*(*t*) в их титулатурах, наверное, надо рассматривать, как явление, эквивалентное нашему обозначению «кандидат наук» либо «доктор наук», а не как реальную должность.

Выявить именно жрецов-херихебов, служивших в храмах, нам дают возможность документы и эпиграфические материалы, происходящие из царских припирамидных храмов. Это в первую очередь абусирские папирусы, а также фрагменты надписей, найденные в результате раскопок Л. Борхардта. В надписях заупокойного храма царя Сахура встречаются упоминания шести собственных имен херихебов, исполнявших заупокойные ритуалы для царя[21]. Фрагменты изображений из поминального храма Ниусерра упоминают пять личных имен херихебов, занятых в заупокойном культе[22]. На основании документов храмового архива Нефериркара можно определить, что херихебы также совершали богослужение в этом припирамидном храме,

хотя их количество не так уж и велико по сравнению с количеством жрецов хему-нечер и уабов. На основании папирусов, изданных П. Познер-Криэже и Ж.Л. де Сенивалем, нам известно двенадцать личных имен херихебов, работавших в этом храме[23], что подтверждает мысль П. Познер-Криэже и Т.Н. Савельевой о том, что херихебы составляли верхушку храмового персонала[24].

Жрецы-херихебы не были организованы в «череды» – специальные подразделения, объединение в которые характерно для других видов жречества, но в число храмовых «черед» или фил они могли входить. Не известны также их начальники, кроме *ḫrj-ḥb(t) ḥrj-tp* – «старший херихеб», или «верховный херихеб». Как правило, верховные херихебы были связаны с личностью царя. Подавляющее большинство «верховных херихебов», или «старших херихебов», были родственниками царя либо принадлежали к кругу людей, приближенных к правителю (визирями и т. п.). Это, в частности, херихебы периода IV династии: Ка-уаб[25], Неб-ем-ахет[26], Иун-мену[27], Ниусерра[28], Иун-Ра[29], Анх-махор[30], Неб-ем-ахет[31], Сехемка-Ра[32], Ка-ар[33] – Ни-...Ра[34]. Периодом правления V династии датируются соответственно упоминания о таких «верховных херихебах», как Дебехен[35], Меду-нефер I[36], визирь *Wȝš-Ptḥ=Ỉzj*[37] и царевич *Rᶜ-m-kȝ.j*[38], соответственно, временем правления VI династии – визири Анхмахор=Зези (*ᶜnḫ-m-ᶜ-Ḥr=Zzj*)[39], Кагемни-Меми[40], Мерерука-Мери[41], Чечу (*Ṯw*) [42], номарх Хетепхерен-Птах[43], а также Меду-нефер II[44] и Чаути-икер[45]. Следует сказать, что до конца Древнего Царства в титулатурах номархов (речь идет о тех случаях, когда в этих титулатурах присутствовали титулы «начальник бурга» (*ḥkȝ ḥwt*) или «начальник нома» «номарх» (*ḥrj-tp ᶜȝ n sp.t*) титул «старший херихеб» не встречается редко. Очевидно, эта должность далеко не всегда предоставлялась номархам, они имели право только на титул херихеб, который в их титулатурах был названием ранга, а не реальной жреческой должности.

[1] *Erman A., Grapow H.* Wörterbuch der Aegyptischen Sprache. – B. I–VI. – Berlin, 1957. – B. III. – S. 395.

[2] Helck W. Untersuchungen zu den Beamtentiteln des Agyptischen Alten Reiches. – Glückstadt–Hamburg–New York, 1954. – S. 31.

[3] *Ассман Я.* Египет: теология и благочестие ранней цивилизации / Пер. с нем. – Москва, 1999. – С. 26, 134–174.

[4] *Hassan S.* Excavations at Giza. (1929–1939). – Vol. I–X. – Oxford- Cairo, 1932–1960. – Vol. IV. – P. 185–188.

[5] Ibid. – Vol. III. – P. 31–34.

[6] Ibid. – Vol. III. – P. 35–41.

[7] Ibid. – Vol. IV. – P. 103.

[8] *Baud M.* Le palais en temple. Le culte funéraire des rois d'Abousir // Abusir and Saqqara in the year 2000 / Ed. By Miroslav Barta and Jaromír Krejèí. – Praha, 2000. – P. 347–360.

[9] *Borchardt L.* Das Grabdenkmal des Königs Sa'hu-Re'. - B. I-II. - Leipzig, 1912-1913. - B. I. - S. 89-132., Blt. 49.

[10] *Sethe K.* Urkunden des Alten Reichs. - B. I-IV. - Leipzig, 1932-1933. - S. 93.

[11] *Mariette A.* Les Mastabas de l'Ancien Empire. - Paris , 1889. - P. 144-145.

[12] *Simpson W.* The Mastabas of Qar and Idu. G 7101 and 7102. - Boston, 1976. - P. 18. - Figs. 22-29.

[13] Ibid. - P. 1-18. - Figs. 22-29.

[14] *Badawy A.* The tomb of Nyhetep-Ptah at Giza and the tomb of 'Anhm'ahor at Saqqara. Berkely. - Los Angeles-London, 1978. - P. 49-50. - Fig. 33.

[15] *Brovarski E.* The Senedjemib Complex. Part I. The mastabas of Senedjemib Inti (G 2370), Khnumenti (G 2374, and Senedjemib Mehi (G 2378) /Ed. by P. der Manuelian and W.K. Simpson. - Boston, 2001. - F. 26, 65.

[16] Ibid. - P. 85.

[17] Ibid. - P. 26 .

[18] *Hassan S.* Excavations at Giza. - Vol. II. (1930-1931). - Cairo, 1936. - P. 179. - Fig. 217, 218, 219.

[19] Ibid. - Fig. 219.

[20] *Borchardt L.* Das Grabdenkmal des Königs Sa'hu-Re'. - Blt. 47.

[21] Ibid. - S. 89-132. - Blt. 17, 19, 33, 34, 47, 49, 50, 51.

[22] *Borchardt L.* Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re. - Leipzig, 1907. - S. 72, 77. - Abb. 52.

[23] Hieratic Papyri in the British Museum. Firth series. The Abu Sir Papyri / Edited, together with complementary text in other collections by Paule Posener- Kriéger and Jean Louis de Cenival. - London, 1968. - Pl. VI, XIV, LV, LVI, LXV, LXX, LXXII, LXXXIV.

[24] *Савельева Т.Н.* Храмовые хозяйства Египта времен Древнего Царства (III-VIII династии). - М., 1992. - С. 89.

[25] *Dunham D., Simpson W.* The Mastaba of Queen Mersyankh III. - Boston, 1974. - P. 1-8, 25.

[26] Ibid. - P. 1-8, 25,

[27] *Hassan S.* Excavations at Giza. - Vol. VII. (1935-1936). - P. 13-22.

[28] Ibid. - Vol. IV. - P. 185-188.

[29] Ibid. - Vol. VI. - Part III. - P. 31-34.

[30] Ibid. - Vol. VI. - Part III. - P. 35-41.

[31] Ibid .- Vol. IV. - P. 125-134.

[32] Ibid. - Vol. IV. - P. 103.

[33] *Murray M.A.* Saqqara Mastabas. - Part I. - London, 1905. - P. 4. - Pl. III.

[34] *Hassan S.* Excavations. - Vol. VII. - P. 73-79.

[35] Ibid. -Vol. IV. - P. 159-180.

[36] *Reisner G.A.* A History of the Giza Necropolis. - Vol. I.- Cambridge-Harvard - Oxford - London, 1942. - P. 491-492.

[37] *Mariette A.* Les Mastabas de l'Ancien Empire. 267-271; British Museum Hieroglyphic Texts from the Egyptian Stelae, etc. Part I / Ed. by T.G.H. James T. G. H., second edition. - London, 1961. - Pl. XXI.

[38] *Reisner G.A.* A History... - P. 178-181.

[39] *Capart J.* Une rue de tombeaux à Saqqarah. Description de trois monuments funéraires de l'Ancien Empire égyptien. - Vol. I-II. - Vol. I. Texte; II. Planches. - Bruxelles, 1907. II, Pl. VIII-XVII, VIII-LXIII; *Firth C. M., Gunn B.* Excavations at Saqqara (1920-1925). Teti Pyramid Cemeteries. - Vol. I-II. - Le Caire, 1926. - Vol. I. - P. 93-102;

Sethe. Op. cit. – B. I. – S. 201; *Badawy A.*, Op. cit. – P. 11–57. – Fig. 45; *Kanawati N., Hassan A.* The Teti Cemetery at Saqqara. – Vol. II. The Tomb of Ankhmahor // The Australian Center for Egyptology: Reports 9. – Warminster, 1997. – P. 11–18, 45.

[40] *Firth C. M., Gunn B.* Op. cit. – Vol. I. – P. 105–126.; *Sethe K.* Op. cit. – S. 194–196.

[41] Firth, Gunn, Op. cit. – Vol. I. – P. 131.

[42] Firth, Gunn, Op. cit. – Vol. I. – P. 28–30, 151–156; Vol. II. – Pl. 61.

[43] *Sethe K.* Urkunden. – S. 231.

[44] Ibid. – S. 229.

[45] Ibid.– S. 258–259.

Олексій Путро

Український державний архів другої половини XVII–XVIII ст.

Серед українських державних інституцій, що виникли в ході війни під проводом Б.Хмельницького, помітне місце займав архів центрального розпорядчо-виконавчого органу при гетьмані – Генеральної військової канцелярії (ГВК). Суспільно-політичне й державне значення архіву ГВК логічно випливало з масштабу і обсягу діяльності цієї найважливішої урядової установи новоствореної Української держави. Останню, в свою чергу, можна більш-менш чітко уявити, простеживши як історію розвитку установи, так і еволюцію її функції за увесь період існування.

ГВК поділялася на два структурні підрозділи: на розпорядчий орган («уряд»), до складу якого входила генеральна старшина на чолі з гетьманом, і виконавчий орган («канцелярия»), діяльність якого була підпорядкована безпосередньо генеральному писарю. Усю поточну роботу, пов'язану, в першу чергу, з веденням діловодства обох цих підрозділів ГВК, забезпечували кваліфіковані службовці, які називалися військовими канцеляристами. Більшість з них, одержавши загальну вищу освіту в Києво-Могилянській академії, вдосконалювали свою професійну майстерність в спеціальному канцелярському курені, що існував при ГВК. В зв'язку з тим, що 1720 р. царський уряд заборонив вживати в установах Гетьманщини українську мову, діловодство ГВК відтоді здійснювалося вже російською мовою.

Діяльність ГВК поширювалася на всю територію Української держави, кордони й розміри якої, як відомо, історично зазнали значних змін, зокрема, в 60–70-х рр. XVII ст.

До її компетенції входило насамперед адміністративне, військове й господарсько-фінансове керівництво, яке вона здійснювала через підпорядковані їй полкові адміністрації. Останні поширювали дію розпоряджень ГВК на підлеглі їм органи сотенного і міського управління.

У віданні ГВК перебували також питання, пов'язані з організацією й функціонуванням митної і прикордонної служби, встановленням адміністративно-територіальних кордонів між полками і сотнями Української держави, проведенням перепису населення й маєтностей (так зв. «ревізій») в містах і селах і т. ін. Нарешті, ГВК займалася як безпосередньо, так і опосередковано, організацією і здійсненням полі-

цейських функцій, спрямованих на придушення соціальних вибухів серед населення, і, зокрема, гайдамацького руху.

Водночас ГВК була вищою судовою апеляційною інстанцією, якій був підпорядкований і Генеральний суд.

Отже, природно, що в процесі такої багатогранної і складної діяльності ГВК нагромаджувалася і оброблялася величезна кількість матеріалів, що потім набували статуту архівних документів. Для їхнього збереження і подальшого використання вже в новій якості виділялося спеціальне приміщення – архів, діяльність якого здійснювалася під особистим керівництвом генерального писаря.

Архів функціонував за місцем розташування самої ГВК, тобто в резиденціях українських гетьманів, – це, зокрема, такі міста, як Чигирин (1650–1676), Гадяч (1663–1668), Батурин (1669–1708) і, нарешті, Глухів (1708–1724; 1727–1734; 1750–1764).

Відомо, що гетьман І.Самойлович частину документів з Чигиринського архіву передав російському урядові. До останнього потрапили й деякі найважливіші архівні документи з Батуринського архіву, що разом з тодішньою столицею України-Гетьманщини був нещадно знищений восени 1708 р. російськими військами на чолі з О. Меншиковим. Відтоді, по суті, новий архів ГВК, який містив в собі документи, головним чином, за 30–60-і рр. XVIII ст., тривалий час знаходився в м. Глухові, де зазнав значних втрат, переважно через великі пожежі, що відбувалися у місті 1748 і 1784 рр.

Відомо, що в 1739 р. архів ГВК був перевезений до кам'яної будівлі, яка належала в Глухові спочатку князю Щербатову, а потім була куплена бунчуковим товаришем Піроцьким. Останній, як власник цієї кам'яниці, очевидно, здавав її в оренду, піклуючись водночас і про фізичний стан приміщення, в якому знаходився архів ГВК.

Того ж 1739 р. 26 канцеляристів ГВК, за наказом тодішнього російського резидента в Гетьманщині генерал-майора Шипова, здійснили опис справ так. зв. «челобитчиків», впорядкувавши при цьому до певної міри і весь архів[1].

На середину і початок другої половини XVIII ст. припадають більш активні заходи української адміністрації по упорядкуванню роботи архівів і, зокрема, складанню описів архівних документів. Розпочалося будівництво нових приміщень для архівів, здебільшого кам'яних. Особливо ця робота активізувалася після відновлення в 1750 р. гетьманства.

Серед перших розпорядчих документів новообраного 27-річного* гетьмана Кирила Розумовського був його ордер «на побудову кам'яниці

* Як засвідчує власноручна записка Кирила Розумовського, що має назву «Известие дому фамилии», він народився 18 березня 1724 р., а не 1728 р., як це поширено в історичній літературі його біографами. Останні керувалися при цьому написом (очевидно, що помилковим) на могильному надгробку в Батурині, де вказано на 1728 р. як на рік народження гетьмана. (Див.: Осьмнадцатый век. – Кн. 2. – М., 1869. – С. 264; 501–502.)

в Глухові під архів» від 13 грудня 1751 року[2]. Виникнення широкої мережі так зв. «земських» судів під час проведення К. Розумовським в 1761–1763 рр. судової реформи зумовило широке будівництво для них спеціальних будинків, в яких обов'язково передбачалося й приміщення для архіву. Це, зокрема, видно з відповідних документів, що надходили з полків (так зв. «мнения от полков малороссийских». – *Авт.*) до Генеральної військової канцелярии[3]. Так, в Переяславі і Золотоноші пропонувалося побудувати «при каждом суде на первой случай под крышку земляную по архиву з дубового лесу», в Батурині – «при тех судах комнат две для архивы каменной», в м. Мені – «деревянные четыре покои с одним каменным покоем для архивы», в м. Прилуки і м. Іваниці – «о трех покоях и для архивы по каменному склепу на тысячу рублей» і т. д.[4].

Нарешті, в ЦДІА України зберігся документ*, який засвідчує, що в особі гетьмана К.Розумовського ми можемо вбачати до певної міри будівничого архівної справи в Україні-Гетьманщині другої половини XVIII ст.

Як відомо, з відновленням гетьманства 1750 р. в Україні припинила діяльність так зв. «Канцелярія міністерського правління», а ГВК було повернено її попередні функції. Вперше в історії українського архіву було запроваджено офіційну посаду генерального архіваріуса. У своєму «ордері» від 6 березня 1763 р. Генеральній військовій канцелярії гетьман Розумовський особливо підкреслив, що ця посада «для такой архивы, какова есть при Генеральной войсковой канцелярии необходимо нужна»[5].

Його вибір зупинився на перекладачеві ГВК, відомому вже на той час письменнику, авторі патріотичної історичної поеми у формі діалогу «Разговор Великороссии с Малороссией» Семені Дівовичеві (Дзевовичеві). Підпорядковувавши його безпосередньо генеральному писарю, гетьман, разом з тим, особисто визначає у вісьми пунктах головні напрями діяльності як архіваріуса, зокрема, так і українського державного архіву в цілому. В першу чергу, він звертає увагу на необхідність скласти описи у двох примірниках усіх оригіналів іменних і сенатських указів, грамот та ін. документів, окрім поточної документації. Один примірник опису архіваріус повинен був віддати під розписку старшому військовому канцеляристу, а другий – зберігати особисто у себе.

Суворо зобов'язуючи архіваріуса тримати усі архівні документи «в найприлежнейшем бережении и сохранности, дабы оние никаким случаем не токмо потеряни, но и малейше повреждены или помарани бить не могли»[6], гетьман водночас регламентував й визначав процедуру видачі і прийому їх назад до архіву від користувача. При цьому під

* Див.: «Дело о назначении переводчика Дзевовича генеральным архивариусом» // ЦДІАУК. – Ф. 269, оп. 1, спр. 4021. – Арк. 1а–11.

страхом службового покарання, штрафу і, нарешті, звільнення з роботи архіваріусу категорично заборонялося на свій розсуд, без письмового дозволу генерального писаря або, в разі його відсутності, уповноважених на те членів ГВК – генеральної старшини, «не токмо оригиналов либо копий не давать, но ни читать и виписивать не дозволить и словесно не об'являть»[7].

На неухильне виконання цих вимог архіваріус повинен був давати, окрім звичайної службової присяги, ще й спеціальну окрему присягу[8]. Винятку не робилося навіть для самої ГВК – Архівні документи туди могли потрапити лише за умови письмового дозволу і наявності розписки в одержанні на певний термін того або іншого документа з боку старшого військового канцеляриста. Розписка віддавалася архіваріусом її автору лише після повернення документа до архіву.

До службових обов'язків новопризначеного генерального архіваріуса, згідно даного гетьманського ордера, відтоді входила й певна наукова обробка архівних документів. Остання, зокрема, включала написання відповідних і пояснювальних приміток, створення екстрактів і т. ін. Тим самим закладалися підвалини здійснення Архівом в подальшому часі, окрім допоміжних, також вже й науково-дослідницьких функцій.

Насамкінець, гетьман Розумовський зобов'язував генерального писаря розробити детальну спеціальну інструкцію щодо службових обов'язків архіваріуса. Не забув він і про матеріальне забезпечення останнього, особисто встановивши С. Дівовичу посадовий оклад з державного скарбу в 100 крб. на рік, що дорівнювало його попередньому окладу як перекладача ГВК[9].

До речі, збереглися архівні документи, що засвідчують надзвичайно сумлінне відношення С. Дівовича до своїх службових обов'язків, які він виконував в архіві до 1766 р. Зокрема, у «справі», що була порушена 1780 р. проти архіваріуса Кедровського за недбале ставлення до архівних документів, неодноразово згадується в позитивному плані про роботу його попередника – С. Дівовича, який «дела старые приводил в порядок, и при переборе оных некоторым делам сам он своею рукою реестры писал, причем многие поврежденные дела окладивани чистыми листами бумаги, на коих и надписи поделаны рукою его ж Девовича, о чем какое дело, которые окладки и нине немало не повреждены... и никакой и малейшей порчи не появляется...»[10].

Як відомо, у листопаді 1764 р. К. Розумовський за спеціальним царським маніфестом[11] був позбавлений гетьманської влади, що поклало край і його реформаторській діяльності.

Водночас замість скасованої ГВК центральним органом управління Україною-Гетьманщиною стала т. зв. Друга Малоросійська колегія на чолі з графом П.О. Румянцевим. Чотири представники української генеральної старшини були призначені членами цієї колегії. Передані

до новоутвореної імперської установи в Глухові поточна документація та архів ГВК утворили т. зв. «Малоросійську генеральну архіву».

На початку 80-х рр. XVIII ст. було завершено процес ліквідації української автономної держави, розпочатий ще Петром I. В адміністративно-політичному й територіальному устрої України-Гетьманщини, у зв'язку з утворенням на її території трьох намісництв (губерній) – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського, відбулися корінні зміни. Традиційний поділ на полки і сотні було скасовано. Відповідно ліквідовані українські державні установи, що утворилися протягом другої половини XVII–XVIII ст. Натомість створено вже принципово новий власний імперський адміністративно-політичний апарат, структура і функції якого визначалися загальноросійським законодавчим положенням про управління губерніями від 7 листопада 1775 р.[12]. Вищою ланкою царської адміністрації на території кожного намісництва ставало намісницьке правління (у кожному губернському місті) на чолі з намісником, який призначався безпосередньо імператрицею. Координацію діяльності намісницьких правлінь на території колишньої України-Гетьманщини здійснювало генерал-губернаторське правління, що знаходилося у Києві.

Цілковитої руйнації зазнала й українська архівна справа. Документи цілісного архіву – «Малоросійської генеральної архіви» – було поділено між намісницькими правліннями. При цьому значна частина матеріалів з Глухівського архіву потрапила до Чернігова. За деякими даними, у Глухові залишилося ще багато архівних документів, які, зрештою, з часом там і загинули. Так, О. Лазаревський наводить свідчення корінного мешканця м. Глухова А.М. Марковича (1790–1865) про те, що «множество дел, оставшихся в Глухове после открытия наместничества, за совершенным непризором погнили и растасканы шабашниками и пирожницами на обертки»[13].

Після остаточного закриття Другої Малоросійської колегії в 1786 р. її архів разом із залишками документів ГВК було остаточно переведено до архіву Чернігівського губернського правління. Тоді ж туди були передані усі завершені справи скасованих Чернігівської полкової канцелярії і гродського суду.

Після чергових змін наприкінці XVIII – початку XIX ст. в адміністративному устрої України і створення, зокрема, т. зв. Малоросійського генерал-губернаторства, що складалося з Чернігівської і Полтавської губерній, архівні матеріали колишньої ГВК в черговий раз було розпорошено між губернськими канцеляріями та іншими установами. В 60–70-х рр. XIX ст. чимало їх потрапило до приватних архівів і бібліотек, в тому числі й за межами України, зокрема, до Петербурзької публічної бібліотеки, Румянцевської бібліотеки і Архіву Міністерства юстиції в Москві. До речі, в останньому у другій половині XIX ст. було зосереджено майже 35 тис. справ з 59-ти архівів (центральних і місцевих – полкових, сотенних, магістратських, ратушних) колишньої

Гетьманщини[14]. З них половину складали надзвичайно цінні документи одного з найбільших українських архівів XVIII ст. – Генерального військового суду за період 1719–1799 рр.*, куди потрапила й певна частина документів з архівів ГВК і Малоросійської колегії.

В 1879 р., з ініціативи патріотично налаштованої частини української інтелігенції, зокрема, членів Харківського історико-філологічного товариства, на базі Харківського університету було створено історичний архів, куди поступово перевезли більшість архівних матеріалів центральних установ колишньої Гетьманщини з Чернігова, Полтави і Новгород-Сіверська. Цей архів при Харківському університеті, власне, й називався архівом Малоросійської колегії. Він увібрав значну частину архівних матеріалів ГВК (усього понад 20 тис. справ[15], а також архівні документи Першої (1722–1727) і Другої (1764–1786) Малоросійських колегій (вагою в 600 пудів)[16]. До Харківського архіву потрапила також частина справ Чернігівської полкової канцелярії і гродського суду. До архіву давніх актів при Київському університеті з Київського губернського правління було передано усі наявні там архівні матеріали за XVII–XVIII ст., в тому числі й документи ГВК. Частину останніх, що знаходилися в Москві, в 1926 р. було передано до Харківського історичного архіву – пізніше, архіву давніх актів, реорганізованого в 1943 р. у філіал ЦДІА України в Києві, в якому зібраний архівний фонд ГВК (ф. 51) знаходиться з 1958 р. й по даний час.

[1] *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 73–74.

[2] Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 269, оп. 1, спр. 188. – Арк. 2, 3.

[3] Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 17715. – Арк. 77–82.

[4] Там само. – Арк. 78–79.

[5] Там само. – Ф. 269, оп. 1, спр. 4021. – Арк. 1-а.

[6] Там само. – Арк. 2.

[7] Там само. – Арк. 3.

[8] Там само. – Арк. 11.

[9] Там само.

[10] Там само. – Ф. 54, оп. 2, спр. 441. – Арк. 5.

[11] Полное собрание законов Российской империи. – Т. 16. – СПб., 1830. – № 12277.

[12] Там же. – №№ 15232, 15233, 15234.

[13] Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 557.

[14] Там же. – 1898. – № 11. – С. 141.

* Зараз ці матеріали знаходяться у ЦДІА України в м. Києві (ф. 56. Генеральний військовий суд.

[15] Там же. – 1889. – № 2. – С. 445.

[16] Там же. – 1882. – № 1. – С. 195.

Ярослава Верменич

Історична географія й регіонознавство: наступність і взаємодія

Констатація складного діалектичного зв'язку між тенденцією до інтеграції наук і одночасним процесом їх диференціації належить сьогодні до аксіом наукознавства. А проте ще 30–40 років тому лише окремі вчені здатні були передбачити всеохопність і довготривалість дії цих двох тенденцій. На матеріалі історичної науки це блискуче робив талановитий аналітик і знавець джерел Ф.П.Шевченко. Розглядаючи історичну науку як цілісну систему, в якій «кожна парость має своє місце», він ясно бачив: об'єктивний розвиток історичних досліджень веде до виникнення «на стиках наук» нових наукових напрямів, як і до перетворення окремих спеціальних історичних дисциплін у самостійні галузі наукового знання. Історичні події відбуваються у часі і просторі, а, отже, неабиякі перспективи відкриваються перед історичною хронологією й історичною географією. Остання, вважав вчений, перебуває на шляху виділення із масиву спеціальних історичних дисциплін і дасть кращі результати, якщо спиратиметься на дані природничих та точних наук[1]. Зауважимо: це писалося у 1970 р., коли методологічні проблеми історичного знання в СРСР перебували на маргінесі наукових зацікавлень.

За третину століття, що відтоді минула, в системі історичної науки сталося чимало обнадійливих змін. Історична географія сьогодні існує у вигляді трьох напрямів – історичного, географічного та комплексного синтезуючого. Своє головне завдання вона бачить у тому, щоб представити географічну характеристику території (регіону) на певному історичному етапі, у тісному взаємозв'язку із розвитком суспільства. Ідентифікація місцезнаходження поселень, комунікацій, топографія міст і сіл, історія економічної діяльності і природокористування, природно-антропогенний розвиток ландшафтів, взаємодія природних, соціальних і економічних процесів на певній території – це лише деякі з багатьох проблем, що досліджуються засобами історичної географії. Оскільки ж її напрацювання тісно прив'язані до території, історична географія самим ходом свого розвитку була «приречена» стати фундаментом для історичної регіоналістики – нового наукового напряму, що виник уже в наш час на перетині історії, географії, культурології, теорії управління та ряду інших суміжних дисциплін.

Відповідно до запропонованої географами класифікації в систему історичної регіоналістики входять: 1) теорія районування; 2) районістика як сукупність методів і критеріїв районування; 3) регіонологія (регіоніка) як система наукового дослідження регіонів та 4) регіонознавство як частина країнознавства, що досліджує регіональну специфічність. У даній статті нас цікавить насамперед генеалогія останнього напряму і його зв'язок із найбільш спорідненою з ним галуззю наукового знання – історичною географією. Уявляється важливим простежити, як обидва ці напрями народжувалися спочатку у сфері географічних наук, а потім дедалі більше «освоювалися» істориками. Сьогоднішня взаємодія історичної географії і регіонознавства теж становить цікавий предмет теоретико-методологічного осмислення.

1. Від хорографії до хорології

Історія просторових сегментів і територіальних спільнот, з якої виросли як історична географія, так і регіоналістика, сягає своїм корінням у добу античності. Стихійно-описовий період у формуванні інформаційної бази обох цих галузей знання почався зі створенням перших подорожніх описів, які грецькі географи називали періплами (описання берегів) і перієгесами (описання суші). Авторів перших географічних описань у стародавній Греції називали логографами. Фахівці датують щонайменше VI ст. до н.е. створення першого періплу – «Періплу ойкумени» Скілака Каріандського, про якого йдеться у Геродота і Страбона. У частині цього опису, що дійшла до нашого часу, є характеристика східного і південного узбережжя Чорного моря, згадуються скіфи, таври, фракійці, сармати. Опис всіх відомих на той час карт на основі узагальнення відомостей, які містили періпли і перієгеси, зробив Гекатей з Мілета (546–480 рр. до н. е.). Його «Опис Землі» вважають першою географією, про яку нам щось відомо[2]. Гекатей описав усі грецькі колонії на Понті і відомі на той час грекам скіфські племена. Він же уточнив карту світу, складену Анаксимандром, із зображенням мілетських колоній. Гекатей тісно пов'язав географію з історією, описуючи народи, міста, риси політичного устрою.

Великий інтерес до географії виявляв Геродот, який дав у своїй «Історії» докладний опис Скіфії. Геродот був чи не першим, хто вдався до спроб зонування певних територій. Описуючи Лівію, він виділив 4 широтні смуги – приморську населену зону, зону «диких звірів», «піщану» смугу (зону пустель) і південну населену зону. Дещо пізніше Евдокс Кнідський обгрунтував ідею кліматичних поясів. Аристотель виділяв п'ять зон земної поверхні. Гіппократа вважають засновником географічного детермінізму – теорії залежності життя людей від природних умов.

Термін «географія» вперше застосував Ератосфен Кіренський (276–194 рр. до н. е.), який очолював Александрійську бібліотеку. Його «Географічні записки» також містять спроби районування

з виділенням сфрагід. У країнознавчому руслі витримані 17 книг «географії» Страбона (64 р. до н.е. – 23 р. н. е.). Його вважають фундатором описово-країнознавчої (хорографічної) географії.

Розмежувати предметні поля географії і хорографії спробував Клавдій Птолемей (90–160). Призначенням географії, за Птолемеєм, було зображувати землю єдиною і безперервною; хорографія ж, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожну з них зосібна», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося «розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країн»[3].

Чіткої межі між географією і історією у часи античності не існувало; географічні описання подавали відомості про політичний і суспільний устрій, фіксували деякі історичні події. Запозичуючи з філософії й математики поняття «простір», хорографічна географія лишалася, по суті, нерозчленованою. У такому вигляді вона виступала як прообраз майбутнього країнознавства і запропонувала цілому ряду наук методи аналізу просторових явищ на основі використання історичних підходів. «Керівництво по географії» Птолемея перебувало в науковому ужитку аж до XVII ст., витримавши понад 50 видань.

Теоретичні уявлення про простір (хорос) та місце на основі членування Птолемея дістали свій розвиток у середньовічній топографічній географії та картографії. Створення образу певних територій через картографічну модель незмірно розширило обрії країнознавства. На картах, що вміщувалися у середні віки в додатках до географії Птолемея, зафіксовано назву «Русь», позначені Поділля, Покуття, Волинь, до двох десятків міст України. Центром географічної думки у цей час була Венеція, а центром картографії – Антверпен. У 1617 р. Б.Кеккерман наважився нарешті переглянути термінологію Птолемея: місце географії і хорографії зайняли загальна і спеціальна географія. Традиції землезнавчого напряму античної географії продовжувалися у численних «космографіях», але переважна увага в них приділялася навігації.

Середньовічну географію також називають хорографічною; по суті, вона лишалася тим же самим описовим просторознавством. Але у сполученні з історичним підходом описовий метод вже впритул підвів до створення системи країнознавства із внутрішнім зонуванням простору певних країн. Картографічний метод, ґрунтований на топографічних вимірах, дав точну систему координат, в якій розміщувалися просторові об'єкти.

З розвитком картографії в окремий напрям в географії виділилася історична географія. Притаманний добі Відродження специфічний інтерес до давніх рукописів у сполученні із здобутками картографування сприяв появі нового жанру описань, проміжного між історією й географією. З іменем засновника й керівника Римської академії Помпонія Лета пов'язують цікаві спроби «накладання» на

географічні карти відомостей з «історій» античних авторів і зіставлення цих відомостей із даними топоніміки. «Скіфська подорож» Помпонія Лета 1479–1480 рр. була продиктована палким бажанням знайти прикмети Скіфії у топоніміці і побуті населення середньовічної України. І хоч остання вже давно не була ні «Скіфією», ні «Сарматією», спостереження римського географа (які, щоправда, дійшли до нас лише у вигляді значно пізнішої реставрації) істотно розширили коло уявлень про природу Північного Причорномор'я, землеробський побут населення тощо[4].

Вплив античної традиції на середньовічну історичну географію виявився настільки сильним, що відповідно до уявлень Птолемея весь Південний Схід Європи називали Сарматією аж до середини XVI ст., причому виділялися Європейська й Азіатська Сарматія (з поділом по Танаїсу (Дону). Навіть поляк Матвій з Мехова (Меховський, Меховіта), якому вистачило знань і мужності для спростування багатьох міфічних уявлень Птолемея, не наважився відійти від пущеної ним в обіг назви – настільки міцно вона усталилася. У «Трактаті про дві Сарматії» Матвія Меховіти (1517), навколо якого в Європі розгорнулася гостра полеміка, йдеться про територію, яка підводилася під назву «Європейська Сарматія», але, на відміну від своїх попередників, Польщу в її межі автор не включав. «Дві Сарматії» у Меховіти – це «Русь» і «Московія», причому під «Руссю» він розуміє ті українські й білоруські землі, які входили до складу Польсько-Литовської держави[5]. Стислий нарис історії Київської Русі і монгольської навали у Меховіти не позбавлений багатьох неточностей, але той факт, що він «вмонтував» його в історію Русі, а не Московії, справив помітний вплив на рецепцію України у західноєвропейській географічній думці.

Кінець XVI ст. ознаменувався появою нового жанру історичної географії, який невдовзі стали називати державознавством. Його засновником вважають одного із ідеологів контрреформації Джованні Ботеро, автора надзвичайно популярного в Європі енциклопедичного видання – «Всесвітніх відомостей». Розвиваючи ренесансні географічні уявлення, Ботеро завдяки ґрунтовному знайомству з документами Ватикану подав значно більш точні описання країн Європи, у тому числі й України. У Німеччині з середини XVII ст. державознавство стало називатися статистикою (від пізньолатин. Status – держава). Предметом висвітлення у державознавстві виступали природно-кліматичні умови, ресурси, державний лад, система господарства й побуту; основна увага зосереджувалася навколо визначних місць (достопримечательностей). З часом поняття «державознавство» і «статистика» дедалі більше розмежовувалися: перше зберегло описовий характер, друга зосередилася на кількісному вивченні суспільних явищ.

Важливо зауважити, що з самого початку свого існування історична географія Європи тяжіла більше до історії, ніж до географії. Докладні екскурси в історію, інтерес до звичаїв, законів та обрядів притаманні

як німецьким, так і французьким космографіям XV–XVI ст. Серед українських міст особливий інтерес у них викликають Київ і Львів – перший подається як колишнє величне місто, «тепер зруйноване», другому подекуди відводиться роль центру «Руської країни». У «Описі Європейської Сарматії» А. Гваньїні, вперше виданому 1578 р., поряд з географічно-етнографічними описами Волині, Галичини, Поділля подано нарис історії України від часів Київської Русі до середини XVI ст. Ще більш докладний історичний нарис подає польськомовне видання цієї праці – «Хроніка Європейської Сарматії» (1611). Для регіоналістики важливим є наведення у ньому різних назв тодішніх адміністративно-територіальних одиниць – Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воєводство[6].

XVII–XVIII ст. в географії стали часом становлення класичної науки, в межах якої «географічне природознавство» пройшло «додисциплінарний», за визначенням В. Пащенка, етап свого розвитку[7]. У цей час воно базувалося на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі і орієнтувалося на географічний детермінізм – уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання – землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У «Географії генеральній» Б. Варенія (1650) «часткова географія» (країнознавство) поділялася на «хорографію» (що описує великі простори) і «топографію» (описання невеликих ділянок). З іменем Варенія пов'язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф. Бекона і Р. Декарта.

Поява нових напрямів у географії не позначилася істотно на системі територіально-структурної кваліфікації просторових явищ. Зберігався поділ географії на загальну (опис землі і великих просторів) і спеціальну. Як «опис окремих земель, міст, монастирів, річок, замків, сіл і т. п.» характеризує останню німецький протестантський пастор Х.-В. Хегельмайєр, перу якого належить цікавий трактат про стан учености у Києві (1739). Він же звертає увагу і на те, що географія має справу із величезними змінами, що відбулися на планеті, а тому її «необхідно розчленувати вдруге – на давнішу й нову». Адже «добрими географічними працями легко було б заповнити велику кімнату, на противагу античності на давньому Риму, коли їх було небагато», зауважує він[8].

На початок XVIII ст. припадає становлення російської географічної школи на чолі з В.Татіщевим. Слідом за Варенієм він поділяв географію

на загальну (генеральну), часткову (опис країн) і топографію (опис частин країв і міст). Складена ним програма для збирання матеріалу з історії і географії на тривалий час визначила напрям розвитку регіональної географії Росії.

Традиція докладних статистико-географічних описів територіальних одиниць бере в Росії свій початок від Академічних експедицій 1768–1774 рр., задум яких належав М. Ломоносову. Головним завданням експедицій вважалося вивчення «натуральної історії», природних багатств, особливостей культури і побуту різних народів. У 1770 р. академічну експедицію в Україну очолював Х. Ейлер, син відомого математика Л. Ейлера. Експедиція досліджувала великий район від Києва до Бахмута і Запорозької Січі, уточнивши географічні координати багатьох населених пунктів, провівши серію астрономічних та метеорологічних спостережень[9]. За матеріалами експедицій було створено величезну, добре деталізовану карту Середнього і Нижнього Подніпров'я. Матеріали, зібрані Х. Ейлером, були відображені у першому російському географічному словнику 1773 р.

Академічні експедиції 1768–1774 рр. дали безцінний історико-географічний і етнографічний матеріал, що стосувався господарства, населення, історичних пам'яток тощо. Успіх експедицій забезпечило цілеспрямоване збирання відомостей і матеріалів про різні народи, відповідно до анкети В. Татіщева. Природно, що й самі експедиції, і створені за їх матеріалами праці мали виразно росієцентристське спрямування.

За дорученням Сенату в кінці 60-х рр. XVIII ст. інженер, пізніше відомий історик О. Рігельман описав південно-східну частину сучасної України – землі донських козаків. На відміну від пізнішої, значною мірою компілятивної праці Рігельмана «Летописное повествование о Малой России», перша його праця була витримана у статистико-географічному ключі, причому в ній вперше наводилися дані про чисельність і становий склад чоловічого населення Донського краю (окремо подані дані щодо регулярних військ, козацтва, українців на Дону). Рігельман вперше застосував метод політичної арифметики, гіпотетично підраховуючи кількість козаків і всього населення України на середину XVII ст.[10].

У XIX ст., яке характеризується як дисциплінарний період у розвитку класичної науки, формування регіональної парадигми у природничих та суспільних науках відбувалося під впливом двох найбільших авторитетів – А. Гумбольдта та К. Ріттера. Першого вважають автором широтної зональності – він виділив 8 термічних зон, встановив залежність клімату від рельєфу, ввів в обіг поняття «ландшафт», «життєсфера». Другий створив систему порівняльного землезнавства. 19-томна праця Ріттера «Землезнавство у відношенні до природи й історії людини, або Загальна порівняльна географія» була етапною у розмежуванні «фізичного землеописання» як природничої науки

і «загального землеописання», яке Ріттер вважав історичною дисципліною. Будучи послідовником І. Канта, Ріттер розвинув ідею хорологічного дослідження простору, чітко розмежовуючи історію й географію. Його ж разом з Гумбольдтом вважають батьком теорії районування.

XIX ст. відкрило новий, економіко-географічний етап у створенні емпіричної бази регіонознавства. В Росії серйозний поштовх цій роботі був даний утворенням у 1810 р. Статистичного відділення міністерства внутрішніх справ, в якому плідно працювали К. Герман, К. Арсеньєв, М. Надєждін та інші відомі статистики. У 1840 р. вчені відділення опублікували «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи», які відображали відомості про міське населення, стан промисловості, торгівлі тощо, у тому числі й по містах України. У 1852 р. відділення було реорганізоване у Статистичний комітет.

В міру нагромадження великого емпіричного матеріалу історико-статистичним описанням стало тісно як у межах державознавства, так і в рамках спеціальної географії (останнім поняттям традиційно відмежовували від загальної географії описи земель, міст, сіл, монастирів тощо). Етапною віхою у розвитку спеціальної географії стало утворення у 1845 р. Російського географічного товариства, яке поставило описи земель, областей і країв під свій контроль і проводило їх за спеціальними програмами. У російському землезнавстві наголос робився на природничо-географічних особливостях земель (геологія, грунти, клімат, флора, фауна), але воно виявляло великий інтерес до проблем народонаселення, історії поселень, виробництва (у сучасних термінах це можна визначити як антропогеографію з ухилом в економічну географію). Емпіричні матеріали, одержані в ході обширних експедиційних робіт, які організовувалися і фінансувалися товариством, дали могутній поштовх до розвитку етнографії, статистики, історичної демографії – вже як самостійних наукових дисциплін. Кожна з них вносила свій вклад у справу дослідження регіонів, хоч про комплексність у їх вивченні поки що говорити не доводилося. Причому, програвали на фоні інших якраз історичні сюжети.

XIX ст. засвідчило: географія виходить за межі просторових описань, шукає шляхи освоєння багатомірного геопростору. Однак цей пошук був утруднений домінуванням модного у той час географічного детермінізму. Фізико-географічна і соціогеографічна картини світу зибудовувалися в автономних режимах наукового пошуку і слабо узгоджувалися між собою. Однак під виразним впливом позитивізму відбувалося дедалі тісніше зближення географічних та історичних наук; на ґрунті запліднення географії гуманістичними тенденціями з'явилися такі галузі науки, як історичне ландшафтознавство, історична географія народонаселення, історико-економічна географія, географія урбаністики. Всі вони разом і кожна окремо не тільки дали істотне

прирощення фундаментального знання, але й відігравали прикладну роль – забезпечували якісний рівень економічного прогнозування, сприяли реструктуризації старих і освоєнню нових територій.

Істотної трансформації зазнало і предметне поле історичної науки – розвиваючись в руслі позитивізму, вона дедалі частіше пов'язувала вивчення минулого з проблемами народонаселення, освоєння територій, дослідженням господарських зв'язків і комунікацій. Рухаючись назустріч одна одній, географія і історія спільно стимулювали бурхливий розвиток галузевих географічних і спеціальних історичних дисциплін. Географія остаточно набула вигляду «сімейства наук». Однак проблема її статусу в системі природничого чи гуманітарного знання впродовж XIX ст. так і не була розв'язана.

2. Становлення «регіональної науки»

Початок XX ст. – доби некласичної науки з виразним пріоритетом людиноцентризму – ознаменувався оформленням регіонального напряму в географії. Він відрізнявся не так новизною матеріалу, як чіткістю трактувань і високою якістю систематизації. Французька (Відаль де ля Блаш) і російська (П. Семенов) наукові школи активно впроваджували в життя принципи фізико-географічного районування. У баченні В. де ля Блаша географія була природничою дисципліною, хоч і тісно пов'язаною з гуманітарними науками. Географія Франції набула вигляду «географічного організму», районування якого визначалося традиціями, способом життя, характером культури населення.

Керівник Російського географічного товариства П. Семенов виявляв великий інтерес до історичної географії, демографії, географії населення. Семенов розрізняв «географію у широкому розумінні» – як природну групу наук, зайнятих дослідженням земної кулі, і «географію в тісному розумінні», що вивчає як природні особливості земної поверхні, так і діяльність людей, спрямовану на зміну цих природних особливостей. У 1871 р. він запропонував загальну схему районування Європейської Росії, яка підбила підсумок багаторічним пошукам у цій сфері.

У справі зближення географії з історією чимала роль належала російській школі Д. Анучина. Основною його спеціальністю була антропологія, яка трактувалася ним широко, з включенням у неї всієї сукупності природно-історичних знань про людину; до системи географічних знань вводилися дані історії, археології, етнографії тощо. У давньому спорі «унітаріїв», що бачили географію суто природничою наукою, і «дуалістів», які вважали предметом її наукових інтересів як природу, так і людину, Анучин, природно, підтримував останніх. Географію він поділяв на загальну (загальне землезнавство), окрему (країнознавство) і історичну. Анучин же виступав як один з перших істориків світової і російської географічної науки.

Заслугою засновника іншої російської географічної школи В. Докучаєва стало обґрунтування закону світової зональності. В поняття «закон зональності» він вкладав усвідомлення взаємного зв'язку компонентів природи, часу і діяльності людини на певній території. Якоюсь мірою цей просторово-часовий закон протиставлявся ним дарвінівському закону боротьби за існування. Свою теорію зональності він вибудовував на ґрунті ідей співдружності і взаємодопомоги.

Працю В. Докучаєва «Наші степи колись і зараз» (1892) фахівці розглядають як таку, що закладала основи історичного ландшафтознавства. У регіональному аналізі, здійсненому на прикладі Полтавської губернії, Докучаєв широко використовував дані археології, історичні відомості. На цій основі вибудована достовірна картина поширення лісів і степів в минулому і в межах XIX ст.[11].

Недооціненою лишилася наукова спадщина варшав'янина М. Барсова, який, починаючи з 60-х рр. XIX ст., активно розробляв теорію історичної географії на матеріалах Росії. Його праці «Материалы для историко-географического словаря России» (Т. 1. – 1865) та «Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи» (1873, 1885) і донині не втратили свого наукового значення. М. Грушевський відзначав як дуже плідний його «хоро- і топографічний метод дослідження колонізаційних процесів»[12]. Барсов активно переносив методи географічного аналізу у сферу історичного дослідження, близько підійшовши до побудови на основі класичної хорографії наукової хорології.

Пошук узагальнюючої методологічної категорії, здатної конкретизувати поняття простору, вівся паралельно німецькою (А. Геттнер) та російською (Л. Берг) географічними школами, але у першій він був успішнішим, оскільки спирався на антропоцентричний фундамент. З іменем А. Геттнера повязують обґрунтування хорологічної концепції, центральним контрапунктом якої виявилося поняття «територія» («простір»). Л. Берг доповнив і модифікував її введенням хорономічного принципу, відповідно до якого ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи їх переміщатися у просторі або пристосовувати тип своєї господарської діяльності до природних умов, створюючи нові конвергентні форми[13].

А. Геттнер ввів поняття *«просторової науки»*, предметом вивчення якої є «природа окремих індивідуальних земних просторів і місць». Запропонований ним погляд на географію як хорологічну науку, що вивчає простори і просторові взаємовідносини, був відповіддю вченого на різноголосицю в географії щодо її місця у загальній системі світової науки та інтегрального об'єкту географічних досліджень. Далеко не в усьому бездоганна, ця відповідь відкривала нові шляхи осмислення наболілої проблеми. За Геттнером, географія могла бути землезнавством (природничою наукою) і країнознавством (наукою про людину) водночас, але перевагу Геттнер віддавав країнознавству.

Книга Геттнера «Географія, її історія, сутність і методи» у 1930 р. була перекладена російською мовою, але її невдовзі піддали в СРСР нищівній критиці і цим значною мірою заблокували розвиток хорологічних підходів.

Дещо пізніше у США послідовником ідей Геттнера виступив Р. Хартшорн, який поєднав часові і просторові підходи, обґрунтувавши просторово-часову парадигму. Йому ж належить пріоритет у створенні на основі хорологічних підходів теорії районування. У працях «Суть географії» (1939) і «Суть географії майбутнього» (1959) Хартшорн виступив палким пропагандистом хорологічної концепції в географії, вважаючи регіональну географію головною, а систематичну – лише допоміжною наукою.

Таким чином, в системі географічних наук був створений впродовж XIX – першої половини XX ст. теоретико-методологічний фундамент науки про розташування об'єктів у просторі. Провідною парадигмою в географії лишалася ідея географічного детермінізму, яка обумовлювала специфіку діяльності людини і зонування простору впливом географічного середовища. Оскільки географічні науки намагалися впливати на систему розміщення виробництва, вони тією чи іншою мірою тяжіли до «морфізму» – переважання інтересу до просторової морфології і зонування. А. Вебером («Теорія розміщення промисловості», 1909) був започаткований новий напрям географічних досліджень, який дістав назву штандорту. На шляхах математичних і просторових побудов відшукувалися найраціональніші способи розміщення виробництва. Залишався, по суті, один крок до створення науки, яка в середині XX ст. дістала узагальнюючу назву регіональної.

Регіональна наука як сукупність дослідницьких методів, орієнтованих на вивчення певних регіонів, зародилася у США у 20-х рр. XX ст. у відповідь на практичну потребу – в умовах гострої економічної кризи визначити райони, які потребують першочергової уваги й допомоги. Погляд на регіон не стільки як на об'єкт впливу державної економічної й соціальної політики, скільки як на суб'єкт дії відкрив можливості створення й реалізації багатоцільових програм регіонального розвитку, в основу яких були покладені принципи довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами регіону. Застосування корпоративної моделі організаційно-економічної діяльності до регіону як соціально-територіального об'єкта довело свою перспективність і дало значну економію затрат за рахунок реалізації десятків соціальних проектів. На той час відповідні напрями наукових досліджень на Заході охоплювалися поняттями «теорія розміщення» (theory of location) і «теорія регіонального розвитку» (theory of regional development).

Введення в науковий обіг поняття «регіональна наука» пов'язують з іменем американського економіста В. Айзарда (Ізарда), який визначав

регіональну науку як нове міждисциплінарне поле всередині системи соціальних наук, що концентрує увагу на просторових вимірах діяльності людини у різних структурних і функціональних системах. Наука про регіони, доводив він, має право на існування лише тоді, коли вона активно занурюється у сферу теорії, в якій центральне місце мають займати районні і міжрайонні структури й функції. Така теорія «має вийти за межі ортодоксальних теорій соціальних наук і зробити акцент на тих основних взаємодіях політичних, соціальних і економічних чинників, якими досі звичайно нехтували. Однак, подібно усім соціальним теоріям, вона повинна займатися не лише гіпотезами і схемами загальної рівноваги, але й вивчати проблеми у їхній динаміці, щоб виявити вплив сил, які порушують рівновагу, на процеси розвитку і зрушення»[14].

Заслугу Айзарда, який належав до наукової школи американського економіста В. Леонтьєва, становить насамперед розробка загальної теорії *«просторової економіки»*, наукове обґрунтування принципів раціонального розміщення виробництва з використанням коефіцієнтів локалізації, спеціалізації, диверсифікації тощо. Заснована Айзардом кафедра регіональної науки у Пенсильванії зосередилася на дослідженні проблем районного планування і розвитку міст, міжрайонних зв'язків, розміщення населення. На її основі невдовзі була створена міжнародна Асоціація регіональної науки з центром у Філадельфії.

За П. Хаггетом, регіональна наука являє собою одну з підмножин на перетині множин географічних дисциплін – фізичної, економічної і соціальної географії. Проте більшість географів схиляються до бачення регіональної науки в системі соціальних наук. Заслуговує на увагу визначення, дане групою російських географів: «Регіональна наука» являє собою сполучення даних і методів аналізу, взятих із різних соціальних наук, поєднуваних тим, що «регіональна наука» розглядає їх просторово із застосуванням математичних моделей. Вона вивчає конкретні територіальні сполучення, системи міст, міста як складні системи і т. д.»[15].

Хоч школа Айзарда практично абстрагувалася від з'ясування історичних витоків регіональних проблем, її заслуги у становленні регіоналістики як нового наукового напряму незаперечні – хоча б тому, що в руслі ідей Айзарда і досі йде розробка методів дослідження внутрігалузевих і міжгалузевих зв'язків, їх кількісного аналізу на основі застосування сучасних математичних моделей. У працях 90-х рр. Айзардом зроблено помітний крок у наближенні регіональної теорії до соціології, обґрунтовано новий спосіб розрахунку економічних та екологічних зв'язків. Сьогодні сфера застосування регіональної науки не співпадає з жодною із соціальних дисциплін, але вона тісно пов'язана і переплітається з теоретичною і соціальною географією, регіональною економікою, екологією, містознавством, теорією управління.

Досвід американської регіональної науки збагатив кейнсіанську методологію вирівнювання територіальних відмінностей ідеєю розробки в проблемних регіонах власних цілей і методик. Цей концептуальний прорив теоретики регіонознавства сьогодні характеризують як інституційну революцію, в ході якої регіон почав розглядатися не лише як об'єкт впливу державної політики, а й як суб'єкт соціально-економічної дії[16]. Реалізація багатоцільових програм регіонального розвитку, побудованих на засадах довгострокового планування і комплексного управління природними й соціальними ресурсами, створила умови для впровадження у цей процес корпоративних начал і пошуку «позавартісних» концепцій регіоналізму. На цій основі у США вдалося подолати труднощі, пов'язані з нерівномірною територіальною і галузевою концентрацією виробництва і взяти курс на активний саморозвиток регіонів. Але від проблем районоутворення американська регіональна наука повністю абстрагувалася, принципово лишаючи поза увагою всі історичні аспекти регіонального поділу праці.

Паралельно розвивалася французька школа регіональних досліджень, основи якої закладалися ще на початку XX ст. працями А. Деманжона та Р. Бланшара. Особливістю цієї школи є підвищений інтерес до принципів природного районування ландшафтів, способу життя населення. Французькі вчені обстоювали концепцію посибілізму, яка була своєрідною альтернативою географічному детермінізмові і виходила з широких можливостей пристосування людини до природного середовища. Гуманістична спрямованість французької регіональної школи зумовила її характеристику як «географії людини». Її представники випустили цілу серію монографій по окремих регіонах Франції.

Впродовж всього XX ст. в географії жорстко стикалися позиції прибічників хорологічних підходів і ландшафтознавців; останні обстоювали самостійність і пріоритетність фізичної географії. Основні напрями ландшафтознавства як науки, що концентрує увагу на антропогенних чинниках розвитку і динаміки ландшафтів на різних історичних етапах, були визначені К. Троллем. Німецька школа ландшафтознавства, серед основоположників якої були З. Пассарге та О. Шлютер, виходила з ідеї «культурного ландшафту» як сполучення природних чинників і людської діяльності. Ще наприкінці XIX ст. у німецькій географічній науці з'явилися обгрунтування економічної географії і теорії розміщення промисловості за принципом найменших витрат, які, проте, слабо корелювали з популярним у той час описовим країнознавством[17]. І тут, як і в США, історичні аспекти регіоналізації лишалися поза межами географічного в своїй основі знання про регіони.

Власну регіональну школу створили і радянські вчені. Її пов'язують насамперед з іменами М. Баранського та М. Колосовського, які пер-

шими в Радянському Союзі почали вивчати територіальні системи продуктивних сил і сфери обслуговування. За Ю. Саушкіним, саме районування становить «душу» цієї наукової школи. Притаманний їй історизм (розгляд систем у процесі територіального суспільного поділу праці) сполучався з просторовими підходами, використанням картографічних і картометричних методів вивчення територій. Глибоко розробляючи питання про територіальний суспільний поділ праці, М. Баранський вважав, що вирішальну роль у виявленні особливостей районів має встановлення їх «каркасів», що складаються з міст і транспортних мереж, а також економіко-географічних «силових полів». Створена ним теорія економічного районування базувалася на врахуванні наявних енергетичних і сировинних ресурсів, а також загальних економіко-географічних і транспортних умов регіону.

Теоретичні напрацювання М. Баранського М. Колосовський доповнив комплексними проектними розробками. В його теорії територіально-виробничих комплексів важливе місце відводилося уявленням про «енерговиробничі цикли» («ланцюжки») як основу моделювання економічних районів. Наскільки цікавими виявилися для зарубіжної регіоналістики розробки російських вчених, можна судити з того факту, що одну з статей Колосовського у розпал «холодної війни» В. Айзард вмістив у редагованому ним журналі «Journal of Regional Science»[18].

Надалі шляхи американської і російської регіональних шкіл надовго розійшлися. Загальна налаштованість радянського суспільствознавства на викриття «емпіризму й описовості» як доказу «застою» в буржуазній науці відбилася у ставленні не тільки до доробку В. Айзарда і його «регіональної школи», але й до хорологічної (просторової) концепції Р. Хартшорна, серцевину якої становила розробка теорій районування. Остання була оголошена неспроможною як така, що «відмовляє географії у праві на відкриття законів і на прогнозування» і тому «безмірно далека від великої ідеї перетворення світу»[19].

Формаційні підходи, на яких базувалася вся система радянських суспільних наук, по суті, ігнорували просторові фактори і зрештою перекрили кисень для розвитку регіоналістики. Розробляючи нові принципи районізації, владні структури СРСР ігнорували не лише історичні традиції, але й етнічні й демографічні чинники. В офіційно схвалених в СРСР концепціях районування в основу було покладено принципи генеральності, ієрархічності побудови системи регіонів, економічної обґрунтованості і перспективної спрямованості. Зрештою, навіть саме поняття регіональної школи в СРСР зникло з термінологічного арсеналу; у кращому випадку система дослідження регіональної специфічності позначалася поняттям «регіональна економіка». Історичне підґрунтя процесів регіоналізму й регіоналізації в цьому руслі, по суті, не досліджувалося.

Новий спалах інтересу до науки про регіони почався на Заході в кінці 50-х рр. У контексті загального піднесення, пов'язаного із закінченням Другої світової війни, у багатьох країнах Європи відбувається процес «інтимізації» влади, її наближення до громадянина. Роль регіонів як територіально-адміністративних утворень і економічних осередків зростає; відповідно зростає і рівень регіональної самосвідомості. Такий поворот не міг не створити новий рівень регіоналістики – як теоретичної, так і практичної. Вона стала міждисциплінарною, активно абсорбуючи здобутки етнології, юриспруденції, конфліктології, соціальної психології.

Констатуючи перехід на новий рівень осмислення практики регіонального будівництва, російський політолог А. Ландабасо порівнює його із сонячним протуберанцем: «...світ і світове академічне співтовариство ніби знов відкрили для себе вчення про регіони... 70-ті роки дали по суті справи імпульс всім аспектам, різновидам регіоналістики. Головна мета регіоналістики як науки у цей період полягала у тому, щоб стати фундаментальною, повсюдною дисципліною – базисом для... другого, нового рівня інтеграційного процесу»[20]. Паралельно із своєрідною «зміною парадигм» – відмовою від гіпертрофованого географічного детермінізму – відбувається переосмислення всіх географічно-просторових відносин. Зростає питома вага економічних, культурно-цивілізаційних, конфесійних факторів, а всілякі «дуги нестабільності» вибудовуються не лише на спірних, «лімітрофних» територіях, а й всередині відповідних соціокультурних ареалів[21]. Регіоналістика виходить на рівень аналізу інфрадержавних і наддержавних відносин, націоналізму, демонструючи при цьому високий рівень наукової зрілості й академічності.

Надалі західні теорії «нового регіоналізму» стали відповіддю науки на загрози, пов'язані із глобалізаційними процесами. Регіональна наука зосередилася на обґрунтуванні нового рівня інтеграції, нового змісту поняття «регіоналізм», нових підходів до системи навчання управлінських кадрів місцевого рівня. На цьому етапі наука про регіони вже не могла абстрагуватися від соціальних проблем, що стимулювало процес перетворення економічної географії в соціально-економічну. В її рамках формується цілий ряд історико-географічних наукових шкіл, які займаються дослідженням «культурних ареалів». У запропонованій П. Джеймсом схемі класифікації регіонів виділялися: регіони, засновані на екосистемах; регіони, що визначалися історично під впливом людської життєдіяльності; «культурні регіони», що створилися під впливом способу життя[22]. У руслі осмислення будівництва загальноєвропейського регіонального простору з'явилися нові регіональні «сюжети» – регіони і ЄС, регіони і наддержавні відносини, регіони і внутрідержавні відносини, регіони і націоналізм.

У цих умовах регіоналістика тісно переплітається з теорією геополітики і в якійсь частині входить у неї. Взаємне переплетення

глобального, міжнародного, транснаціонального, регіонального начал – відмітна риса сучасності. Поділ на регіони стає ще більш умовним; регіональний чинник розглядається як елемент системи взаємодії держав і наддержавних союзів. В усякому разі, у відчутному перерозподілі влади від урядів до інших суб'єктів політики регіонам належить не остання роль. Звідси посилений інтерес до статусу регіонів у політичній географії, яка на рубежі тисячоліття дістала «друге дихання». Значна частина дослідників, починаючи з кінця 80-х рр., віддала перевагу т. зв. постнекласичним підходам, ґрунтованим на розгляді органічної єдності людини і середовища як специфічної тотальності із властивими їй закономірностями розвитку. «Переосмислений з позицій постнекластичної парадигми термін "цілісність" чи "тотальність" стає наріжним каменем в архітектоніці справді сучасної світоглядно-методологічної системи». Йдеться про таке тлумачення ідеї тотальності, яке передбачає утвердження рівноправності частин і цілого, які не редукуються одне до одного і водночас є умовою існування одне для одного. Зростає число прихильників тоталлології, яка досліджує культурне багатоманіття – як ціле і як сукупність його окремих фрагментів. Для регіонознавства особливо цікавим в таких підходах є дослідження культурних взаємовпливів, трансляцій, культурних адаптацій, а також переходів від рівня локально-регіональної контекстуальності до рівня контекстуальності національної[23].

3. Регіоналістика в Україні: етапи розвитку

Становлення інформаційної системи регіонознавства в Україні відбувалося впродовж XIX–XX століть. Її фундаментом виступають напрацювання т.зв. антикварного напряму в українознавстві, а також суміжних галузей знання – державознавства, статистики, географії, археології, лінгвістики та ін. Інформаційне поле регіональних досліджень створювалось значною мірою під тиском практичних потреб: господарське освоєння територій супроводилося, як правило, їх науковим вивченням. Але задовго до того, як держави почали турбуватися про власні статистико-географічні описи, великий масив інформації про ті або інші їх частини вводили в обіг мандрівники, дипломати, картографи. Цей перший етап створення інформаційної бази для майбутнього регіонознавства географи називають стихійно-описовим.

Створювані з практичною метою описи й карти відкрили початок другого, цілеспрямовано-описового етапу формування знань про регіони України. В руслі комплексного, синкретичного жанру землеописань, починаючи з XVIII ст., зусиллями багатьох науковців і видавців (О. Шафонський, В. Рубан, М. Теодорович, Д. Журавський, І. Фундуклей, Л. Похилевич та ін.) в науковий обіг було введено чимало відомостей

про історичне минуле України, географічні та кліматичні особливості її окремих частин, про міста і села, динаміку населення, комунікації, адміністративно-політичний устрій. Здійснені в цьому ключі описи намісництв, губерній, єпархій, історико-етнографічні нариси про міста і села заклали фундамент українського народознавства, яке з середини XIX ст. існувало паралельно з історіографією, почасти зливаючись з нею. Землеописання є водночас тим ґрунтом, на якому виросла система історичного краєзнавства, а також історичної демографії, статистики та інших суміжних галузей знання.

На цьому етапі історичне регіонознавство існувало здебільшого у вигляді статистико-географічних описів окремих губерній, «країв», «просторів», а істотним доповненням до них слугували етнографічно-фольклорні розвідки із значними елементами історичних знань. У цей період складаються харківська, одеська, київська наукові школи, створюються такі регіональні історичні товариства, як Товариство наук при Харківському університеті, Одеське товариство історії і старожитностей, Комісія для опису губерній Київського учбового округу тощо. Ці інституції відіграли чималу роль у збиранні і первісному осмисленні фактичного матеріалу, виробленні відповідних методик обстежень певних регіонів, обґрунтуванні критеріїв районування. Проте «росієцентристський» підхід до визначення загальної схеми української історії виразно домінував, і лише деякі вчені, такі як М. Максимович, І. Срезневський фокусували увагу на особливостях світосприймання та ціннісних орієнтацій українців.

На фундаменті «землеописань» впродовж XIX ст. було створено чимало спеціальних праць, присвячених регіонам України і окремим містам. Історія Правобережної України розвивалася у двох паралельних руслах – києвознавства, з одного боку, і волине- та поділлєзнавства, з другого. Києвознавство як науковий напрям було започатковане працями М. Берлинського, М. Закревського, М. Максимовича, Д. Журавського, Л. Похилевича. В галузі волине- і поділлєзнавства плідно працювали Л. Крушинський, А. Братченков, І. Ролле. Початок систематичному дослідженню Лівобережної України був покладений Д. Бантиш-Каменським, О. Лазаревським, Слобідської – Г. Квіткою, П. Головинським, І. Срезневським, Південної – архієпископом Гавриїлом (В. Розановим), А. Скальковським. Перші узагальнюючі історичні праці з історії Західної України були створені Д. Зубрицьким, Я. Головацьким, І. Шараневичем.

Жанр, в якому створювалися ці та інші праці, сполучав географічний, історико-етнографічний, статистичний підходи із залученням різного роду документів, даних топоніміки тощо. Такий напрям дослідження в Російській імперії називали «вітчизнознавством», «батьківщинознавством» (у XX ст. ці формули були витіснені поняттям «краєзнавство»). Йому з самого початку була притаманна певна еклектичність, вибірковість у подачі матеріалу, ставлення до усної

народної творчості як до достовірного джерела. Але саме на базі «батьківщинознавства» почала виразно вимальовуватися історія окремих регіонів як самодостатніх територій із власним обличчям, своїми традиціями й цінностями.

Історична наука, яка переживала у XIX ст. пору становлення і бурхливого розвитку, надала концептуального оформлення ідеям регіоналізації і об'єднала різноманітні підходи до аналізу регіональної специфіки узагальненими схемами історичного процесу. Саме їй ми завдячуємо появою історичної регіоналістики як специфічного напряму наукових досліджень, який робив акцент на впливі географічного простору на життєдіяльність людей у певних ареалах. Новий, третій, етап у розвитку регіонально-історичних досліджень в Україні припадає на 60–90-і рр. XIX ст. Зусиллями М. Костомарова, В. Антоновича, О. Лазаревського, Д. Багалія у цей час було започатковано цілісну систему дослідження України у регіональному вимірі. В. Антонович називав цей напрям «земельним», Д. Багалій – обласницьким, «крайовою методою», І. Житецький – «федеративно-обласним». М. Грушевський ввів поняття «історичне районознавство» і створив Асоціацію істориків під такою назвою. Історична думка, отже, у 20-х рр. впритул наблизилася до застосування понять «історична регіоналістика», «історичне регіонознавство», і тільки політичними причинами можна пояснити той факт, що вони не набули поширення.

Особливість України полягала у тому, що на її терені гостро конкурували три схеми історичного процесу – росієцентрична, польськоцентрична і специфічна українська. Своєрідному «обласницькому» підходу віддали данину як польські українознавчі школи (Варшавська, Краківська, Львівська і Київська), так і представники офіційного російського бачення української історії (школа П. Батюшкова, М. Любавський, М. Столпянський та ін.). Але системний підхід до вивчення регіональної специфічності України утвердився завдяки розвитку українознавства у Київському, Харківському, Одеському університетських центрах.

Основи «земельного» напряму в українській історіографії було закладено школою В. Антоновича, насамперед започаткованою ним серією, в якій історія Давньої Русі представлена у вигляді історії окремих князівств[24]. Надалі такий підхід дістав розвиток у наукових школах Д. Багалія та М. Грушевського. В рамках «обласного підходу» було зроблено перші спроби протиставити росієцентристському та польськоцентристському баченню регіональних проблем власний український історіографічний проект, основи якого були окреслені М. Грушевським на ґрунті ідей безперервності і самодостатності історичного процесу на українській етнічній території.

У таких умовах природна конкуренція історичних шкіл і підходів ускладнювалася крайньою політизацією історичного думання, яке було наслідком бездержавності і розчленованості України. Історична думка

не могла лишатися осторонь процесів національного відродження і стимулювала їх. З другого боку, політичні устремління держав-метрополій зводилися до цілковитої асиміляції українців, а тому будь-який інтерес до регіональної специфіки розглядався ними як здатний живити «крамолу сепаратизму». Власті Російської імперії дійшли на цьому шляху до цілковитого заперечення існування окремого українського народу і заборон застосовувати саму назву «Україна». Державну підтримку діставали лише ті регіональні дослідження, які здійснювалися у руслі росієцентристської схеми. Не випадково, іронізував Д. Багалій, «офіційне видання актів Правобічної України називалося «Архивом Юго-Западной России...», південно-степова Україна мала офіційну назву «Новороссийский край», ...періодичний збірник розвідок і матеріялів з археології, історії та етнографії Криму й Південної України називався «Записками Одесского Общества Истории и Древностей Российских»[25].

І все ж не можна не бачити того, що «обласництво» відкривало нові можливості для синтезу історичного, географічного, статистико-економічного знання про регіони. Звичним стає використання в історичних працях топографічних, картографічних, топонімічних матеріалів. Вплив на українську історіографію позитивістської методології історії виявлявся у намаганні якомога ширше застосувати нові методи дослідження – статистичний, порівняльно-історичний тощо, у специфічному інтересі до економічної і соціальної історії. Поглиблення фахової спеціалізації істориків та кооперація зусиль сприяли оформленню нових наукових напрямів (історико-географічного, історико-правничого, історико-етнографічного, соціолінгвістичного тощо).

Четвертий період у розвитку регіональної історіографії України припадає на початок XX ст. і пов'язаний із оформленням його концептуальних засад на основі схеми, сформульованої М. Грушевським у 1904 р. В рамках двох заснованих М. Грушевським історичних шкіл – львівської і київської – дослідження окремих регіонів України вже грунтувалося на ідеї безперервності історичного процесу на її території і виразно протистояло росієцентристським схемам[26]. До цього періоду відноситься поява поруч з народницьким ще й другого, державницького напряму в українській історіографії. Після революції 1905–1907 рр., яка створила умови для скасування драконівських законів щодо української культури й мови, значно розширилося «інформаційне поле» історичної науки, насамперед завдяки таким періодичним виданням як «Украинская жизнь», «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Записки Українського наукового товариства у Києві» тощо. На стані історико-регіональних досліджень виразно позначаються успіхи етнології, історичної географії, статистики.

Заснування у листопаді 1918 р. Української Академії Наук стало рубежем, за яким «горизонтальне» дослідження історії України набуло

систематичного, скоординованого характеру. Постійна комісія для складання історико-географічного словника української землі була однією з перших, створених при Історико-філологічному відділі УАН. Їй було передано матеріали, які збиралися ще під керівництвом В. Антоновича[27]. Академіками стали Д. Багалій, М. Петров, М. Сумцов та інші спеціалісти у галузі регіональної історії.

Зрозуміло, що науково-видавничі можливості в умовах громадянської війни були надто невеликі. Втім, політичні катаклізми, спричинені революцією, підняли інтерес до проблем районізації і районознавства, що виявилося у створеному М. Грушевським наприкінці 1917 р. проекті нового адміністративного поділу України, а також у виразному «україноцентристському» спрямуванні праць Д. Багалія і М. Сумцова, присвячених Слобожанщині. На дослідження Д. Багалія та інших істориків-регіоналістів спиралися українські дипломати, визначаючи кордони України.

П'ятий період у розвитку регіональної історіографії України можна умовно датувати 20-ми рр. XX ст. Повернення М. Грушевського в Україну збіглося в часі з проектами нової «районізації», що їх виношувала радянська влада. Задум створення в системі ВУАН Асоціації історичного районознавства виник у Грушевського та його учнів на основі осмислення доробку істориків-регіоналістів XIX ст. У звіті Історико-філологічного відділу ВУАН за 1928 р. зазначалося, що «уже історіографія XIX ст. в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського підійшла щільно до цієї тези – що історія України єсть сума земель, які сформувалися під впливом географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов», і що «як в інтересах практичної політики, так і в інтересах історичної науки важливо мати можливо правильне уявлення про життя цих районів»[28]. Завдання Асоціації полягали у тому, щоб «спільними силами – академічного осередка і місцевими – розвивати дослід тих історично даних районів, з яких складалася українська земля в минулому»[29]. При цьому не йшлося про суцільний виклад історії того або іншого регіону – головне полягало у тому, щоб поставити питання, «найбільш занедбані або найбільш інтересні» з наукового погляду[30]. На переконання Грушевського, саме такий напрям досліджень був здатен «роздмухати дослідчу енергію і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації»[31], створивши науковий фундамент економічного і політико-адміністративного районування.

Створені відповідно до розробленої Грушевським програми чотири комісії порайонного дослідження історії України розпочали широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Вони спиралися на місцях на широкий актив ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів.

М. Грушевський бачив завдання «порайонних комісій» у створенні «можливо всебічної історії краю – економічної, культурної, соціальної, політичної – в певних історичних районах»[32]. Особливо важливим він вважав дослідження напрямів української колонізації, «пересувань людності», взаємодії «степу і моря», ареалів «зустрічі і боротьби світових культур». Тільки на цьому шляху, вважав він, можна «означити основну українську територію і процес інфільтрації українського елементу в сусідніх неукраїнських територіях»[33].

За власною оцінкою Грушевського, розроблений ним план «історичної районізації» «був досить грандіозний», а наслідком його реалізації є те, що «ВУАН в очах наукового світу здобувала репутацію репрезентанта української історичної науки в цілості – живій, активній і творчій – щодо усіх українських земель і для всіх часів її життя»[34]. Це засвідчили два із багатьох запланованих «регіональних» збірників, які побачили світ – «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» та «Чернігів і Північне Лівобережжя». Дальша робота у цьому напрямі, зокрема, видання вже повністю підготовленого і набраного збірника з історії Південної України, були заблоковані репресіями початку 30-х рр.

Говорячи про становлення історичної регіоналістики у 20–30-ті рр., не можна обійти увагою доробок географів. Саме на цей час припадає формування української економіко-географічної школи, в якій проблеми районування займали одне з пріоритетних місць. Праці львівського вченого С. Рудницького, який, починаючи з 1905 р., наполегливо розробляв теоретико-методологічні питання тогочасної географії, тісно «прив'язуючи» їх до українського грунту, заклали міцний фундамент дослідження України у просторовому вимірі. У 20-х рр. Рудницький видав книги «Основи землезнання України. Фізична географія» та «Основи землезнання України. Антропогеографія України», в останній увага фокусувалася на трьох великих антропогеографічних районах – Правобережжі, Лівобережжі і Південній Україні. Переїхавши 1926 р. в РадянськуУкраїну, Рудницький очолив Український науково-дослідний інститут географії і картографії, був обраний академіком АН УРСР. Доля його виявилася трагічною: у 1933 р. його арештували, а у 1937 – розстріляли. Інститут географії перевели у Київ і підпорядкували університету.

30-ті роки були фатальними для всієї системи районознавства, створеної на той час в Україні. Тоталітарний режим панічно боявся всього, що могло, бодай у перспективі, створити противагу централізаторським і уніфікаторським тенденціям; серйозне дослідження регіональної специфіки в його плани не входило. Після смуги короткочасного інтересу до місцевої історії і краєзнавства, яка припадає на 20-ті рр., настав тривалий період примітивізації історичного знання, пов'язаний із намаганнями втиснути багатобарвність історичного процесу у вихолощені марксистські схеми. Далі почалася вже справжня вак-

ханалія викорчовування всього мислячого під фальшивими приводами боротьби проти «носіїв буржуазних і псевдомарксистських поглядів», «буржуазних націоналістів» тощо. Для багатьох фахівців вона обернулася фізичним знищенням, для інших – гоніннями і забуттям. Трагедія не обминула і корифеїв українознавства, і рядових краєзнавців-любителів.

Щодо регіоналістики, то оскільки ідейним натхненником її вважався М. Грушевський, вона була зруйнована «під корінь» разом з усіма очолюваними ним історичними інституціями. Одночасно нищилися й інші регіональні наукові школи – одеська М. Слабченка, харківська Д. Багалія, дніпропетровський осередок Д. Яворницького. Вчинений погром перервав розвиток регіоналістики як мінімум на чверть століття. Хоч окремі вчені на свій страх і ризик досліджували регіональні проблеми історії України, аж до 60-х рр. не існувало ні відповідних організаційних структур, ні наукової координації роботи у цій галузі.

У галузі географії інтерес до регіоналістики підтримувався завдяки працям К. Воблого, О. Діброви та їхніх учнів. К.Воблий бачив завдання економічної географії у вивченні окремих галузей господарського життя народу у їх географічному розповсюдженні, спочатку пропонуючи виділяти для спеціального вивчення три зони: Полісся, Лісостеп, а потім ввівши в обіг п'ятичленну структуру районування України (поділ на Центральний, Південно-Східний, Північно-Східний, Південний і Західний райони). Втім, пропоновані українськими географами теорії економічного районування і господарського комплексоутворення становили здебільшого теоретико-методологічний інтерес, оскільки Москва блокувала будь-які вияви «самодіяльності» у їх практичному застосуванні.

Дещо кращі, але теж далеко не ідеальні, умови для розвитку українського регіонознавства існували в країнах, до складу яких входили у міжвоєнний період західноукраїнські землі, – Польщі й Чехословаччині. Польське історичне товариство у Львові видавало журнал «Ziemia Czerwieńska», присвячений історії Галичини, у Рівному видавався «Rocznik Wolyński». Чимало досліджень з історії Галичини і Львова вміщувалося у журналі «Biblioteka Lwowska»[35]. Місцеві краєзнавчі товариства видавали власні журнали – «Наша батьківщина» (Львів), «Літопис Бойківщини», «Подкарпатська Русь», «Наш родний край» (Закарпаття) тощо.

В УРСР відродження роботи в галузі історичного регіонознавства припадає на середину 60-х рр. Черговий, шостий період розвитку українського регіонознавства почався в середині 60-х рр. і був пов'язаний з роботою над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР». За традицією, що склалася, вихід у світ цієї праці розглядається як здобуток історичного краєзнавства, хоч варто подивитися на неї

ширше, з точки зору вкладу, зробленого авторським колективом у розвиток історичної думки загалом і регіонознавства і локальної історії, зокрема. Об'єднання зусиль 100-тисячного колективу, в якому були представлені як фахівці з професорськими дипломами, так і сільські вчителі, само по собі було завданням величезної складності. Але не простіше було виробити і витримати в усіх томах єдину схему відбору, пошуку і розташування матеріалу, єдині критерії оцінок. Свою «біографію» у цьому виданні дістали не лише міста і села, але й крупніші територіальні одиниці – області, райони. Широке громадське обговорення томів і в процесі роботи, і після завершення видання дало змогу виявити малодосліджені сюжети, стимулювало науковий пошук у галузі містознавства і пам'яткознавства. З виходом у світ унікальної, величезної за обсягом праці Україна засвідчила високий фаховій рівень своєї регіоналістики і встановила своєрідний рекорд: жодна з тодішніх радянських республік видати щось подібне не змогла.

Не варто, зрозуміло, ідеалізувати доробок авторського колективу «Історії міст і сіл», як і інших дослідників 60–80-х рр. Канони радянської системи диктували «полегшені» підходи до висвітлення історичного процесу; все, що не вкладалося в рамки схеми, просто опускалося. Натомість томи наводнялися найдрібнішими деталями діяльності місцевих партійних і комсомольських організацій. Штампи і заідеологізованість робили нариси про різні регіони, різні міста дивовижно схожими.

Нині, коли із здобуттям Україною незалежності почався новий, сьомий період у розвитку історичної регіоналістики, значно легше оцінити і здобутки, і вади попереднього етапу. Очевидно, що вершинне досягнення українських регіоналістів – «Історія міст і сіл» – у тій його частині, яка стосується радянської доби, явно застаріло. Кон'юнктурні, привнесені політикою акценти перешкоджають розумінню складності і неоднозначності подій XX ст., і владні структури України вже відреагували на пропозиції громадськості про видання багатотомної енциклопедії «Історії міст і сіл». А поки що зусилля тисяч фахівців і їх добровільних помічників концентруються навколо підготовки інших багатотомних видань – «Зводу пам'яток історії і культури», «Реабілітовані історією», видання популярних нарисів про окремі регіони, міста, історико-культурні заповідники. Науковий фундамент для цієї роботи забезпечують відділи регіональних проблем історії України та історичного краєзнавства Інституту історії України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, університетські наукові центри тощо. Видається журнал «Краєзнавство», регіональна проблематика широко представлена на сторінках «Українського історичного журналу», «Київської старовини», «Пам'яті століть», «Пам'яток України» та інших періодичних видань[36].

Що ж до синтетичної праці з історії України, написаної в регіональному розрізі, з акцентом на формуванні регіональної ідентичності,

«перекроюванні» територій, колонізаційних процесах тощо, то її поки що не створено (хоч, зрозуміло, будь-яка «синтеза» не може обійтися без розділів, присвячених певним регіонам у певну історичну добу). Найближче до реалізації завдань «територіалізації» української історії підійшла Н. Яковенко, яка чітко розрізняє територіальне ядро країни та майже тисячолітній період «злиття регіональних одиниць», простежує процес формування сучасних кордонів України, назв і самоназв української території. Регіон дослідження тут чітко окреслений тими територіями, які входили до складу України в означений період[37].

Помітний крок у напрямі вивчення територіальної специфічності в Україні зроблений у 15-томній серії «Україна крізь віки». Приміром, проблеми територіального устрою українських земель, урбанізаційні процеси в XIV–XV ст., відображення суспільних зрушень в макротопонімії тощо постійно перебувають у полі зору О. Русиної[38]. Привертають увагу добре аргументовані висновки авторки про фактичне подвійне підданство українських земель в другій половині XIV ст.

Несправедливо було б обійти увагою і численні праці в галузі регіоналістики, створені неісториками. На цьому полі плідно працюють фахівці в галузі історичної та суспільної географії, соціолінгвістики, правознавства, історичної демографії, статистики, картографії. Видання в останні роки багатьох праць з історії окремих регіонів України дає підставу говорити про появу регіонознавства як окремого наукового напряму (щоправда, орієнтованого переважно на аналіз сучасних суспільних процесів)[39]. Методологічні проблеми географічної науки досліджують О. Топчієв, С. Мороз, В. Онопрієнко, С. Бортник, В. Пащенко та ін.

Істотне просування помітне в останні роки в галузі історико-географічного джерелознавства, що відштовхується від тих самих джерел, які використовують історики, – матеріалів академічних експедицій XVIII ст., здобутків державознавства, праць Російського географічного товариства та його регіональних відділень, губернських статистичних комітетів тощо. На цьому ж джерельному матеріалі написана і більшість праць з історії географії, що з'явилися протягом 80–90-х рр. XX ст.[40]. Водночас географи застосовують власні методики наукового пошуку на основі системи «історичних зрізів», пропонують свої, геопросторові підходи до дослідження взаємовідносин людини і довкілля, діахронно-генетичні характеристики регіонів.

В окремий науковий напрям і навчальну дисципліну виділилося останнім часом історичне ландшафтознавство України, яке концентрує увагу на антропогенних чинниках розвитку і динаміки ландшафтів. Об'єктом дослідження тут є ландшафтно-господарські системи, еволюція яких пов'язана з динамікою населення, розвитком господарства, природною ритмікою середовища. Оскільки власні критерії історико-ландшафтного районування ще не вироблені, історичне

ландшафтознавство здебільшого йде шляхом насичення історико-ландшафтною інформацією таксонів фізико-географічного районування[41].

Чималий вклад у справу дослідження регіональної специфічності вносять етнологія і етнополітологія. В дискусіях щодо схем етнографічного районування України цікаві підходи запропонували В. Наулко, В. Борисенко, С. Макарчук, А. Пономарьов. Динаміку розвитку етнонаціональної структури регіонів України досліджують М. Панчук, В. Котигоренко, Т. Горбань, О. Галенко, О. Калакура, В. Устименко, В. Войналович, Н. Макаренко. Соціологічний аспект дослідження явищ регіоналізму запропонований О.Стегнієм та М.Чуриловим.

При дослідженні регіональної специфічності України неможливо обійти увагою вагомий доробок картографів. Центром картографічних досліджень по праву вважають Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, з ініціативи якого проведено ряд наукових конференцій і видано кілька збірників наукових праць і монографій з історії, географії і картографії України[42]. Відображення території України на географічних картах різних часів дає унікальний, ні з чим не порівняний матеріал для аналізу процесів регіоналізації на різних історичних етапах, у різних державних системах.

Доводиться, проте, визнати, що, незважаючи на величезний обсяг наукової продукції з проблем становлення і розвитку історичної регіоналістики в Україні, доробок істориків-регіоналістів вивчений далеко не у повній мірі. Дослідження наукових результатів відчутно відстає від висвітлення організаційних структур. Слабо вивченими лишаються взаємозв'язки і взаємовпливи різних наукових шкіл, а також значення для історичної регіоналістики досліджень у галузі етнології, історичної географії, історичної екології, історичної демографії, статистики, соціолінгвістики тощо. Майже зовсім недослідженим лишається вплив історичного регіонознавства на політичну думку і політичні процеси.

Чималі евристичні можливості у цьому плані відкриваються на грунті нових інтегральних напрямів сучасної історіографії – історії повсякденності, соціальної, інтелектуальної історії. Новизна пропонованих ними підходів полягає як у підвищеній увазі до людини в її соціоприродному оточенні, так і у виразних спробах вписати історію ідейних шукань у конкретний соціальний, політичний, релігійний контекст. Для регіоналістики ці підходи відкривають справді неосяжний простір вивчення взаємовідносин соціуму і довкілля в часі і просторі, а також вдосконалення інструментарію, який у різні часи використовувався для його осмислення. Нагромаджений на даний момент історіографічний досвід демонструє недостатність традиційних методик дослідження регіональної специфічності і плідність міждисциплінарних пошуків на цьому полі.

4. Предметні поля історичної географії й регіонознавства

Сучасна історична географія – наука про людину в її природному оточенні. Це – історія взаємодії ландшафту і людини, в якій головним компонентом виступає ландшафт. Оскільки ареал – один з основних об'єктів дослідження в історичній географії, а її зацікавлення фокусуються на генезисі історико-культурних зон, міграціях, колонізаційних процесах тощо, історична регіоналістика створює для регіонознавства відповідні методики дослідження регіональної специфічності, пропонує йому великий масив дослідницької інформації.

Регіонознавством прийнято вважати комплексну інтегральну дисципліну, що вивчає закономірності формування і функціонування соціально-економічної системи регіону з врахуванням історичних, демографічних, національних, релігійних, екологічних, політико-правових, природно-ресурсних особливостей[43]. Отже, регіон цікавить дослідника-регіонознавця не стільки як адміністративно-територіальна чи економічна одиниця, скільки як історико-географічний ареал і культурна спільнота.

Історичне регіонознавство тісно стикається з такими народознавчими дисциплінами, як історична антропологія, історична демографія, історична географія, історична екологія, економічна історія, археологія, культурологія, соціолінгвістика. Завданням першої є дослідження історії заселення тієї або іншої території з врахуванням проблем відтворення населення, міграцій, його соціальної і національної структури. Тут особливий інтерес для регіональної історії становить вплив соціальних катаклізмів (війн, революцій, голоду, масових репресій тощо) на ментальність населення, його світосприймання. Історична географія та історія економічного розвитку допомагають «прив'язати» дослідження регіональних особливостей до вивчення взаємовпливів суспільства і природи, впливу ландшафту, клімату та інших географічних факторів, а також економічної діяльності на життя людей. Культурологія і соціолінгвістика вивчають особливості культури, побуту, мови, створюючи необхідний масив інформації для визначення самого поняття «регіон».

Перспективними для дослідження регіональної специфіки можуть виявитися деякі висновки антропогеографів (зокрема, Ф.Ратцеля та його послідовників з культурно-історичної школи в етнографії), які спеціально займалися вивченням просторового розширення культурних явищ (теорія «культурних кіл»), а також запозичені з етнології поняття господарсько-культурних типів. В соціальній та економічний географії такі підходи останнім часом трансформуються в теорії господарсько-культурної адаптації і розглядаються в контексті раціонального природокористування[44]. Цікаві новітні підходи ґрунтуються на припущеннях щодо вироблення на регіональному рівні, під впливом природно-географічного та соціального середовища, адаптативних

моделей поведінки, спрямованих на забезпечення виживання та культурного розвитку з мінімальними витратами енергії. О. Сминтина відводить культурній традиції роль механізму, який формує з технологічних, поведінських складових цілісні системи і забезпечує їхню стабільність[45]. На цьому шляху історична регіоналістика тісно змикається з соціальною психологією і культурологією.

Отже, сфера наукових пошуків історичної географії справді доволі близька до тієї, яку вважає пріоритетною для себе історичне регіонознавство. Втім, ці сфери не можна вважати тотожніми. Адже історична географія вивчає лише ті аспекти життєдіяльності людини, які безпосередньо залежать від природних умов, від ландшафту, або, в свою чергу, самі впливають на нього, змінюючи його у той чи інший бік. Поза її увагою лишаються історія культури, мов, діалектів, обрядів, вірувань, тобто те, що є суттєвою основою ментальності населення того чи іншого регіону. Вона лише побіжно торкається проблем демогенезу, історії війн, міграцій, техніки будівництва, і розглядає їх не як самостійні об'єкти дослідження, а лише як процеси, що відбуваються на фоні того чи іншого ландшафту. За межами історичної географії лишається історія містобудування й архітектури, яка далеко не в останню чергу цікавить регіоналістику.

Помітний прогрес у галузі історико-географічних досліджень, який припадає на 60–90-ті рр. XX ст., вилився у появу в історичній географії трьох напрямів – історичного, географічного та комплексного синтезуючого. Основи історичного напряму, в рамках якого історична географія розглядається як галузь історичних знань, в СРСР закладалися працями В. Яцунського, Б. Рибакова, В. Никонова, В. Кабузана, І. Шаскольського та інших вчених. І. Шаскольський виділяв в історичній географії такі напрями: історичну фізичну географію, історичну географію населення, історичну етнічну географію, історичну географію міст і сільських поселень, історичну топографію міст, історичну економічну географію, історичну політичну географію[46]. Л. Гольденберг визначав історичну географію як історичну дисципліну, що вивчає «історико-економічну (населення і господарство) і історико-політичну географію минулого людства у зв'язку з фізико-географічною обстановкою»[47].

Природно, що в рамках цього напряму проблеми історико-географічного районування зайняли одне з пріоритетних місць. Поряд з економіко-географічним підходом до проблеми районування, про який йшлося вище, пропонувалися також історико-етнографічні, коли в основу районування кладуться господарсько-культурні типи. В. Жекулін вважав вищим типом районування історико-географічну область – територію, що відрізняється спільністю історичного розвитку і певними господарсько-культурними особливостями. Всередині історико-географічних районів він виділяв мікрорайони, що формувалися навколо господарсько-культурних центрів і були своєрідними «ядрами» освоєння і розвитку даної території[48].

В рамках другого, *географічного* напряму історичної географії значного розвитку набуло історичне ландшафтознавство, яке концентрує увагу на природно-антропогенному розвитку ландшафтів від початку господарської діяльності людини до сучасності, займаючись поміж іншим обґрунтуванням принципів історико-ландшафтного районування. Плідним виявився закладений працями В. Жекуліна діахронічний аналіз історико-ландшафтних зрізів. Історична інформаційна система ландшафтознавства створює широкий простір для антропогенно-ландшафтних реконструкцій. Вона складається з інформаційних блоків (описових, актових, статистичних, кадастрових, картографічних тощо), які дають уявлення про характер природокористування в певному регіоні, населені пункти, шляхи сполучення, демографічні ситуації на різних, порівняно близьких до сучасності, етапах. В міру віддалення від сучасності, коли інформативність історичних документів зменшується, зростає роль археологічної, етнологічної, лінгвістичної інформаційних систем.

Представники третього напряму в історичній географії характеризують її як «комплексну синтезуючу науку (або систему наук), яка розвивається у зоні контактів класів соціальних, природничих і технічних наук, на стику систем історичних, економічних і географічних наук, фізико-географічного і економіко-географічного циклів систем географічних наук». За Л. Воропай, об'єктом дослідження в історичній географії є фактори й закономірності диференціації і розвитку географічної оболонки планети, процеси її трансформації під впливом суспільства у геноотехносферу. Роботи, здійснювані впродовж багатьох років у цьому напрямі вченими Чернівецького університету на територіях Північної Буковини і Поділля, дали змогу визначити й дослідити систему «історичних зрізів» – періодів найбільш інтенсивної взаємодії природних, соціальних і економічних процесів у цьому регіоні, зіставити ритмограми розвитку природних і соціально-економічних процесів, створити карту географічної структури регіону[49].

Проміжне становище історичної географії між історією і географією створює широкі можливості для зближення дослідницьких методів гуманітарних і природничих наук і для їх взаємопроникнення. На здатність історичної географії виконувати інтегративні функції «зв'язування» концепцій, методів різних наук в єдину систему пізнання і розробки на цій основі наукових принципів історико-географічного районування та прогнозування звертають увагу Л. Воропай, В. Коржик та М. Куниця[50]. Спеціалізація «не за науками, а за проблемами» (В.Вернадський) передбачає синтез знань, методів, засобів, професійних навичок представників різних наукових дисциплін; очевидно, що саме їй належить майбутнє. Діахронно-генетичні характеристики регіонів, які пропонує історична географія, дають змогу простежити тенденції їх розвитку на протязі тривалих історичних періодів, дослідити інерційність еволюції і наступність у природокористуванні. Історичні

атласи й карти відображають процес освоєння території наочніше, ніж це можна зробити шляхом навіть докладних описань.

Історична регіоналістика сьогодні уже має власне, чітко визначене предметне поле і розробляється засобами цілого ряду суміжних дисциплін – історії, історичної і соціально-економічної географії, етнології, культурології, соціолінгвістики тощо. Проте, внаслідок недостатнього теоретичного і методологічного обґрунтування, вона донедавна була неспроможна зайняти належну їй по праву нішу в системі соціогуманітраного знання. Нині її межі виразно вимальовуються на перетині теорії районування (що органічно включає методологію і методики дослідження регіональної специфічності) з історичною регіонологією (як системою пізнання процесів і факторів районування) та регіонознавством (як частиною країнознавства). Спираючись, з одного боку, на спадщину державознавства, історичної географії, «антикварного» напряму і «обласництва» в історіографії, а з другого – на напрацювання західної і радянської «регіональної науки» XX ст., історична регіоналістика освоює власний науковий простір на основі збагачення здобутками «семіотики культурного простору», ландшафтознавства, археології тощо. На черзі – завдання належним чином вписати її в ту систему регіональної науки, яка створюється в Україні переважно зусиллями географів та економістів.

Здатність української регіоналістики здолати упередженість старих підходів і зайняти належне їй місце в арсеналі соціогуманітарного знання вирішальною мірою залежатиме від освоєння нею сучасних дослідницьких методів і засобів накопичення і використання інформації. Створення електронних баз даних, здатних стати динамічними моделями історії регіонів, – завдання, фундамент для якого треба закладати вже сьогодні. Без електронних носіїв інформації, банків даних, скоординованих дослідницьких програм ніякий поступ у цій сфері неможливий.

[1] *Шевченко Ф.П.* Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // Укр. іст. журн. – 1970. – № 4. – С. 31–40.

[2] http://teory.narod.ru.history.htm.

[3] *Птолемей К.* Руководство по географии // Античная география (сост. М.С.Боднарський). – М., 1953.

[4] Докладніше див.: *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998. – С. 95–101.

[5] *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л., 1938. – С. 48–95.

[6] *Гваньїні О.* Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – № 11–12. – С. 127–136.

[7] *Пащенко В.М.* Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000. – С. 63.

[8] *Крисаченко В.С.* Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 183–184.

[9] *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К., 2000. – С. 64.

[10] *Перковский А.* Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР. Сб. науч. трудов. – К., 1988. – С. 64.

[11] Див.: *Романчук С.П.* Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998. – С. 9.

[12] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 550.

[13] *Берг Л.С.* Номогенез. – Пгр., 1922. – С. 180–181.

[14] *Изард У.* Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М., 1966. – С. 656.

[15] *Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н., Носонов А.М.* География, региональные исследования и региональная наука // Регионоведение (Саранск). – 2000. – № 3–4. – С. 143.

[16] *Маслаков В.В., Зубков К.П., Пленкин Ю.И.* Модель региона-квазикорпорации // Регион: экономика и социология (Екатеринбург). – 2000. – № 2. – С. 25.

[17] *Поросенков Ю.В., Поросенкова Н.И.* История и методология географии. – Воронеж, 1991. – С. 100–102.

[18] *Саушкин Ю.Г.* История и методология географической науки. – М., 1976. – С. 264, 291.

[19] Там же. – С. 275.

[20] *Ландабасо А.И.* Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001. – С. 92–94.

[21] Докладніше див.: *Соловьев Э.Г.* Геополитика как профессия и как научная дисциплина: перспективы эволюции в современной России // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2003. – № 2. – С. 17–27.

[22] *Поросенков Ю.В., Поросенкова Н.И.* История и методология географии. – С. 158.

[23] *Кизима В.* Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання // Вісник НАН України. – 2001. – № 5. – С. 13–25.

[24] *Андриашев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887; *Багалей Д.И.* История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882; *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895; *Лясковронский В.В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – К., 1897 (2-е вид. – 1903); *Молчановский Н.И.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885; *Грушевский М.* История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века. – К., 1891.

[25] *Багалій Д.І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. – Х., 1999. – С. 75.

[26] Не торкаємося тут питання про сутність міфологізації цієї ідеї, яка виявилася в характеристиках полян, сіверян, дулібів та інших племен Давньої Русі як «українських», а також у тезі М.Грушевського про те, що ще в IV ст., «на порозі історичного життя нашого народу» стрілися «дві великі творчі сили» – народність і територія. Про «стандартні кліше» цього національного міфу див.: *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // htpp://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm.

[27] Історія Академії Наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 201.

[28] НБУВ. ІР. – Ф. Х. – Спр. 2804.

[29] Там само.

[30] Там само. – Спр. 1685.

[31] Там само. – Спр. 4485.

[32] Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Х.-К., 1926. – С. VIII.

[33] Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 116.

[34] *Грушевський М.* Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4, 1–4. – С. 55; Див. також: Записка академіка М.Грушевського: з приводу висновків чистки апарату ВУАН // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 6.

[35] Докладніше див.: *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003. – С. 78.

[36] Узагальнений аналіз здобутків української регіоналістики й історичного краєзнавства за роки незалежності див.: Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 209–228.

[37] *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 8–13.

[38] *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.

[39] Регионы Украины. Поиск стратегии оптимального развития. – Х., 1994; *Симоненко В.К.* Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997; *Пістун М.Д.* Основи теорії суспільної географії. – К., 1996; *Заставний Ф.* Географія України: У 2 кн. – Львів, 1994; *Заставний Ф.* Українські етнічні землі. – Львів, 1993; Соціально-економічна географія України. Навч. посібник / За ред. О. Шаблія. Вид. 2-е. – Львів, 2000; *Дністрянський М.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992; *Дністрянський М.* Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000.

[40] Історія української географії. – Вип. 1. – Львів, 2000; *Жупанський Я.І.* Історія географії в Україні: навч. посібник. – Львів, 1997.

[41] *Романчук С.П.* Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998; *Пащенко В.М.* Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – К., 1999.

[42] *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К., 2000; Історія української географії і картографії. Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження проф. В.Кубійовича. – Тернопіль, 1995.

[43] *Орешина М.А.* Регион как объект социально-гуманитарных исследований. – С. 150–151.

[44] *Топчиев А.Г.* Геоэкология. Географические основы природопользования. – Одесса, 1996.

[45] *Смінтина О.В.* Економічні основи відтворення регіональної історії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 167–171.

[46] *Шаскольский И.П.* Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1968. – С. 97–98.

[47] Цит. за: *Жекулин В.* Историческая география: предмет и методы. – Ленинград, 1982. – С. 12.

[48] Там же. – С. 93–94.

[49] *Воропай Л.И.* Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М., 1981. – С. 30–41.

[50] *Воропай Л.І., Коржик В.П., Куниця М.М.* Історична географія: об'єкт, цілі, функції, проблеми // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки) . – К., 1994. – С. 42–43.

Неля Герасименко

Проблеми спеціальних історичних дисциплін у науковій спадщині О. Лазаревського

У другій половині XIX ст. в українській історичній науці з'явилися яскраві постаті, серед них – О.М. Лазаревський. Значне місце у науковій спадщині історика займають дослідження спеціальних історичних дисциплін. Внесок вченого у їх вивчення привертав увагу науковців. Його праці з історичної бібліографії вивчали М. Гуменюк, І. Крип'якевич і С. Сороковська[1]. Археографічні та джерелознавчі дослідження історика аналізували Б. Ватуля, М. Литвиненко, М. Марченко, М. Ковальський та В. Воронов[2]. Науковий доробок О. Лазаревського в галузі генеалогії та родознавства досліджували О. Оглоблин, Г. Швидько, А. Мельник і Л. Фицик[3].

Проте у ряді праць, в яких йшлося про внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток спеціальних історичних дисциплін, ці питання не знайшли системного висвітлення. Тому необхідне подальше комплексне дослідження цих проблем, чому і присвячена дана стаття.

Плідна наукова діяльність вченого розпочалася у 60-х рр. XIX ст., коли в європейській історіографії остаточно утвердився позитивізм як суспільна філософія науковців. Він характеризується суворим документалізмом, критичним осмисленням історичних фактів, удосконаленням методики критики джерел та аналітичними методами дослідження. З поширенням позитивізму в українській історіографії зросла увага до вивчення допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, які з часом виділилися у самостійні наукові галузі.

О. Лазаревський добре розумів значення цих дисциплін для розвитку української історичної науки. Він був знайомий із станом їх розвитку в інших країнах. У бібліотеці вченого знаходилися праці іноземних вчених з генеалогії, дипломатики, геральдики, бібліографії, тощо. У 90-х рр. XVIII ст. в Росії набула значного розвитку бібліографія. З'являються перші праці з історичної бібліографії, а з другої половини XIX ст. почалося систематичне історичне бібліографування[4].

Навчаючись у Петербурзькій гімназії, О. Лазаревський мав змогу ознайомитись із бібліографічними покажчиками, які виходили в Росії. Так, у 1813–1821 рр. у Петербурзі було видано багатотомний покажчик російських праць, автором якого був В.С. Сопиков[5]. Відсутність покажчиків праць українських авторів змусила молодого вченого підготувати

й у 1853 р. видати перший в Україні бібліографічний довідник[6], заклавши основи української історичної бібліографії.

До нього увійшло понад 275 книг і статей, виданих у першій половині XIX ст. За структурою він поділявся на два розділи – історія та географія, і на тематичні підрозділи – загальні питання, опис церков, монастирів, старожитності, топографія, статистика, етнографія, тощо. В анотаціях О. Лазаревський дав оцінки окремим працям[7].

Покажчик автор надіслав на рецензію відомому історику-археографу О.М. Бодянському. Схваливши його в цілому, вчений порадив Олександру Матвійовичу не висловлювати у бібліографічних працях власних оцінок. Він зазначав, що завдання укладача – дати список літератури, в якій дослідник мав розібратися сам. Крім того, вчений радив автору у подальшій роботі розміщувати статті у покажчику за хронологічним принципом[8].

У наступні роки О. Лазаревський продовжував роботу над підготовкою вітчизняної історичної бібліографії. Він почав готувати рецензії на опубліковані книги і статті з історії України. 3 грудня 1855 р. вчений повідомляв редактору «Черниговских губернских ведомостей» О.В. Шишацькому-Іллічу, що підготував «разбор» праці М. Судієнка «Материалы для отечественной истории». 21 лютого 1856 р. в листі до цього ж редактора він дякував за опубліковану рецензію і повідомляв про свій намір «постоянно сообщать и другія... по мере появленія въ светъ книгъ и журнальныхъ статей, относящихся къ исторіи или географіи Малороссійского края и преимущественно Черниговской губерніи». Вчений також просив редактора в кінці року об'єднати всі його статті «въ одну книжку съ общимъ заглавіемъ: «Украинская литературная летопись за 1856 г.»[9]. Метою таких оглядів було ознайомлення читачів з новими виданнями з історії України.

У 1856 р. вийшло два, у 1857 р. – один том «Украинской литературной летописи». У них вміщено рецензії на праці М. Костомарова, М. Максимовича, А. Чужбинського, В. Аскоченського, Г. Милорадовича, П. Куліша, М. Маркевича та інших.

У 1858 р. О. Лазаревський видав «Указатель источников для изучения Малороссийского края» – більш повний покажчик праць з історії України. Він присвятив його О. Бодянському. У листі до О. Шишацького-Іллича від 14 січня 1858 р. Олександр Матвійович повідомляв, що покажчик має вийти у світ у лютому того ж року, і просив дати оголошення у «Черниговских губернских ведомостях» про місце продажу і ціну (75 коп.)[10].

У покажчику було вміщено понад 550 книг і статей за 1622–1857 рр. У передмові О. Лазаревський зазначав, що його видання планується у трьох випусках: у першому – «перечень русских источников» з історії України, у другому – статті з «губернських ведомостей» і рукописні джерела, у третьому – іноземні праці. Проте другий і третій випуски так і не побачили світ. Передмову автор покажчика завершив словами

з літопису С. Величка, автора історичного твору початку XVIII ст., в яких йшлося про те, що недоліки його праці читач може виправити сам, відклавши «лѣность», оскільки домогтися «совершенного о всемъ вѣдѣнія и правди» дуже важко. Автор врахував недоліки попереднього видання, розмістивши книги і статті у хронологічному порядку, зазначивши опубліковані на них рецензії та переклади на іноземні мови. В ньому зустрічаються анотації, проте лише до видань, заголовки яких не повністю розкривають їх зміст. У «Покажчику» були деякі недоліки. Він не мав допоміжних покажчиків та списку скорочень, які укладач планував опублікувати у третьому випуску. Це ускладнювало його використання[11]. Проте завдяки значній кількості праць, представлених у ньому, він і сьогодні не втратив свого наукового значення.

Видання схвально зустріла наукова громадськість. У листі до Олександра Матвійовича від 8 червня 1858 р. О. Бодянський дякував за надісланий примірник «Указателя» і зазначав, що «давно въ немъ настояла нужда, давно следовало бы за него взяться кому ни естъ изъ малороссіянъ»[12].

На Лівобережній Україні до початку 80-х рр. XIX ст. бібліографічні огляди праць з історії України не видавалися[13]. Тому покажчик О. Лазаревського відіграв значну роль в ознайомленні з історичною літературою багатьох поколінь діячів історичної науки. Підготовлений на досить високому науковому рівні, він став вагомим внеском у розвиток української історичної бібліографії.

Значну увагу вчений приділив дослідженням у галузі археографії та джерелознавства. У середині XIX ст. джерела до історії України перебували у занедбаному стані. Так, архівні фонди установ Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., фонди ліквідованих у 1786 р. українських монастирів, Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.), інші історико-статистичні матеріали та джерела з історії України за наказом Сенату від 28 грудня 1781 р. та розпорядженням генерал-губернатора Лівобережної України (Малоросії) П.О. Рум'янцева у серпні 1786 р. були передані на зберігання до Чернігова[14].

У вересні 1861 р., приїхавши на службу до Чернігова, О. Лазаревський приступив до пошуку архівів. Архів Малоросійської колегії він знайшов у нижньому поверсі «будинку Мазепи». Він являв собою купи погнилих в'язок, які розсипалися від першої спроби перегорнути аркуш. Інший архів – Генеральної військової канцелярії – Олександр Матвійович розшукав у 1862 р. у приватному будинку в непристосованому приміщенні із вибитими шибками, де документи потерпали від снігу і дощу. Тому для Олександра Матвійовича одним із найважливіших завдань став пошук, збереження та публікація архівних джерел, введення їх до наукового обігу. На Лівобережній Україні не було наукових установ, які б займалися публікацією джерел. Тому історик, оцінивши джерело, прагнув звернути на нього увагу

вчених, знайти зацікавлених у справі його публікації та у подальшому пошуку історичних пам'яток[15].

О. Лазаревський намагався створити для архівних фондів та комплексів джерел умови, сприятливі для їх зберігання та наукової розробки. Він звертав увагу громадськості на стан архівів і архівних документів, прагнув зробити їх доступними як для науковців, так і для широкої громадськості, прищепити останнім думку про архіви як про громадське надбання. З цією метою він виступав у місцевій пресі, брав активну участь в організації спеціальних архівних установ, які б мобілізували українських діячів для збирання, впорядкування, розробки та публікації архівних матеріалів[16].

Методи і технічні прийоми підготовки історичних джерел до друку у другій половині XIX ст. були різноманітні. Спроби російських і українських археографів створити єдині правила видання документів і складання науково-довідкового апарату не увінчалися успіхом. Однак в процесі публікації джерел була напрацьована методика, яку використовував і О. Лазаревський та вдосконалював її під час підготовки документів до видання[17].

Вчений опублікував значну кількість документальних джерел та матеріалів. Їх публікацію він розпочав із публічних, приватно-правових актів та джерел статистичного характеру. У 1862–1865 рр. вийшли «Украинские юридические акты XVII в.», у 1862 р. – статистичні відомості про українські народні школи, які показували значний рівень освіти на Лівобережній Україні у XVIII ст., тобто в часи існування автономної Української держави та погіршення стану освіти після її ліквідації у XIX ст.[18].

Вагомий внесок О. Лазаревського у дослідження однієї з найважливіших пам'яток історії України – «Генерального опису Лівобережної України», який був проведений у 1765 – 1769 рр. за ініціативою генерал-губернатора Лівобережної України та президента Малоросійської колегії П.О. Рум'янцева.

О. Лазаревський був першовідкривачем опису. У 1866 р. вчений опублікував «Обозрение Румянцевской описи» по Чернігівському, а у 1873 р. – по Київському та Ніжинському полках[19]. У передмові до «Обозрения» він визначив мету, задачі та практичну реалізацію опису, провів науково-критичний аналіз та дав йому оцінку.

В той час були знайдені не всі матеріали опису. Вченому були відомі документи шести із десяти полків, в яких проводився опис. Відомості про знахідки описових документів по інших полках стали з'являтися у друкованих органах у 80-х рр. XIX ст. Тому ґрунтовної оцінки джерела під час публікації «Обозрений» у 60–70-х рр. О. Лазаревський дати не міг[20]. Проте він добре розумів значення опису для вивчення історії Лівобережної України і вжив низку заходів, щоб його документи за рішенням царського уряду не були передані до російських архівів. Він двічі, 20 квітня і 3 травня 1892 р., звертався до графа Г. Милорадовича за

сприянням у справі передачі архіву Генерального опису до Київського університету[21]. Але його клопотання не мали успіху: архів опису на початку 1890 р. за розпорядженням чернігівського губернатора А. Анастасієва було передано до бібліотеки Російської академії наук. Лише наступним поколінням українських істориків вдалося повернути його в Україну, і зараз більша частина архіву перебуває на зберіганні у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 57).

Діяльність генерал-губернатора Малоросії П.О. Рум'янцева і надалі привертала увагу О. Лазаревського. Вчений збирав матеріали про нього протягом всього життя і, не маючи часу підготувати ґрунтовне дослідження, намагався привернути увагу вчених до цієї історичної постаті. Так, у листі до Г. Милорадовича за 1887 р. він зазначав: « ...когда и кто напишет книгу о Румянцеве? Я бы отдал тому все собранные мною матеріали, на обработку которыхъ времени нетъ и не будетъ».

Проте вчений знайшов час і у 1896 р., на відзначення століття з дня смерті П. Рум'янцева, опублікував статтю про його діяльність в Лівобережній Україні. Значну увагу він присвятив проведенню за ініціативи генерал-губернатора Малоросії Генерального опису Лівобережної України. Олександр Матвійович детально проаналізував мету заходу, визначивши її як «переписъ всего податного населения» для визначення його майнового стану, практична цінність якої, на думку вченого, полягала у тому, що вона стала довідковим матеріалом для тих, хто шукав «вольности»[22].

На відміну від попередніх праць, у статті про П. Рум'янцева О. Лазаревський не зазначив, що метою проведеного опису було ознайомлення генерал-губернатора Малоросії з економічним становищем Лівобережної України. Під час роботи над матеріалами опису вчений не знайшов випадків звертання до них з цією метою, а лише за довідками «об искании козачества», тому змінив думку щодо цього питання. Пошук Олександром Матвійовичем залежності між задачами опису і сферою суспільного життя, де він мав бути застосований, не дали очевидних результатів через незавершеність останнього у зв'язку з російсько-турецькою війною, що почалася у 1768 р., частковою втратою його через погані умови зберігання у Малоросійській колегії та розпорошеністю опису і передачею його частинами у 1783 р. з утворенням намісництв у їхні архіви, де про нього забули[23].

Отже, О. Лазаревський не вважав свої висновки щодо мети, завдань і оцінок Генерального опису незаперечними і сам змінював їх, коли не знаходив підтвердження у подальших дослідженнях.

У 1867–1868 рр. вчений опублікував «Описание Черниговского наместничества» – комплексне джерело до історії Лівобережної України. Автором опису намісництва, проведеного у 1781 р., був Д. Пащенко[24]. Він друкувався частинами у «Черниговских губернских ведомостях», редактори яких не мали досвіду публікації такого роду документів. Це призвело до ряду похибок: помилок, перекручень у тексті тощо.

У 1892 р. О.М. Лазаревський видав «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка» – частину комплексного джерела історико-статистичного характеру. У передмові до видання вчений визначив значення джерела, основні його особливості та специфіку. Документи «следствия» друкувалися спочатку у «Черниговских губернских ведомостях», а потім у тому ж 1892 р. вони вийшли окремим виданням, основним недоліком якого була відсутність додатків, необхідних при публікації такого виду документів[25].

Ці прорахунки Олександр Матвійович врахував при виданні іншого джерела історико-статистичного характеру – «Переписних книг 1666 р.», опублікованих у 1899 р. Документи вчений отримав у користування за допомогою начальника Московського архіву Міністерства юстиції Д.Я. Самоквасова, якому був дуже вдячний. У післямові О. Лазаревський зазначив причини та хід проведення перепису на Лівобережній Україні, вказував на значення переписних книг як цінного джерела для її економічної історії, яке, проте, залишається маловідомим[26].

Вчений довів, що вперше «Переписні книги» були опубліковані у скороченому вигляді М. Костомаровим у праці «Руїна», та визначив недоліки попередньої публікації. Він подав опис зовнішнього вигляду документів та вказав на порядок і особливості їх публікації. Вчений показав, що серед опублікованих документів перепису чотирьох полків: Прилуцького, Лубенського, Миргородського та Полтавського, найбільше зберігся перепис Прилуцького полку. У виданні вміщено географічний покажчик[27].

О.М. Лазаревський назвав хиби джерела, в якому подавалися відомості лише про селянство та міщанство. Козацтво залишилося поза переписом, тому визначити кількість населення за ним неможливо. Проте для аналізу економічного становища селян та міщан переписні книги, на його думку, містять «матеріалъ первостепенной важности»[28].

У післямові вчений розкрив мету перепису – «фискальные цели» – та показав ставлення до цього українського населення. Одні селяни та міщани, як вказав Лазаревський, стали масово переписуватися у козаки, інші – категорично відмовлялися платити зазначені податки. Тому, на його думку, «фискальная попытка московского правительства» на Лівобережній Україні «не удалась»[29].

Отже, О.М. Лазаревський один з перших здійснив аналіз та дав оцінку «Переписним книгам 1666 р.» – джерелу, яке відрізнялося високим ступенем вірогідності. Він привернув до нього увагу наукової громадськості, визначивши необхідність подальшого пошуку переписних книг та їх публікації, що було здійснено наступними поколіннями дослідників[30].

Серед археографічних видань вченого значне місце займають публікації фамільних архівів. У 1882 р. він описав Сулимівський фамільний архів, який його тодішній власник А.А. Войцехович дозволив

оглянути[31]. Вчений зазначив, що в Україні від пожеж, мишей та сирості вже загинула значна кількість фамільних архівів. Тому важливо, що один із них, який належав відомому козацькому роду Сулим, вцілів і знаходився у родовому селі Сулимівці Переяславського повіту[32].

Олександр Матвійович дослідив історію формування архіву та його структуру. Він виділив три важливі групи документів: поземельні акти, насамперед гетьманські універсали та купчі записи; уривки із судових справ про суперечки за маєтності як між Сулимами, так і з сусідами; приватне листування, яке, на думку вченого, являє «наибольшій исторический интересъ», оскільки показує «старую жизнь такою, какою она была в действительности». Ще однією групою документів архіву були матеріали трьох родин, пов'язаних із родом Сулим родинними зв'язками. Це фамільні архіви Єсимонтовських, Скоруп, та Войцеховичів. У додатку до опису Сулимівського архіву вчений опублікував документи[33].

У 1884 р. власник архіву видав підготовлену збірку, у якій налічувалося 183 документи, власним коштом з передмовою та за редакцією О.М. Лазаревського[34]. У передмові до видання Олександр Матвійович охарактеризував стан фамільних архівів на Лівобережній Україні у XVII–XIX ст. та їх збереженість. Він показав втрату значної кількості цих документів, наголосив на передачі збережених фамільних архівів «въ общественныя книгохранилища». Вчений детально зупинився на родоводах Сулим, Скоруп та Войцеховичів, які зберегли фамільні архіви, та визначив їх структуру. Він проаналізував документи, які характеризували просування по службі представників цих родів, збільшення їх маєтностей та домагання шляхетства, яке, на думку історика, «заглушало» у козацької старшини «всякую идею о національности»[35].

У виданні автор помістив додатки: родоводи Сулим, Скоруп і Войцеховичів; п'ять знімків з портретів генерального хорунжого І. Сулими, переяславського полковника С. Сулими, його дружини Параски Василівни з роду Савичів, таємного радника А. Сулими і П. Войцеховича; іменний, географічний та предметний покажчики.

Кожен документ збірки має заголовок, в якому зазначено його різновидність, адресата, адресанта, короткий зміст та дату. Легенди майже відсутні. На документах з Сулимівського архіву зазначено «съ копіи», «съ подлинника», а на документах, які О. Лазаревський знайшов в інших архівах, легенди більш конкретні: «съ подлинника, находящегося в арх. генеральной канцеляріи, дѣло № 192»[36].

Того ж року В. Антонович опублікував рецензію на збірку документів Сулимівського архіву[37]. Рецензент зупинився на складі архіву, значна частина якого (109 документів) була сімейним архівом Сулим, які займали значні посади у козацькому війську і мали широкі сімейні зв'язки. Архіви Скоруп і Войцеховичів значно менші за обсягом (63 і 11 документів), але у них є дані для побутової історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст.[38].

Рецензент відзначив вдалий підбір документів для видання, оскільки О.М. Лазаревський «известный многочисленными трудами по исторіи Малороссіи, по всей справедливости долженъ быть признанъ лучшимъ знатокомъ малороссійской исторіи и древностей XVII–XVIII столетій». В. Антонович зазначив також, що видавець не обмежився матеріалами Сулимівського архіву, а поповнив збірку документами із власної колекції та маловідомих археографічних видань. Як на позитивний факт рецензент вказав на те, що у передмові Олександр Матвійович опублікував генеалогію та біографії осіб трьох родів та проілюстрував видання фамільними портретами із колекції Войцеховичів. У рецензії проаналізовано також зміст опублікованих документів[39].

Отже, видання О.М. Лазаревським Сулимівського архіву одразу ж отримало визнання та високу оцінку.

У 1883 р. Лазаревський описав Галаганівський фамільний архів[40]. У опису він зазначив місце його зберігання: с. Сокиринці, поблизу Прилук, де проживав і помер Г. П. Ґалаґан. З дозволу власника маєтку, нащадка Ґалаґана, вчений оглянув архів, документи якого знаходилися «въ таком порядке, которого намъ не приводилось встречать при осмотре другихъ домашнихъ архивовъ»[41].

В архіві зберігалися також документи родини Дараганів, з якими Ґалаґани мали родинні зв'язки. За своїм складом документи архіву були представлені насамперед актовими матеріалами. Листування, що на думку Олександра Матвійовича, «так хорошо рисуетъ бытовую сторону жизни нашихъ предковъ», у ньому майже відсутнє[42].

Вчений не обмежився описом архіву Галаганів – Дараганів. У передмові до опису він подав історію роду Ґалаґанів, а у додатках надрукував найбільш важливі, на його погляд, документи архіву і серед них універсал гетьмана К. Розумовського бунчуковому товаришу Єфиму Дарагану від 27 листопада 1751 р.[43].

Опис Галаганівського фамільного архіву О. Лазаревський завершив післямовою, або коментарем до гетьманського універсалу. В ньому йшлося про призначення генерального бунчужного Оболонського та бунчукового товариша Є. Дарагана представниками гетьмана на «елекції» (обранні) архімандрита Києво-Печерської лаври[44].

У коментарі вчений, як правило, скупий на висновки і узагальнення, висловив свій погляд на виборчу систему, яка існувала в Українській козацькій державі (Малоросії) у другій половині XVII–XVIII ст. Він зазначав, що «выборное начало лежало въ основе всего общественного, военного, гражданского и церковного строя Малороссіи». Воно давало суспільству «живую связь между церковію и обществомъ», оскільки духовенство брало участь у справах суспільних, а цивільні – у церковних. «На этомъ, – писав Олександр Матвійович, – держалась нравственная связь между церковію и обществомъ, вліяніе духовенства

на общество, сочувствіе последнего деламъ и нуждамъ церкви и особый высшій настрой общества»[45].

О. Лазаревський не ідеалізував виборчу систему. «Выборы, – писав він, – не спасаютъ общество отъ злоупотребленій, ошибокъ, погрешностей», проте «они даютъ лучшихъ людей, одушевляютъ избираемыхъ, привлекаютъ къ нимъ и ихъ последующей деятельности вниманіе избирателей...возвышаютъ ихъ и самыя учрежденія». Свої висновки вчений підтвердив конкретними фактами із історії Києво-Печерської лаври. «Історія помнитъ», – зазначав він, про обраних печерських архімандритів Никифора Тура, Єлисея Плетенецького та Зосиму Валкевича... «и не помнитъ ни одного из такъ названныхъ после 1786 г. священно-архимандритовъ ея»[46].

Отже, на думку вченого, незважаючи на певні недоліки, демократична система Української козацької держави з її виборним началом була потужною основою єдності церкви і суспільства та впливу духовенства на суспільні настрої. Виборча система в суспільстві і церкві породжувала визначних діячів, яких пам'ятає українська історія. У коментарі О. Лазаревський показав переваги цієї системи, яка існувала в Лівобережній Україні (Малоросії) до інкорпорації її в кінці XVIII ст. до складу Російської імперії.

У 1890 р. за редакцією вченого було опубліковано збірку матеріалів фамільних архівів під назвою «Мотижинський архів», як доповнення до Сулимівського архіву. У збірці налічувалося 93 документи, серед яких переважали акти на право землеволодіння козацької старшини, матеріали про закріпачення українського селянства, про взаємовідносини між різними станами українського суспільства та інші документи переважно з соціально-економічної історії України другої половини XVII–XVIII ст. Документи були видані коштом Андрія та Олександра Савицьких, родичів Сулим, які володіли частиною їх маєтків. В одному з них, м. Мотижині Київського повіту, і зберігався виданий О. Лазаревським архів[47]. Отже, він не тільки знайшов і підготував до видання Мотижинський архів, а й умовив його власників надати кошти на його видання.

Видана збірка матеріалів не пройшла повз увагу вчених. У рецензії на неї, опублікованій в «Киевской старине» у 1890 р., автор зазначав, що збірка видана «съ тою аккуратностью, какую мы всегда встречаемъ въ изданіяхъ А.М. Лазаревского», та «соответствующими примечаніями». Як позитивний факт рецензент вважав публікацію додатків до видання: доповненого і виправленого на основі нововиявлених джерел родоводу Сулим, а також географічного й іменного покажчика. В той же час він вважав невиправданим застосований вченим поділ документів збірки на сімейні та сторонні і відсутність хронологічного покажчика[48].

У 1898 р. за редакцією О. Лазаревського опубліковано збірку документів «Любецкий архив графа Милорадовича», яка попередньо друкувалась як додаток до журналу «Киевская старина». У збірку ввійшли

196 документів. Це документи родини Чарнишів (1710–1799 рр.); матеріали щодо одруження І.С. Лашкевича на А.П. Милорадович та їх листування (1798–1801 рр.); листування П.С. Милорадовича з сином Григорієм та листи до нього Трощинського, Тутолміної й П.В. Завадського (1789–1800 рр.); актові матеріали (1637–1708 рр.)[49].

У передмові до видання вчений описав стан збереженості архіву, його структуру, навів родоводи Чарнишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків. У збірці вміщені портрети А.С. Полуботок, Г.П. Милорадовича та його дружини – О.П. Милорадович[50].

Документи збірки видані мовою, наближеною до оригіналу. Переважна їх більшість має заголовок, в якому зазначено різновидність документа, короткий зміст, адресата, адресанта та дату у такій послідовності: рік, місяць, число, якщо вона вміщена в кінці документа. У випадку, коли дата у документі зазначена на початку, датування у заголовку опущено. Легенди у документах майже відсутні, лише іноді зазначено «с подлинника», «с копии»[51]. Відсутність у легендах контрольно-довідкових даних: місцезнаходження документа, номеру опису, справи, аркуша можна пояснити тим, що документи, які зберігалися у приватних архівах, не були зашифровані. Відсутні також посилання на літературу, де вони публікувалися раніше.

Отже, при виданні документів фамільних архівів О. Лазаревський вміщував обширні передмови або післямови, у яких зазначав історію виникнення архіву, його структуру, склад документів, принципи відбору їх до публікації, родоводи їх власників та родичів. При виданні документів вчений користувався тогочасними правилами їх публікації, прагнув передати їх мовою оригіналу, дати документу заголовок, хоч і при майже повній відсутності легенд. У додатках він подавав, як правило, іменний та географічний покажчики.

О. М. Лазаревський опублікував також значну кількість епістолярних та мемуарних джерел до історії України XVIII – першої половини XIX ст. Серед них листування відомих українських діячів Г. Полетики, П. Куліша, щоденники Миколи Ханенка, Якова Марковича, Петра Апостола[52].

У рецензії на видання щоденника Якова Марковича М. Грушевський зазначив, що він «поруч з дневником... Миколи Ханенка» становить першорядне джерело «до внутрішньої історії Лівобережної України в XVIII в.». Рецензент показав, що у виданні, здійсненому О.М. Лазаревським, опубліковано «повний і незмінений текст дневника»[53]. Він також зазначив, що у виданні наведені покажчики: іменний та застарілих слів, а у передмові до першого тому подані відомості про Я. Марковича. У рецензії дана висока оцінка нового видання О. Лазаревського, «звісного знавця лівобічної України і невтомного робітника на її полі»[54].

У 1890 р. у додатках до журналу «Киевская старина» О.Лазаревський опублікував «Черниговскую летопись по новому списку (1587–1725)». Літопис вчений видав по так званому списку Персидського. Серед

недоліків видання – відсутність порівняння цього тексту із текстом літопису, опублікованого М. Білозерським у збірнику «Южно-русские летописи» (т. 1, 1856). Останній видав Чернігівський літопис (1587–1750) за списком Чернігівської духовної семінарії та невідомого автора[55].

Таким чином, едиційна діяльність займала значне місце у науковій спадщині О. Лазаревського.

У другій половині XIX ст. перед українськими вченими постала проблема визначення автентичності документальних джерел. О.Лазаревський зазначав, що «подделок историческихъ документовъ ради корысти – въ Малороссіи было множество. Сочинялись они главнымъ образомъ въ конце XVIII в. для доказательства дворянства»[56]. Для встановлення аутентичності історичного документа необхідно проведення дипломатичного дослідження: це, насамперед, встановлення вірогідності зовнішньої та внутрішньої форми документа, соціального та політичного походження.

Аналіз статей О. Лазаревського, присвячених визначенню оригінальності деяких документів, свідчить, що вчений володів цією методикою. Їх експертизу він починав з аналізу окремих елементів. Так, при дослідженні оригінальності універсала гетьмана С. Острянина, який був уміщений в обох списках літопису С. Величка і у збірнику кінця XVIII ст., вчений зазначав, що він не бачив «подлинника Величковой летописи», а отже не може по зовнішньому вигляду визначити оригінальність цього документу[57]. Тоді він дослідив внутрішню форму джерела та вірогідність змісту і встановив, що початок універсалу, де зазначено про «Стефана Криштофа зъ Острога и Остра Острянина», дуже сумнівний. Двоіменність і вказівка на Острог викликала сумнів у історика в оригінальності універсала. Тому він висловив припущення, що цей документ не аутентичний, а «сочиненъ» С. Величком «изъ патріотического желанія»[58].

Елементи дипломатики О. Лазаревський застосовував при аналізі військових, судових та печаток міст Лівобережної України[59]. Крім їх дослідження, вчений висловлював цінні поради збирачам і дослідникам пам'яток.

Отже, вчений володів дипломатичними прийомами, у тому вигляді, як вони застосовувалися у XIX ст. За зовнішньою та внутрішньою формою документу, вірогідністю його змісту, текстологічним аналізом він міг встановити його аутентичність або підробку та визначити мотиви для останньої.

Історик розробляв також прийоми і методи інших допоміжних дисциплін – іконографії, генеалогії та сфрагістики. Так, володіючи прийомами і методами іконографії, він встановив, що портрет М. Залізняка, вміщений у «Киевлянине», насправді був портретом полтавського селянина. Заслуговує на увагу іконографічна розвідка вченого про портрети І.С. Мазепи. Аналізуючи відомі на той час сім портретів гетьмана, О. Лазаревський детально зупинився на одязі зображеного,

атрибутах його влади, особливих рисах його обличчя. Атрибутуючи один з портретів гетьмана, написаний бургундцем Норбленом, який у 1770–1804 рр. проживав у Польщі, він прийшов до висновку, що оригіналом для нього послужив один із портретів І. Мазепи, який зберігається у приватній польській збірці[60].

Надані «Жалуваною грамотою» 1785 р. права українській козацькій старшині на дворянство призвели до становлення в Україні генеалогії як науки. Значний внесок у її розвиток вніс О. Лазаревський. У 1868 р. він опублікував «Очерки старейших дворянських родов Черниговской губернии»[61]. До них увійшли документальні дані про родини Бакуринських, Бутовичів, Бобирів, Богушів, Бороздн, Борецьких, Бугаївських та Валькевичів. Відсутність у вченого архівів цих родин зумовила випадковість у публікації матеріалу, відсутність будь-якої системи та авторських коментарів.

Тому вчений відмовився від ґрунтовних генеалогічних розвідок і почав друкувати матеріали до історії українського суспільства XVII–XVIII ст. У 1875 р. він розпочав публікацію нарисів під загальною назвою «Очерки малороссийских фамилий»[62]. Як відзначав автор у коментарях, основним його завданням було не складання родовідної книги, а збирання матеріалів до історії місцевого суспільства XVII–XVIII ст.

Розвідки друкувалися у 1875–1876 рр. у журналі «Русский архив». За два роки вчений опублікував нариси про сімнадцять найбільш відомих родин козацької старшини. У 1877 р. через непорозуміння, що виникли у нього з головним редактором, він припинив друкувати статті у журналі[63].

З 1880 р. нариси з історії родів української козацької старшини та їх взаємовідносин з підданими селянами і козаками він продовжив друкувати під назвою «Люди Старой Малороссии». Перша розвідка про родину Скоропадських вийшла в «Историческом вестнике», інші (22) – у журналі «Киевская старина». Серія нарисів О. Лазаревського про козацьку старшину: «Очерки малороссийских фамилий» та «Люди Старой Малороссии» мала схожу структуру. На початку нарису автор вміщував родовідну таблицю, потім, відповідно до наявних джерел, викладав історію роду та робив певні висновки[64].

Публікація нарисів викликала негативну реакцію серед деяких нащадків козацької старшини. У листі до Г. Милорадовича від 26 жовтня 1890 р. О. Лазаревський повідомляв, що «покойный Галаганъ пять лѣтъ не говорилъ со мною за свѣдѣнія о его прѣдкѣ». Пізніше Галаган сам почав розмову з Олександром Матвійовичем і відверто заявив, що «фактов противного представить не можетъ». А «безь фактовъ, – як зазначав вчений у згаданому листі, – могу лишь пожимать плечами»[65].

Незадоволена опублікованими О. Лазаревським матеріалами з історії родин козацької старшини була також патріотично налаштована молодь, через зображення, на її думку, історії України в одно-

сторонньому світлі. На захист вченого виступив відомий історик Д. Багалій, який наголосив, що в однобічному освітленні старшини винуватий не О. Лазаревський, а той матеріал, із якого він черпав свої історичні відомості[66].

Наукові праці вченого, присвячені історії родів козацької старшини, піддавалися критиці за однобічність і в наступні роки. Так відомий історик О. Оглоблин вважав, що О. Лазаревський «не був безпристрасним літописцем». Визнаючи його людиною «щиро демократичних поглядів», Оглоблин, проте, зазначав, що дослідник «пристрасно не любив старого українського панства», яке вийшло з народної маси, але будувало «свою фортуну на поті і крові українського селянства». Він закидав Лазаревському, що судові та адміністративні акти, якими він користувався, зображували «не кращих людей і не добрі їх діла». Тому Лазаревський не помітив тих, хто «власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності»[67].

Закидав Оглоблин вченому і те, що він не подав у своїх нарисах історію роду Туманських, бо «надто вже не вкладалися вони в Прокрустове ложе його сурового осуду старого лівобережного панства»[68]. Однак у цьому з Оглоблиним важко погодитися, як і з деякими попередніми висновками, оскільки О. Лазаревський не мав достатньо матеріалів. Про це він повідомляв у листі до Г. Милорадовича, відправленому у грудні 1881 р.: «О Туманскихъ сообщите, что Вамъ известно. У меня есть, но ужъ очень короткіе сведенія»[69].

Критичні оцінки опублікованих О. Лазаревським нарисів про козацьку старшину висловлюють і сучасні дослідники. Так, С. Білокінь зазначає, що причина критичного ставлення вченого до козацької старшини полягає у походженні Лазаревських «від простих козаків Лазоренків, що безуспішно прагнули увійти до кола імперської аристократії». На його думку, «із цих заходів не виходило нічого, аж поки дворянства службою доскочив батько вченого, Матвій». Оскільки предків О. Лазаревського «так довго не визнавали, так обходили», це привело до затяжного конфлікту вченого «із сучасною йому аристократією»[70].

В дійсності ж рід Лазаревських отримав дворянство, як і більшість родів козацької старшини, майже одразу після видання у 1785 р. Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству». Це сталося 10 жовтня 1786 р. У зв'язку із введеними царським урядом у 90-х рр. XVIII ст. обмеженнями, їх дворянство не було затверджене Сенатом. Вдруге дворянство їх рід отримав 20 травня 1836 р. Таким чином, у О. Лазаревського не було підстав бути ображеним на тогочасну українську еліту[71]. Головною ж причиною відсутності у публікаціях Лазаревського добрих справ козацької старшини була структура їх фамільних архівів. У ній переважали, насамперед, актові матеріали, при майже повній відсутності документів про політичну, адміністративну діяльність

членів їх родин та побутову історію. Про це Лазаревський писав у «Передмові» до видання архіву Ґалаґанів[72].

Про бажання вченого знайти позитивний матеріал про діяльність козацької старшини свідчить його лист, відправлений у 1879 р. Г. Милорадовичу. У ньому йшлося про підготовку Олександром Матвійовичем нарисів про предків Г. Милорадовича Михайла і Гаврила і висловлювалося прохання «частными матеріалами», яких не було у вченого, «сгладить суворость» його фактів. Причиною цього, на думку вченого, було те, що «общественная деятельность» Михайла і Гаврила Милорадовичів відбувалася у ті часи «когда царило право сильного», тому і нарис про них «выходитъ довольно суровъ»[73].

У цьому ж листі він зазначав, що «был бы очень радъ, если бы потомки моихъ героевъ дополняли мои очерки сведеніями изъ семейныхъ архивовъ, которые за редкими исключеніями остаются для меня не известными». Така проблема стояла і перед іншими дослідниками історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Так, М. Костомаров у листі до О. Лазаревського від 23 вересня 1877 р. скаржився «на недостатокъ» джерел до побутової історії цього періоду. Працюючи у московських архівах, він не знаходив достовірних відомостей «изъ духовной жизни и ея развитія» за гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, частіше «ложъ умышленная». Тому просив вченого повідомити йому деякі дані із особистого життя І. Мазепи[74].

Отже, О. Лазаревський прагнув до об'єктивного висвітлення діяльності козацької старшини на основі наявних документальних джерел. Він не вважав ці дані остаточними: вони повинні доповнюватися дослідниками чи нащадками старшинських родів, новими документальними матеріалами, що дають можливість більш об'єктивно оцінити діяльність козацької старшини.

Окрім нарисів про старшинські роди, вчений опублікував декілька праць біографічного характеру про окремих їх представників[75]. Серед них значне місце посідає праця про чернігівського полковника та наказного гетьмана Павла Полуботка. Ідея написання цієї праці виникла у Олександра Матвійовича, очевидно, після ознайомлення із статтею М. Костомарова «Павло Полуботок», опублікованою у 1876 р. у журналі «Русская старина», автор якої показав Полуботка як народного героя. На основі значної кількості документальних джерел, які були вперше введені до наукового обігу, О. Лазаревський охарактеризував П. Полуботка як людину, що відстоювала в боротьбі з царем свої власні інтереси та інтереси козацької старшини[76].

Вагомим внеском у дослідження історії формування дворянства в Україні є стаття вченого, підготовлена у вигляді рецензії на історичні праці Д.П. Міллера[77]. У ній проаналізовано історіографію проблеми та процес перетворення козацької старшини у дворянство. Рецензент показав, що, посівши владне становище і маючи високу освіту, старшина виділилася із загальної маси, а набувши маєтностей, захотіла

повернути собі незабуте в Україні з часів Речі Посполитої шляхетство, або дворянство, що і сталося в кінці XVIII ст. за «Жалуваною грамотою на дворянство»[78].

О. Лазаревський визначив у рецензії два періоди у діяльності в Україні дворянських депутатських зібрань. На першому депутати діяли самостійно, керуючись «Жалуваною грамотою» дворянству, на другому їх діяльність була поставлена у залежність від Герольдії та Сенату Російської імперії. Останнє викликало незадоволення старшини, що було викладено у численних петиціях, розгляд яких продовжувався до 1835 р., коли вийшов закон, який встановлював правила визнання дворянства за нащадками козацької старшини[79].

Таким чином, вагомим є внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток генеалогії. Він виявив і опублікував значну кількість документів до історії родів козацької старшини Лівобережної України, де наводив їх родоводи. Вчений започаткував критичний підхід до родовідних легенд. У своїх працях він показав також процес перетворення козацької старшини у дворянство. Його дослідження відіграли визначну роль у становленні генеалогії як допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни. О. Лазаревський започаткував також вивчення в Україні процесу розвитку історичної науки, тобто української історіографії. Цьому питанню мала бути присвячена серія статей під загальною назвою «Прежние изыскатели малорусской старины»[80]. Дослідження з історії історичної науки в Україні він розпочав із Самійла Величка, автора історичного твору початку XVIII ст. Вчений встановив причини, які спонукали останнього взятися за написання історії Малоросії (Лівобережної України), головною з яких було бажання автора твору «дать тогдашнему читателю возможность ознакомиться съ исторіею родины»[81].

Наступним значним періодом у розвитку української історіографії, на думку Олександра Матвійовича, стала друга половина XVIII ст., коли «съ сокращеніемъ автономной жизни Старой Малороссіи» розпочався перехід «къ общегражданскимъ формамъ государства». У зв'язку з цим виникла потреба в історичній праці, автор якої міг порівняти минулий устрій з новим. Така праця була підготовлена «наскоро» одним із найбільш освічених українців Г. Полетикою. Вона з'явилася, за даними О. Лазаревського, «около 1770 р.» під назвою «Історія русів»[82].

Визнаючи неповноту й однобічність своєї праці, Г. Полетика почав збирати матеріали для продовження дослідження, а також писати статті і виголошувати промови для пробудження у суспільстві інтересу до історії України, а також її нових дослідників. І вони з'явилися. Одні з них, більш освічені, почали писати науково-літературні праці, інші збирали документальні матеріали з української історії. О. Лазаревський зазначив їх поіменно: А. Чепа, Ф. Туманський, Я. Маркович, М. Антоновський, В. Полетика, В. Ломиковський, Д. Бантиш-Камен-

ський, М. Берлінський, О. Мартос, А. Маркович та М. Маркович. Їм учений мав присвятити серію нарисів, але підготував лише два: про Якова Михайловича Марковича та Олексія Івановича Мартоса[83].

Нарис про Я.М. Марковича (1776–1804) вчений розпочав з розповіді про його діда Я.А. Марковича, автора щоденника. Головну ж увагу О. Лазаревський зосередив на праці Я.М. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», надрукованій у 1798 р., навів її зміст та проаналізував основні висловлені автором ідеї[84].

Другий нарис О. Лазаревського присвячено О.І. Мартосу (1790–1842), сину відомого скульптора І. Мартоса, предком яких був лубенський полковий обозний П. Мартос. О.І. Мартос підготував п'ятитомну історію Малоросії, але повністю вона не була опублікована. Побачили світ лише два розділи третього тому. Вчений висловив припущення, що причиною відмови автора від публікації своєї праці був вихід у світ «Истории Малой России» Бантиша-Каменського, написаної на грунтовній джерельній базі, якої у О. Мартоса не було[85].

Окремі розвідки О. Лазаревський присвятив таким представникам пізнішої генерації дослідників української історії та збирачам і видавцям її рукописних пам'яток, як Олександр Михайлович Маркович та Василь Григорович Рубан[86]. У нарисі про одного із «прежнихъ изыскателей малорусской старины» О.М. Марковича вчений зазначав, що його заслугою перед українською історичною наукою була публікація вперше документів приватного архіву О. Марковича. Він збирав також матеріали для праці під назвою «Описание Малороссии», яка так і не була закінчена. О. М. Маркович відомий також як автор «Записки о дворянском сословии Черниговской губернии», «Исторического очерка г. Глухова» та «Истории Гамалеевского монастыря»[87].

Високо оцінив О. Лазаревський видання О.М. Марковичем «Дневных записок генерального подскарбия Якова Марковича» (Москва, 1859). Щоденник свого діда він видав у скороченому вигляді й із змінами у мові. Проте значення цього видання, на думку вченого, величезне. Воно підняло завісу «съ бытовой истории Малороссии XVIII в.», дало змогу побачити гетьманів та старшину «въ частной, закулисной жизни». Олександр Матвійович вважав, що лише за видання цієї історичної пам'ятки ім'я О.М. Марковича не може бути забутим в українській історіографії[88].

У статті О. Лазаревського про В.Г. Рубана подана коротка біографія останнього та охарактеризована наукова діяльність – написання за пропозицією і сприянням О. Безбородька «Краткой летописи Малыя России». Заслугою В. Рубана була також публікація у 1778 р. коштом Г. Потьомкіна праці свого земляка В. Григоровича-Барського «Путешествия ко святым местам». У тому ж році він видав «Любопытный Месяцослов». На думку Олександра Матвійовича, дослідженням історії України Рубан займався «только благодаря вліянію Безбородька; самъ онъ ею не интересовался»[89].

Отже, О. Лазаревський започаткував розробку в Україні таких спеціальних історичних дисциплін, як бібліографія, історіографія, дипломатика, сфрагістика та іконографія, продовжив вивчення проблем генеалогії, розробивши підхід до оцінки родовідних легенд.

Важливий внесок Олександра Матвійовича у розвиток практичного джерелознавства та археографії. У газетах, журналах, як додатки до своїх праць, у збірках він опублікував велику кількість актових документів, мемуарів, епістолярію, літописів, матеріалів сімейних архівів та історико-статистичних документів. Вчений ввів їх до наукового обігу, розширивши джерельну базу вивчення української історії. Він розробив методичні засади практичної археографії, постійно вдосконалював правила публікації документів, приділяючи велику увагу критичній оцінці документальних джерел. Внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток спеціальних історичних дисциплін сприяв подальшому удосконаленню історичного дослідження.

[1] *Гуменюк М.П.* Библиографическая деятельность А.М. Лазаревского // Советская библиография. – М., 1960. – Вып. 4. – С. 72–80; Його ж. Українські бібліографи XIX – початку XX ст.: нариси про життя та діяльність. – Харків, 1969. – С. 17–26; *Крип'якевич І.П.* Бібліографія історії України в дожовтневий період // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 106–170; *Сороковська С.В.* Перший український бібліограф-історик (О.М. Лазаревський) // Укр. іст. журн. – 1969. – № 2. – С. 114–116.

[2] *Ватуля Б.* Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX в.в. // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 192–195; *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 7–8, 41, 75, 103, 115, 124; *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С. 68–138; *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Ч. 2. – Днепропетровск, 1978. – С. 80–90; *Воронов В.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико – археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 200–219.

[3] *Оглоблин О.* Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство // Рід та знамено. – Т. 4. – 1947. – С. 20–24; Його ж. Українська генеалогія та її значення для історичної науки // Записки ЧСВВ. – Серія III. – Секція III. – 1960. – Т. 3 (XI). – Вип. 3/4; *Швидько А.К.* Значение фамильных архивов в историческом краеведении (на материалах Левобережной Украины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 132; *Мельник А., Фицик Л.* О.М. Лазаревський — біограф козацької старшини // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 51–55.

[4] *Колесник Є.О.* Бібліотека С.М. Лазаревського // Укр. іст. журн. – 1987. – № 1. – С. 127; Библиография историческая // Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 53.

[5] *Сопиков В.С.* Опыт российской библиографии. – Спб., 1813–1821. – Ч. 1–5.

[6] *Лазаревский А.* Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 45, 46.

[7] *Сороковська С.В.* Назв. праця. – С. 114–115.

[8] Там само. – С. 114–115.

[9] Листи Олександра Лазаревського. – // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 265–266 (Далі: УАЗ).

[10] Листи Олександра Лазаревського. – С. 273.

[11] *Лазаревский А.М.* Указатель источников для изучения Малороссийского края. – Спб., 1858. – Вып. 1. – 121 с.; *Сороковська С.В.* Назв. праця. – С. 115–116.

[12] *А.Л.* Четыре письма О.М. Бодянского. 1855–58 // Кивская старина. – 1889. – № 11. – С. 450.

[13] *Крип'якевич І.П.* Бібліографія історії України в дожовтневий період. – С. 166.

[14] *Федоренко П.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. – Т. 2. – К., 1927. – С. XXVI–XXVII.

[15] Там само. – С. XXVIII–XXX.

[16] Там само. – С. XXX–XXXIII.

[17] *Ватуля В.С.* Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. // Исторический архив. – 1957. – №2. – С. 194–195.

[18] *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. – 1862. – № 5. – С. 82–89.

[19] [Лазаревский Ал.]. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. – Чернигов, 1866. – Вып. 1. – 138 с. // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 33, 35–37, 41, 42, 44–66; Его же. Обозрение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полка // Черниговские губернские ведомости. – 1873. – № 14–19, 21–26, 39–51.

[20] *Круглова Т.А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. – М., 1989. – С. 12–13.

[21] Листи Олександра Лазаревського. – С. 337.

[22] *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.

[23] *Круглова Т.А.* Указ. соч. – С. 13.

[24] Описание Черниговского наместничества. 1781 г. / Д.Р. Пащенко и А.М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 41–48; 1868. – № 1, 4, 6, 7, 9.

[25] Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729–1730) / Ред. А. Лазаревського. – Чернигов, 1892.

[26] Малороссийские переписные книги 1666 года / Послеслов. и ред. А.М. Лазаревского // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13. – Отд. 3. – С. 35–143.

[27] Малороссийские переписные книги. – С. 137–138; 140–143.

[28] Там же. – С. 138.

[29] Там же. – С. 138–139.

[30] Переписні книги 1666 р. / Підгот. до друку і зредаг. В.О.Романовський. – К., 1933. – XI + 438 с.

[31] *Лазаревский А.* Сулимовский фамильный архив // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 292–327.

[32] Там же. – С. 292.

[33] Там же. – С. 294–327.

[34] Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / Пред. и ред. А.М.Лазаревского. – К., 1884. – XXII. + 316 с.

[35] *Лазаревский А.* Предисловие // Сулимовский архив... – С. I–XVI.

[36] Там же. С. 68–70, 276, 280 та інші.

[37] *Антонович В.* (рец.) Сулимовский архив – фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884. / Изд. А.Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 332–336.

[38] Там же. – С. 332.

[39] Там же. – С. 333–335.

[40] *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 452–469.

[41] Там же. – С. 454.

[42] Там же.

[43] Там же. – С. 456–467.

[44] Там же. – С. 467–468.

[45] Там же. – С. 467–468.

[46] Там же. – С. 468.

[47] Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII ст. / Под. ред. А.М. Лазаревского. – К., 1890. – VI.+223. +XVIII с.

[48] *А.М.* (рец.) Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. Изд. Андрея и Александра Савицких. – К., 1890 // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 519–521.

[49] Любецкий архив графа Милорадовича / За ред. А.М. Лазаревского. – К., 1898. – Вып. 1. – 256 с.+VI.

[50] Там же. – С. I–III.

[51] Там же. – С. 2, 10, 18, 20, 227–255.

[52] *Лазаревский А.* Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) // Киевская старина. – 1893. – № 3,4, 5, 10, 11; 1894. – № 4,6, 10; Его же. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855–1858 // Киевская старина. – 1898. – № 4; Его же. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. Приложение к «Киевской старине» за 1884–1886 гг.; Его же. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 – май 1727 гг.) // Киевская старина. – 1895. – № 7/8. – С. 100–155; Его же. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.) – Ч. I. – К., 1893; Ч. 2. –К., 1895; Ч. 3. – К., 1897.

[53] *М.Г.* (рец.) Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Изд. «Киевской старины» / Под ред. А. Лазаревского // ЗНТШ. – 1896. – Т. 12. – С. 33.

[54] Там же. – С. 33–34.

[55] Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / За ред. А. Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – Т. 31. Приложение. – С. 70–110; *Ватуля В.С.* Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 194.

[56] *А.Л.* Два поддельных исторических документа // Киевская старина. – 1897. – № 5. – С. 61.

[57] *А.Л.* Два поддельных исторических документа // Киевская старина. – 1897. – № 5. – С. 55–61; Его же. Генеалогический самообман // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 2. – К., 1895. – С. 1–3; Его же. Гетманские клейноды. (1758) // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 343–344.

[58] *А.Л.* Два поддельных исторических документа. – С. 55–57.

[59] *Лазаревский А.* Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 4; 1858. – № 9.

[60] *А.Л.* Псевдо-Железняк // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 221; *Лазаревский А.* Заметки о портретах Мазепы // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Кн. 5. – К., 1899. – С. 139–148.

[61] *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губ. стат. комитета. – Кн. 2. – 1868. – С. 35–148.

[62] *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII в.// Русский архив. – 1875. – Т. 1, 2; 1876. – Т. 3.

[63] Листи Олександра Лазаревського. – С. 309, 311.

[64] *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. – 1880. – № 2. – С. 710–734; *Ткаченко М.* Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. LVIII–LIX, LXIII.

[65] Листи Олександра Лазаревського. – С. 328–329.

[66] *Верзилов А.В.* Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. – Чернигов, 1903. – С. 8–9.

[67] *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – С. 37–38.

[68] Там само. – С. 220.

[69] Листи Олександра Лазаревського. – С. 312.

[70] *Білокінь С.* Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 132.

[71] НБУВ. ІР. – Ф. 1, спр. 68385. – Арк. 1; спр. 68388. – Арк. 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // Український археографічний збірник. – С. 115.

[72] *А.Л.* Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 453.

[73] Листи Олександра Лазаревського. – С. 311.

[74] Там само; *Лазаревский А.* Письмо Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1891. – № 7–9. – С. 478–479.

[75] *Лазаревский А.* Василий Золотаренко, полковник Нежинский // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 31; Его же. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1880. – № 1. – С. 137–209; Его же. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665–1703) // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 506–538; та інші.

[76] *Лазаревский А.* Павел Полуботок. – С. 148–209.

[77] *Лазаревский А.М.* Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах. – Харьков, 1898. – С. 82.

[78] Там же. – С. 3–21.

[79] Там же. – С. 21–22.

[80] *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины // *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 2. – К., 1895. – С. 78–132.

[81] Там же. – С. 78–79.

[82] Там же. – С. 79.

[83] Там же. – С. 79–132.

[84] Там же. – С. 80–116.

[85] Там же. – С. 116–128.

[86] *Лазаревский А.* Александр Михайлович Маркович (1790–1865) // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 4. – К., 1898. – С. 40–87; Его же. Василий Григорьевич Рубан // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т. 4. – С. 36–37.

[87] *Лазаревский А.* Александр Михайлович Маркович (1790–1865). – С. 62–76, 80.

[88] Там же. – С. 80–81.

[89] *Лазаревский А.* Василий Григорьевич Рубан. – С. 36–37.

Андрій Бовгиря

Рукописний збірник Максима Плиски 1763 року

Для теренів Центрально-Східної Європи у XVIII столітті було характерним співіснування традицій рукописної й друкованої книги. Здавалося б, вік Просвітництва, з його масовою друкованою культурою, численними тиражами книг, газет, різноманітних часописів повинен був остаточно звести на маргінеси історії середньовічний релікт – рукописну книгу. В Російській імперії лише за першу чверть XVIII ст. випускалось сотні найменувань друкованої продукції, тиражі окремих книг досягали 20 тис. примірників. У другій половині XVIII ст. ці цифри значно збільшились[1].

Втім, незважаючи на ознаки часу, рукописна книга не лише продовжувала побутувати, але й не втратила своєї основної функції збереження та передачі інформації і почасти слугувала єдиним доступним її джерелом, оскільки друкована продукція залишалась недоступною через її вартість або ж в силу інших причин, про які мова піде нижче.

Означена ситуація була найбільш характерна у XVIII ст. для теренів Польщі, Російської імперії і власне Лівобережної України-Гетьманщини. На цих територіях особливої популярності набуває традиція укладання рукописних збірників, що має свої витоки ще з епохи Середньовіччя. Але, на відміну від своїх попередників, рукописні збірники модерного часу мали значно різноманітніший жанровий склад: від релігійно-догматичних творів до історичних наративів, документів, уривків із п'єс, віршів, кулінарних рецептів, анекдотів тощо. За складом рукописного збірника можна робити певні висновки про середовище, в якому він укладався, світогляд його авторів і упорядників, а піддаючи аналізові цілий комплекс подібних «рукописних енциклопедій», його результати доцільно екстраполювати і на ментальний стан суспільного середовища, його інтелектуальні потреби, загальне становище духовної, а нерідко й матеріальної культури.

Залежність складу збірників від соціально-політичної кон'юнктури прослідковується на прикладі України-Гетьманщини, особливо у другій половині XVIII ст. Українські рукописні збірники цього періоду суттєво різняться від подібних зразків рукописної культури того ж

часу в сусідніх Росії[2] та Польщі, де вони носили здебільшого характер приватних нотатників і наповнювались матеріалами, що передусім цікавили самого упорядника, який вносив до складу різноманітні оди, п'єси, інформацію про членів родини, повісті побутового характеру, вірші, анекдоти, а в поодиноких випадках історичні твори – хроніки, літописи, історичні документи, що складають домінуючу частку українських збірників. Говорячи про останні, окремо слід наголосити на сталості складу більшості з них, що об'єднує в собі списки одного, або ж декількох «хрестоматійних» «козацьких літописів» – Граб'янки, Самовидця, «Короткого опису Малоросії», компакт історичних документів[3] та в окремих випадках історичну хроніку локально-компілятивного типу[4]. Жанрове різноманіття, притаманне для російських збірників, не було характерним для українських. Більше того, російські збірники дуже рідко повторюють склад один одного і майже зовсім не мають списків, тобто своїх близьких копій, що додатково підтверджує їх приватний характер. В той же час українським збірникам притаманна «класичність» складу, що повторюється з різними варіаціями в десятках рукописних книг та їх копій. Це свідчить про ситуацію, коли рукопис є не лише засобом збереження, але й поширення інформації, через відсутність інших шляхів для таких цілей.

У чому ж полягає причина укладання й поширення на Лівобережній Україні саме історичних рукописних збірників? Напевно, відповідь слід шукати в існуванні у XVIII ст. своєрідного дисонансу між інтелектуальними потребами суспільства й станом інфраструктури, покликаної творити інтелектуальний продукт. Імператорський маніфест 1720 р.[5], що забороняв світське книгодрукування, а також відсутність в Україні значних освітніх центрів, впорядкованої архівної системи і одночасна потреба у творах саме історичного характеру, які б ідеалізували власне козацьке минуле і були здатні протистояти в тому числі й інтелектуальній російсько-імперській експансії, – ось полюси такого дисонансу[6]. Особливо наголошуючи на популярності історичного матеріалу, варто відмітити, що XVIII ст., а надто його друга половина - це час ліквідації політичної самобутності Гетьманщини, що була знищена на очах одного покоління. Звичайно, його представники прагнули зберегти пам'ять про героїку минулого не лише задля естетичних уподобань, але й переслідуючи суто прагматичні цілі, оскільки імідж української верхівки у значній мірі залежав від образу історичного минулого, адже саме воно надало змогу «через шаблю» здобути станові привілеї, і будь-яка його дискредитація чи забуття загрожували самому авторитетові українського шляхетства і в значній мірі послаблювали його легітимні позиції у єдиному імперському середовищі. Таким чином, домінація саме історичного матеріалу в українській рукописній продукції XVIII ст. була спричинена об'єктивними факторами як культурно-економічного, так і політичного характеру. Вони, зреш-

тою, і сприяли домінуванню цієї рукописної культури, завдяки якій здійснювалось накопичення і збереження історичних знань та їх популяризація через рукописні збірники, що ставали чи не єдиним для цього засобом.

Творились рукописні збірники переважно зусиллями канцеляристів та священиків, оскільки ці дві верстви володіли достатнім рівнем освіти для заняття такою справою, а перші ще й мали доступ до історичних джерел та документів. Часто в їх укладанні брало участь декілька осіб, іноді більше десяти, про що свідчить кількість почерків, якими написана значна частина збірників. Окремі збірники належать перу однієї людини. Втім, досить рідкісним є явище, коли на аркушах збірника міститься бодай незначна інформація про автора чи упорядника. Анонімність – характерна риса рукописної традиції, для якої був важливим сам текст, а не його автор чи тим паче переписувач[7]. А тому атрибутовані збірники серед великої маси анонімних трапляються не часто, і виявлення кожного з них є рідкістю. Важливо розмежовувати збірники з власницькими записами, які фіксують прізвище власника рукописної книги, від збірників з автографами упорядника. Власницькі записи містяться, як правило, на першому аркуші, форзаці рукописної книги або на перших її аркушах (кожна літера чи склад на окремому аркуші). Авторські ж записи містять лексеми з інформацією про автора на кшталт: *«Сія книга написана...»*, *«сію книгу написа...»* і т.п. Такі збірники писані однотипним почерком. В окремих випадках авторство збірника вдається додатково уточнити шляхом аналізу змісту рукопису, коли часто згадується певне прізвище, вміщено документи, що стосуються родинної історії тощо. Нерідко авторські збірники містять не лише персональну інформацію про їх творців, що дає змогу визначити соціальне середовище в якому постала книга, мотивацію до її написання. Часто до їх складу разом із «класичним» змістом входять оригінальні твори, що належать перу упорядника[8].

Предметом даної розвідки є одна з таких рукописних пам'яток – збірник Максима Плиски, матеріали якого ще не піддавались детальному дослідженню[9].

Упорядник збірника, що був одночасно й першим його власником та автором окремих статей, лишив на аркушах книги таку інформацію про себе: *«Труд сей суть старца іеромонаха Максима Никифоровича Плиски священника Флоровского монастыря дѣвичого киевскаго»*[10]. Мова йде про рукописну книгу формату in folio, написану однотипним почерком, що має обсяг 173 аркуші, укладену, згідно авторської примітки, в 1763 році: *«Сочинена сія книга переписко̀ю книги давной 1763 года м(еся)ца сентября 7 дня»*[11]. Таке точне датування слід сприймати, очевидно, як дату завершення роботи над збірником, тим паче, що і сам цей запис міститься на останньому аркуші книги. Датування збірника знаходить також підтвердження в філігранях рукопису, що відносяться до 60-х рр. XVIII ст.[12]. Збірник можна розділити на чотири

структурні одиниці. Перша з них – це продовжений і доповнений документальними матеріалами список «Літопису Граб'янки», що був найпопулярнішим історичним наративом XVIII ст. і входив до складу багатьох рукописних збірників. Нині нараховується близько шестидесяти списків цього твору[13]. Інші три статті збірника – віршовані історичні твори, що належать перу упорядника.

«Літопис Граб'янки» означений упорядником Максимом Плискою, як «*книга давня*», що стала основним джерелом для написання збірника. Схиляємось до припущення, що саме цей список «літопису» із збірника Плиски у свій час став причиною появи в історіографії тверджень про існування окремого «Літопису Плиски». Саме на такий літопис посилався у своїй праці Микола Маркевич, який, крім цієї назви, для означення твору часто вживав назву «Флоровская летопись», очевидно, за місцем написання даного списку – Флорівський монастир[14]. Цей же список мав у своєму розпорядженні Пантелеймон Куліш, що дало йому підстави стверджувати про приналежність авторства «Літопису Граб'янки» Максимові Плисці[15]. Втім, і Куліш, і Маркевич частково мали рацію – Плиска дійсно був автором, але не усього тексту «Літопису Граб'янки», а лише його короткого продовження, що охоплює 1709–1713 роки. В даному випадку Плиска наслідував історіографічні традиції XVIII ст., яким було притаманне доповнення підставового історичного твору описом сучасних авторові або ближчих йому за часом подій [16]. В описі цього часового відрізку знайшли своє відображення повідомлення про Полтавську битву, перебування військ Карла XII на українських землях: «*...весь год ходил по городам малороссійским і которые города здавались ему, то ничего не длал, а которые запирались тые штурмом добывал, казнил всѣх мечем без остатку*»[17]. Під 1710 роком Плиска досить виразно описав трагічну ситуацію в охоплених пошестю Києві і околицях, що була спричинена спалахом чуми серед військовополонених шведів, які перебували в київських в'язницях. Опис цей є унікальним через його цілком ймовірну автобіографічність, а також через маловідомість в історіографії описуваних у ньому подій, тому доцільно процитувати його повністю: «*...и начался мор велик, найперве в городѣ столѣчном Киевѣ, а потом и в околичных сторонах и городах и по сѣлах в тое время. Пуст город Киев остался, яко выгнано всѣх обыватлей и с Киева и странствовали они от града до града, один другого чуждаючись, отец дѣтей дѣти отца и многих трупи поідали зверье и птицы, псы и свиньи. Церкви божественные опустошели тако и монастыри и такое было время, что ни купити ни продати, ибо гроды были позапираны, домы позабиваны, жители изгнаны и всѣ кто ишел оставлял и убегал по пустынях и полях. И тогда было тое, что друг друга стерегли ходячими ибо сидячий умирал немедленно и живые чуждались мертвых своих*».

На продовження київської тематики автор згадує про два походи 1711 і 1712 рр. гетьмана Орлика з татарами на Україну і про спалення ним сіл «*около Кіева и под Кіевом, но еднак под Кіевом не был,*

но в городѣ смятеніе немалое было»[18]. Присутність у тексті декількох згадок місцевого значення про Київ зайвий раз доводить київське походження тексту та його автора. Крім цього, в тексті продовженої частини «Літопису Граб'янки» можна знайти додаткове непряме підтвердження приналежності її авторства Максимові Плисці – священикові Києво-Флорівського монастиря. Саме цьому монастирю присвячено в тексті обширний епізод стосовно негідного, на думку автора, вчинку київського губернатора Дмитра Голіцина, зусиллями якого, в 1712 р. було зліквідовано Вознесенський Печерський монастир, а його законниць виселено до Флорівського монастиря, що на Подолі. В одній із тогочасних історичних хронік – так званому «Лизогубівському літописі» – знаходимо повідомлення про цю ж саму подію, але з більшою конкретикою та іншим датуванням. Згідно тексту хроніки, Вознесенський монастир, ігуменею якого була мати гетьмана Івана Мазепи, було ліквідовано в 1706 р. у зв'язку з будівництвом Печерської фортеці, а його послушниць перевели в один із монастирів на київському Подолі[19]. Очевидно, Максим Плиска, на відміну від автора «Лизогубівського літопису», мав доступ до точніших відомостей про справу Вознесенського монастиря, оскільки його ліквідація сталась саме в 1712 р. Інші повідомлення продовженої частини «Літопису Граб'янки» стосуються дій київського полковника Танського, який *«с волохами и козаками малороссійскими ходил по Украинѣ и людей на сію сторону Днѣпра изгонял»*[20], а також обставин невдалого Прутського походу в часи російсько-турецької війни. Тематика війни з Туреччиною охоплює наступну після «Літопису Граб'янки» частину збірника, що заповнена документами та укладеними на їх основі історичними оповідями. При цьому Максим Плиска слідує структурній канві «Літопису Граб'янки», будуючи текст у формі сюжетно-цілісних «повістей» та «сказаній». Таких у збірнику нараховується чотири, серед них – *«Сказаніе о первой баталіи с турками и военных дѣйствіях против турок и татар 1736 году»*, *«Повѣсть о взятіи преславного турецкого города Хотина»*. Про джерельну основу цих наративів Плиска вказує сам у одній з приміток: *«...о тех [подіях] которих я могл вѣдати написал, а о которых не вѣдал обминул. Пущай, кто больше вѣдает приложит, а я не был на баталіях, но из публикованых в народѣ разных статей, указов, реляций и журналов скопіевал»*. В цій же примітці прослідковується мотивація авторського інтересу до тематики російсько-турецьких воєн: *«...сіи баталіи совокуплены были и яко славного гетмана Малороссійского Богдана Хмелницкого, который спас Малороссію от поляков, так і сіи баталіи про честь и удаль россійскаго народа, храбрость и отвагу и вѣчную их славу с которых впервых пишу»*[21]. Таким чином, Максим Плиска ототожнює різні за часом події Хмельниччини та російсько-турецьких воєн через виокремлення спільної для них риси – боротьби з зовнішнім ворогом. І дарма, що згадується лише про *«удаль россійскаго народа»*, минаючи увагою український, який фактично виніс увесь тягар російсько-

турецьких воєн. Справа тут полягає в прояві так званої малоросійської свідомості, притаманної більшості освічених українців тієї доби, коли термін «російський» мав синкретичне значення й уособлював дві етноспільноти – російську (великоросійську) та українську (малоросійську).

Звернемо тепер увагу на інші складові частини збірника, що становлять найбільшу історіографічну цінність. Це віршовані історичні твори, що належать перу Максима Плиски і донині не були опубліковані, за виключенням окремих цитат із них, що їх аналізувала Олена Апанович. Йдеться про три тексти зі збірника Плиски: «*До читєлника*», початок якого, на жаль, втрачений, «Писец до себе» та «*Сказаніе о Малой Россіи и о бѣдствіях ее бывших*», що вперше друкуються у повному обсязі в додатках до статті. Перший і останній твір О. Апанович охарактеризувала як віршований переклад «Літопису Граб'янки». Спробуємо проаналізувати їх зміст. Дійсно, і вступ «*До читєлника*», і «*Сказаніе*» мають єдину з «Літописом Граб'янки» сюжетну канву. Це цілком зрозуміло, бо ці два вірші, а особливо перший з них, слугують за своєрідну рекламу головному твору збірника і, коротко, у спрощеній віршованій формі, з долею гумору, викладають його зміст і заохочують читача прочитати цей твір. Це досягається за допомогою таких властивих для рукописної культури мовних зворотів-закликів: «*Хто хочет знати, да прочтет...*»; «*...і да прочтет сію книгу, пускай разумѣет...*». Аналізуючи зміст вступу, варто зазначити, що Плиска не переказує увесь зміст «Літопису Граб'янки», а лише ту його частину, де йдеться про походження козаків, їх страждання в підневільному польському становищі і нарешті про Визвольну війну й Хмельницького-Мойсея, що посланий вищими силами для визволення козацького народу.

Принагідно зауважимо, що Плиска в даному випадку наслідує традицію української історіографії XVIII ст., для якої було характерним екстраполювати події старозавітних часів на українські реалії XVII ст., порівнюючи Хмельницького з Мойсеєм, а українців і польську зверхність над ними – відповідно з ізраїльтянами й єгипетською неволею[22].

Автор завершує свій вірш повідомленням про Пилявецьку битву, аргументуючи це, з певним гумором, браком чорнил, та закликає читача самому прикласти зусиль, аби дізнатись, «*что болшей козацкой храбрости бывало*». Максим Плиска свідомо висвітлює лише «героїчні» сторінки «Літопису Граб'янки», опускаючи «не героїчну» подальшу оповідь про поразки та старшинські міжусобиці, тим самим створюючи його більш привабливий імідж. Те ж саме стосується і «*Сказанія о Малой Россіи и бѣдствіях ее бывших*», яке в більшості складене також на основі «Літопису Граб'янки» і в окремих місцях дублює зміст вступу «*До читєлника*». Знову ж таки виклад змісту закінчується лише 1654 роком, хоч підставовий твір має останню дату 1708 р., а у версії Плиски

його подовжено ще на п'ять років. Щоправда, в «Сказаніи» Плиска більше відхиляється від змісту «Літопису Граб'янки», зосереджуючи свою увагу на релігійному питанні, що є цілком зрозумілим з огляду на соціальний статус автора. Максим Плиска – священик православного монастиря, що писав свій твір напередодні Коліївщини, з особливою нехіттю ставиться до уніатів та євреїв, які, на його переконання, винні у всьому злі: «... *жид до всего приводца и всѣго зла актор*». Плиска використовує також архетипічний сюжет українських історичних наративів XVIII ст. про «ключі від церкви», згідно з яким євреям належали ключі від православних храмів, що видавались парафіянам лише за встановлену плату для виконання обрядів[23]. Юдофобія автора навіть переважає негацію стосовно поляків, хоч і тих, і інших він вважає за родичів і побратимів, що об'єдналися задля знищення православної віри. Саме утиски православ'я іудеями, поляками та уніатами стали, за текстом «*Сказанія*», основним фактором у початку розгортання Хмельниччини, на відміну від першого твору «*До чителника*», де такою причиною стало соціальне підґрунтя.

В цілому означені два історичні вірші Максима Плиски, попри їх значну залежність від схеми викладу «Літопису Граб'янки», можна трактувати в якості спроби моделювання й рецепції історичних подій православним священиком XVIII ст., що обрамив свої твори у віршовану форму і доступну лексику. Якщо у першому з віршів автор дотримується тексту підставового джерела, то другий твір являє ознаки авторського підходу до розуміння причин історичних подій та їх трактування, що свідчить про певну ментальну позицію автора, яка ґрунтується на почуттях патріотизму та етнорелігійної інакшості. Це дає підстави вважати вірші Плиски пам'ятками історіографії і, крім того, додатковим свідченням популярності у XVIII ст. «Літопису Граб'янки» (вони є стилізованою версією останнього). В подібному контексті віршованої стилізації історичного наративу, текстам Плиски у вітчизняній історіографії знаходимо відповідник, яким є віршована історія «*Героїчні вірші о славных дѣйствіях запорожцев*», написана у 80-х рр. XVIII ст.[24]. Цей твір, крім віршованої форми, має немало спільних рис з творами Максима Плиски, оскільки складений таким само віршованим розміром, за джерельну основу має «Літопис Граб'янки». Більше того, «Героїчні вірші» написані також православним священиком і входять до рукописного збірника, склад якого близький до збірника Плиски[25].

Варто відмітити ще один з трьох віршів із збірника, підписаних абревіатурою «*Іер. М. Н. П.*» (Ієромонах Максим Никифорович Плиска) «*Писец до себе*», який не несе історичної інформації, але передусім цікавий авторським ставленням до своєї роботи. Подібні тексти беруть початок ще з давньоруської книжної традиції і доволі часто зустрічаються в рукописних збірниках, де вони відіграють роль своєрідної ланки між автором/переписувачем та читачем[26]. У них, як

правило, автор вибачається за несвідомо допущені помилки, просить їх виправити та не судити надто суворо за такі огріхи.

Рукописний збірник Максима Плиски є пам'яткою української історіографії XVIII ст. – часу, коли заняття історією було справою поодиноких аматорів. Саме зусиллями десятків таких авторів та переписувачів витворився цілий пласт історіографічної продукції, з властивою для неї компілятивністю у методах написання та міфотворчим пафосом у змісті, що став тлом для подальшого поступу історичних студій. Збірник Максима Плиски – одна зі складових цього комплексу історичних пам'яток і поєднує притаманні йому типові та свої оригінальні риси. Останні відзначаються цілісністю сюжетної композиції збірника, а також його авторською атрибуцією, що є винятком із майже суцільної анонімної традиції рукописної культури. Прикметну рису збірника Максима Плиски становлять віршовані історичні твори, що належать перу його автора та упорядника, який їхнім змістом відобразив своє ставлення й розуміння подій української історії. Хоч ці твори не становлять значного джерельного інтересу – вони цінні передусім, як пам'ятки історіографії періоду, що передував остаточній асиміляції України-Гетьманщини імперськими структурами. Їх пафосний і міфотворчий контекст спрямований на доказ давності козацького народу, легітимності його державних інституцій та шляхетських прав еліти.

[1] *Луппов С.* Книга в России в первой чверти. XVIII в. – Л., 1973. – С. 98; Его же. Книга в России в послепетровское время. – Л., 1976.

[2] Див. про склад та специфіку російських рукописних збірників XVIII ст.: *Сперанский М.* Рукописные сборники XVIII века. – М., 1963.

[3] *Бовгиря А.* Рукописна археографія XVIII ст.: документи в складі рукописних збірників // Історичний журнал. – К., 2004. – № 6–7. – С. 110–115.

[4] Див. про українські рукописні збірники XVIII ст.: *Апановіч Е.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине. Исторические сборники. – К., 1983.

[5] Полное собрание законов Российской империи. – Т. VI. – Спб., 1832. – № 3653. – С. 245.

[6] У період другої половини XVIII ст. обмеженим накладом були опубліковані лише два твори, що стосувались безпосередньо української історії: *Туманский Ф.* Летописец Малыя России // Российский магазин. – 1793. – Ч. I–II. («Літопис Граб'янки»); *Рубан В., Безбородко А.* Краткая летопись Малыя России. – Спб., 1778 (За основу взято «Короткий опис Малоросії»). Звичайно, ці дві публікації не могли забезпечити попиту на історичні твори.

[7] *Мак-Люєн М.* Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. – К., 2002. – С. 231.

[8] На сьогодні виявлено 11 таких збірників, що містять оригінальні тексти, написані авторами/упорядниками, та залишені ними автографи: збірники Василя Ломиковського (Інститут Рукопису НБУВ. – Ф. I, спр. 54663, 54671); збірник Теодора Маньківського (ІР НБУВ. Ф. I, спр. 581); Онисима Білогруда (ІР НБУВ. – Ф. I, спр. 7379); Івана Янушкевича (ІР НБУВ – Ф. VIII, спр. 147/56); Івана Ананієвича,

Косми Дубницького, Григорія Покаса, Якова Козельського, Семена Дзівовича (Апанович Е. Указ. соч.– С. 220–221).

[9] Існує лише єдиний короткий огляд матеріалів цієї пам'ятки. (Див: *Апанович Е.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине. – С. 179–181).

[10] Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Москва) (Далі – НДВР РДБ). – Ф. 299, од. зб. 552.

[11] НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк. 196 зв.

[12] *Клепиков С.* Филиграни на бумаге русского производства XVIII – начала XX в. – М., 1978. – № 675.

[13] *Бовгиря А.* «Літопис Граб'янки» та «История о действиях презельной брани» в рукописних списках XVIII ст. // Історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 47–56.

[14] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. V. – М., 1843. – С. 92.

[15] Письма П. Кулиша к О. Бодянскому // Киевская старина. – 1897. – № 11. – С. 401.

[16] Серед творів української історіографії, продовжуваних пізнішими авторами, слід виділити 4-ту редакцію «Чернігівського літопису» Івана Янушкевича (60-ті рр. XVIII ст.), «Короткий опис Малоросії» (1334–1734), продовжений Василем Рубаном (до 1785 р.), Теодором Маньківським (до 1776 р.), Григорієм Покасом (до 1751 р.); та ін.

[17] НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк. 140 зв.

[18] НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк. 141 зв.

[19] Летопись или описание краткое знаменитых действ и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси. – К., 1888. – С. 46.

[20] НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк. 142 зв.

[21] НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк. 146 зв.–147.

[22] Детальніше про це див.: *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – 1994. – Т. III. – С. 86–110; а також відповідні цитати у тексті короткої редакції «Літопису Граб'янки»: Гисторія о началі проименованія козаков / упорядник В. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 76–78.

[23] *Когут З.* Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Коріння ідентичності. – К., 2004. – С. 258–260.

[24] Опубліковано в: Українська поезія середини XVII ст. / Упорядники В.І. Крекотень, В.С. Сулима. – К., 1992. – С. 71–80.

[25] ІР НБУВ. – Ф. VIII, спр. 216/199.

[26] *Апанович О.* Читацьке середовище України XVIII ст. // Радянське літературознавство. – 1983. – №5. – С. 97; *Апанович Е.* Рукописная светская книга... – С. 32.

Додатки

До чителника

[.....]
Кто хочет знать козаков произошли откуда,
Да прочтит сію книгу, пущай разумѣет.
Родом от древних мужов, зовомых аланы,
Понеже гор аланских отходяху,
А прозвиско от сих пор зовом козаки.
Мало их что при службѣ войсковой держали,

А прочіих храбрых к дворам приставляли
І до коней і до псів і кінному дѣлу,
Невпущая волности древнія предѣлу.
Запродавали жидам козаков свободно,
Жен их порабощали жить сказать негодно.
Не свободен был козак ни в женѣ ни в скотах
Всѣ на службѣ в ляховъ на ихих оборотах. //
Чому Г(о)сп(о)дь не стерпя, сотвори Мойсея
Да освободи козаков от роботы сея.
Моисей же глаголю Богдана Гетмана,
Которому и храбрость от Бога надана.
Сей изучился и писма и военной штуки
Зажил мало от езуит латинской науки.
Хитро собѣ поступал жил при дворѣ короля
Не едножды поставлял с татарами поля.
А когда впал в ненависть ляхам аж до смерти,
Оставивши жену и дом, мусил на Сѣч утѣкти
К запорожским козакам, где их знайшол мало,
Всю им бѣду разсказал что ся ему стало
Яко жиди оренду мают над церквами
Над женами, дѣтми и над козаками.
Начал он их подмовлять выступить за вѣру
Как прежніе козаки храбро по примѣру.
З того часу заря козаков зачалась сіяты
В едну купу козаки началис збыраты.
Перво на Жовтой Водѣ дали ляхам пива,
Под Корсунем второе також нещаслива
Стрѣла ляхов година, что з многих их трупов
Козацкая простота набралася злупов.
В Пилявцах и Збараже была брань жестока
Не один там лях зостал без уха и ока.
А что болшей козацкой храбрости бывало,
То мне чорнила писать не доставало.
Сам чителник чти книгу будеш розумѣты
И вкушай козаков всѣ давніе примѣты.
Я писал от любви своей не от страсти
Книги написанныя от царскія власти.
Хотѣл бо я знати як козаки смѣлы,
Что лядскому королѣвству всѣм одолѣлы.
Познал, что отвагою гордыню и силу
Козаки смиреніем ляхов одолѣлы.
А ти, когда охоту до того прилѣжную маеш,
То до того посмотри и добре познаеш.
Аминь.

НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк. 1–2.

Сказаніе о Малой Россіи и о бѣдствіях ее бывших

О началѣ Россіи Малой Украины
Разные гисторики разные причины дают,
Что козацкій род от скифов зачатый
Хотя за давностю трудно сѣму доказати.
Названіе пришло от греки козары
Да приводят до того ж что те и болгары,
А издревлѣ звались оные аланы
И грубый род гневлив и не христяны.
Страшны бяху всѣм странам и на всѣ предѣлы
В воинствѣ искусны и во бранях смѣлы.
А после же де разбиты разпущены зѣло
И полское кролѣвство ими завладѣло.
Еднак волность козаки и в поляков мѣли,
Хоть им и не доставало против Полщи силы.
И сям и там в в вертепах и лугах тулялис
И по диких як зверье степах измоталис.
Мало чтоб их до войска ляхи впотребляли
Множае до домовых услуг заживали.
Отобрали волности наданы издавна
И стала Русь безчестна так как была славна.
Подымное от хаты, с волов роговщину,
Ставищину от ставов с пчел десятину
І с козаков и с простых стали ляхи брати,
А без козаков нигде не ішли воевати.
Где имѣли потички руснаки ставали,
А поляки с лѣсов тилко виглядали.
И на герцу выездил еден лях ли другій
И то себе великой имѣл заслуги.
Над все злую якуюсь над нею облуду.
Тую тшались пространить в России принуду.
Церкви Бога живого держали жидове
Искуп с них принимали гордые ляхове.
Жид и лях были як родичи побратими,
А рус як неприятель обрѣтал меж ними.
И оставались церкви без святой молитвы
Жид из ляхом безчестно жили без гонитвы.
Греческая вся вѣра была поругана,
От поляков и жидов бридких запродана.
Не заплати жидове никто не крестился,
Без жидова вѣдома браком не дружился.
Без жидова вѣдома гроба не копати.
Без жидова вѣдома не волно ховати.

Жид был тогда папѣжем и жид ляхов фактор,
Жид до всего приводица и всего зла актор. //
Потом стали славитися злые униаты.
То ни лях ани рус, но от всѣх закляты.
Бог того не потерпѣл противного дѣла
Розгнѣвался на ляхов розгнѣвался до зѣла.
Воздвиже рок козацкий второго Мойсея
Хмелницкого Богдана с Украины всѣя.
Воправду рог Хмелницкого начал колоти ляхов за их нецноты.
Перво до голоты прилѣпился и просил бы за вѣру стали
И за церкву, что жиди в ляхов закупали,
За волности издрѣвле козацтву наданны,
И за здырства от вѣка сказать неслиханны.
Перво на Жовтой Вод уха втял поляку.
Второе под Корсунем також дал признаку.
Под Збаражем козаков такая бысть сила,
Что всѣх ляхов презелно тогда устрашила.
И так тогда козаки поляков истисли,
Что мусѣли уступать з женами до Вислы,
А в остатку за Вислу пребрася, стали
Козаками друг друга силно устрашали.
Жменя бѣдних козаков так ляхов смирили,
Что всѣ из Украины за Вислу вступили.
Лядское кролѣвство великое цѣло
Отвагою козаков устрашилось зѣло.
Не раз Рѣч Посполитая и король смиралися
На волностях козацких не раз присягалися
Хоть короли полские в присяге стояли,
Но панове ляхове сію преступали.
Вѣдав тое Хмелницкий гетман и Вкраина,
Разсуждали, что в ляхов вѣра на едина.
Восточному царевѣ начали служити.
В единой вѣрѣ и мирно хотели пожити
И понынѣ Царскому Величеству служат.
Королѣвство лядское оставиша, не тужат.
Любезный чителнику, сам приложи труду,
Читай книгу познаеш Хмелницкий откуду
Род козацкій и імя, как зачалось здавна
Гисторія тебѣ покажет преславна.

НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк. 197–198 зв.

Писец до себе

Много труда я поднял, когда писал
Сії выводы гисторії Малыя Россії.

Ани день ни нощь не давали покою
Неусыпно трудился над сею строкою.
Как бы мнѣ посправиться наилучше старался,
Дабы и гладко писал и не помилялся.
Но трудно се доказать бо старость обсѣла,
Болѣзнь главы, очей и бренность тѣла.
Окуляри на нос хотя были прибиты,
Но и потому здавалось слова як закриты.
Много минал омилно, а потому знаю,
Что где начну читати, то все поправляю
То, разумной чителник, ума остротою
Поправ, что я погрешил, пиши простотою.
Где помилка в лѣтерах и где сенсу мало
Поправ добре, где дабы как треба припало.
Мене ж прости за тое что писал некстати
За тое ищу в Бога заплаты.

НДВР РДБ. – Ф. 299, спр. 552. – Арк 2 зв.

Наукове видання

«Істину встановлює суд історії»

Збірник на пошану

Федора Павловича Шевченка

Том 2

Наукові студії

Художник *Андрій Шубін*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Коректор *Ірина Гонсалєс*
Оригінал макет *Ірини Прокопенко*

Підписано до друку 15.11.2004. Формат 70x100/$_{16}$, зменшений.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 41,4. Умовн. фарбо-відб. 42,3.
Обл.-вид. арк. 39,7. Зам. 4-2347.

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151 Київ-151, вул. Волинська, 60.

... світ звуків та
... радість спілкування

ТОВ НВП «ВАБОС»

вітчизняний виробник
сурдотехнічного обладнання
та слухових апаратів

ВП «ВАБОС» – *це можливість*
чути зараз і завжди,
сприймати світ звуків
та відчувати
радість спілкування

У наших центрах реабілітації слуху є можливість отримати консультацію фахівців (сурдолога, сурдопедагога, акустика), здійснити підбір та налагоджування слухового апарата, виготовити внутрішньовушний апарат та індивідуальну вушну вкладку.

Наша адреса: **НВП «ВАБОС»**
вул. Зоологічна, 3, 03680, м. Київ, Україна
т/ф **+38(044) 213-78-80**; тел. **+38(044) 241-38-36**
e-mail: vabos@i.com.ua

Наші центри з підбору апаратів
центральний – вул. Зоологічна, 3
тел. **(044) 211-47-46**

магазин «Здоров'я» – вул. Толстого, 22
тел. **(044) 244-22-66**

Центр реабілітації слуху – вул. Саперне Поле, 45
тел. **(044) 268-33-07**

Додаткова інформація за адресою:
www.vabos.com.ua

поле Каменецкого уезда Подольской губернии, в семье сельского сапожн
лет отец ходил на заработки и сапожничал вместе со своим от
женился в селе Дунаевцах на Евгении Герасимовне Довженко тоже
жника. До революции мой отец был сельским сапожником, земли
го имущества вовсе не имел. После революции наша семья состоя
нех душ (отца, матери, меня и сестры), получила 1 1/2 га земли, хозяйс
цким. В 1930 году вся семья поступает в колхоз в с. Дунаевцах, в котор
ь работали до последнего времени. Отец умер в 1939 году, мать до вой
ь на моем иждивении, в данный момент о ее местопребывании мне ни
ленов семьи никто ни в каких белых армиях и бандах не был, и под судом
стояли. Нет никого заграницей и изолированных органами НКВД.
ветство свое я провел в селе Дунаевцах, там же в 1923 году поступил
которую окончил в 1930 году.
1930 года веду самостоятельный образ жизни, в этом году поступил с
тором работал до 1932 года. Осенью 1932 года я поступил на четверты
шего рабфака при Киевском институте кожевенной промышлен
временно с учебой в рабфаке мне приходилось зарабатывать на пропитан
ской специальности на 8-й обувной фабрике гор. Киева. Весной 1933 г
а тяжелое материальное положение заставило меня покинуть учеб
ть на родину в с. Дунаевцы.
В августе 1933 года я выдержал испытания в Московский Историко
Институт, который окончил в 1937 году с дипломом первой степени
я работал на многих выборных работах, а за отличную учебу был
рован.
В 1937 году после окончания института, по решению дирекции и
итута, меня оставили в аспирантуре при институте. Наряду с уче
туре я вел преподавательскую работу в институте, участвовал в

советы депутатов трудящихся. За отличную учебу в аспирантуре, з
кую и общественную работу я ~~в аспирантуре~~ не однократно был пре
тационной темой я избрал вопрос: „Взаимоотношения Украины и Ма
государства во второй половине XVII ст." Диссертация написана, осталось з
окончания аспирантуры в сентябре 1940 года по приказу Народно
Внутренних Дел СССР я был направлен на работу в гор. Черновицы в кач
а Областного Государственного Архива УНКВД, на указанной роб
октября 1940 года по 1 июля 1941 года, т. е. до момента эвакуаци
Черновиц.

сле эвакуации из Черновиц я работал начальником Краснодарс
Государственного Архива УНКВД, но в сентябре вместе с архив
модара выехал в гор. Челкар Актюбинской области Каз. ССР. В
был с 10 октября по 1 декабря 1941 года, после чего с разрешения орг
выехал в гор. Ташкент (прибыл 5 декабря).

25 декабря 1941 года по 23 марта 1942 года я работал заведующим
Совнаркома Уз ССР.

В партии не состою и не состоял.

Под судом и следствием не был.

1 году я женился на Малахуд Розе Калмановне рожд. 1923 года, рабоч
хождению, жена за последнее время находится на моем иждивении. Есть
2 года.

а Шевченко Надежда Павловна, рожд. 1916 года, окончила Киевский ин
промышленности и до войны с мужем Коньякиным Владимиром
работали в гор. Смеле Киевской области, инженерами на сахар
Теперь сестра эвакуирована вместе с заводом в гор. Молотов.

Ф. Шевченко

12 года

